

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET

Bratislav Lučin

**JEDAN MODEL HUMANISTIČKE RECEPCIJE
KLASIČNE ANTIKE:
IN EPIGRAMMATA PRISCORVM COMMENTARIVS
MARKA MARULIĆA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2011.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Bratislav Lučin

**ONE MODEL OF THE HUMANIST RECEPTION
OF CLASSICAL ANTIQUITY:
IN EPIGRAMMATA PRISCORVM COMMENTARIVS
OF MARKO MARULIĆ**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2011.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET

Bratislav Lučin

**JEDAN MODEL HUMANISTIČKE RECEPCIJE
KLASIČNE ANTIKE:
IN EPIGRAMMATA PRISCORVM COMMENTARIVS
MARKA MARULIĆA**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Prof. dr. Darko Novaković

Zagreb, 2011.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Bratislav Lučin

**ONE MODEL OF THE HUMANIST RECEPTION
OF CLASSICAL ANTIQUITY:
IN EPIGRAMMATA PRISCORVM COMMENTARIVS
OF MARKO MARULIĆ**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Prof. Darko Novaković, Ph.D.

Zagreb, 2011.

SAŽETAK

Tema je ovog rada Marulićevo djelo *In epigrammata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*). Svrha je rada dvostruka: analizirati recepciju antike u djelu te dati prvo cjelovito i kritički priređeno njegovo izdanje. U uvodnim poglavljima objašnjavaju se pojmovi recepcije i modela; prikazuje se žanrovska povijest Marulićeva djela, jedne od prvih komentiranih zbirki natpisa uopće; opisuju se rukopisi, izdanja i povijest istraživanja; razmatra se vrijeme nastanka i opća struktura djela.

Potruga za izvorima pokazala je da je salonitanske natpise Marulić prepisao s kamenih spomenika u zbirci svojega prijatelja Dmine Papalića, dok je najveći dio rimskih i "vanjskih" natpisa (tj. onih koji nisu rimski) preuzeo iz jedne rukopisne siloge koja se čuva u Ambrozijanskoj knjižnici u Milanu. Iznenadujuće poznavanje antike, koje očituje u komentarima, Marulić temelji manje na antičkim piscima, a kudikamo više na djelima humanističkih auktora, čije je priručnike imao u svojoj knjižnici (Niccolò Perotti, Pomponio Leto, Giovanni Tortelli, Giuniano Maio i dr.). Analiza strukture i sadržaja samih komentara pokazala je znatnu razinu piščeve starinarske kompetencije i razmjerno afirmativan odnos prema poganskom naslijeđu. Posebno se razmatra uvod u salonitanske natpise s opisom Dioklecijanove palače (humanistička *laudatio urbis*). Naznake afirmativna odnosa prema antici pisac otklanja tek u *Peroraciji*, u kojoj odlučno potvrđuje svoj kršćanski svjetonazor.

U Prilogu se daje kritičko izdanje djela, priređeno prema autografu, popraćeno kritičkim aparatom i aparatom izvora.

Ključne riječi: Marko Marulić, *In epigrammata priscorum commentarius*, recepcija antike, humanistička epigrafija, humanistička leksikografija, komentar, *laudatio urbis*, kritičko izdanje.

SUMMARY

The topic of this dissertation is Marulić's work in Latin *In epigrammata priscorum commentarius* (*Commentary on inscriptions of the ancients*), to date only published in small part and almost completely unstudied. The purpose of the dissertation is two-fold: to analyse the reception of antiquity in the work and to give the first complete and critical edition of the piece. By a combination of circumstances, this work of a national classic and a Humanist of world renown has never before been printed in its entirety and has thus remained outside the reach of any serious debate at home and abroad, and as a consequence has not been properly evaluated.

In **Chapter 1, Introductory remarks and principal concepts**, the author establishes two basic models of Humanist reception, modelled on the G. A. Kennedy theory of ancient rhetoric. In the *primary* model the focus is upon the ancient sources (and antiquity is the substance of the reception), while in the *secondary* it is the work of the Humanist writer that has the dominant position (here the ancient heritage appears as principle of organisation, or model for style and genre, and we can consider it a form of reception). Writing *In epigrammata* Marulić resorted to the primary model of reception, but in a specific manner: he chose ancient inscriptions rather than, for example, a work of poetry (as when he comments on Catullus in the Trogir Codex of Petronius, Paris. lat. 7989) or on mythological material (as when he writes epigrams and the *Dialogus de Hercule*). Elsewhere Marulić either adds abstracts or emendations to the ancient text, starting off from the state as found (commentary on Catullus) or he will excerpt a large number of texts (in the *Repertorium*), or poetically paraphrase a selected text (Ovid's *Metamorphoses* in epigrams), or will appropriate the material by Christian allegoresis (in the *Dialogus de Hercule*), or by translation into Croatian (*Utaha nesriće – Consolation in Distress*); however, here, in the *In epigrammata*, Marulić collects and organises "unmodified" primary ancient texts in order to enrich them (and appropriate them) with his own commentaries.

Chapter 2, Collections of ancient inscriptions up to the time of Marulić, defines the generic environment in which Marulić's work appears; it is at once an epigraphic sylloge and a commentary on an ancient text as well as part of the author's original oeuvre. As collection of inscriptions, the work goes on with the fruitful Humanist tradition of collecting and copying ancient epigraphs, which developed on the Apennine peninsula (Cyriacus of Ancona, Giovanni Marcanova, Felice Feliciano, Fra Giovanni Giocondo and others), which also had early representatives on the eastern coast of the Adriatic. As well as those known to date,

Petar Cipiko (Petrus Cepio / Cippicus) and Marin Marinčić (Marinus Marincics), perhaps also Juraj Benja (Georgius Begna) and Marin Rastić (Marinus de Restis), as well of course as Dmine Papalić (Dominicus Papalis), who was a collector of stone monuments, the author has referred to a new name, a contemporary of Marulić, Hieronymus Traguriensis (perhaps the same person as Jerolim Makarelić or Hieronymus Macarellus). After this first phase of collecting inscriptions and copying them down into larger sylloges, at the turn of the 15th and 16th centuries a new epigraphic genre appeared – the collection of ancient inscriptions with commentaries. The first and in the time of Marulić as far as we know the only representatives of this new genre are Benedetto Giovio, Andrea Alciato and Girolamo Bologni. At practically the same time, Marulić's *Commentary* became involved in this kind of innovative generic environment, and in this sense it can be considered one of the pioneering works of Humanist epigraphy. It is not very likely that Marulić knew of the works of Giovio or Alciato, but it is not to be ruled out that he personally knew the third of those mentioned: as the author's research has shown, Girolamo Bologni, secretary of Archbishop of Split Lorenzo Zane, was friendly with Hieronymus Traguriensis and with Hieronymus Spalatensis (perhaps Jerolim Papalić or Hieronymus Papalis), and read the *Historia Salonitana* of Thomas the Archdeacon. Hence it is not without foundation to suppose that Bologni and Marulić might have been acquainted or at least might have exchanged epigraphs and other information by letters. Additional confirmation is imparted to this hypothesis by the internal similarities of Bologni's work *Antiquarius* and Marulić's *In epigrammata*; a study of the history of Marulić's autograph has shown in addition that it is very likely that by the early 16th century it had come into the possession of the Bologni family in Treviso.

Chapter 3, Manuscripts, editions and history of research, first of all provides a description and analysis of the autograph *O* (Bibliotheca Bodleiana, Oxford, *MS. Add. A. 25*, olim 28398 [591]) and two complete transcriptions: *G* (University Library, Glasgow, *Hunter 334*, U. 8. 2) and *V* (Biblioteca Marciana, Venice, *Lat. XIV. 112* [=4283]). Besides these three complete manuscripts, there are five partial copies, which contain larger or smaller fragments of *In epigrammata*. The author reconstructs the mutual relationships of these manuscripts, drawing up a *stemma codicum*, as well as providing new information for the history of the reception of *In epigrammata*, particularly as regards its early use. For example, he shows that Bartolomeo Burchelati of Treviso had as early as 1616 quoted inscriptions from *In epigrammata* and referred to Marulić's commentaries (in the book *Commentariorum memorabilium multiplicis historiae Tarvicinae locuples promptuarium, libris quatuor distributum*); the first fragment of a paratext (with a small selection of inscriptions) was

printed by Jacob Spon in 1685 (*Miscellanea eruditae antiquitatis*) – which means almost a hundred years before the earliest previously noticed partial edition of Marulić's text (G. B. Mittarelli, *Bibliotheca codicum manuseriptorum monasterii S. Michaelis Venetiarum*, 1779).

Chapter 4, An overview of *In epigrammata*, firstly gives additional confirmation of the conclusion already to be found in the literature (Novaković 1997) that the work was written between 1503 and 1510 and goes on to analyse the motivation for its being written: as well as the request of his friend and fellow townsman Dmine Papalić, owner of a collection of stone inscriptions, to whom the work is dedicated, one should not rule out as motive Marulić's personal interest in antiquity, most likely prompted by his Humanist education and his reading of the ancient writers in conjunction with local pride and the closeness of the ruins of ancient Salona. The viewpoint to be taken to the ancient heritage in this work is determined by Marulić in the dedication to Dmine Papalić. A detailed analysis, which is carried out in chapters 7.5 and 7.6 and in chapters 8 and 9, confirms that Marulić did produce everything he had announced in the dedication. He chose the inscriptions because of the exemplary and sometimes aesthetic value of the contents; he carefully organised the whole of the work, and consistently arranged the inscriptions according to the topographic criterion: after the dedication (section I), comes a collection of Roman (II) and then "foreign" inscriptions (III), i.e., those that were neither Roman nor from Salona. A kind of foreword is placed in front of the Salona group (IV), in which there are references to the history of the ancient city, and after that, a laudatory description of Diocletian's Palace. After the Salona inscriptions comes the *Peroratio* (V), with which the work, according to the original plan, came to a close. Subsequently a group *Salonis postea repertum* (VI) was added. It was at first imagined that *In epigrammata* should contain 130 inscriptions (II: 36; III: 76; V: 18) but the final number actually came to 141 (VI: 11).

Marulić discussed the inscriptions according to a set pattern. First, he gave the designation of the location and the text of the inscription, then his own commentary. In the commentaries, he aimed at achieving a more or less regular arrangement: first, he gave a reading of the inscription and expanded the abbreviations; after that, he explained more difficult places, lesser known words, grammatical features, facts of the ancient world, and often added some comments of a moralistic nature. In the commentary parts of the text, nevertheless, a certain unevenness can be observed, which can be explained by the differences of the primary texts and in general by the lack of uniformity in the Humanist commentary, a genre that at that time was not yet sufficiently methodologically defined. The scheme is essentially upset in parts of the text that are directed at the person of the addressee or at local

history and topography. Thus the original Salona section (without *Salonis postea repertum*) is considerably different from the rest of the work: moralistic commentary appears in it in only one place, and the antiquarian component is very much uppermost. Marulić, writing *In epigrammata*, organises and comments on ancient epigraphic material so that the recipient (given metonymic embodiment in Dmine Papalić) should be instructed in antiquarian knowledge, have his attention drawn to the ethical achievements of antiquity, as well as its errors, particularly in contrast with the Christian worldview, and so as to address encomiums in two directions – the addressee, for his military virtues and his interests in antiquarianism, and to the native ground because of the "fame of the paternal ground", the "charm of the place" and the monumental beauty of the ancient architecture.

The greatest philological challenge in the study of *In epigrammata* was the search for primary and secondary sources. In **Chapter 5, Sources for the inscriptions**, the author has identified two main sources for Marulić's epigraphic texts. Firstly, Marulić, judging all in all, copied the Salona inscriptions directly from the stone originals in the Papalić collection (today there are still ten stone items from this collection – the tenth original inscription having been found actually during the course of this research). Secondly, for all the other inscriptions (from Rome and other different sites in Italy and along the Adriatic coast), Marulić drew the most from a manuscript sylloge that is today kept in the Ambrosian Library in Milan. The attention of the present author was drawn to this manuscript by notes of Theodor Mommsen in *CIL III* and a study by Liliana Montevocchi (1937). A look at the manuscript itself (Codex Ambrosianus C. 61 inf.), i.e. into the relevant part of it (ff. 70-86v), confirmed that Marulić took from it at least 88 epigraphic texts for his groups *Romeę* and *Externa*. This Ambrosian booklet (*A*), later bound into a larger whole, seems to have been written by three hands. However, the identity of these scribes cannot be determined. It is certain, however, that one of them copied a number of inscriptions from the Papalić lapidarium in Split, even before Marulić. In spite of this discovery, we still do not know from which source Marulić drew at least 17 of the inscriptions from the collections *Romeę* and *Externa*. It has to be concluded, therefore, that there was at least one more source. Also unknown is the identity of "some Italic monk" from whom the Split scholar, as I mentioned, took the 37th inscription in his sylloge ("Cuius ego exemplum ab Italo quodam monaco nuper accepi", *In epigrammata* 36,5).

Chapter 6, Source of commentaries and paratexts, is devoted to Marulić's secondary sources. *In epigrammata* refers to 35 authors by name, most of them from antiquity; this was already determined by the autograph's finder (Novaković 1997). Thus it seemed that the identification of the quotes, the definition of a list of sources and an analysis of the way in

which Marulić used them would be a more or less routine matter. It proved, however, that from the works of these writers mentioned by name a relatively small amount of information was derived: for most of Marulić's commentaries (the expansion of abbreviations, explanation of the meanings of some of the words, etymology, information about mythology, governmental and religious antiquities, and so on), they were not the sources. Only an attentive study of the commentaries themselves, as well as the commentatorial practice of Marulić's contemporaries, led the author to a comparison of the commentary part of *In epigrammata* with Humanist dictionaries and compendia. These in fact turned out to be favourite aids of Marulić, from which he drew unsparingly. Thus it was determined that, besides explicit, Marulić used a number of implicit sources, always unacknowledged. Particularly important among those belonging to the second group is Niccolò Perotti's *Cornu copiae*, devised as a commentary to the epigrams of Martial, but, in fact, an encyclopaedic dictionary of Latin (it was identified as Marulić's source 52 times); after that come the little treatise of Pomponio Leto *De magistratibus. De sacerdotiis. De legibus* (28), the dictionaries of Giovanni Tortelli *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri* (17) and Giuniano Maio *De priscorum proprietate verborum* (12) as well as a few other similar fifteenth century manuals: Pseudo-Fenestella, *De magistratibus Romanorum*; Maffeo Vegio, *Vocabula ex iure civili excerpta (De verborum significatione)*; the letter of Bartolomeo della Fonte to Francesco Sasseti known under the title of *De ponderibus et mensuris*. All, or almost all, of these works are to be found in the list of Marulić's books in his will; an additional but for Marulić philology not unimportant gain is that some of the units from this list have been for the first time identified. It is explained in the work that this kind of tacit use of contemporary sources is not specific to Marulić; on the contrary, it is a richly confirmed practice of the Humanists. The procedures of compilation, summarising and reworking of the initial text, i.e. adjustment of sources to a new context, are shown in **Chapter 6.4, Marulić's attitude to sources** and in **Table 6.2.4, Comparison of *In epigrammata* with Humanist sources**. These procedures are similar to those that we find in his contemporaries; apart from that, we can find similar types of adaptation elsewhere in Marulić's oeuvre, particularly in the *Repertorium* (cf. Novaković 1998) and in the commentaries on Catullus (cf. Lučin 2007a).

When the primary and secondary sources were thus identified, it was possible to analyse their use and in general to study the structure and contents of Marulić's commentaries. This is the topic of **Chapter 7, Marulić's commentaries: genre, structure, contents**. As for structure and contents, the author has established that Marulić's *Commentary* belongs to the

kind of short, succinct commentaries, for it does not aim at any encyclopaedic scope, at long excurses or a display of the author's eloquence and learning (rare exceptions to this rule are the eulogies to Papalić and the homeland, and the rhetorically foregrounded peroration). For these properties, Marulić's procedure in his commentaries can be connected with the *officia commentatoris*, as put forward in his biblical commentaries by St Jerome.

In spite of the unevennesses and even inconsistencies, in the *Commentary* it is possible to identify the tendency to the establishment of a recurring pattern for the commentaries: speaking in principle, after the epigraphic commentary in the strict sense come philological comments and explanations of the facts of Roman life, and then moralistic observations. There is clearly an awareness of the unity of the work and an endeavour to articulate its components clearly, to orient the reader in the mass of information: this is what the many metatextual remarks are used for, which on boundaries of major units appear as anaphoric and cataphoric elements (or "seams"), and elsewhere in the text as "pointers" to more or less distant places at which there is discussion of a similar topic ("cross-references").

Put in order of frequency, in the first place come epigraphic commentaries in the narrow sense, i.e. readings of the text of the inscription (determined in 91 inscriptions), after which there are commentaries on various factual circumstances of the ancient world (78), morality (66) and philology (42), explanations of motivations for the erection of the monument (32) and paraphrases (20) and excurses (7). The preponderance of factual over moralist commentaries relativises the impression put forward in the older literature that in "Marulić the moral tendency is more urgent than the antiquarian" (Šrepel 1901a: 178); and this is still more obvious when all the "non-moralistic" comments are taken together. If we observe the work as a whole, i.e. take into account inscriptions, commentaries and paratexts, it turns out that its basic intention is twofold: both antiquarian and moralistic, the predominance of this or that element changing in the varied sections of the texts. Particularly remarkable is the absence of a moralistic component in the commentaries to the Salona inscriptions, while the peroration, which has a prominent place in the composition, is filled with rhetorically stylised moral lessons and exhortations to a life in harmony with the Christian worldview.

As epigraphist, Marulić does not aim at composing a sylloge with as many inscriptions as possible. Rather, he places the emphasis on selection of material and its classification; he puts in only pagan inscriptions, in which he is more consistent than most of his contemporaries (the only exception is inscription no. 120, which is probably due to the mention made of the Salona Christian community). Selection according to criterion of stylistic quality as well as topographical distribution of the inscriptions were in his age new

epigraphic criteria, found for the first time with Giocondo and Alciato, at the turn of the 15th and 16th centuries. Like most of his contemporaries, Marulić too does not take care of the line endings, does not distinguish forged from genuine inscriptions, and expands abbreviations with mixed success.

Analysis of purely philological aspects of his work has shown a certain interest, and at least some partial competence in this domain: Marulić introduces implicit and sometimes even explicit emendations of the texts of inscriptions, comments on the use of the Latin language of his time in comparison with that of antiquity. But because of his clearly rudimentary knowledge of Greek, in spite of his efforts and consultation of manuals, there are failures in the understanding of the meaning of a Greek text and even in transcribing individual words in the Greek alphabet.

Marulić collects data from the domain of facts about Roman life from explicit and considerably more from implicit sources; he includes particularly copiously information about Roman magistrates and military antiquities, which can be connected with the interests and activity of the addressee, Dmine Papalić, who had many municipal duties in Split, and was also prominent as a military commander. Marulić sometimes enriches the data from his reading with personal observations, particularly about local topography and architecture.

Moralising commentaries repeatedly show that the writer valued the moral standards of antiquity very highly: examples of virtue and glory are brought out, the procedures and viewpoints of the pagans recorded in the inscriptions are compared with those of the Christians, after which an ethically acceptable choice is made (not automatically in favour of Christian examples).

The author has devoted **Chapter 8, reception of non-textual antiquity: the Salona paratext** and **Chapter 9, Peroration, the attitude towards antiquity, the purpose of the work**, to research into *literary* amplifications of the collection that at first sight might be considered extremely non-literary – since it contains non-authorial ancient documents, on the whole typified and utilitarian. It has already been observed (Stepanić 2007) that Marulić's Salona paratext is similar in motif to descriptions of antiquities left by Francesco Petrarca, Peter Paul Vergerius the Elder and Poggio Bracciolini: Marulić's *laudatio urbis*, the laudatory description of Diocletian's Palace, is a clear expression of admiration for the ancient monuments of his native city. As well as the generic context, the author considers the composition and lexical material of the description of the Palace (particularly the use of architectural terms), identifying the essential components of the literariness of Marulić's

panegyric excursus: it is necessary to *learn to look* and to *learn to speak*, if we want properly to recognise what we feel as the values of the native ground.

Indications of a characteristic dichotomy of worldview as to antiquity and Christianity – the match for which is found in the dichotomy of poetics visible elsewhere in his works, particularly in the Latin poetry – are firmly put aside in the final paratext of *In epigrammata*: here, with a concentration of elevated stylistic features, Marulić extols Christian virtues, which in every respect surpass the pagan, and the heavenly reward that God bestows is presented – unlike those transitory earthly rewards spoken of in the ancient inscriptions – as the only one worthy of Christians' endeavours, eternal as it is.

Every discussion of the purpose of the work has to start from the dedication: in it Marulić stated that he wrote *In epigrammata* at the request of his friend Dmine Papalić, in the wish to enable him to understand the content of the ancient inscriptions as well as possible. In addition, Marulić wanted to point out that, with respect to the hierarchy of moral values, the ancient world erred in raising monuments to earthly fame. In the work it is possible to make out educational and propaedeutic purposes, inherent to the genre of the commentary. Marulić's explanations contain instructions for the reading of inscriptions, data about several lexical features of Latin, and various facts concerning Roman history, religion, civil and military administration, etc., all valuable for that time, and thus *In epigrammata* could be used as a handy reference work by the reader who at the beginning of the 16th century was interested in antiquities. But it is not easy to answer the question whether Marulić intended to publish *In epigrammata*. At a time when it was already a finished piece of work (cf. the mark *FINIS* on f. 63v) he added the section *Salonis postea repertum*, probably no longer thinking of the press: this addition was a disturbance to the carefully composed whole, and any possible later decision to publish would have sought an additional reworking of the whole and a new fair copy.

The second part of this dissertation, its **Appendix**, upon which the first, study part, is inextricably dependent, contains the *editio princeps* of the Marulić's *In epigrammata priscorum commentarius*, prepared on the basis of the autograph from the Bodleian Library (O). The writing of the autograph has been scrupulously respected in the edition: the parts of the text written in red ink are reproduced in bold, underlined parts of the text are also underlined in the edition; texts of the inscriptions are conveyed completely faithfully, without any interventions, while the authorial paratexts and commentaries are edited in the usual way: in the writing of capitals and punctuation marks, modern principles are adopted and abbreviations are expanded without brackets (the only abbreviation that is not expanded is *S*.

for *Sanctus*). Since the edition is based on Marulić's autograph, the features of his graphy are not changed, except in two cases: the so-called *i longa* is conveyed as an ordinary *i*, so that instead of *ij* the edition has *ii*; Marulić's *apex* on the preposition *á* is not given, the edition writing only *a*. The numeration of the sections (in Roman numerals) and of the inscriptions and paragraphs (Arabic) is the work of the editor. The edition is equipped with *apparatus criticus* and *apparatus fontium*.

*

In the context of Marulic's oeuvre, *In epigrammata* has proved a text that stands out for its individuality in terms of theme, genre and worldview. In addition, this is a work that, from its internal characteristics and from its position in the history of the genre, undoubtedly exceeds the frames of both Marulić and national studies. One of the earliest epigraphic sylloges accompanied by a commentary in European humanism, *In epigrammata* certainly deserves further study, in world as well as in Croatian scholarship.

Key words: Marko Marulić, *In epigrammata priscorum commentarius*, reception of classical antiquity, Humanist epigraphy, Humanist lexicography, commentary, *laudatio urbis*, critical edition.

(Translated by Graham McMaster)

SADRŽAJ

1. UVODNE NAPOMENE I NASLOVNI POJMOVI	1
1.1. Uvodne napomene	1
1.2. Naslovni pojmovi	3
1.2.1. Recepcija	3
1.2.2. Model	9
2. ZBIRKE ANTIČKIH NATPISA DO MARULIĆEVA DOBA	12
2.1. Zbirke latinskih antičkih natpisa do 15. stoljeća	12
2.2. Zbirke latinskih antičkih natpisa u 15. i početkom 16. stoljeća	15
2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku	15
2.2.2. Humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana	24
2.2.3. Humanistička epigrafija u Splitu	34
3. RUKOPISI, IZDANJA I POVIJEST ISTRAŽIVANJA	38
3.1. Rukopisi	38
3.1.1. Rukopisi koji sadrže čitavo djelo	38
3.1.1.1. Marulićev autograf	38
3.1.1.2. Prijepisi	40
3.1.2. Rukopisi koji sadrže izvatke iz djela	42
3.1.3. Rukopisi poznati samo po spomenu	47
3.2. Odnos među rukopisima, <i>stemma codicum</i>	49
3.3. Izdanja i povijest istraživanja	51
4. OPĆI POGLED NA <i>IN EPIGR.</i>	60
4.1. Motivacija za nastanak djela i za izbor primarne građe	60
4.2. Vrijeme nastanka	61
4.3. Opća struktura <i>In epigr.</i>	62
4.4. Opća struktura <i>In epigr.</i> i posveta Dmini Papaliću	66
4.5. Pogled na <i>In epigr.</i> iz perspektive suvremene epigrafike	68
4.5.1. Autentičnost natpisa u Marulićevoj zbirci	68
4.5.2. Vrste natpisa u Marulićevoj zbirci	69

5. IZVORI ZA NATPISE	71
6. IZVORI ZA KOMENTARE I PARATEKSTOVE	88
6.1. Eksplicitni izvori	90
6.2. Implicitni izvori	94
6.3. Priručnici u Marulićevoj knjižnici	103
6.4. Marulićev odnos prema izvorima	110
7. MARULIĆEVI KOMENTARI: ŽANR, STRUKTURA, SADRŽAJ	153
7.1. Komentar kao žanr humanističke recepcije antike	153
7.2. Komentari u Marulićevoj knjižnici	160
7.3. Komentari u Marulićevu opusu	162
7.4. Struktura Marulićevih komentara	165
7.5. Sadržaj Marulićevih komentara	177
7.5.1. Epigrafski komentari u užem smislu	178
7.5.2. Filološki komentari	184
7.5.2.1. <i>In epigr.</i> i grčki jezik	193
7.5.3. Realni komentari	196
7.5.4. Moralistički komentari	202
7.5.4.1. <i>Virtus</i> i <i>gloria</i>	206
7.5.4.2. "Oni" i "mi"	210
7.5.4.3. Ostali moralistički komentari	214
7.5.5. Motivacija za postavljanje spomenika	215
7.5.6. Parafraze	216
7.5.7. Ekskurzi	217
7.6. Opća svojstva Marulićevih komentara	220
8. RECEPCIJA NETEKSTUALNE ANTIKE: SALONITANSKI PARATEKST	223
8.1. Struktura i sadržaj	223
8.2. Žanrovski okoliš	232
8.3. Leksički aspekt opisa Dioklecijanove palače	234

9. PERORACIJA, ODNOS PREMA ANTICI, SVRHA DJELA	243
9.1. Peroracija i Marulićev odnos prema antici	243
9.2. Svrha djela	247
10. ZAKLJUČAK	252
11. BIBLIOGRAFIJA	259
PRILOG:	
MARCI MARVLI <i>IN EPIGRAMMATA PRISCORVM COMMENTARIVS</i>	284
Načela ovog izdanja	285
Tekst	285
Kritički aparat i aparat izvora	286
Kratice izvora	286
Rukopis	286
Tiskana djela	286
Napomene o bilješkama uz natpise	288
Napomene o bilješkama uz komentare	288
Magistratus	289
I. M. Maruli ad Dominicum Papalem In epigrammata priscorum commentarius	290
II. Romę	292
III. Externa	322
IV. Salonis	376
V. Peroratio	396
VI. Salonis postea repertum	397
Životopis auktora	408
Popis važnijih objavljenih radova	409

1. UVODNE NAPOMENE I NASLOVNI POJMOVI

1.1. Uvodne napomene

Tema je ovog rada Marulićevo dosad samo manjim dijelom objavljeno i gotovo posve neproučeno djelo na latinskom jeziku *In epigrammata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*). Svrha je rada dvostruka: analizirati recepciju antike u tom djelu te dati prvo cjelovito i kritički priređeno njegovo izdanje.

U opusu splitskoga humanista *In epigr.* zauzima osobito mjesto. Donekle anticipirajući rezultate istraživanja koji će se ovdje iznijeti, možemo ustvrditi da je ta osobitost trostruka: u sadržajnom pogledu djelo u potpunosti tematizira antičku baštinu; u svjetonazornom pogledu, pisac tu baštinu niti ostentativno odbacuje, niti se prema njoj odnosi sa zazorom, niti pokazuje kako kršćani beziznimno, uvijek i u svemu nadmašuju pogane; napokon, u žanrovskom pogledu jedino *In epigr.* u punom smislu pripada eminentno humanističkoj vrsti komentara antičkog teksta.

Za sve bi se rečeno mogle naći donekle slične pojave u drugim Marulićevim djelima, no pobliži pogled pokazat će kako su te sličnosti samo površinske i djelomične, te još više ističu osobit status tumača uz natpise. Kad je riječ o sadržaju, za niz mladenačkih mitoloških epigrama (LS 1-63) jasno je, dakako, da tematiziraju pogansku antiku, ali oni to čine u minijaturi (posrijedi su kratki tekstovi: svaki epigram sastoji se od jednog elegijskog distiha; posljednji ih ima dva) i u svrhu školske vježbe.¹ *Dialogus de Hercule* opširnije opisuje djela egzemplarnoga mitološkog heroja; no već drugi dio naslova, *a Christicolis superato*, ukazuje na bitnu razliku: dijalog je napisan da bi antika bila nadmašena; k tomu, veći dio teksta zauzima kršćanska alegoreza mitološke građe, sam lik Herkula izabran je zbog toga što je on, na neki način, *figura Christi*, a bitni je poetološki zaključak dijaloga kako je glede spoznajne vrijednosti pjesništvo nedvojbeno inferiorno teologiji.²

Što se tiče Marulićeva svjetonazorskog odbacivanja antičke baštine, odnosno iskazivanja zazora prema njoj, to je dobro poznata i u literaturi višekratno isticana činjenica.³ Dovoljno je ovdje podsjetiti na najizrazitije takvo mjesto, posvetu *Institucije*, u kojoj je

---

¹ Usp. Novaković 1997: 18, 21-22; Novaković 1999a: 263; Novaković 2005: 58.

² Podrobnije o tome usp. u: Lučin 1993 (s odnosnom literaturom); Novaković 2005: 53.

³ Usp. Šrepel 1901a: 165; 172-173; Lozovina 1936: 63-64; Glavičić 1986: XLVIII; Novaković 2005: 52.

iznesen "programatski otklon od Grka i Rimljana".⁴ S druge strane, dobro je poznato da u Marulićevu opusu postoji neprikriveno nesuglasje u odnosu prema antici: uz ponovljene deklarativno isključive stavove naći ćemo mjesta na kojima se zagovara i prakticira afirmativan odnos prema antičkom naslijeđu (najpoznatiji je primjeri deklarativne afirmacije mladenačko pismo Jurju Šižgoriću, a najuočljivija praktična primjena zacijelo je ona u latinskim stihovima). Takvo dvojstvo razvidno je i u popisu Marulićeve knjižnice te u izričitu zalaganju (u pismu Marku Prodiću) za ostvarivanje dvostrukog pedagoškog cilja: bogobojazna, kršćanskog odgoja, ali ujedno obrazovanja u skladu s novim, humanističkim pogledima.⁵ Ipak, opsegom i raznovrsnošću antičkih referencija te afirmativnih svjetonazornih stavova u odnosu na antiku *In epigr.* – kao što ćemo vidjeti – zadržava poseban status u cjelokupnoj Marulićevoj ostavštini.

Ostaje kazati nekoliko riječi o jedinstvenosti žanrovskoga statusa *In epigr.* U dostupnu Marulićevu opusu u komentare se mogu ubrojiti marginalne zabilješke uz Katulove pjesme (u trogirskom kodeksu Petronija), *Tropologica Davidiadis expositio* i dio rubnih objašnjenja uz *Juditu*. No u drugom i trećem slučaju riječ je o komentaru vlastitoga teksta, pri čemu *Tropol.* sadrži specifično, kršćanskoalegorijsko tumačenje, a objašnjenja u *Juditi* samo se u nekim dijelovima mogu smatrati komentarima; bilješke pak uz Katula nisu zamišljene kao samostalno djelo, pa nemaju diskurzivan način izlaganja ni formalnostrukturna obilježja autonomnog teksta; provedene su parcijalno i nedosljedno, k tomu s izrazitim osloncem na samo jedan predložak, komentar Paladija Fuska.⁶

---

⁴ Usp. Inst I, 278-280 (= *Reuerendo in Christo patri Hieronymo Cippico*) Formulacija je Novakovićeve (2005: 52). Osobito su dojmlija dva mjesta na kojima se "s krajnjom [se] gadljivošću spominju discipline ponikle u antici, poput pjesništva, govorništva, filozofije" (Novaković, *ibid.*): Ev I, 638-640 (= 3,7), Ev II, 744-755 (= 7,33). Podsjećamo, bez pretenzije za iscrpnošću, na još neka mjesta u Marulićevu opusu na kojima se baština poganske antike izrijekom odbacuje: Dav 1,240-251; De hum, 674; Ev I, 424 (= 1,1); Ev I, 447 (= 1,9); Ev I, 501 (= 1,24); Ev I, 528 (= 2,4); Ev II, 609-610 (= 6,11); Inst I, 418-419 (= 2,5); Inst III, 582 (= 6,13); Inst III, 615 (= 6,15); LMD I, 112 (= *Hercul.*); LMD I, 127 (= *Hercul.*).

⁵ Usp. Novaković 2005: 52-56, gdje je opširno objašnjeno i kontekstualizirano poetičko dvojstvo u Marulićevim latinskim stihovima, ali i šire prikazana svjetonazorna dihotomija karakteristična za humanizam. Za pismo Prodiću usp. Lučin 1995 (os. str. 106-107).

⁶ O ovim temama usp. u pogl. 7.3. **Komentari u Marulićevu opusu.**

1.2. Naslovni pojmovi

Iako se na prvi pogled čine samorazumljivi, neki izrazi upotrijebljeni u naslovu ove studije ipak zaslužuju potanji osvrt i tumačenje, jer u specifičnu kontekstu imaju i specifično značenje. Za pojmove "humanistički" i "klasična antika" na ovom mjestu nije potrebno davati potanja obrazloženja.⁷ No termini "receptija" i "model" zahtijevaju da se njima malo pobliže pozabavimo iz perspektive njihove uporabe u ovom radu.

1.2.1. Receptija

Receptijske studije jedno su od dinamičnijih područja znanosti o književnosti u posljednjih četrdesetak godina. Dok blisko, dijelom i podudarno proučavanje onog što se na njemačkom naziva *Nachleben* u središte pozornosti postavlja temu iz prošlosti ("ono što se prima") i jednosmjernan proces od primanoga prema primatelju – pa su ključne riječi takva pogleda "tradicija", "naslijeđe", "utjecaj" starijeg auktora na novije čitatelje, odnosno auktore – dotle se terminom receptija naglašava uloga recipijenta, pri čemu se njegov odnos prema recipiranomu poima kao dvosmjernan proces, kao dijalog starog i novog.⁸ Iako u raspravama o humanističkoj receptiji pojam "naslijeđe" i dalje zauzima velik dio terminološkog polja,⁹ ipak novi termin upozorava na znatno promijenjenu perspektivu: zadatak je suvremenoga proučavatelja receptije da uoči koju građu kasniji čitatelj recipira i da shvati način na koji on ovladava razumijevanjem starijega teksta; drugim riječima: kakvi su njegovi postupci izbora, prilagodbe, preoblike i ponovne uporabe recipirane građe, kakvo značenje ona zadobiva u novom kontekstu i koja je svrha toga postupka, a također i u kojem se kulturnom i

---

⁷ Iz goleme literature o humanizmu izdvajamo ovdje samo sintetski članak "Humanismus. I. Renaissance" u DNP: 14: 540-554 te utjecajnu definiciju i prikaz u: Kristeller 1979. U domaćoj literaturi usp. Novaković 1994: 55-71, Lučin 2009. Povijest drugog termina pregledno je prikazana u članku "Antike" u DNP: 13: 135-138.

⁸ Usp. Martindale 2007: 298.

⁹ Zanimljivo je zapaziti kako se naslov Buckove knjige (1980), koji u izvorniku glasi *Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance* (objavljeno 1976), u talijanskom prijevodu pojavljuje kao *L'eredità classica nelle letterature neolatine del Rinascimento*.

društvenom okruženju recepcijski čin odvija.¹⁰ Čitatelj, odnosno novi auktor, nije tek pasivan primatelj, nego aktivan čimbenik.

Valja napomenuti da u ovakvu gledanju "estetika recepcije" i "estetički odgovor"¹¹ čitatelja nemaju, ili ne moraju imati presudnu ulogu; našem području zanimanja bliža je odrednica "povijest recepcije". Kad je pak riječ o humanističkoj recepciji antike, područja što ih pokrivaju spomenuti termini (kao i "intertekstualnost"), daju se obuhvatiti dobro poznatim postupcima *imitatio* i *aemulatio*.¹² Treba pri tom podsjetiti da je i način čitanja u humanizmu bio znatno drugačiji od našega, pa James Hankins u svojoj utjecajnoj knjizi razlikuje pet tipova čitanja u 15. st.: meditativno, doktrinarno, skolastičko, imitativno i alegorizirajuće.¹³ Za humaniste osobito je karakteristično imitativno čitanje: antički se auktori proučavaju – upozorava Hankins pozivajući se na Brunijevu raspravu *De studiis et literis* – ne samo zato da bi se stekla *rerum scientia* (učenost) nego i *literarum peritia* (rječitost). No bit je imitativnog čitanja "etička kritika" antike, preuzeta od Isokrata, Cicerona i Kvintilijana. Ova pak nastoji prenijeti *ethos*, tj. sustav vrijednosti obrazovanih slojeva, i to putem odabranoga kanona tekstova koji, kako se smatra, te vrijednosti sadrže i koji se onda uspostavljaju kao uzori za imitaciju. Dobra i loša djela u tim tekstovima jesu *exempla* kako u pohvalnomu tako i u pokudnom smislu; svrha je obrazovnog procesa da se učenik (ili čitatelj uopće) potakne na dobro a odvraći od zla, i to uz pomoć ugleda i rječitosti što ih posjeduju *auctores*.¹⁴

I sam pojam *Rezeption* nastao je prije Jaussove¹⁵ utjecajne teorije o estetici recepcije: kako upozorava August Buck, u humanističkoj recepciji klasične antike ključan je element auktoritet antike u očima recipijenta, a termin recepcija u takvu je smislu izvorno uporabljen u kontekstu rimskoga prava:

Il procedimento è noto nella letteratura giuridica sotto la denominazione di *Rezeption*. Per la *Rezeption* del diritto romano: P. Koschaker, *Europa und das römische Recht*,

---

¹⁰ Usp. Buck 1980: 10-11; Haig Gaisser 2002: 390-391, 398-399; Hardwick 2003: 2-4; Martindale 2007: 301.

¹¹ Termini, dakako, potječu od Jausa i Isera *respective* (usp. Holub 1984: 53-106)

¹² Za teoriju recepcije i klasične studije usp. Nauta 1994; Schmidt 2000: 97-102. O pojmu i oblicima humanističke recepcije antike vrlo instruktivno piše: Fera 1999.

¹³ Usp. Hankins 1990: I: 19-26.

¹⁴ Usp. Hankins 1990: I: 22.

¹⁵ Usp. Jauss 1978; Holub 1984: 53-82.

München – Berlin 1947, ⁴1967. La *Rezeption* di un sistema giuridico implica, secondo Koschaker, il riconoscimento ad esso del carattere di 'autorità'. Per la cultura classica vale la medesima condizione: la sua *Rezeption* presuppone l'accettazione del suo carattere di autorità.¹⁶

Iz tog položaja auktoriteta – a to znači i uzornosti – proizlaze bitni sadržaji, oblici i načini humanističke recepcije antike, tj. sve ono što možemo skraćeno opisati kao "način postupanja" s antičkom baštinom; ovdje ćemo te "načine postupanja" ponešto anticipatorno nazvati "modelima recepcije".¹⁷

U humanističkoj recepciji klasične antike moguće je razlikovati dva osnovna modela. Prvi je onaj u kojem je težište na antičkim izvorima, tj. na prikupljanju antičke građe i njezinu podvrgavanju određenim postupcima (potraga za rukopisima i njihovo prepisivanje, sastavljanje zbirki tekstova ili njihovih izvadaka, kritika teksta i njegovo izdavanje, komentiranje i prevođenje). Pri tom antička građa ostaje primarnim polazištem i sastavnicom, pa se može reći da je antika tu zapravo supstancija recepcije.¹⁸ U drugom modelu dominantan položaj ima djelo humanističkoga pisca, u kojem se antička baština pojavljuje kao organizacijski princip, generički ili stilski uzor, dok samo to djelo tematski može, ali ne mora biti vezano za antički svijet. U ovom drugom modelu antika se pojavljuje pretežito kao forma recepcije. Po uzoru na čuvenu Kennedyjevu podjelu na primarnu i sekundarnu retoriku,¹⁹ prvi model mogli bismo nazvati primarnom, a drugi sekundarnom recepcijom.²⁰

---

¹⁶ Buck 1980: 11 (bilj. 12).

¹⁷ Za opširnije objašnjenje onoga što nazivamo modelom recepcije, osobito u kontekstu ovoga rada, vidi objašnjenje u nastavku teksta; usp. i pogl. **7.1. Komentar kao žanr humanističke recepcije klasične antike.**

¹⁸ Ove postupke opisuje Kristeller 1988a: 5-10. On nigdje ne spominje recepciju, nego djelatnost humanista opisuje izrazima "interest in Roman antiquity" (5), "the study of Roman antiquity" (6), "an important activity of the humanists" (7), "another important contribution by the humanists to classical studies" (8) i sl. No posrijedi su upravo oblici primarne recepcije.

¹⁹ Primarnost kod Kennedyja označuje logički prvotnu funkciju retorike – uvjeravanje, ali i povijesno prvotni oblik njezina pojavljivanja – javni iskaz u nekoj osobitoj prilici. Primarna je retorika, dakle, umijeće usmenoga uvjeravanja u društvenoj situaciji. U najstrožem smislu ne postoji primarnoretorički tekst, ali se, dakako, svaki primarnoretorički iskaz može pojaviti i u pismenom obliku, pri čemu se njegov retorički status ne mijenja: tekst kao pismeni oblik govornoga čina i dalje pripada primarnoj retorici. Sekundarna pak retorika obuhvaća sva retorička sredstva i tehnike što su

Ovakvo razlikovanje omogućuje nam da i u Marulićevu opusu s obzirom na recepciju klasične antike razlikujemo dvije skupine djela: u onu s primarnom recepcijom pripadaju marginalije uz Katulove pjesme, *In epigr.* i *Repert.* Ovamo pripadaju i Marulićevi tekstovi koji parafraziraju antička djela odnosno tematiziraju antički mit: već spomenuti mitološki epigrami (sažete parafraze dijelova Ovidijevih *Metamorfoza*) i *Hercul.* (kršćanskoalegorijsko tumačenje mita o antičkom heroju). U drugu skupinu, onu sa sekundarnom recepcijom, svrstavaju se djela koja ne tematiziraju antiku, ali na makrostrukturnoj i mikrostrukturnoj razini očituju ugledanje na antičke uzore (a kadšto se na njih i manje ili više eksplicitno pozivaju).²¹ Ne pretendirajući na potpunost pregleda (koji bi sâm lako mogao dosegnuti opseg zasebne knjige) podsjećamo samo na najizrazitije primjere sekundarne skupine. U *Juditi* pisac preuzima generičke značajke i retoričko ustrojstvo antičkog epa, a u posveti izjavljuje da ju je stvarao "po zakonu starih poet", tj. u skladu s poetičkom načelima rimskih epika.²² Slični se recepcijski elementi mogu utvrditi i u *Davidijadi*, te (u manjoj mjeri i na kudikamo manjem tekstnom prostoru) u *Suzani*, samo što su u njima usvojeni bez poetoloških izjava o uzorima. U *Instituciji* pak otkriva se formalna matrica Valerija Maksima, na kojeg Marulić aludira na samom početku djela:²³ s druge pak strane tek je pozorna analiza uočila utjecaj antičke

---

povezane s primarnom retorikom kada se ne rabe u svrhu usmenog iskaza. U sekundarnoj retorici ishodišna točka više nije govorni čin, nego tekst. Sekundarnu retoriku najčešće uočavamo kao pojavu tropa i figura u književnom djelu, ali ona djeluje i na razini invencije i dispozicije; osim toga, može se pojaviti u svakom tekstu (ne nužno književnom). Usp. Kennedy 1999: 2-3.

²⁰ Ovakva podjela nije iznesena nigdje u dostupnoj nam literaturi; na nju nas je potaknula razdioba građe koju je proveo Buck (1980) u svojoj knjizi, ali također i uvid u razne humanističke tekstove, kao i u raznovrsnu literaturu kojom smo se služili u radu. Prvo poglavlje Buckove knjige, "Le fonti della tradizione", s potpoglavljima "1. I monumenti", "2. Le fonti scritte" (tj. rukopisi, izdanja, knjižnice), "3. Critica del testo e commenti", "4. Traduzioni", "5. Compilazioni", uglavnom se podudara s onim što nazivamo primarnom recepcijom; ostala poglavlja njegove knjige, "La filosofia", "La storiografia", "La poesia" (s pododjeljcima "1. Poesia e rettorica"; "2. I classici"; "3. Mitologia") obuhvaćaju, iako samo donekle, ono što nazivamo sekundarnom recepcijom.

²¹ Izvan ove podjele ostaju djela u kojima nema nikakva bitnog ili uočljivog dodira s antičkom kulturom; najuočljiviji su primjer neke hrvatske pjesme nabožne tematike.

²² Najobuhvatnije o tome piše Fališevac 1995. Usp. i Cerovac 1937: 407-412; Skok 1950: 216-233; Šrepel 1901a: 196-197; Tomasović 1999: 193-207.

²³ *Quod fecere quidam historias euoluendo gentilium, idem tentare mihi uenit in mentem uitas lectitanti sanctorum, ut scilicet inde exempla traherem uirtutum imitandaque proponerem iis, qui et*

biografske tradicije na *Starozavjetne ličnosti*. Dakako, mnoštvo recepcijskih signala može se zapaziti na mikrostrukturnoj razini spomenutih, ali i mnogih drugih djela, osobito latinskih. Ovamo pripadaju podsjećanja na antičke realije, retoričko-stilski ukrasi, eksplicitni i implicitni citati, verbalni odjeci i versifikacijske formule (najčešće: heksameterske klauzule) i sl.²⁴

Negdje između ovih dviju recepcijskih skupina mogli bi se svrstati slobodni prijevodi, odnosno adaptacije antičkih ili pseudo-antičkih predložaka (*Stumačen'je Kata, Utiha nesriće*): ukoliko ih je Marulić doživljavao kao antičke, poganske,²⁵ utoliko je antika tu supstancija recepcije; no tijekom prijenosa u drugi jezik on je predložak podvrgnuo ne samo formalnim

---

ipsi sancti esse percipiunt, cum p̄sertim natura comparatum sit, ut humanus animus ad duriora subeunda negocia magis moueatur exemplo quam institutione atque p̄ceptis. (Inst I, 277 = *Reuerendo in Christo patri Hieronymo Cippico*)

²⁴ Za antičke realije i citate korisno je konzultirati Glavičićeve bilješke u izdanjima latinskih djela u nizu *Marci Maruli Opera omnia* (osobito Dav, Ev, Inst); za *Dauid.* usp. napose Glavičić 1974/75: 113-118; za reminiscencije iz rimskih pjesnika u *Dauid.* usp. Schwarz 1965; Gortan 1974: XIV; za antičku mitologiju u istom djelu usp. Gortan 1953; za antiku općenito u *Dauid.* usp. Gortan 1975; za generički identitet i narativnu tehniku latinskog epa usp. Zlatar 1991: 23-29. Za utjecaj Valerija Maksima na ustroj *Instit.* usp. Novaković 1987; za nekoliko primjera neočekivanih verbalnih odjeka iz klasika u *Instit.* usp. Novaković 1997: 11 (bilj. 22). Za utjecaj antičke biografske tradicije na *Vir. ill.* usp. Novaković 1991. Za više nego obilne odjeke iz rimskih pjesnika u glasgowskim stihovima usp. Novakovićeve komentare i *Index locorum* u Marulić 1999: 123-217; 236-251; za rimske pjesnike u latinskom prepjevju Dantea usp. Malinar 1983; za istovrsne reminiscencije u prepjevju Petrarkine *Vergine bella* usp. Lučin 2006b (os. str. 289-291). Za *Suzanu* usp. Cerovac 1937: 412-414. Brojne reminiscencije iz rimskih povjesnika nedavno je u *Regum gesta* identificirao Neven Jovanović; usp. Jovanović s. a. (rukopis); zahvaljujem kolegi Nevenu Jovanoviću što mi je dopustio navođenje ovog teksta prije njegova izlaska iz tiska. Primjeri bi se mogli umnažati.

²⁵ Što se tiče *Disticha*, o tome bismo mogli pouzdano suditi kad bismo točno znali kako je izgledao tekst Marulićeva predložka; lako je naime moguće da je u rukama imao latinsku verziju u kojoj su poganski elementi već bili znatno ublaženi; za takve preradbe, po kojima je tekst "zadobio neki monoteistično-humanitarni karakter", usp. Maixner 1885: 85-89 (cit. na str. 89). Što se tiče *Utihe*, s više pouzdanja možemo pretpostaviti da je Splitsanin smatrao (zajedno sa svojim suvremenicima) kako je *De remediis fortuitorum* djelo rimskoga stoičkog filozofa Seneke Mlađega; danas je to djelo "tiho uklonjeno iz kanona Senekinih spisa" (Jovanović 2002: 415).

(dijelom i sadržajnim) preinakama nego je ga je u znatnoj mjeri ideološki adaptirao kako bi ga uklopio u kršćanski svjetonazor.²⁶

Vratimo li se sada skupini djela s primarnom recepcijom, postat će još jasnije da se važnost spomenutih triju tekstova za cjelovitu sliku Marulića kao renesansnoga humanista teško može preneglasiti. Značajke *Repert.* kao zbirke (mahom adaptiranih) izvadaka pretežito iz antičkih auktora te iz Biblije, ranokršćanskih i nekih humanističkih pisaca, opisane su u nekoliko studija, od kojih je najtemeljitija Novakovićeva,²⁷ no u marulićevskoj filologiji tek treba poduzeti proučavanje tog djela u generičkom kontekstu "priručnikâ općih mjesta" ("commonplace books"²⁸), utvrđivanje uloge ekscerpata unesenih u *Repert.* u nastanku Marulićevih vlastitih djela te podrobna analiza djela kao prvorazredna svjedočanstva o čitateljskim i intelektualnim interesima njegova tvorca. Već i puki popis imena pokazuje kako u Marulićevoj čitateljskoj optici i ekscerptorskoj praksi antičke teme i auktori zauzimaju neočekivano značajno mjesto:

Dok nam množina natuknica otkriva na što je Marulić kao čitalac posebno obraćao pažnju, *Index auctorum* pokazuje nam koji su pisci tvorili čvrstu jezgru njegove lektire, koje je tekstove držao najdostojnijim ekscerpiranja. U tom nizu od četrdesetak redaka zatječemo prirodnoznanstvenike (Plinije Stariji), geografe (Strabon, Pomponije Mela), povjesničare (Kornelije Nepot /u Marulića pod imenom Emilije Prob/, Valerije Maksim, Pseudo-Plinije, Dionizije Halikarnašanin, Kurcije Ruf, Polibije, Tukidid, Josip Flavije, Herodot), teoretičare i praktičare govorništva (Ciceron, Pseudo-Kvintilijan), epske pjesnike (Ovidije, Vergilije), filozofe (Seneka, Platon, Pseudo-Aristotel, Aleksandar iz Afrodizijade, Diogen iz Laerte), biografe (Plutarh), antikvare (Aulo Gelije), mitografe (Higin), epistolografe (Horacije i tzv. Falaris), crkvene oce (Jeronim, Laktancije, Tertulijan, Augustin, Euzebije, Origen, Bazilije Veliki), Bibliju Staroga i Novoga zavjeta.²⁹

---

²⁶ Za *Stumačen'je Kata* usp. Maixner 1885: 93-114; Malinar 1988; za *Utihu nesriće* usp. Jovanović 2002 (os. str. 423-424).

²⁷ Usp. Glavičić 1998; Novaković 1998; Šimundža 1998.

²⁸ Za termin, žanr i povijesni prikaz usp. Moss 1996.

²⁹ Novaković 1998: 10.

Razmjerno nedavno otkriće Marulićevih intervencije u trogirskom kodeksu Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*) pokazalo se iznimno važnim za cjelovitiju ocjenu humanističkoga profila splitskog auktora, a njihova raščlamba – koliko god još uvijek nepotpuna – znatno je dopunila i izmijenila našu percepciju Marulićeva odnosa prema antičkom naslijeđu; osim toga, marginalije u trogirskom kodeksu pokazuju nam splitskog pisca u eminentno humanističkoj ulozi tekstološki osviještena recipijenta jednog teksta iz klasične antike.³⁰ No koliko god podatci o Marulićevoj ruci na glasovitom *cod. lat. 7989* pariške Nacionalne knjižnice značili nesvakidašnji dobitak, koji kudikamo prelazi granice marulićevske filologije, valja ipak reći (ovdje nužno anticipirajući) da komentar uz antičke natpise opsegom, složenošću i auktorskim udjelom kudikamo nadilazi sve intervencije u trogirskom kodeksu, pa i marginalije uz Katula. K tomu, *In epigr.* se otkriva kao tekst koji po svojem položaju u generičkoj povijesti i po unutarnjim svojstvima nedvojbeno nadmašuje i marulološke i nacionalne okvire.

1.2.2. Model

Kao što se već moglo razaznati iz prethodnih rečenica, pod modelom recepcije ovdje se podrazumijeva složen, ali u sebi ponajvećma dosljedan i osviješten niz postupaka kojima se humanistički aktor služi u svojem tematiziranju, razumijevanju, posvajanju, uporabi – ukratko: recepciji – antičke baštine. Model dakle obuhvaća i proces uspostave strukture i samu strukturu djela (a struktura se definira kao "skup kojemu su dijelovi povezani odnosima ovisnosti").³¹

Potanja raščlamba modela recepcije ostvarenog u *In epigr.* pokazuje da se njegove osobitosti očituju u sljedećem:

---

³⁰ Usp. Lučin 2005a; Lučin 2006a; Lučin 2007a.

³¹ Polazište je ovakvoj uporabi riječi "model" njezina definicija u *Webster's Online Dictionary* (<http://www.websters-dictionary-online.org/> [15. VII. 2010]): "Model: Noun. 1. A hypothetical description of a complex entity or process." (Napominjem da se riječ "model" sama ili u sklopu sintagme "model recepcije" pojavljuje, bez dodatnih objašnjenja, u nizu novijih tekstova s područja recepcijskih studija; usp. npr. Axer i Tomaszuk 2007: 132; Martindale i Thomas 2006: 4, 5, 41, 69, 83, 105, 205 itd.). Definicija strukture preuzeta je iz HER-a.

1. Ekspliciranje vlastitih motiva i načela rada
2. Izbor i raspored primarnog teksta:
  - a) antički natpisi
  - b) kriteriji izbora među natpisima (egzemplarna vrijednost sadržaja; stilske odlike izraza)
  - c) raspoređivanje natpisa prema topografskom kriteriju
3. Način komentiranja primarne građe:
  - a) izbor izvora za komentare i način njihove uporabe
  - b) nastojanje da se komentari strukturiraju prema rekurentnom obrascu
4. Višestruka svrha djela:
  - a) epigrafičarska i starinarska³²: omogućiti ispravno čitanje natpisa i razumijevanje njegova sadržaja, što uključuje razrješenje kratica, filološka objašnjenja i tumačenje raznovrsnih realija
  - b) moralistička: natpisi kao *exempla virtutum et vitiorum*
  - c) elegijska: proslavljanje zavičaja i njegovih antičkih korijenja; pohvala naslovljenika
  - d) pedagoška: *implicite* prisutna u 4. a) i b), pa i c).

Svoj model recepcije Marulić najvećim dijelom opisuje već u posveti Dmini Papaliću (*In epigr.* I,1-5), koja sama po sebi ispunja t. 1. u našem shematskom prikazu modela. U posveti nalazimo najavu i objašnjenje većine ostalih elemenata:³³

2. a): Quum tu [...], Dominice charissime, multa me de litteris inscriptionibusque in marmore olim insculptis rogares et a me, quę tunc occurrebant, audires, nondum contentus petisti insuper, ut eadem illa in papyro plenius descripta tibi traderem.

---

³² Dobro je već ovdje, na početku, upozoriti na temeljnu studiju o starinarstvu: Momigliano 1950. U njoj se daje povijesni pregled antikvarskih istraživanja i važna definicija pojma "starinar": "But the notion of the 'antiquarius' as a lover, collector and student of ancient traditions and remains – though not a historian – is one of the most typical concepts of fifteenth- and sixteenth-century humanism." (Momigliano 1950: 290). Za noviji pregled usp. "Altertumskunde (Humanismus bis 1800)" u DNP: 13: 86-101.

³³ Usp. i pogl. **4.4. Opća struktura *In epigr.* i posveta Dmini Papaliću.**

Quanquam ea res quidem quum ingenii tum doctrinę meę uiribus impar uidebatur, [...] suscepi tamen me, quod postulabas, facturum. (I,1)

2. b): Deligere igitur pauca de multis curabo, quę magis memoratu digna uidebuntur. Plurima quippe ab aliis exscripta uidi, in quibus Latine orationis uenustas desiderabatur, [...]. Mihi itaque propositum est non nisi probata exquisitaque decerpere [...]. (I,2)

2. c): Libet autem ab iis exordiri quę Romę reperiuntur, ut a præcipuis incipiendo auspiciatius cętera subsequantur. (I,5)

3. b): Iam primum, ne te lateat ista ueterum epigrammata, quę a me reponentur, quo locorum adhuc extent, loci prius nomen referetur, deinde succedent inscriptiones inscriptionumque interpretamenta, non fortasse qualia debent, at certe qualia debere credimus. (I,5)

4. a): Mutilata uerba singularesque litterę quid designent, ostendere conabor. Quicquid præterea magis aperta expositione indigebit, prout potero, planum faciam [...]. (I,2)

4. b): Tu uero inter legendum attendas uelim, prisci illi uiri, qui uana idola adhuc, non Deum uerum colebant, quanti fecere uel animi uel corporis uirtutem. [...] Scias tamen id illis proculdubio fuisse gloriosum qui non glorię, sed uirtuti studebant, hoc est quibus curę erat probos, modestos, constantes, pudicos, simplices, iustos, ex omni parte perfectos consumatosque esse magis quam uideri. (I,4)

Dakako, nabrojene sastavnice možemo valjano uočiti, i njihovu ulogu u ostvarivanju modela razumjeti, tek pozornom analizom čitava djela, pa je to i poglavita svrha ovoga rada. No budući da je *In epigr.* po žanrovskom određenju komentirana zbirka antičkih natpisa, bit će korisno da se prije pristupa analitičkom poslu ocrta vertikalni i horizontalni žanrovski okoliš u kojem se djelo pojavljuje.

2. ZBIRKE ANTIČKIH NATPISA DO MARULIĆEVA DOBA

2.1. Zbirke latinskih antičkih natpisa do 15. stoljeća

Iako natpisi čine iznimno važan dio antičke (osobito rimske) javne i osobne pisane komunikacije – tako da je grčko-rimski svijet nazvan "epigrafskom civilizacijom"¹ – nisu poznate epigrafske zbirke koje bi potjecale od antičkih auktora.² Dakako, mnogi grčki i rimski pisci u svojim djelima citiraju natpise, ali uvijek pojedinačno, bez namjere da ih okupe u nizove. U rimskoj književnosti takvi se navodi najčešće nalaze u starinara i gramatičara te u povjesničara i govornika.³

Prvo nastojanje da se na jednom mjestu zabilježi veći broj natpisa susreće se u opisima grada Rima iz konstantinovskoga doba te, nešto kasnije, u putnim zabilješkama hodočasnika i u priručnicima ("vodičima") za one koji pohode sveta mjesta, osobito grad Rim. Najstariji rukopis koji možemo smatrati epigrafskom zbirkom u užem smislu dio je jednoga takva itinerera: to je tzv. rukopis iz Einsiedelna, sastavljen u 8. ili 9. st.⁴ Kao što će to često biti u kasnijim silogama, natpisi u einsiedelnskoj zbirci nisu preuzeti s kamenih izvornika, nego iz drugih prijepisa. Jezgra je zbirke nastala vjerojatno već u 5. ili 6. st., a po svoj je prilici djelo kakva gramatičara. Sadrži osamdesetak natpisa, pretežito rimskih (i nekoliko iz Pavije), kako klasičnih tako i kršćanskih. I drugi hodočasnički itinereri iz karolinškoga doba citiraju natpise, uglavnom one na kršćanskim nadgrobnim spomenicima ili znamenitim crkvama; kada se pak govori o poganskim građevinama (pa i o natpisima na njima) motivi prepisivača nisu bili ni

---

¹ Usp. Calabi Limentani ⁴1991: 24-25; naziv "la civilisation de l'épigraphie" potječe od Louisa Roberta (usp. *ibid.* 29). Procjena iz 1991. govori da je poznato ukupno oko 300.000 rimskih natpisa i da se svake godine taj broj uvećava za oko 1000 (usp. Keppie 1991: 9).

² "On ne peut affirmer qu'il ait existé, dès l'antiquité, des recueils d'inscriptions romaines. Il est difficile évidemment de donner ce titre aux espèces de livres dont parle Aulu Gelle (*N. A.* XIII, 20), où étaient groupés, pour la gloire d'une famille, les *elogia* de plusieurs de ses membres. Borghesi pense que peut-être Aurélius Victor et les auteurs qui ont fourni la matière du *De viris illustribus* se sont bornés à copier et à réunir les inscriptions gravées à la louange des grands hommes sur la base de leur statue. Mais en tout cas un pareil relevé, fait en vue d'un pareil objet, ne serait pas proprement un recueil épigraphique." De la Blanchère 1887: 2.

³ Usp. Sandys ²1974: 1-19.

⁴ Pronašao ga je Mabillon 1683; usp. Calabi Limentani ⁴1991: 42.

arheološki ni povijesni, nego posve utilitarni: antičke građevine ili spomenici – redovito monumentalni i lako uočljivi – u itinererima se navode zato da bi hodočasnici poslužili kao orijentacijske točke tj. radi pronalaska puta do crkava i drugih kršćanskih lokaliteta.⁵

Nakon razdoblja karolinške obnove antički natpisi postaju slabo razumljivi, pa dolazi do opadanja makar i rudimentarnih pokušaja da se epigrafski spomenici čitaju i prepisuju. Rijetke su iznimke (sve iz 12. st.) *Mirabilia urbis Romae* anonimnog auktora, *Descriptio basilicae Vaticanae* Pietra Mallija i *Polycraticus* Johna od Salisburya. Glede nemoći srednjovjekovog čitatelja pred antičkim epigrafom, napose pred njegovim pokratama, indikativno je priznaje Boncompagna iz Bologne, koji 1213. piše: *sed olim fiebant sculpturae mirabiles in marmoribus electissimis, cum litteris punctatis quas hodie plenarie legere vel intelligere non valemus*. Slično tomu, Grgur, *magister Anglicus*, koji je Rim pohodio na prijelazu iz 12. u 13. st., u svojem djelu *De mirabilibus urbis Romae* pomirljivo je zapisao: *in hac tabula plura legi, sed pauca intellexi*. Primjeri bi se mogli umnažati.⁶ Nepoznavanje antičke povijesti i izvorne funkcije građevine ili spomenika, kao i nerazumijevanje natpisa, obilno su se kompenzirali fantastičnim tumačenjima i legendama.

Više uspjeha u odčitavanju epigrafskih tekstova imao je Cola di Rienzo, koji je, prema svjedočanstvu suvremenika, jedini u svoje doba posjedovao takvu sposobnost. Kad je 1346. u bazilici sv. Ivana Lateranskog pronašao brončanu ploču s tekstom *lex de imperio Vespasiani* (*CIL VI 930*), Cola je taj odulji fragment ne samo uspio pročitati nego je nastojao i proniknuti u njegov smisao. Ipak, njegov starinarski trud nije bio potaknut razlozima kulturne i književne obnove, nego političkom težnjom da se gradu Rimu vrati antička slava.⁷ Dulje vrijeme pripisivala mu se i jedna epigrafska siloga, no dokazano je da ju je sastavio Nicola Signorili.⁸

Petrarca, čije su starinarske studije imale za cilj obnovu klasične kulture u njezinoj punini, začudo nije iskazivao izrazitije zanimanje za antičku epigrafiju; iako je tu i tamo prepisao poneki natpis ili njegov ulomak,⁹ nije ih sustavno bilježio niti im je pristupao

---

⁵ Usp. Weiss 1989: 6-7; 12-13; Calabi Limentani ⁴1991: 39-40.

⁶ Za navedene primjere, kao i druge, usp. Weiss 1989: 12-13, 21-22; Calabi Limentani ⁴1991: 40-41; Špikić 2006: 100-122. O Grguru usp. Manitius 1931: 248-253.

⁷ Usp. Weiss 1989: 45.

⁸ Usp. Silvagni 1924.

⁹ Tako u *De remediis utriusque fortunae* 1,114 citira jedan epigrafski elogij u stihovima (*CIL VI 1207*); zbog Petrarkina ignoriranja epigrafskih spomenika negoduje već Poggio Bracciolini (usp. Kajanto 1985: 30).

kritički. Pri sastavljanju jednostavnog epitafa za svojeg nećaka Francesca (Francescuola) da Brossana nije se koristio klasičnim formulama, a nadgrobni natpis za koji se mislilo da se odnosi na Tita Livija (*CIL V 2865*), pronađen u Padovi između 1318. i 1324, bez oklijevanja je prihvatio kao epitaf slavnog povjesničara (iako tekst natpisa sadrži kognomen *Halys*).¹⁰

Taj je nadgrobni natpis privukao i Boccacciovu pozornost, no u atribuciju on više nije bio posve siguran, pa je u svojoj biografiji Livija oprezno dodao: *quas [litteras] in suum epytaphium sculptas credunt*. Iako su ga epigrafski tekstovi zanimali – pa je jednu svoju ranu elegiju (*Verba puella sepulte ad transeuntem, Carmina 1,1*) sastavio po ugledu na *Homoneae epitaphium* (*CIL VI 12652*), a ovaj djelomično i prepisao u svoj *Zibaldone* – ni taj drugi veliki predstavnik talijanskoga *trecenta* nije natpise prikupljao niti ih je pokušavao tumačiti.¹¹

Do pojave sustavnijega epigrafičarskog i općenito starinarskog pristupa – dakle takva koji u svojem djelovanju nadilazi pojedinačni povod – trebalo je čekati još nekoliko desetljeća: padovanski liječnik i učenjak Giovanni Dondi dell' Orologio u svoj je rukopis *Iter Romanum* – svojevrsni dnevnik obilaska antičkih spomenika Vječnoga grada (1375) – uvrstio prijepise nekoliko natpisa; uglavnom su prepisani izravno s kamena, a Dondi se k tomu trudio oponašati oblik njihovih slova.¹²

Općenito se može reći da su se u srednjem vijeku natpisi prepisivali iz praktičnih razloga, koji nisu imali izravne veze s njihovim izvornim, antičkim kontekstom: ponajvećma su se, kako je rečeno, navodili – zajedno s građevinama na kojima su se nalazili – kao orijentacijske točke hodočasnicima; ponekad su, kao u Boccacciovu slučaju, mogli poslužiti kao retorički uzor, kao zaliha elegantnoga stila. Tek u drugoj polovici 14. st. počinju se

---

¹⁰ Riječ je zapravo o spomeniku jednog oslobođenika; usp. Weiss 1989: 23, 41-42.

¹¹ Usp. Weiss 1989: 23, 41-42. U novije vrijeme zamijećeno je ipak da je Boccacciov interes za natpise bio veći nego što se donedavno mislilo (usp. Usher 2007).

¹² Usp. Weiss 1989: 59-60; Calabi Limentani ⁴1991: 41. Među rukopise s epigrafskim sadržajem Calabi Limentani (⁴1991: 41) ubraja – očito omaškom – i anonimni *Tractatus de rebus antiquis et de situ urbis Romae*; auktorica djelo pripisuje Petru Pavlu Vergeriju Starijem, tvrdi da je nastalo na prijelaz iz 14. u 15. st. te kaže da sadrži natpise koji su, kao i kod Dondija, prepisani izravno s antičkih spomenika. Međutim, *Tractatus* je anonimno djelo, nastalo oko 1411. st., zanimljivo utoliko što nabraja i opisuje antičke spomenike, ali natpise ne donosi, nego povremeno bilježi njihovo postojanje, odnosno nepostojanje, naročito kad opisuje slavoluke (pri čemu su natpisi piscu poslužili za njihovu poblizu identifikaciju). Podatci o spisu kao i njegovo izdanje: Valentini – Zucchetti 1953: 101-150; usp. i Weiss 1989: 69-70; Špikić 2006: 112; Nuti 2008: 56.

shvaćati kao vrijedni povijesni i filološki dokumenti, kao vrela podataka o antičkim osobama, događajima i ustanovama te kao izravna svjedočanstva o latinskom jeziku.

2.2. Zbirke latinskih antičkih natpisa u 15. i početkom 16. stoljeća

2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku

Napredak epigrafske djelatnosti tijekom 15. st. povezan je s naraslim zanimanjem za povijest, osobito za antičko podrijetlo pojedinoga grada; lokalni natpisi bili su u tome dragocjeno vrelo podataka. Natpisi i spomenici na kojima se oni nalaze počinju se cijeniti i zbog same činjenice da potječu iz antike.¹³ Tako se od početka 15. st. nadalje pojavljuju prve zbirke kojima je svrha okupiti što veći broj antičkih natpisa. Isprva su te zbirke vrlo jednostavne: uglavnom sadrže natpise s jednog lokaliteta, njihovi sastavljači ne pokazuju nikakvu težnju k organizaciji građe, ne nude nikakvih napomena niti tumačenja, no postupno unose više podataka i postavljaju pred sebe veće zahtjeve. Već prvi takvi kolekcionari služe se postupkom koji će kasnije postati gotovo redovitom praksom: ne uvrštavaju samo natpise koje su osobno vidjeli i prepisali s kamena, nego preuzimaju i tuđe prijepise. Kako se broj siloga umnožavao, tako je i postupak kompiliranja s pomoću tuđih rukopisa postajao sve češćim sredstvom da se stvori vlastita zbirka; ova je opet – najčešće u izboru – poslužila kojem sljedećem sastavljaču, itd. To dakako ima za posljedicu da su se kasniji proučavatelji susreli sa zamršenim spletom odnosa među pojedinim zbirkama, pa se utvrđivanje putova preuzimanja i potraga za izvorima pokazuje sve do danas iznimno zahtjevnom zadaćom; podrijetlo građe uvrštene u pojedini rukopis, odnosno silogu, počesto i nije moguće dokraja utvrditi.¹⁴

---

¹³ Usp. Weiss 1989: 168.

¹⁴ O golemu trudu uloženu u posao prikupljanja građe i objašnjavanje veza svesci *CIL*-a pružaju monumetalno svjedočanstvo; važan prinos dao je Ziebarth 1905. O rukopisima pionira klasične epigrafije Cirijaka iz Ancone i o njihovim izvedenicama najviše je podataka utvrdio Bodnar 1960: 73-120; table na 186-214). Glede teškoća s kojima se i danas susreću svi koji se bave takvim poslovima još i danas vrijedi Mommsenov komentar o odnosima među zbirkama dalmatinskih natpisa: *quaestio late extensa et implicatissima* (*CIL* III: 271).

Auktori siloga iz 15. stoljeća, za razliku od srednjovjekovnih prepisivača, zainteresirani gotovo isključivo za antičke, poganske natpise; epigrafski spomenici iz ranokršćanskog ili kasnijeg vremena u njihovim se zbirkama rjeđe pojavljuju. Tek na samom kraju stoljeća nastaju dvije kršćanske siloge: prvu je za Karla VIII. priredio Pietro Sabino, učenik Pomponija Leta, a drugu, danas izgubljenu, sastavio je Giovanni Capocci, prikupivši srednjovjekovne natpise iz rimskih crkava.¹⁵ U pravilu humanisti prepisuju samo natpise na latinskom jeziku, jer su oni na grčkom bili malobrojniji i teže dostupni, a k tomu pisani na jeziku koji većina od njih nije poznavala.¹⁶ Prva tiskom objavljena siloga pojavila se u Veneciji 1489, a djelo je Desiderija Spretija (*De amplitudine, eversione et restauratione urbis Ravennae libri tres*); sljedeće dvije uslijedile su tek početkom 16. st.: 1502. u Erfurtu je svoju neveliku zbirku tiskao Nikolaus Marschalk, a 1505. pojavile su se tiskane zbirke Konrada Peutingerera (u Augsburgu) i Lorenza Astemija (u Fanu). Prvi uistinu značajan tiskom objavljen epigrafski korpus djelo je tiskara Jacopa Mazzocchija, koji je 1521. u Rimu objavio *Epigrammata antiquae Urbis*.¹⁷

Začetnici su humanističke epigrafije Nicola Signorili († oko 1427) i Poggio Bracciolini (1380-1459). Signorilijeva zbirka, nastala vjerojatno 1409 (s nekoliko kasnijih inačica), pripisivala se, kako je već spomenuto, Coli di Rienziju, no tu je atribuciju (i s njom dataciju u sredinu 14. st.) uvjerljivo odbacio Angelo Silvagni.¹⁸ Natpisi u njoj (ukupno 83) većinom potječu iz grada Rima, a uz latinske tekstove uvršten je i jedan grčki; prijelazna njezina narav očituje se u tome što sadrži i skupinu srednjovjekovnih natpisa; osim toga, u kasnijim inačicama siloga se pojavljuje kao dio Signorilijeva panegiričkog opisa Rima (*Descriptio urbis Romae eiusque excellentiae*). Stoga se prvom u pravom smislu humanističkom epigrafskom zbirkom, sačinjenom neovisno o opisima grada i sastavljenom isključivo od

---

¹⁵ Usp. Weiss 1989: 182. Usput napominjemo da se prve zbirke suvremenih natpisa – nastale, dakako, mimo starinarskih pobuda – pojavljuju početkom 16. st.: auktori su im Firentinac Battista di Pietro Brunelleschi (*Epitaphia moderna Urbis reperta per me dominum Baptistam Petri de Brunelleschis de Florentia*, 1514) i Francesco Albertini (*Epitaphiorum libellus*, 1515); obje su zbirke ostale u rukopisu. Usp. Weiss 1989: 182-183.

¹⁶ Posve su iznimno javlja zanimanja za hijeroglifske i semitske natpise te za one na italjskim jezicima, no u to doba ostajalo se na zadovoljavanju radoznalosti, bez mogućnosti razumijevanja; usp. Weiss 1989: 181-182.

¹⁷ Usp. Weiss 1989: 183-186.

¹⁸ Usp. Silvagni 1924.

klasičnih natpisa, smatra ona koju je sastavio Poggio Bracciolini (1380-1457). Njegova siloga, objavljena oko 1430, sadrži 86 natpisa, pri čemu prva 34 potječu iz jednog prijepisa einsiedelnškoga rukopisa što ga je Poggio našao u samostanu sv. Gallena, dok je ostale prepisao izravno s kamena, najvećim dijelom za vrijeme za svojega boravka u Rimu 1403. godine. Iako skupljanje natpisa nije bilo njegov poglaviti interes, Poggio je u svojim djelima egzemplarno pokazao koliko su klasični natpisi važni za paleografiju, ortografiju, lingvistiku i historiografiju.¹⁹ Osim toga, u svojoj potrazi za rukopisima on je 1416. ili 1417. godine, za vrijeme koncila u Konstanzu, pronašao spis koji će imati presudnu ulogu za razvoj humanističke epigrafije: *Notae iuris* ili *De interpretandis Romanorum litteris* Marka Valerija Proba.²⁰ Iako to djelo nije nastalo kao epigrafski priručnik – jer sadrži popis antičkih pravnih pokrata s razrješenjima – humanistima je omogućilo da odgonetnu mnoge pokrate na natpisima, te je uvelike otvorilo vrata valjanu njihovu razumijevanju. Probov je neveliki spis – kako dosjetljivo primjećuje Weiss – za humaniste imao onu praktičnu važnost koju za današnje paleografe i epigrafičare ima zameniti Capellijev *Lexicon abbreviatarum*.²¹

Osobito mjesto među ranim epigrafičarima pripada Cirijaku iz Ancone (Ciriaco de' Pizzicolti, 1391-1452), i to iz nekoliko razloga. Njemu je antička epigrafija poglaviti, a ne usputni cilj starinarskoga djelovanja; zemljopisni obuhvat njegove zbirke kudikamo nadmašuje ne samo Rim nego i čitavu Italiju, jer je kao uspješan trgovac, ali i neumoran tragalac za natpisima, proputovao Siciliju, Dalmaciju, Epir, Grčku (uključivši i otoke), Malu Aziju i Egipat. Na putovanjima je vodio dnevnik u kojem je uz podatke o antičkim spomenicima često dodavao i njihove crteže; slao je pisma mnogim učenim ljudima s kojima je bio u vezi, pa je odigrao i važnu ulogu promicatelja zanimanja za epigrafiju. U dnevničkim bilješkama najčešće daje podatke o lokaciji natpisa, o stupnju sačuvanosti spomenika, kadšto i dimenzije. Takvim postupkom Cirijak je u humanizam unio generičku novost: starinarsko-

---

¹⁹ Usp. Kajanto 1985: 24-35.

²⁰ Mommsen pripisuje otkriće Cirijaku iz Ancone i datira ga u 1442-1444 (usp. Keil 1864: 268); tomu se mišljenju, odnosno toj kasnijoj dataciji, u novije vrijeme priklanja Calabi Limentani (1970: 265-266; Calabi Limentani ⁴1991: 58).

²¹ Usp. Weiss 1958: 182; Capelli ⁶1996. Nije stoga začudno što će prijepise Probova djelo humanisti često uvrštavati u svoje siloge (gdjegdje nadopunjujući izvorni popis pokrata), te što će prvo tiskano izdanje (Brescia, 1486) prirediti poznati epigrafičar Michele Ferrarini (usp. Weiss 1989: 193). Tiskar je toga prvog izdanja Dobruško Dobričević (usp. opis izdanja u Pelc 2000: 141-142), a o traženosti djela svjedoče brojni pretisci: Venecija, 1499, 1502; Rim, 1509; Pariz, 1510. itd.

epigrafski rukopis. Rezultate svojega rada okupio je u djelu *Commentaria*, u 6 svezaka, od kojih su do nas došli samo ulomci; među pismima dužinom i važnošću ističe se ono upućeno papi Eugenu IV, pod naslovom *Itinerarium* (1441-1442), sačuvano u cijelosti.²² Primjedba da njegovi prijepisi – inače pouzdani – ne prenose uvijek vjerno raspored redaka izvornika te prigovor da je neke natpise sam izmislio, nimalo ne umanjuju zaključak o kapitalnoj važnosti Cirijakova djela za razvoj cjelokupne epigrafske struke. Svi kasniji epigrafičari njegovi su dužnici, već i zbog činjenice da je velik broj natpisa do danas sačuvan samo zahvaljujući Cirijakovim prijepisima, kojih se broj procjenjuje na oko tisuću.²³

Sljedbenici i potomci neštedimice su crpili iz Cirijakova naslijeđa, potvrđujući tako njegovu važnost, ali ujedno ga i čuvajući za potomstvo. Jedan od uglednijih svakako je padovanski liječnik, bolonjski profesor i humanist Giovanni Marcanova (oko 1410/1418 – 1467), čija je natpisna zbirka uglavnom kompilacija iz Cirijakove građe i one koju je prikupio njegov mlađi suvremenik Felice Feliciano; uz imaginarne prikaze antičkog Rima Marcanovina zbirka sadrži i crteže antičkih spomenika. No još je važnije što je on u rukopis uvrstio popis pokrata Valerija Proba i *Notae litterarum more vetusto* Petra Đakona iz Montecassina (12. st.); *Notae* su, uz Probovo djelo, humanistima bile dobrodošlo pomagalo za razrješavanje antičkih pokrata.²⁴

Među Cirijakove nasljedovatelje ubrajaju se Michele Fabrizio Ferrarini († 1492), karmelićanin iz Reggio Emilije, i Felice Feliciano iz Verone (1433-1480). Ovaj drugi, kojeg su već suvremenici nazivali *Antiquarius*, nastojao je oko divulgacije Cirijakove građe, sam je prepisivao natpise (iz Verone i okolice), te poticao druge da to čine. Natpise je osobito cijenio kao izvore za točnu grafiju pojedinih latinskih riječi i kao uzore za skladno oblikovanje latiničnih slova, čemu je posvetio mali likovni album s komentarima (*Alphabetum Romanum*). Kompilirajući tuđu epigrafsku građu i prepisujući s kamena nije se ustručavao dodati poneki izmišljeni spomenik. O svojem zanosu za starinu ostavio je potvrde u dvama kratkim spisima,

---

²² Opširan prikaz Cirijakovih putovanja te osvrt na *Commentaria* i na *Itinerarium* nalazi se u Bodnar 1960: 17-72.

²³ Osnovni podatci: Weiss 1989: 158-163, 170-171; Calabi Limentani ⁴1991: 42. Iz obilne literature izdvojiti je: Huelsen 1907; Bodnar 1960; Colin 1981; Scalamonti 1996; Paci i Sconocchia (ur.) 1998. Nedavno izdanje: Cyriac of Ancona 2003 (s Bodnarovim uvodom, u kojem se, na str. ix, nalazi podatak o broju natpisa).

²⁴ Unatoč tomu, Đakonov popis rijetko je prepisivan, a prvi je put tiskan tek 1525 (usp. Weiss 1989: 193; Calabi Limentani 1970: 266).

Memoratu digna i Iubilatio, u kojima opisuje izlet – svojevrsnu arheološku ekspediciju – što ga je 1464. poduzeo s prijateljima na Lago di Garda, gdje su tragali za natpisima i prepisivali ih; pri tom su poduzeli pravu travestiju *in antiquo*, pokušavajući barem nakratko, u idiličnu krajobrazu, uz glazbu, jelo, lovore i cvijeće, obnoviti idealni život klasične antike.²⁵

Valja ovdje napomenuti da se s porastom zanimanja za natpise i s uvećanom sviješću o njihovoj važnosti počelo pojavljivati sve više krivotvorina: natpisi se izmišljaju radi potvrde prestižnog, antičkog podrijetla kojeg mjesta ili porodice, radi osobne afirmacije, pa i zarade, a kadšto se fingiraju iz puke zabave, kao učena igra.²⁶

Spomenuti nasljedovatelji Cirijakovi ostali su na istim, jednostavnim epigrafskim načelima svojih prethodnika. Metodologiju epigrafskih studija unaprijedio je arhitekt i filolog fra Giovanni Giocondo (1434-1515), kojeg su natpisi privlačili kao povijesni izvori, ali i kao estetski predmeti. Kako su se zbog brojnih građevinskih pothvata antički spomenici često koristili kao puka kamena građa, pri čemu su stradali i brojni natpisi, Giocondo se u svojem prepisivačkom poslu vodio i željom da ih barem u prijepisima sačuva u što većem broju prije nego što bude prekasno. Tako je prikupio golemu količinu epigrafa, među kojima su i mnogi kršćanski.²⁷ No od samog broja kudikamo su važnije Giocondove inovacije u postupanju s građom: on natpise okuplja po topografskom kriteriju, jasno razgraničuje one što ih je sam prepisao izravno s kamena od onih što ih je preuzeo iz tuđih prijepisa; ako je dvojio oko autentičnosti, pribilježio bi: *modernum puto*, a ako natpis nije mogao ubicirati, svoje neznanje

---

²⁵ O Marcanovi, Ferrarinija i Felicianu vidi DBI *ss. vv.*; za Felicianu napose: Contò i Quaquarelli (ur.) 1995.

²⁶ Usp. Weiss 1989: 191-192; Calabi Limentani ⁴1991: 69-73. Općenito se može kazati da su epigrafske krivotvorine rezultat "neodoljiva poriva da se slika idealizirane, ali fragmentarno dostupne antike dopuni barem u nekoj pojedinosti" (Novaković 1997: 9). Najpoznatiji krivotvoritelji natpisa bijahu Annio iz Viterba (Giovanni Nanni, 1432-1502) i Pirro Ligorio (o. 1510-1583); usp. Stenhouse 2005: 75-98 (= "Chapter 3: Transmission and Forgery"). Pojava nije izolirana: u humanizmu krivotvorili su se i antički govori i pisma (usp. Monfasani 1988: 179, 183), umjetnički predmeti (usp. Calabi Limentani: ⁴1991: 63); Domizio Calderini čak je izmislio nepostojećeg rimskog pisca Marija Rustika (usp. Grafton 1988: 31). Frank Frost Abbot (1908: 22) izračunao je da od oko 144.000 natpisa, koliko ih je dotad bilo objavljeno u *CIL*-u, više od 10.500 pripada u lažne ili one kojima je autentičnost dvojbeno (usp. i Grafton 1990: 28; Bodel 2001: 48); mnogi su među njima "proizvod" humanističkih starinara.

²⁷ Iz podataka Heikkija Solina proizlazi da tri Giocondova rukopisa sadrže ukupno oko 3200 natpisa (usp. Solin 1993: 129-131).

nije krio. Osim toga, često je unosio podatke o stupnju sačuvanosti spomenika, o čitljivosti teksta i sl. Giocondov kritički pristup – koji se dobrim dijelom oslanja na iskustva što ih je stekao priređujući za tisak djela Vitruvija, Cezara i Plinija Mlađeg – očituje se nadalje u uspoređivanju dostupnih izvora i u tome što, za razliku od svojih prethodnika, ne vjeruje dokraja u ortografsku nepogrešivost natpisa, smatrajući da su klesari mogli i pogriješiti u prenošenju teksta s predloška. Načela rada izložio je u posvetnim poslanicama svojih triju rukopisnih zbirki, koje su nastale 1489 (posvećena Lorenzu de' Medici), oko 1497-1499 (posvećena nadbiskupu Cosenze Ludovicu Agnelliju) i oko 1507 (bez dedikatara).²⁸

Osim zbog toga što je – kako smo spomenuli – prvi svoju silogu objavio tiskom, Deisderio Spreti (1414-1474) zaslužuje u ovom pregledu spomen i stoga što je prvi svoju zbirku ograničio na jedan grad (koji nije Rim) – dakako na rodnu Ravennu.²⁹

U tome ga je nasljedovao Andrea Alciato (1492-1550), koji je već kao šesnaestogodišnjak, započevši pisati povijest Milana, odlučio sastaviti i *corpus epigraphicum* rodnoga grada. No Alciato je učinio mnogo više od toga: nije samo prikupio prijepise natpisa nego ih je i popratio raznovrsnim tumačenjima, pa je time otvorio novu stranicu u razvoju epigrafije.³⁰ Svaki natpis u svojoj zbirci, naslovljenoj *Monumentorum veterumque inscriptionum quae cum Mediolani tum in eius agro adhuc extant collectanea, libri duo* (1508), opskrbio je topografskim podacima, opisom spomenika i stupnja njegove sačuvanosti; razriješio je pokrate, služeći se dakako Probovim popisom, ali i vlastitom fantazijom, oštećene ili nečitke dijelove dopunjavao je vlastitim konjekturama. Uz to dodaje opaske o grafiji, gramatici i metrici, leksičke napomene, metrološka i numizmatička objašnjenja, komentare pravne naravi, povijesne i biografske podatke, tumači rimske magistrature – sve to uz obilno pozivanje na antičke auktore. Ponekad njegova tumačenja

---

²⁸ Iz obilne literature o Giocondu usp. Ciapponi 1961; Weiss 1989: 174-176; Koortbojian 1993: 127-135; Solin 1997; DBI: "Giovanni Giocondo da Verona".

²⁹ Spretijeva zbirka još uvijek nije samostalno izdanje, nego je tiskana kao prilog njegovu opisu grada (*De amplitudine, eversione et restauratione urbis Ravennae libri tres*, Venecija, 1489).

³⁰ Valja ipak napomenuti da se Alciato ugledao u rad starijega kolege Benedetta Giovija (1471–1545), s kojim se i dopisivao. Giovio je u svojoj zbirci *Veterum monumentorum quae tum Comi tum eius in agro reperta sunt collectanea* (1497, do danas netiskana) prikupio natpise s područja rodnoga grada i dodao im tumačenja, no ova opsegom i učenošću kudikamo zaostaju za djelom mlađega mu kolege. Usp. Weiss 1989: 178-179; DBI: "Giovio, Benedetto". Gioviov predgovor zbirci natpisa tiskan u: Zaccaria 1749: 20-25 (dostupno na: <http://bibdig.museogalileo.it/rd/bd> [1. VIII. 2010])

prerastaju u kraću filološko-starinarsku raspravu (npr. kad objašnjava riječ *comes*), a kadšto je natpis povod da se iznese elogij ugledniku koji je vlasnik spomenika. Osobito je zanimljiv Alciatov *Prooemion*, nadodan u kasnijim redakcijama zbirke, u kojem objašnjava svoje motive i metodu; na jednom pak mjestu u komentarima izjavljuje da je odlučio uvrstiti samo epigrafe koji se odlikuju biranom stilizacijom: *perquam elegantes*.³¹ Unatoč važnosti i inovativnosti, to Alciatiovo djelo do danas nije tiskano.³²

Napretku epigrafije pridonio je i Mariangelo Accursio (1489-1546), koji je zapazio kako su prethodni prijepisi manjkavi utoliko što ne poštuju podjelu redaka na kamenu; uz to, pazio je da dade što točnije topografske podatke i nastojao je, kad god je to bilo moguće, usporediti prijepis s kamenim izvornikom. Novi kriteriji očituju se u spomenutoj monumentalnoj zbirci koju je Mazzocchi objavio 1521, a kojoj je redaktor najvećim dijelom vjerojatno bio Accursio; njegova pak vlastita zbirka ostala je netiskana.³³

Još je veću ulogu komentar dobio u djelu Girolama Bolognija iz Trevisa (1454-1517) *Antiquarii libri duo*, koje se može smatrati pravom epigrafskom raspravom. U uvodu Bogni svojem sinu Giuliju objašnjava sadržaj i moralnu vrijednost starinarskih studija te daje opće podatke o epigrafiji s primjerima, nakon čega slijedi opis Trevisa, njegove povijesti, zemljopisa i glasovitih ljudi; u glavnom dijelu nižu se natpisi popraćeni detaljnim filološkim i historiografskim objašnjenjima (kadšto je komentirana svaka riječ natpisa).³⁴ Iako je značila važan korak u razvoju epigrafskih studija, Bolognijeva rasprava, završena najkasnije 1507 (tu godinu nosi najstariji sačuvani prijepis, koji je načinio sin Giulio), ostala je u rukopisu sve do 1995.³⁵

---

³¹ Citiranu latinsku formulaciju donosi Bianchi (1913: 52). Slično izjavljuje i Marulić: *Mihi itaque propositum est non nisi probata exquisitaque decerpere (In epigr. I,2)*.

³² *Prooemion* je tiskan u Zaccaria 1754: I: 74-76. Proširene redakcije zbirke sačuvane su u više rukopisa, od kojih je jedan objavljen kao anastatsko izdanje: Alciato 1973. Temeljne studije o Alciatu: Bianchi 1913; Calabi Limentani 1999; usp. i. DBI: "Alciato, Andrea". O njegovim epigrafskim rukopisima usp. De Camilli Soffredi 1974.

³³ Usp. Weiss 1989: 178-179, 193; DBI: "Accursio (Accorso), Mariangelo".

³⁴ Usp. Weiss 1989: 179; D'Alessi 1995. Za životopis i opće podatke usp. DBI: "Bogni, Girolamo". Izdanje: Bogni 1995.

³⁵ Strogo govoreći, Bogni ipak nije prvi pisac epigrafske rasprave: svojevrsna je povijesna ironija da kronološko prvenstvo u tom žanru pripada djelu u cijelosti zasnovanu na izmišljenim

Dodatnu pozornost zaslužuje Trevižanin zbog toga što je bio u osobnom i epistolarnom dodiru s više suvremenika na hrvatskoj strani Jadrana, i to upravo s osobama koje su vjerojatno bile poznate i samom Maruliću. Naime, Bologni je neko vrijeme (oko 1474) bio osobnim tajnikom splitskoga nadbiskupa Lovre Zane (1429-1485), koji je na toj nadbiskupskoj stolici sjedio od 1455. do 1473.³⁶ Mletački prelat, skloniji diplomatskim i ratnim nego pastirskim zadaćama, gotovo i nije boravio u svojoj dijecezi (osim u početku, 1455-1460). Upravne poslove obavljali su njegovi vikari, a možda je onamo putovao i njegov tajnik. Sa splitske stolice bio je Zane premješten upravo na trevišku; dugogodišnji tajnik Bologni napisao mu je više pjesničkih pohvalnica, a nakon Zanine smrti sastavio je za nj nadgrobnicu u stihovima.³⁷ No za nas je zanimljivije da postoje naznake kako je Bologni osobno boravio u Splitu. Naime, prikazujući u svojem *Starinaru* znamenite sugrađane, on se poziva na poblize neidentificirane *Kronike Splitskana*; iz konteksta je posve jasno da misli na djelo Tome Arhidakona *Historia Salonitana*.³⁸ Nadalje, sačuvane su Bolognijeve pjesme *Ad Hieronymum Traguriensem* i *Ad Hieronymum Spalatensem*;³⁹ onom prvom u čast k tomu je ispisao opširnu pohvalu u svojem epigrafskim spisu. Iako Jerolima Splitskanina i Jerolima Trogirana na osnovi tih tekstova nije moguće pouzdano identificirati, mogli bismo, kad je riječ o prvome, pomisliti na Jerolima Papalića, jer se u njegovu glasovitom kolektaneju nalazi prijepis Tomine kronike.⁴⁰ Nešto je više znakova koji govore u prilog pretpostavci da bi

---

natpisima – *De marmoreis Volturrhenis tabulis* (1492-1493) već spomenutog Annija iz Viterba; usp. Weiss 1989: 179.

³⁶ O Zani usp. Farlati 1765: 390-399; Zane 1985: 29-42; 126-127.

³⁷ Objavili su je Farlati 1765: 399. i Zane 1985: 40.

³⁸ *Hadrianum quoque in Chronicis Aspalatensium quempiam legimus virum apprime strenuum civem nostrum, qui dum Aspalatum nobilissimum Dalmatiae oppidum regeret, inter cetera praeclarae virtutis exempla, a Manassis primatis immanissimi et Coloniani [sic] Pannonum quaestoris insidiis et decreta direptione suo astu providentissime liberavit, inque eo magistratu multa praestitit viri non minus sapientis quam fortis exempla.* Bologni 1995: 24. Usp. Thomas 2003: 90-93 (= XVIII, 4-5).

³⁹ Hieronymi Bononii Taruisini *Promiscuorum liber quintus*, Seminario Vescovile di Padova, rkp. 19, str. 175 (Trogiraninu, 8 elegijskih distiha), str. 177 (Splitskaninu, 4 elegijska distiha); usp. i Kristeller³1998: II: 11.

⁴⁰ O Papalićevu kolektaneju, na početku kojega je zlatnim slovima napisano "Hieronymus Papalis", a koji uz Tominu kroniku sadrži još *Qualiter*, historiju Mihe Madija, kroniku A Cutheisa te neke druge povijesne izvore, usp. Rački 1874: 175.

Jerolim Trogiranin mogao biti Jerolim Makarelić.⁴¹ Maruliću je pak Bolognijevo ime bilo dobro poznato iz Tortellijeve *Ortografije*: Trevižanin je bio izdavač i pisac predgovora za čak šest izdanja toga djela,⁴² među kojima je i ono tiskano u Vicenzi 1479, što ga je Marulić imao u svojoj knjižnici. Nema podataka o tome da su se njih dvojica poznavali, ali iznesene činjenice pokazuju da to ne bi bilo nemoguće. Osim toga, postoje naznake da je autograf *In epigr.* dospio u Bolognijevo vlasništvo,⁴³ a u prvom razdoblju svoje povijesti Marulićev i Bolognijev rukopis imali su zajedničku sudbinu: posjedovali su ih isti vlasnici, u 18. st. prepisani su (*Antiquarius* u izvadcima, *In epigr.* integralno) u isti kodeks.⁴⁴ Napokon, natpis u čast Klaudiju Klaudijanu (*In epigr.* 34 = *CIL* VI 1710), za koji se pretpostavlja da je pronađen između 1482. i 1489,⁴⁵ mogao je u Marulićeve ruke dospjeti upravo Bolognijevim posredovanjem. Trevižanin ga, naime, uvrštava u svojeg *Starinara* i u komentaru piše:

Quin etiam poetae Claudiano statuam erectam indicat epigramma paulo ante repertum Romae in foro D. Traiani quod Parthenius Benacensis Latine et Graece pereruditus ex Urbe suis ad me litteris transmisit.⁴⁶

Uočiti je da istu lokaciju natpisa navodi i Marulić (*Loco quodam Romę in foro Traiani*), a pozornost zaslužuje i sličnost njihovih prijepisa tog natpisa.⁴⁷ Nadasve su intrigantne podudarnosti u komentaru: među ostalim, oba komentatora lamentiraju nad tim što se danas ne časte i ne nagrađuju učeni ljudi, pri čemu i Bologni i Marulić uspoređuju prošlost i sadašnjost na štetu ove potonje.⁴⁸ Obojica kao zaključni argument svoje pritužbe navode po jedan elegijski distih, samo što Bologni citira svojeg brata Bernarda, a Marulić Marcijala.

---

⁴¹ O Jerolimu Trogiraninu usp. pogl. **2.2.2. Humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana.**

⁴² Usp. DBI: "Bologni, Girolamo".

⁴³ Usp. pogl. **3.1.1.1. Marulićev autograf:** Napomene.

⁴⁴ To je rukopis *V*. Usp. o tome opširnije u pogl. **3.1.1.2. Prijepisi.** Zanimljiv je podatak (koji ovdje možemo samo registrirati) da je Bologni auctor jedne biografije sv. Jeronima (*Stridonis B. Hieronymi vita*), koja je do danas ostala u rukopisu. Usp. DBI: "Bologni, Girolamo".

⁴⁵ Usp. Accame 2008: 186.

⁴⁶ Bologni 1995: 7; prijepis i komentar natpisa: 132-134.

⁴⁷ Usp. pogl. **5. Izvori za natpise, Tablica 5** (*ad* 34).

⁴⁸ Usp. Bologni 1995: 133 i Marulić *In epigr.* 34,2-3.

Napokon, Bologni daje latinski prijevod grčkoga distiha kojim se zaključuje natpis u čast Klaudijana, a Marulić korektno prepričava sadržaj toga distiha – što je, s obzirom na njegovo gotovo posvemašnje nepoznavanje grčkoga, prilično neobično; možda mu je od pomoći bio upravo Bolognijev prijevod.⁴⁹

2.2.2. Humanistička epigrafija na istočnoj obali Jadrana

U dosadašnjem su pregledu spomenuti samo važniji petnaestostoljetni epigrafičari, no zapaziti je da svi oni potječu s Apeninskoga poluotoka; i kad bismo proširili popis imenima drugih sastavljača siloga (Alessandro Strozzi, Marino Sanudo) i kolekcionara natpisa i starina (Giulio Pomponio Leto, Bartolomeo Platina, Giovanni Pontano, Pandolfo Collenuccio i dr.), taj se podatak ne bi promijenio. Gotovo da bi se moglo reći kako se prve natpisne zbirke izvan Italije javljaju se tek početkom 16. stoljeća, i to u Njemačkoj (već spomenuti Marschalk i Peutinger te Hartmann Schedel, koji je 1505. dovršio *Opus de antiquitatibus cum epitaphiis*). Ipak, rana epigrafija nije ekskluzivno italska disciplina, i to zbog jedne važne iznimke: već u prvoj polovici 15. stoljeća na istočnoj obali Jadrana djeluje istaknut skupljač i prepisivač antičkih epigrafa – Petar Cipiko, a postoje ozbiljne naznake za pretpostavku da ga u tom poslu uz bok prati Juraj Benja. Njihov rad, kudikamo manje proučen, pa stoga – posve nezasluženo – i manje poznat, nije zbog toga manje važan. Baš naprotiv: oni se javljaju istodobno s pionirima epigrafskih studija, od kojih – u prvom redu od Cirijaka iz Ancone – spremno prihvaćaju poticaje novih, humanističkih interesa te u svojem zavičaju djeluju kao promicatelji humanističke kulture i mogu se smatrati začetnicima hrvatskoga humanizma.

Osamljeni, skromni prethodnik te dvojice važnih dalmatinskih protohumanista na istoj je jadranskoj obali Dujam Hranković, brački arhiprezbiter i hvarski biskup, koji je u spisu *Braciae insulae descriptio* (1405) zabilježio ljetopis i opis svojeg otoka.⁵⁰ Za naše razmatranje djelo je zanimljivo zbog toga što pisac donosi tekst jednog natpisa iz Škripa, koji bi po sadržaju pripadao 7. stoljeću. Sam kamen s natpisom, dugo vremena izgubljen, nedavno je pronađen, ali dvojbe o njegovoj autentičnosti tim su se pronalaskom još više uvećale.⁵¹ No za našu svrhu i nije presudna autentičnost, nego piščeva potreba da povijesni podatak potvrdi

---

⁴⁹ Usp. pogl. 7.5.2.1. *In epigr. i grčki jezik*.

⁵⁰ Usp. Hranković 1977.

⁵¹ O nalazu kamena, s pregledom mišljenja i s argumentima koji odriču autentičnost, usp. Cambi 2009: 100-103 (fotografija natpisa na str. 120).

navođenjem epigrafskog spomenika (ovdje doduše starokršćanskoga). Na žalost, ne znamo je li Hrankovićevo zanimanje za natpise u to vrijeme bilo iznimkom u njegovu širem zavičaju.

O pravom se početku epigrafije na istočnom Jadranu može govoriti s pojavom Cirijaka iz Ancone, koji je nekoliko puta proputovao uzduž dalmatinske obale, te je zasigurno poticajno djelovao na domaće učene ljude. Oni su već i sami iskazivali interes za antičke napise, pa je posve naravno da je Ankonitanac s njima uspostavio prijateljske veze. Cirijak je već na početku svojeg antikvarskog djelovanja, 1419. i 1423, posjetio Pulu⁵² i prepisao velik broj tamošnjih epigrafa. No kudikamo je važnije putovanje što ga je poduzeo u zimu 1435. i ljeto 1436: na zimskom polasku iz Ancone prema Peloponezu zastao je na Mljetu, odakle se zbog nepovoljnih vjetrova vratio u Zadar, a zatim je posjetio Pelješac, Korčulu, Badiju, Kotor i Ulcinj; vraćajući se iz Grčke u ljeto 1436, zastao je u Risnu, na Hvaru i Visu, u Splitu, Saloni i Trogiru.⁵³ Svojevrsnu putnu bilježnicu tog putovanja, s prijepisima natpisa, kratkim opisima lokaliteta, s ponekim pismom i s nekoliko crteža, objavio je Carlo Moroni, tek oko 1660, pod naslovom *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano*.⁵⁴ U knjizi se nalaze 53 epigrafska teksta iz Dalmacije (iz Zadra, Nina, Nadina, Trogira, s Badije, iz Kotora, Hvara, Visa, Splita i Salone).

Vrijedni podatci mogu se pronaći o osobnim, prijateljskim vezama Cirijakovim s ranim predstavnicima hrvatskoga humanizma – Jurjem Benjom, Petrom Cipikom i Marinom Rastićem. O prijateljskim vezama s Benjom svjedoči više pisama: Zadranin je bio među onima kojima je Cirijak 1431. pismeno javio dobru vijest da je njegov prijatelj kardinal Condulmer izabran za papu (pod imenom Eugen IV),⁵⁵ Cirijakovo pismo upućeno Jurju Benji u Zadar 1. prosinca 1435, s neimenovanoga (i u dosadašnjoj literaturi neidentificiranoga)

---

⁵² Bodnar (1960: 19) kao godinu posjeta Puli navodi 1418 ili 1419; Mitchell i Bodnar (1996: 14) navode 1419 (prema Scalamonti 1996: 41); oni napominju da je već 1417. Cirijak bio u Zadru (prema Scalamonti 1996: 38), gdje je susreo admirala mletačke mornarice Petra Loredana, pod čijim će zapovjedništvom poslije vojevati Petar Cipiko; Colin (1981: 29, 36-39) misli da Cirijakov posjet Puli pada u 1423, ne isključujući prethodni posjet 1419 (*ibid.*, 37).

⁵³ Opis boravka na istočnom Jadranu, s brojnim citatima i sa zemljovidom: Bodnar 1960: 23-27 (zimski polazak); 43-44 (ljetni povratak).

⁵⁴ Neki primjerci imaju naslovnicu koja nosi godinu 1747; možda je riječ o pretisku izvornog izdanja s dodanim frontispicijem. O zamršenim okolnostima izdanja iz 1660 (?), odnosno 1747, usp. *CIL* III: 93; Bodnar 1960: 78-82.

⁵⁵ Usp. Scalamonti 1996: 59.

otoka u blizini Korčule, koji on naziva *scopulum religiosum*,⁵⁶ sačuvano je u *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano*;⁵⁷ u jednom rukopisu iz 15. st. u knjižnici Biskupskog sjemeništa u Padovi nalazi se Benjino pismo upućeno Cirijaku.⁵⁸ Osim toga, glasoviti je epigrafičar u studenom 1435. boravio u Zadru kao Benjin gost, pa su njih dvojica u društvu s drugim učenim građanima obilazili zadarske starine i vodili razgovore o tada aktualnoj humanističkoj polemici: komu od dvojice rimskih vojskovođa pripada veći ugled – Cezaru ili Scipionu Afričkom.⁵⁹

Sam pak Juraj Benja († oko 1437) poznat je kao prepisivač antičkih i ranokršćanskih pisaca (Cezar, Frontin, Vegecije, Pseudo-Sekst Aurelije Viktor, Izidor Seviljski, Euzebije, Laktancije, sv. Jeronim), zbog čega ga je Giuseppe Praga nazvao "gotovo dalmatinskim Poggiom" ("quasi il Poggio della Dalmazia").⁶⁰ U Benjine korespondente, uz Cirijaka iz Ancone, ubrajaju se Giovanni Tinti, kancelar Fabriana i prijatelj Coluccia Salutatija, i Niccolò Zancani, bivši zadarski knez, a Praga im pridodaje i mletačkog patrijarha i protohumanista Lorenza Giustiniana.⁶¹ Ne raspoložemo, nažalost, pouzdanim podacima o Benji kao skupljaču i prepisivaču antičkih natpisa. Mommsen doduše dopušta da bi se u budućnosti moglo

---

⁵⁶ Zaključujemo da je to otok Badija, koji se naziva i Školj sv. Marije (*Scoleum Sanctae Mariae*); naime, Cirijak spominje da su na njemu redovnici malobraćani i crkva posvećena BDM. Korčulanski kanonik Vinko Ivanović (oko 1368) na Badiji je podigao crkvu Gospe od Milosrđa, a korčulansko-stonski biskup Ivan iz Krka određuje 1392. da se u gradnji samostana pomogne fratrima bosanske vikarije, kojima korčulansko Veliko vijeće 1394. daruje uvalu na otoku, a 1398. i čitav otok (usp. o tome Belamarić 1983: 149-151).

⁵⁷ Usp. Moroni (prir.) 1660 (?): III; tekst pisma također u Mehus (prir.) 1742: 56-57.

⁵⁸ Usp. Kristeller ³1998: II: 8 (rkp. br. 83). Ispred pisma nalaze se, prema Kristelleru, "ancient inscriptions".

⁵⁹ Svoj dolazak u Zadar i boravak kod Benje Cirijak opisuje u pismu Leonardu Bruniju započetom 20. studenog 1435. u Zadru, a dovršenom 20. siječnja iduće godine u Epiru; izdanje u Cortesi 1998: 53-65. O tom boravku, o kontekstu spomenute polemike kao i o Cirijakovu udjelu u njoj usp. Cortesi 1998; Lučin 2007b: 69-70; Schadee 2008; Špikić 2009: 70-71.

⁶⁰ O Benjinoj prepisivačkoj djelatnosti usp. De la Mare 1976: 245; Šegvić-Belamarić i Belamarić 1995: 26. Često citirana Pragina usporedba s Poggiom nalazi se u Praga 1932a: 213.

⁶¹ Korespondencija Tintija i Zancanija s Benjom zabilježena je u Coxe 1854: 426; Cirijaka, Zancanija i Giustiniana kao Benjine korespondente spominje Praga 1932a: 213. O Zancaniju (u Benjinim pismima: *Nicolaus Cancanus*) kao zadarskom knezu usp. O'Connel 2009: 96.

pokazati kako je rukopis *Vat. 6875*, što ga on naziva *Iadestinus antiquus*, Benjino djelo.⁶² No lema uz jedan natpis u tom rukopisu bilježi da je pronađen u Zadru 1446, pa se zbirka u cjelini nikako ne može pripisati Benji, a bez pobližeg proučavanja ostaje posve dvojbeno može li od njega potjecati makar i njezin dio. Ipak, da su Zadrana natpisi zanimali, svjedoči Cirijakova bilješka o zadarskom susretu, kao i to što uz pismo s Badije Cirijak šalje Benji prijepis jednog epigrafa koji je ondje pronašao.⁶³ Neće, napokon, biti slučajno što je Petar Cipiko na prazne stranice kodeksa što ga je kao poklon dobio od Benje prepisao, među inim tekstovima, i brojne natpise.

Prvi skupljač i prepisivač antičkih natpisa na istočnoj obali Jadrana o čijoj djelatnosti postoje dokumentirani podatci ostaje ipak Petar Cipiko. Taj se začetnik ugledne humanističke obitelji (među njegovim potomcima ističu se sin Koriolan i unuk Ludovik) rodio u Trogiru oko 1390, a umro 1440. U kodeksima se potpisivao kao *Petrus Cepio*, a u dokumentima se susreću i oblici *Cippicus*, *de Cipcis*. Kao trogirski plemić obavljao je razne komunalne dužnosti u rodnom gradu (egzaminator, sudac), a budući da je trogirskom komuna tada bila dio Mletačke Republike, postao je zapovjednikom trogirskog galije u borbama Mlečana protiv Genovežana (1431) pod zapovjedništvom Petra Loredana.⁶⁴ No za nas je zanimljivija njegova djelatnost kao prepisivača antičkih tekstova i skupljača natpisa. Iskazujući takav, difuzni interes za antiku, on se pokazuje kao tipičan predstavnik ranoga humanizma, ujedno jedan od najranijih europskih humanista i epigrafičara. Pretpostaviti je da je Petar Cipiko za svojih boravaka u Italiji kontaktirao s raznim učenim ljudima sličnih interesa, no za nas je osobito zanimljivo da je prijateljevao s Jurjem Benjom, koji mu je 1435. poklonio svoj prijepis djela

---

⁶² Usp. *CIL* III: 272. To implicitno prihvaća i Praga 1932a: 213, iako upravo on na istoj stranici donosi podatak (koji Mommsenu nije bio poznat) da je Benja umro 1437.

⁶³ *Sed ut non me meis totum inexpertem curis viderem, hoc ad porticum aedis in angulo claustris atque rotundissimo lapide epigramma optumis insculptum litteris inveni et hoc amicitiae tuae loco rescribendum curavi.* Mehus (prir.) 1742: 57. Natpis je u sljedećem pismu, na str. 59; također u Moroni (prir.) 1660 (?): III, br. 30.

⁶⁴ Za podatke o Petrovu životu usp. Andreis 2002: 66, 69; Babić 2006: 31; Praga 1932a: 214-215; o oblicima prezimena usp. Babić 2006: 31-32. Usput napominjemo da se u Sanudovim životopisima duždeva među soprakomitima koji su bili u mornarici pod kapetanom Petrom Loredanom u pohodu protiv Genovežana spominje "Sier Piero Canticho da Traù" (usp. Sanudo 1999: I: 109). Po svemu sudeći, riječ je o iskrivljenu zapisu prezimena (umj. Cipicho ili sl.).

Pseudo-Seksta Aurelija Viktora *De viris illustribus urbis Romae*. Nakon nekih nedoumica, pa i zabluda, danas se može ustvrditi da od ruke Petra Cipika sigurno potječu tri kodeksa:

1. Već spomenuti rukopis koji je započeo ispisivati Juraj Benja (danas u Marciani u Veneciji, sign. *Lat. cl. XI, n. 124, colloc. 4044*). Primivši ga na dar, Petar je Cipiko u njega nastavio između 1435. i 1440. unositi razne tekstove: pisma Brutova, Ciceronova, Cezarova, Pseudo-Plutarhova; pjesmu Tommasa Seneke iz Camerina; izvatke iz Aula Gelija, Jeronima, Klaudija Ptolemeja, Makrobija, Plinija i drugih; *differentias verborum*; latinske i grčke natpise. O važnosti kodeksa dovoljno govori činjenica da ga Theodor Mommsen naziva *perquam memorabilem*.⁶⁵

2. Kodeks u Zbirci sakralne umjetnosti u Župnom uredu u Trogiru, sign. M 181. Pisan je 1436, dijelom vjerojatno i 1437, a sadrži djela Lukijana, Plutarha i Platona u latinskom prijevodu, nekoliko tekstova Cicerona i humanističkih pisaca te nekoliko natpisa.⁶⁶

3. Kodeks s Ciceronovim djelima (*Philippicae, Topica*), danas u Bodleiani, sign. MS. Canon. Class. Lat. 224. U Petrovim kolofonima na kraju tih djela navedena je godina 1438; no *Philippicae* I-III prepisane su drugom, ranijom humanističkom rukom, za koju Albinia Catherine de la Mare pretpostavlja da bi mogla pripadati Jurju Benji. Ako je to točno, zaključuje ona, Petar je kodeks dobio i završio nakon Benjine smrti.⁶⁷

Valja istaknuti da je glasoviti Ankonitanac dva natpisa preuzeo od Petra: to dokazuje bilješka nad njima, koja u tiskanom izdanju putne bilježnice glasi *In Tragurio ex Caecio*, a u rukopisima *In Tragurio ex Petro Caecio*.⁶⁸ Ti su natpisi preuzeti iz rukopisa, a ne izravno s kamena, pa je očito da je Cirijak imao u rukama Petrovu silogu, ili barem njegove radne bilješke s prijepisima.⁶⁹ Ovdje ne možemo ulaziti u složene pretpostavke o postojanju rane, izgubljene Petrove siloge, koje bi prijepis bio sačuvan u marcijskom rukopisu (*Lat. cl. XI, n. 124, colloc. 4044*) niti razmatrati sasvim prihvatljivu hipotezu da su Cipiko i Benja razmjenjivali i uspoređivali svoje prijepise.⁷⁰ *Iadestinus antiquuus* i *Codex Tragurinus* (Mommsenov naziv za marcijski kodeks Benja-Cipiko) sadrže velik broj istih natpisa.⁷¹

---

⁶⁵ *CIL* III: 271-272.

⁶⁶ O tom kodeksu usp. Lučin 2007b.

⁶⁷ De la Mare 1976: 246.

⁶⁸ Usp. Moroni (prir.) 1660 (?): III (br. 24 i 25); za rukopisni podatak usp. Bodnar 1960: 102.

⁶⁹ Usp. *CIL* III: 272.

⁷⁰ Usp. *CIL* III: 272; Bodnar 1960: 102-103.

⁷¹ Usp. *CIL* III: 272; Bodnar 1960: 103; Ljubić (1885: 149) kaže da je takvih natpisa 60.

Codex Tragurinus ima 168 listova, pretežno papirnih, uz nekoliko pergamenskih.⁷² Na početnih 37 listova rukom Jurja Benje prepisano je, kako je već rečeno, djelo *De viris illustribus urbis Romae* Pseudo-Seksta Aurelija Viktora (prvih 77 od ukupno 86 kaputa). Na kraju prijepisa (f. 37r) čita se znamenita supskripcija:

Georgius Begna excripsit suo optimo et amantissimo amico Petro Cepioni Tragurino.
Iaderę MCCCCXXXIII Kl. febr.

Praga je dokazao da se u Zadru početak godine u to doba računao "po stilu inkarnacije" (što je značilo da godina počinje 25. ožujka), te da spomenuti nadnevak stoga označuje 1. veljače 1435.⁷³ Petar Cipiko zabilježio je na f. 136v (uz jedan natpis iz Osora):

1440. nono Ianuarias captus ab Antonio Contareno pretore Traguri in itinere petens
Venetias excripsi.

Dodamo li tomu da je Petar Cipiko iste godine umro,⁷⁴ jasno je da je njegov dio kodeksa nastajao u razdoblju 1435-1440. Ovdje nas neće zanimati izvadci iz brojnih pisaca, kojima je Petar ispunio većinu stranica, nego samo antički natpisi što ih je unio u kodeks. Oni se nalaze na folijima 124v-128r, 136v, 138v-167v, a ima ih, koliko smo uspjeli utvrditi, ukupno oko 180 (od čega su četiri na grčkom). Potječu iz Ancone, Fana, Ravenne, Rima i Riminija te s više lokaliteta istočne Jadranske obale: Trogira, Osora, Splita, Solina, Zadra itd.⁷⁵

Petrova siloga svojom jednostavnošću odaje pripadnost početnom razdoblju humanističke epigrafije: natpisi se navode bez osobita reda, popraćeni su samo naznakama

---

⁷² Prvi je o kodeksu pisao Mittarelli 1779: 120-121, nakon toga Mommsen (*CIL* III: 271-272), Cian 1898: 71-72. Osim još i danas relevantna Pragina rada (Praga 1932a) usp. Kristeller ³1998: II: 265; Giannetto 1985: 315-316; Kovačić 2001.

⁷³ Usp. Praga 1932a: 214; također Stipišić 1985: 194-195.

⁷⁴ Usp. Andreis 2002: 66, 69; Babić 2006: 44 (njegova bilj. 37).

⁷⁵ Točan broj i druge podatke nije moguće dati bez temeljita proučavanja kodeksa, koji nam je bio dostupan samo u obliku nedostavno čitljivih crno-bijelih fotokopija. U Petrovu rukopisu koji se čuva u Zbirci sakralne umjetnosti u Župnom uredu u Trogiru dva su literarna fragmenta predstavljena kao natpisi (usp. Lučin 2007b: 68), pa nije isključeno da takvih slučajeva ima i u *Codex Tragurinus*.

lokacije, a i to neredovito. Ipak, Mommsen zapaža dva važna svojstva Petrova epigrafskog rada, koja se ni u znatno kasnijim zbirkama ne susreću često:

Ceterum exempla Tragurini Cyriacanis non inferiora et nexus litterarum imitantur et veram versuum formam non raro retinent.⁷⁶

Iz podataka kojima raspolažemo vrlo je vjerojatno da su se Cirijak i Petar susreli već na početku Ankonitančeva putovanja, u Zadru 1435,⁷⁷ pa nije isključeno da se Petar počeo zanimati za natpise i prije Cirijakovih poticaja.⁷⁸ Praga je pronašao dokument koji potvrđuje da je Petar boravio u Zadru 7. travnja 1436. godine kao svjedok. Cirijak se, kako pokazuju njegove bilješke, 1. kolovoza te godine nalazio u Trogiru, gdje je prepisao 6 natpisa.⁷⁹ Sve to pokazuje kako su postojali brojni osobni susreti, pismeni kontakti i uopće bogata intelektualna razmjena između Petra Cipika, Jurja Benje i Cirijaka iz Ancone. Još uvijek neproučeni *Codex Tragurinus* nedvojbeno sadrži jednu od najvažnijih ranonovovjekovnih zbirki natpisa, a njezina tvorca nije pretjerano uvrstiti među začetnike europskoga humanizma.⁸⁰

Boravak Cirijaka iz Ancone u Dubrovniku 1441. i 1443. godine nije imao, barem koliko dosad znamo, znatnijeg utjecaja na razvoj zanimanja za antičke natpise u lokalnoj sredini. Tu je Cirijak ponovno susreo svojeg prijatelja Marina Rastića, kojeg je dočekao u Anconi 1440, kada je Dubrovčanin onamo došao kao član poslanstva radi obnove trgovačkog ugovora dvaju gradova. Cirijak je kao ankonitanski *sexvir* sastavio pohvalnicu Ancone i Dubrovnika, kojoj je pridodao sažetak ugovora u formi rimske *sanctio*. Spis nosi naslov: *Anconitana Illiricaque laus et Anconitanorum Raguseorumque foedus ex Kyriaco Picenicolleo Anconitano*, a posvećen je Marinu Rastiću: *Marino de Restis Ragusino, viro clarissimo, Kyriacus Picenicolleus Anconitanus salutem*.⁸¹ Za nas je zanimljiv prvi, pohvalni dio, jer je u njega Cirijak uvrstio, kao svjedočanstvo slavnog i starog podrijetla svojega grada, deset antičkih

---

⁷⁶ *CIL* III: 272.

⁷⁷ Usp. Bodnar 1960: 102-103.

⁷⁸ Usp. Praga 1932a: 215.

⁷⁹ Usp. Moroni (prir.) 1660 (?): XXIV-XXV (natpisi br. 170-175); usp. i Bodnar 1960: 44.

⁸⁰ Vrijedi ovdje podsjetiti na sažetu formulaciju Pragu (1932b: 266): "L'epigrafia nasce in Adriatico nel triangolo Ancona-Zara-Traù."

⁸¹ Usp. Praga 1932b: 270.

natpisa (od kojih dva na grčkom); pri tom je izričito apostrofirao Rastića, očito računajući na njegovo zanimanje za antičke spomenike:

Vidisti praeterea nostrae huiusce praeclare civitatis ornamenta alia quam plura, sed inter potiora antiqua atque nobilia undique ex cocto latere moenia, maritimum fronte litus, tresque ripales et aereas arces; portas deinde regias, turre innumeras et praeclarsas, nec non sacra superis speciosa ornatissimaque delubra; alta quoque magistratum praetoria, civiumque palatia et conspicuas aedes; marmoreos itaque arcus et gestarum rerum trophea; scaenas, columnas, statuarumque fragmenta; bases et epigrammata; quin et harenarum ingentia vetustissimaque numidicae architecturae loca per eminentia urbis amphiteatra, magnum inditium splendoris primaevae tam praeclarae civitatis familiae et verendissimae antiquitatis.⁸²

Moguće je da je Rastić imao važnu ulogu u odluci dubrovačkoga Malog vijeća da upravo Cirijaku, za vrijeme njegova zimskog boravka u Dubrovniku 1443-1444, povjeri sastavljanje dvaju javnih natpisa (na kneževu dvoru i na velikoj Onofrijevoj česmi), koji oblikom i sadržajem oponašaju antički epigrafski stil.⁸³ Izneseni podatci ukazuju na to da se Rastić vjerojatno zanimao za humanističke discipline i epigrafiju,⁸⁴ ali ne govore ništa o eventualnim njegovim prinosima na tom području.

Za našu temu bilo bi korisno nešto više znati o zbirci natpisa što ju je sastavio svećenik iz Labina Marin Marinčić. Njegova se siloga, s potpisom *presbyter Marinus Marincics Albonensis canonicus m(anu) p(ropria)*, čuva u Modeni, među rukopisima Ludovica Antonija

---

⁸² Praga 1932b: 272. Sam ugovor sastavio je i ovjerio ankonitanski notar Barnaba Vitali da Camerino, za kojeg je Praga (1932b: 267) utvrdio da je onaj isti kojeg Cirijak daje pozdraviti u pismu Benji iz 1435. i kojem Benja oporučno ostavlja svoj nedovršen prijepis Laktancija. Praga na osnovi jednog dokumenta iz 1438. pokazuje da je Barnaba djelovao u Zadru kao profesor gramatike.

⁸³ Tu pretpostavku iznosi Kokole (1996: 243), a zasniva je na podatku (koji iznosi De Diversis 2004: 61/153) da je Rastić bio jedan od nadglednika za izgradnju dubrovačkog vodovoda. O samim natpisima usp. (uz Kokoleovu studiju) Colin 1981: 335-340; Šoljić 2002.

⁸⁴ Kokole (1996: 243) dosta odlučno zaključuje: "On these grounds there is good reason for supposing that Marin Rastić had clearly defined humanist and epigraphical interests himself." O Rastiću kao uglednu pripadniku dubrovačke vlastele usp. Appendini 1803: II: 116; De Diversis 2001: 71.

Muratorija. Prvi je na nju upozorio Mommsen, koji zapaža da je taj rukopis iz 15. st. sadržajem sličan zbirci dalmatinskih natpisa Marina Sanuda, tj. da uz natpise što ih sadrži tzv. *Antiquus Lucii* donosi i nekoliko epigrafa iz Osora i Cresa.⁸⁵ Nažalost, sam Marinčić ostaje nam nepoznat, a kodeks se malo spominje i posve je neproučen.⁸⁶ Neki Marin Marinčić zabilježen je u Šibeniku 1436. kao tumač za hrvatski jezik,⁸⁷ ali zasad nije moguće sa sigurnošću ustvrditi da je riječ o istoj osobi.

Dosad je u domaćoj literaturi ostao posve nepoznat podatak da se antičkom epigrafijom na prijelazu iz 15. u 16. st. bavio i već spomenuti Jerolim Trogiraniin. Nedvojbenu potvrdu o njegovu epigrafskom radu daje već spomenuti Girolamo Bologni u svojem djelu *Antiquarii libri duo* iz 1507:

Epigrammatis infrascripti copiam mihi fecit Hieronymus Tragurinus V. C. utroque iure consultissimus, Latinae elegantiae atque antiquitatis assertor solertissimus et praeclara eruditione conspicuus, cuius exquisitae in me benivolentiae et accuratae diligentiae acceptum refero si quid in antiquaria ista facultate profeci.⁸⁸ [Slijedi oznaka lokacije: *Haud procul Camerino* te prijepis natpisa *CIL XI 691**.]

Iz ove opsežne i pozorno razrađene pohvale doznajemo: Jerolim Trogiraniin doktor je obaju prava, upućen je latinist, ljubitelj antike i učen čovjek, posjeduje prijepise antičkih natpisa, razumije se u njihovo odčitavanje (možda i tumačenje), pa je u tu vještinu uputio i samog Bolognija. Iako o Trogiraniinovu identitetu nemamo pouzdanih podataka, ima razloga za pretpostavku kako se iza tog imena krije trogirski arhiepiskop Jerolim Makarelić (oko 1423 – prije 1510).⁸⁹ Zna se da je Makarelić studirao kanonsko pravo na sveučilištu u Padovi, gdje ga zatječemo 1476. kao svjedoka na obrani doktorata Jurja Marulića iz Splita.⁹⁰ Kao trogirskog arhiepiskopa i kanonika spominje ga Daniele Farlati, koji iznosi da je 1496. postao vikarom splitskog nadbiskupa Bartolomea Averoldija nakon smrti duvanjskoga

---

⁸⁵ Usp. *CIL* III: 273 (XII); za *Antiquus Lucii* usp. *ibid.*; usp. i pogl. **3.1.3. Rukopisi poznati samo po spomenu.**

⁸⁶ Na temelju Mommsena spominju ga još Ljubić 1886: 149 i Petrić 1998:145.

⁸⁷ Usp. Pederin: 1991: 820.

⁸⁸ Bologni 1995: 152.

⁸⁹ Za ove godine usp. Andreis 2006: 233.

⁹⁰ Martellozzo Forin (prir.) 2001: 460.

nadbiskupa Vida *de Ruschis*.⁹¹ Pjesničku vrsnoću Jerolima Trogirana hvali Juraj Šižgorić u epigramu *Ad Hieronymum Traguriensem iurisconsultum* (4 elegijska distiha, objavljena u Šižgorićevoj knjizi 1477),⁹² dok Gilberto Grineo u rukopisnom epigramu (3 elegijska distiha) – vjerojatno napisanu oko 1496-1498, kada je Grineo u Trogiru djelovao kao *magister humanitatis* – hvali Jerolima Makarelića (*Hieronymus Macarellus*) kao vrsna pjesnika.⁹³ Među uglednim Trogiranima Makarelića spominje i Jerolim Kavanjin.⁹⁴

U literaturi Makarelić je poznat po jednom jedinom sačuvanom djelu, pohvalnom epigramu Marku Maruliću: *Carmen Hieronymi Macarelli archipresbyteri Traguriensis* (6 elegijskih distiha). Pjesma je tiskana na početku prvog izdanja *Institucije* (1506 = 1507) i višekratno je pretiskivana s Marulićevom knjigom sve do kraja 16. st.⁹⁵ U jednom rukopisu u nadbiskupskom sjemeništu u Padovi sačuvana je pjesnička poslanica Girolama Bolognija upućena Jerolimu Trogirinu (*Ad Hieronymum Tragurinum, uenerabilem uirum*, 8 elegijskih distiha), iz koje se o njegovu identitetu i o životu ne doznaje ništa pobliže, osim da je dvadeset godina prije nastanka pjesme Bologni bio njegov učenik u Rimu.⁹⁶

Ecquid adhuc memor es, chare Tragurine, Bononi,

Discipulus Roma qui tibi in urbe fuit?

Bis duo per uarios exegi lustra labores,

Te sine dum patria solus in urbe moror.

(1-4)⁹⁷

Uzmemo li da se odnose na jednu osobu, svi ti podatci daju u zbroju nejasan obris trogirskog uglednika, svećenika, humanista, pravnika, pjesnika i epigrafičara, povezana s

---

⁹¹ Usp. Farlati 1765: 408; Farlati 2004: 117; Kukuljević 1869: XLII.

⁹² Usp. Šižgorić 1966: 88 (= II, 11); usp. prepjev D. Novakovića u: Šižgorić 2000: 35.

⁹³ Usp. Casarsa 1980: 69 (br. 278); Ziliotto 1949/50: 168 (koji donosi tekst epigrama, naslovljena jednostavno *Xenium*).

⁹⁴ Usp. Kavanjin 1913: 100 (= 6,126,1-2: "Vrhužakna od Trogira / Macarolić Jeru svietna").

⁹⁵ Usp. *BMM I*, br. 8, 9, 15, 38, 39, 44, 65, 68, 79, 80, 83.

⁹⁶ Trevižaninov rimski boravak pada u godine 1473-1475 (usp. DBI: "Bologni, Girolamo"), pa je zacijelo i Trogirin tada ondje boravio. Bolognijeva je pjesma, dakle, napisana negdje 1493-1495.

⁹⁷ Hieronymi Bononii Taruisini *Promiscuorum liber quintus*, Seminario Vescovile di Padova, rkp. 19, str. 175; usp. i Kristeller³1998: II: 11.

humanistima na ovoj i onoj strani Jadrana (Bologni, Grineo, Šižgorić, Marulić).⁹⁸ Nažalost, o Makarelićevoj epigrafičarskoj djelatnosti (prihvatimo li njegovu identifikaciju s Jerolimom Trogiraninom) ne doznajemo ništa više od onog što nam priopćuje Bologni: s obzirom na Trevižaninovu za ono vrijeme visoku epigrafičarsku i općenito starinarsku kompetenciju, tu pohvalu valja uzeti, bez obzira na možda i konvencionalne komplimente, kao znak da je Trogiranin bio znalac na tom području. Ipak, nije moguće ništa zaključiti ni o opsegu njegove eventualne natpisne siloge, ni o njezinu sadržaju i značaju.

2.2.3. Humanistička epigrafija u Splitu

S Makarelićem došli smo do vremena i prostora u kojem je djelovao Marko Marulić. Koliko znamo, u splitskom humanističkom krugu samo su se on i Dmine Papalić zanimali za antičke natpise. O Dmininu životu sačuvano je razmjerno malo podataka. Iz arhivskih dokumenata doznajemo da je obavljao razne komunalne dužnosti ("conductore delle saline di Spalato", gradski sudac, poklisar komune itd.), da je bio zapovjednik splitske galije, s kojom ga nalazimo na Cipru 1490-1491, dok je "provedador de la armada" bio Cosimo Pasqualigo.⁹⁹ Važno je zapaziti da se s tom arhivskom viješću podudara ono što Marulić piše u svojoj rječitoj pohvali prijatelju (*In epigr.* 125,1-2), u kojoj napose ističe njegovu vojničku vrlinu:

Post hęc in classe Veneta triremis p̄fectus Ottomanico bello ita te gessisti ut iam emeritis stipendiis domum reuersus domesticis laudem attuleris, amicis lętitiam, patrię decorem. (125,1)

---

⁹⁸ Ovog Jerolima Makarelića ne treba pomiješati s Jerolimom Makarelićem (*Hieronymus Mazzarellus*, oko 1532 – oko 1588) koji je bio opat i ninski biskup 1581-1588; o njemu usp. Andreis 2006: 233; Kolumbić 1980: 1096 (br. 131), 1104-1105.

⁹⁹ Za podatke o Dmini Papaliću usp. Kečkemet 1978; Kuzmanić 1998: 68-74; Hilje 2005; Lučin 2008: 62-65, 133-134. Za točan podatak o pomorskom zapovjedništvu (koji spominje Fisković [1978: 66], ali neprecizno), zahvaljujem Nevenu Jovanoviću, koji ga je pronašao u arhivskoj ostavštini G. Prage (Biblioteca Marciana, Venecija, rkp. *Marc. It. VI, 523*: Spogli dall' Archivio di Spalato, vol. XXXIX, 28 i 30).

Marulićeve i Papalićeve obiteljske loze bile su višestruko povezane; vjerojatno je Dmine bio približno Markov vršnjak, što zaključujemo iz podatka da se oženio 1475¹⁰⁰ (ako je rođen 1450, imao je tada 25 godina) te iz više svjedočanstava o njihovom prijateljstvu. Naime, spominjući tragičnu smrt mladog Jurja i supruge mu Perine (Dminine sestrične), Marulić podsjeća Papalića da se taj događaj zbio "u našoj mladosti" (*in adolescentia nostra*, *In epigr.* 113,4; s obzirom na kontekst, malo je vjerojatno da je *nostra* ovdje *pluralis modestiae*). Praga uvjerljivo pretpostavlja da se sukob s Turcima, u kojem je Juraj poginuo, dogodio 1464. ili 1465. godine.¹⁰¹ Osim toga, u jednom dokumentu iz 1474. godine njih dvojica pojavljuju se zajedno kao svjedoci.¹⁰²

No za nas je kudikamo važnije to što je njihovo prijateljstvo postalo fermentom za nekoliko Marulićevih književnih djela. Iz te suradnje i iz još nekoliko dragocjenih naznaka razabiremo lik Dmine Papalića kao lokalnoga starinara, ljubitelja povijesti, skupljača povijesnih i epigrafskih spomenika, za nas doduše humanista bez sačuvana opusa, ali nesumnjivo istaknuta člana splitskog učenog kruga.¹⁰³ Upravo Dmine Papalić pronašao je u Makarskom primorju prijepis *Hrvatske kronike*, koju je Marulić preveo na latinski pod naslovom *Regum Delmatie atque Croatie gesta*, a svoj prijevod posvetio nalazniku hrvatskoga predloška.¹⁰⁴ Prema vlastitim riječima, Marulić je *In epigr.* napisao da bi udovoljio zamolbi Dmine Papalića, kojemu vlastito znanje očito nije dostajalo da bi valjano razumio antičke epigrafe:

---

¹⁰⁰ Usp. Hilje 2005: 46.

¹⁰¹ Usp. Lo Parco 1929: 24.

¹⁰² Usp. Hilje 2005: 54 (bilj. 66).

¹⁰³ O postojanju Papalićeve opusa zaključuje se iz komentara Ivana Lučića uz njegovo izdanje *Regum gesta*: *Versionem hanc Marulum fecisse dignoscitur ut viro sibi amicissimo satisfaceret: extant enim multae epistolae et epigrammata invicem scripta mutuuum amorem indicantia* (Lučić 1668: 444). Podsjećamo ovdje i na pretpostavku nalaznika glasgowskog rukopisa Darka Novakovića kako je taj kodeks (koji sadrži *In epigr.* i Marulićeve latinske pjesme) vjerojatno nastao u krugu obitelji Papalić, i to kao izraz poštovanja prema Maruliću i ujedno "kao svojevrsan interni vodič uz Papalićevu epigrafsku zbirku" (usp. Novaković 1997: 29). Smijemo li pomišljati da je *scriba* glasgowskog kodeksa bio upravo Dmine? U prilog pretpostavci da je kodeks pisao Splicićanin snažno govori izgled onih dijelova teksta u kojima se spominju Dioklecijan, Split i crkva sv. Duje: ta su imena podcrtana, izvučena na marginu i obilno ornamentirana.

¹⁰⁴ Usp. Marulićevu posvetu Papaliću u: Marulić 2009: 33. Za osnovne podatke o djelu usp. Tomasović 1999: 248-250; Jovanović 2009 (s bibliografijom).

Quum tu antiquitatis mirum in modum studiosus, Dominice charissime, multa me de litteris inscriptionibusque in marmore olim insculptis rogares et a me, quę tunc occurrebant, audires, nondum contentus petisti insuper ut eadem illa in papyro plenius descripta tibi traderem. Quanquam ea res quidem quum ingenii tum doctrinę meę uiribus impar uidebatur, ut pote coniecturis magis quam certa ueri cognitione enodanda, suscepi tamen me, quod postulabas, facturum, nequid esset in quo aggrediendo efficiendoque industriam meam tibi arcta mecum propinquitate coniuncto optimeque de me merito denegarem. (I,1)¹⁰⁵

U još jednoj apostrofi prijatelja, onoj na početku salonitanskog odsječka natpisa, ne čitamo samo dodatni dokaz o prijateljstvu, lijepu autobiografsku sličicu i topički prikaz humanističkog odnosa prema starinama, nego nalazimo i jasnu potvrdu da su antički ostatci i natpisi uvelike zanimali i Marulića:

HACTENVS externa tibi interpretatus sum, Dominice Papalis charissime, nunc maiorum nostrorum aperiemus monumenta, quę sepe tecum per Salonarum rudera parietinasque uagatus passim iacentia spectauit et interdum, patrii soli nostri quanta quondam gloria fuit mecum animo reuoluens, Vergilianum illud ingemiscendo repetebam: *Fuimus Troes, fuit Illium et ingens gloria Teucrorum*, nunc nulla. (IV,1)

Nemamo nikakvih podataka o tome da bi Dmine Papalić sastavio kakvu epigrafsku silogu, ali iz *In epigr.* doznajemo da se zdušno bavio prikupljanjem antičkih natpisa; za njima je tragao *in situ*, među salonitanskim ruševinama, i davao ih vlastitim trudom i troškom prenijeti u svoju palaču u Splitu. Zacijelo nije slučajno što Marulić o tome govori upravo u komentaru uz natpis 130, koji je prema prvotnoj zamisli trebao biti posljednji u njegovu djelu.

Hęc apud te in saxo ingenti incisis litteris habentur, quę nos de fundamentis Salonarum littoralis muri erruta ad tuas ědis transferri, sicut pleraque alia, nuperrime uidimus. Nec sumptui enim nec labori parcis dum ueterum monumenta undequaque tibi comparas. (130,1)

---

¹⁰⁵ Slično ističe i u zaglavku djela: *Hęc habui, Dominice iocundissime, quę de ueteribus collecta monumentis tuo rogatu tibi exponerem.* (V,1).

Navedeni ulomak iz potvrđuje da je Papalić posjedovao zbirku kamenih natpisa, što doznajemo i iz jedne zabilješke u epigrafskom rukopisu koji se čuva u Ambrozijanskoj knjižnici u Milanu (*Codex Ambrosianus* C. 61 inf., ff. 70-86v). U njemu se naime na vrhu f. 78 čita: *Apud magnificum Domitium [sic] Papalem*, nakon čega na listu *recto* i *verso* slijedi niz salonitanskih natpisa koji su nam poznati i iz Marulićeve siloge.¹⁰⁶ Taj *museum Papalinum*, kako ga naziva Mommsen, privlačio je pozornost i kasnije: dio je natpisa prepisan u drugi ambrozijanski kodeks (D. 199), načinjeni su prijepisi za Alda Manuzija mlađeg (1547-1597) i neke druge kolekcionare, no tada je već počeo rasap zbirke, pa se zna da je više natpisa sredinom 16. st. odneseno u Veneciju, Padovu Veronu i Treviso.¹⁰⁷ Još osamdesetih godina 19. st. četiri su natpisa (*CIL* III 1935 = *In epigr.* 134; 1979 = *In epigr.* 124; 1961 = 121; 2551 = 132) bila uzidana u Papalićevoj palači; godine 1889. i 1891. tadašnji su ih vlasnici, Anđeo i Petar Katalinić, poklonili splitskom muzeju.¹⁰⁸ Do danas je bilo poznato da je od čitava "Papalićeva muzeja" sačuvano devet spomenika, većinom dosta oštećenih: po jedan u Veroni (*CIL* III 131* = *In epigr.* 113), Padovi (*CIL* III 1933 = *In epigr.* 127) i Trevisu (*CIL* III 2475 = *In epigr.* 119)¹⁰⁹ te šest u Splitu. Pet je splitskih izloženo u predvorju Arheološkog muzeja (*CIL* III 2096 = *In epigr.* 114; 1961 = 121; 1979 = 124; 2551 = 132; 1935 = 134), a ulomak šestoga (*CIL* III 265 = *In epigr.* 120) pronađen je godine 2001. prilikom sanacije podnice kora splitske katedrale.¹¹⁰

Radeći na ovoj studiji utvrdili smo da je još jedan natpis iz Papalićeva muzeja sačuvan do danas: *CIL* III 1981 = *In epigr.* 135. Uzidan je ispod stubišta u malom dvorištu palače, dobrim dijelom je nečitak zbog oštećenja, nečistoće i tragova žbuke, pa je stoga valjda i ostao nezapažen.¹¹¹ Do nas je dakle došlo deset natpisa iz Papalićeve kolekcije.

---

¹⁰⁶ Više o *A*, o njegovoj relativnoj dataciji i o važnosti te siloge za Marulićevu usp. u pogl. 5.

Izvori za natpise.

¹⁰⁷ Usp. *CIL* III: 274: XVIII.

¹⁰⁸ Usp. Bulić 1891: 164 i ovitak iza sveščića 11: "Darovi c. k. Muzeju g. 1891"). Na ovom podatku srdačno zahvaljujem g. Arsenu Duplančiću, knjižničaru Arheološkog muzeja u Splitu.

¹⁰⁹ Usp. u *CIL*-u napomene uz odnosne natpise.

¹¹⁰ Pet je natpisa iz palače premješteno u muzej 1885 (usp. Bulić 1925: 97); o šestom usp. Nikšić 2004; Demicheli 2009.

¹¹¹ Da se u na tom mjestu u palači nalazi neki natpis koji bi možda mogao biti dio Papalićeve zbirke, upozorio me u ljeto 2010. dr. Ivo Babić; dragocjenu mi je pomoć u odčitavanju teško čitljiva teksta pružio akademik Nenad Cambi. Obojici srdačno zahvaljujem. O nalazu više na drugom mjestu.

3. RUKOPISI, IZDANJA I POVIJEST ISTRAŽIVANJA

3.1. Rukopisi

Sačuvano je osam rukopisa *In epigr.*: autograf i sedam prijepisa, što ukazuje na razmjerno veliko zanimanje za Marulićevo starinarsko djelo. Uz autograf *O* čitav tekst sadrže prijepisi *G* i *V*; dio o solinskim natpisima nalazi se u *Vat*, *Luc* i *Iad*; ulomke iz dijela o salonitanskim natpisima donose *Fosc* i *Zag*.

3.1.1. Rukopisi koji sadrže čitavo djelo

3.1.1.1. Marulićev autograf

O – Codex Oxoniensis: Bibliotheca Bodleiana, Oxford, *Ms. Add. A. 25*, olim 28398 (591), cart., c. a. 1503-1510; ff. 3 + I-LXXII.

Naslov: *Marci Maruli ad Dominicum Papalem In epigrammata priscorum commentarius* (f. I).

Vrijeme nastanka: oko 1503-1510.

Opis: Marulićev autograf. Pisan na papiru formata 22,6 x 16,2 cm, obaseže 75 listova (3 + LXXII), sa 26 redaka po stranci. Glavni tekst pisan je crnom, a naslovi, tekuće glave i marginalije crvenom tintom. Od f. LIXv do LXI (tj. *In epigr.* 126-127,3)¹ za osnovni tekst rabljena je crvena tinta, koja zatim od ff. LXI do LXVII (tj. *In epigr.* 128-136) poprima smeđe-sivkasti ton; sam kraj (ff. LXVII – LXX, tj. *In epigr.* 136,1-141,1) pisan je zagasito crvenom tintom. Rimska folijacija ispisana je crvenom tintom do uključivo f. LXVIII, a na preostala četiri lista unesena je olovkom; nakon f. LXVIII nema više tekućih glava, koje su dotad redovito bile ispisane u vrhu *recto* folija: *Rom(ae)* (ff. III-XX), *Externa* (f. XXI) odnosno *Exter(na)* (ff. XXII-L), *Salon(is)* (ff. LI-LXVII) odnosno *Salonis* (f. LXVIII). Na f. XLIX nalazi se mrlja prolivene crvene tinte; tragovi te nezgode naziru se do kraja rukopisa. Prije glavnog teksta nalazi se Marulićevom rukom uneseno kazalo rimskih magistrata koji se

---

¹ Arapski (povremeno i rimski) brojevi iza *In epigr.* označuju paragrafe u *editio princeps* Marulićeva teksta (u **Prilogu**). Za brojeve folija ovdje, u opisima rukopisa, koristimo se onakvim znamenkama (rimskim ili arapskim) kakve se nalaze u samom rukopisu, a inače posvuda rabimo arapske.

spominju u djelu (f. 3-3v). Na kraju su (f. LXXv) dva natpisa iz Trevisa ([142] i [143]), pisana mlađom rukom, crnom tintom.²

Napomene: Prvi poznati vlasnik *O* bio je Francesco Burchelati iz Trevisa (sredina 18. st.). O tom svjedoči bilješka na kraju *V* (f. 272): *Exscriptus fuit hic commentarius ex codice authentico existente apud D. Franciscum Burchelatti, civem Tarvisinum.*³ Francesco Burchelati praunuk je Bartolomea Burchelatija (1548-1632), uglednoga treviškog liječnika, humanista, pjesnika i epigrafičara.⁴ Dosad nije bilo poznato da je Bartolomeo imao u rukama rukopis *In epigr.* (očito je to bio *O*). Na Marulića se on višekratno poziva ili ulomke iz njegova teksta citira u svojem djelu *Commentariorum memorabilium multiplicis historiae Tarvisinae locuples promptuarium* iz 1616.⁵ Kako je Bartolomeo došao u posjed Marulićeva autografa? Na to pitanje nema pouzdana odgovora, no vrlo je vjerojatno da ga je dobio kad je, oko 1600, za treću suprugu uzeo Agnesinu Bologni. Njezin prapradjed (*abavus*) bio je Girolamo Bologni,⁶ tajnik nadbiskupa Lovre Zane, pjesnik i pisac epigrafske rasprave *Antiquarius*, koji je, kako smo vidjeli, bio povezan s članovima Marulićeva kruga, a vjerojatno je u Splitu i osobno boravio.⁷ Čini se da smijemo zaključiti kako je Marulićev autograf najprije dospio u Bolognijeve ruke, zatim u vlasništvo njegovih potomaka, te udajom prapraunuke u posjed obitelji Burchelati. Iz Mommsenova naziva *Codex Meermannianus*⁸ zaključiti je da je Marulićev autograf iz Trevisa dospio u Nizozemsku, u zbirku obitelji

---

² Za opis *O* i dataciju djela usp. Novaković 1997: 6-7, 11; mrežni katalog rukopisa Bodleiane: <http://www.bodleian.ox.ac.uk/dept/scwmss/wmss/online/medieval/additional/additional-a.html> (23. VI. 2010). Tu je reproducirana stranica iz Madan 1905: 443 (rukopis br. 28398 /591/, sada *Ms. Add. A. 25*). Za prikaz strukture *In epigr.* usp. pogl. **4.3. Opća struktura *In epigr.***

³ Na to je upozorio Novaković 1997: 6.

⁴ Usp. D'Alessi 1995: XXVII-XXVIII. O Bartolomeu usp. DBI: "Burchelati, Bartolomeo".

⁵ Usp. Burchelati 1616: 72, 317, 318, 432, 717.

⁶ Usp. Usp. D'Alessi 1995: XXVII-XXVIII; DBI: "Burchelati, Bartolomeo".

⁷ Usp. pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku.**

⁸ On kaže: *Nactus sum praeterea Ritschelii beneficio alterum Marulinae syllogae exemplum [= V, op. B. L.] descriptum ex codice olim Meermanniano T. V. (chart. 4.) saec. XVI, hodie nescio ubi servato [...]. Meermanniano illi in Salonitanis convenit cum Vaticano [= Vat], sed habet praeterea titulos alios non paucos, de quibus nec simplex nec facile iudicium est nec maxime huius loci, cum non sint Dalmatici. (CIL III: 274: XVIII). U Madanovu katalogu Bodleiane (n. dj. u bilj. 2) pod br. 28398 (591), sada *Ms. Add. A. 25* (= *O*) kaže se: "This MS. appears to be the codex Meermannianus referred to (through a copy) in the C. I. L. iii. 274." Iz toga proizlazi da je *codex Meermannianus* zapravo *O*.*

Meermann. Rotterdamski pravnik Gérard Meermann (1722-1771) i njegov sin Jean (1753-1815) posjedovali su veliku zbirku rukopisa, koja je 1824. prodana Thomasu Phillipsu.⁹ Ipak, kataloški opis u Bodleiani ne spominje Phillipsovo ime, nego navodi Thomasa Rodda Mlađeg i Thomasa Thorpea: prvoga kao mogućeg posrednika u nabavi, drugoga kao mogućeg vlasnika ovoga i drugih rukopisa koji su za Bodleianu kupljeni godine 1836.¹⁰ Tu nepodudarnost zasad nije moguće objasniti.

3.1.1.2. Prijepisi

G – Codex Glasguensis: University Library, Glasgow, *Hunter 334*, U. 8. 2, cart., c. a. 1524-1550; ff. <6> + I-CXXXVI.

Naslov: *Jesus. Ad Do<minicum> P<a>p<alem> Marci Maruli uiri eruditissimi In priscorum epigrammata commentarius* (f. I)

Vrijeme nastanka: Svakako poslije 1523, po svoj prilici između 1524. i 1550.

Prepisivač: Možda Dmine Papalić.¹¹

Opis: Rukopis je uvezan u drvene korice obložene glatkom, višestruko ukrašenom grimiznom kožom. Izvorno su ga krasile četiri kopče. Pisan na papiru (osim dvaju listova) veličine 14,4 x 10,1 cm, obaseže 136 listova (sa 26 redaka po stranici), numeriranih rimskim brojevima počevši od drugog sveščića. Osnovni tekst pisan je crnom tintom; naslovi, inicijali, tekuće glave i marginalije pisani su crvenom tintom i bogato ornamentirani vinjetama i floralnim motivima (na f. LXXII dio ukrasa čini ljudska glava).

Na početku je rukopisa kraći proslav koji naznačuje auktoru i sadržaj (f. 3). Slijedi trostruko kazalo magistrata, osobnih imena i značajnijih realija (ff. 3v-6). Tekst *In priscorum epigrammata commentarius* nalazi se na ff. I-CIIv. Nakon toga, pod naslovom *Marc<i> Mar<uli> eiusd<em> Epigrammata*, slijede Marulićeve latinske pjesme (ff. CIIIv-CXXIIv). Na kraju rukopisa nekoliko je nepovezanih tekstova koji nisu Marulićevi (ff. CXXIII-CXXVv).¹²

---

⁹ Usp. Lecouteux 2007: 22-23 Dostupno na: <http://www.unicaen.fr/mrsh/craham/revue/tabularia/dossier2/textes/13lecouteux.pdf> (23. VI. 2010).

¹⁰ Usp. i Novaković 1997: 6-7.

¹¹ Usp. pogl. 2.2.3. **Humanistička epigrafija u Splitu**, bilj. 103.

¹² Za opis *G* i *terminus post quem* njegova nastanka usp. Novaković 1997: 12-13, 29; Lučin 2001: 28-29; mrežni katalog rukopisa Sveučilišne knjižnice u Glasgowu na adresi:

Redoslijed natpisa unekoliko je promijenjen u odnosu na autograf:

- između *In epigr.* 15. i 16. umetnut je *In epigr.* 20, zacijelo zbog toga što u autografu 15 i 20 imaju istu oznaku mjesta (*Ad S. Sebastianum*), pa je 20 dobio oznaku *Eodem loco*;

- *In epigr.* 23. i 24. zamijenili su mjesta, vjerojatno radi postizanja boljeg rasporeda teksta i ukrasa na stranicama;

- *In epigr.* 35. i 36. zamijenili su mjesta;

- u *In epigr.* 62,2 u objašnjenju raznih vrsta trijumvira prva njihova kategorija u autografu (*trium uiri monetales*) prebačena je na posljednje mjesto, bez posljedica za smisao;

- nakon *In epigr.* 75. slijede *In epigr.* 82-86, 80, 76-79, 81, 87-89, 99-101, 90-98, 102-107, 109, 108, 110-112;

- u salonitanskom odsječku dvije skupine naslove povezane su u jedinstven niz: nakon uvoda *Salonis* (*In epigr.* V) slijede *In epigr.* 113-130,3 (do *curauit*; završetak rečenice je izostavljen); zatim slijede 133-141 (bez naslova *Salonis postea repertum*), a tek nakon toga *Peroratio* (to se zaglavljuje u autografu nalazi nakon 130,3).

- na kraju teksta (f. CIIv) nema natpisa [142] i [143].¹³

Napomena: O povijesti rukopisa vidi više ovdje u bilj. 57.

V – Codex Venetus: Biblioteca Marciana, Venezia, *Lat. XIV. 112* (= 4283), cart. in fol., misc., saec. XVIII; ff. 259v-272.

Naslov: *M<arci> Maruli ad Dominicum Papalem In epigrammata priscorum commentarius.*

Vrijeme nastanka: 18. st.

Prepisivač: Giovanni Benedetto Mittarelli (1709-1777).

Opis: *Miscellaneus* nastao spajanjem više kodeksa, uvezan u kartonske korice, ukupna opsega 300 listova. Potječe iz S. Michele di Murano (n. 648). Naslov na *početku*: *Collectio opusculorum*. Marulićev tekst nalazi se u sv. XII, veličine 28 x 21,5 cm, pisan je crnom, danas izbljedjelom tintom. Redoslijed je natpisa kao u *O*. Na kraju su (f. 272) natpisi [142] i [143], pred kojima je naslov: *Aliena manu*. Nakon [143] stoji napomena: *Hoc relatam est superius*.¹⁴

<http://special.lib.gla.ac.uk/manuscripts/search/detaild.cfm?DID=33309> (23. VI. 2010). Izdanje latinskih pjesma iz *G* s prijevodom i komentarom D. Novakovića: Marulić 1999.

¹³ O preinakama u *G* usp. i Novaković 1997: 13-14.

¹⁴ Opaska je točna: [143] = 119.

Nakon toga slijedi: *Exscriptus fuit hic commentarius ex codice authentico existente apud D. Franciscum Burchelatti, civem Tarvisinum.*

Napomene: U tom svesku Marulićevu tekstu prethode: *Hier. Bononii Vita S. Hieronymi, Bernardo de Rubeis ep(iscop)o Tarvisino et comiti Berceti dicata* (ff. 222-251); *Baptistae Guarini epistula ad Hier. Bononium* (f. 252); *Flaminii Vivi epistula ad Hier. Bononium* (f. 252); *Hier. Bononii epistulae et opuscula* (ff. 252v-259v).¹⁵ U ovoj posljednjoj skupini, na ff. 256-257, nalaze se i kratki ulomci (uvodi prvoj i drugoj knjizi) Bolognijeve epigrafske rasprave *Antiquarii libri duo*.¹⁶ Nakon Marulićeva djela slijedio je, prema naznaci na dnu f. 272, spis Pomponija Leta: *Sequitur tractatus Pomponii Laeti De Romanę urbis vestustate, impressum Romae a Iacobo Mazochio bibliopola*. No prema Zorzanelu tu se (na ff. 273-300) nalazi *aliud exemplar I partis huius codicis (= cc. 6-46)*,¹⁷ tj. *Exemplar epistolarum D. Mauri Lapi Florentini, monachi Camaldulensis*.¹⁸

3.1.2. Rukopisi koji sadrže izvatke iz djela

Vat – Codex Vaticanus: Biblioteca Vaticana, Roma, *Cod. Vat. Lat. n. 5249*, ff. 1-16.¹⁹

Naslov: *Salonis.*

Sadržaj: *In epigr. IV-139,4.*

Vrijeme nastanka: Početak 16. st.

Prepisivač: Nepoznat.

---

¹⁵ Usp. Zorzanello 1985: 134-139 (o *In epigr.* na str. 138); Kristeller II ³1998: 265.

¹⁶ Usp. D'Alessi 1995: XXIV-XXV. On napominje da se građa koja se tiče Bolognija nalazi unutar ff. 164 i 259, te da ih je, s iznimkom Bolognijeve *Vita S. Hieronymi*, prepisao Giovanni Benedetto (D'Alessi piše: Battista) Mittarelli iz kodeksa Vittorea Scottija i možda Giovannija Francesca Burchelatija. Kako je duktus na gornjoj polovici f. 259v (završetak nekoga Bolognijeva djelca ili pisma) isti kao u nastavku, tj. u prijepisu *In epigr.*, smijemo zaključiti da prijepis Marulićeve rasprave potječe od Mittarellija. Tomu u prilog govori već navedena napomena na kraju prijepisa kao i Mittarellijevo ekstenzivno citiranje Marulićeva teksta u Mittarelli 1779: 748-753.

¹⁷ Usp. Zorzanello 1985: 138.

¹⁸ Usp. Zorzanello 1985: 135.

¹⁹ Kristeller (II ³1998: 332) navodi ga ovako: "5249. Inscriptions, some of them collected by Marcus Marulus. De Rossi, *Inscriptiones Christianae* II, p. 389." Vidi i: Ljubić 1876.

Opis: Pisan na papiru formata 21 x 14,5 cm. Tekst je pisala jedna ruka, glavni tekst crnom tintom, a naslove crvenom; ispravci potječu od dvije druge ruke, jedna crnom, a druga izbljedjelom tintom.²⁰ Prijepis završava riječima *ut in hoc epigrammate apparet. Etc.* Iz toga bi se zaključilo da je prepisivač imao pred sobom i nastavak teksta, ali iz nekog razloga nije ga prepisao. Na kraju je dodao: *A. D. V. M. P. R.*²¹

Napomene: Rukopis je pripadao Aldu Manuziju Mlađem (1547-1597).²² Njime se koristio i prepisao ga je Lucić (vidi dolje pod *Luc*). Prijepisom *Vat* služio se Mommsen za *CIL* III, pa je stoga mislio da Marulićev salonitanski odjeljak sadrži 27 natpisa (umjesto 29, koliko ih zaista ima).²³

Luc – Codex Lucianus: Biblioteca Marciana, Venezia, *Lat. Class. XI. Cod. 67. 106. 7.* (= 4351), ff. 161-173v

Naslov: *Salonis.*

Sadržaj: *In epigr. IV-139,4.*

Vrijeme nastanka: između 1655. i 1673.²⁴

Prepisivač: Ivan Lucić (1604-1679).

Opis: Pisan je na papiru veličine 22 x 16 cm.²⁵ Završava jednako kao *Vat*: nakon Marulićeve rečenice u *In epigr. 139,4* (koja završava riječju *apparet*) slijedi *Etc.* i pokrata *A. D. V. M. P. R.*

---

²⁰ Podatci o bojama potječu iz pisma što ga je Antonio Ferrua uputio 5. listopada 1970. Nenadu Cambiju, a objavio ga je Emilio Marin (1977: 208)

²¹ Tu pokratu nismo uspjeli razriješiti.

²² Usp. *CIL* III: 274: XVIII: *Cuius commentarii exemplum saec. XVI ineunte scriptum in charta formae octonariae exstat in codice olim Manutiano, nunc Vaticano 5249 f. 1-15 [...].* Usp. i *CIL* III: XXIX: *ALDUS MANUTIUS Pauli f. [...] n. 5249 – miscellanea diversa, in his Dalmatica Maruli (quem vide): Dacicorum Sigleri (quem vide) principium; item exigua sylloge scripta pontifice Paulo II (1464-1471), praeter urbanos ex eius aetatis syllogis petitos habens titulos Curzolensem Chium Crotonensem, quorum hic descriptus est a. 1471, exceptos opinor ex ipsis marmoribus.*

²³ Usp. *CIL* III: 274: XVIII (citirano u pogl. **5. Izvori za natpise**).

²⁴ Tj. između godine Lučićeva dolaska u Rim i izlaska knjige Lučić 1673. Za godinu dolaska u Rim usp. Kurelac 1994: 20.

²⁵ Kurelac 1994: 80.

Prije Marulićeva teksta, na f. 160 nove folijacije, rukom nepoznate osobe koja je Lucićev prijepis darovala Apostolu Zenu, ispisana je bilješka:

Queste iscrizioni si sono estratte dalle Collettanee fatte e lasciate in Roma da Gio(vanni) Lucio Traurino. Le copio di sua mano da un libro MS. della Biblioteca Vaticana, notato col num. 6/5249 in foglio, intitolato: *Inscrizioni Miscellaneae*, e principia con un quinternetto in 4.º tutto d'Iscrizioni Salonitane. Le spiegazioni furono di M. Marulo Gent(iluo)mo spatatino, secolare, ma altrettanto pio che letterato. La Copia del Lucio confronta benissimo con un'altra copia estratta con somma diligenza di un'altra persona, dal medesimo libro della Vaticana. E di questa se ne fa dono ossequioso da chi la possiede alla virtù dell' Ill(ustrissimo) Sig(nor) Apostolo Zeno.²⁶

Napomene: To je Lucićev prijepis vatikanskog rukopisa (v. gore pod *Vat*); poslije je darovan Apostolu Zenu, u čijoj je zbirci nosio br. 346.²⁷ Prvo izdanje *Luc* objavio je Ljubić 1876.²⁸

---

²⁶ Usp. i Valentinelli 1845: 29.

²⁷ Usp. Valentinelli, *ibid.*

²⁸ O tome usp. opširnije u pogl. **3.2. Izdanja; povijest istraživanja**. O odnosu rukopisa *Luc* i Lučićeve knjige *Inscriptiones Dalmaticae* iz 1673. Ljubić na drugome mjestu (1883: 132) piše: "Mommsen (Corp. Inscr. Lat. III. p. 274) znao je dobro, da se ondje (MSS. It. Cl. XI. n. 67) nalazi vlastoručni prijepis Lučićev Marulićeva rukopisa čuvana u Vatikanskoj pod br. 5249; no pošto su ti nadpisi bili izdani od samoga Lučića uz njegove '*Memorie istoriche di Traù (Venetia 1674 p. 24)*', naslonio se je na ovo izdanje. Mi smo pako zavirili dublje u taj Lučićev rukopis, i našli, da se ono izdanje u koječem neslaže sa rukopisom, te smo te razlike na svom mjestu iztaknuli." Ljubić u prvom dijelu te napomene griješi: Lučić nije objavio Marulićeve natpise u svojem djelu *Memorie istoriche di Traù* (prvo izdanje: 1673), nego u knjizi *Inscriptiones Dalmaticae*. Zabuna je zacijelo nastala otud što su *Inscriptiones* tiskane također 1673 i to kod istog nakladnika (Stefano Curti, Mleci), a k tomu su često bile uvezivane zajedno s *Memorie*; ovo je djelo, pod naslovom *Historia di Dalmatia et in particolare delle città di Traù, Spalatro e Sebenico*, tiskano i 1674 (usp. o tome Kurelac 1994: 78, 84). Mommsen na navedenom mjestu (*CIL* III: 274: XVIII) točno kaže da je natpise iz Marulićeve zbirke Lučić objavio u *Inscriptiones Dalmaticae*, na str. 24 *c. d. e.* Malo dalje napominje Mommsen kako se Lučićev autograf knjige *Inscriptiones Dalmaticae* čuva u Marciani, Lat. Cl. X, n. 241; on je taj autograf usporedio s tiskanim izdanjem, i to, kako napominje (*CIL* III: 275: XXVI), *non sine fructu aliquo*.

Iad – Codex Iadrenis: Znanstvena knjižnica u Zadru, sign. *MS 1098/I*, ff. 362-397v

Naslov: *Marci Maruli Inscriptiones Salonitanae* (f. 362); *Salonis* (f. 384).

Sadržaj: *In epigr.* IV-139,4 (ali vidi dolje: **Opis**).

Vrijeme nastanka: Početak 18. st.²⁹

Prepisivač: Nepoznat.

Opis: Naslov rukopisnog sveska glasi: *Fratris Raphaelis Levacovitij Croatae Archiepiscopi Acridoni De Lingua Illyrica et alia Collectanea*.³⁰ Na f. 341 piše *Inscriptiones Salonitanę a Ioanne Lucio collectę*. Na ff. 362-366 nalaze se samo natpisi 113-139, bez komentara. Nakon praznog f. 367 slijede na ff. 368-383 natpisi: 124 s komentarom, 114-123 s komentarom. Svi su ovi foliji manjeg formata.³¹ Slijedi (na ff. 384-397v, pretežito većeg formata), prijepis *In epigr.* IV-139,4. Uz naslov *Salonis* stoji bilješka istom rukom: *Huius opusculi author vide(tur) Marcus Marulus Spalaten(sis)*. Na desnoj margini uz naslov nalazi se bilješka: "Codice Vaticano 6/5249 (...)" što može upućivati na predložak iz kojeg je Levaković prepisivao. Na kraju (f. 397v), nakon Marulićeva *apparet*, dodano je *Etc.* i *Finis*.

Duplančić (1995: 155) tvrdi da je *Iad* prepisan iz *Vat*; ipak, sigurno je da je nepoznati prepisivač Levakovićeva prijepisa u rukama imao i *Luc*, jer na f. 389, uz komentar *In epigr.* 124,2, na margini dodaje: *Pium addit Lucius*, a u *Luc* na f. 164 uistinu na tom mjestu na margini čitamo *Pium*.³²

Napomene: Na postojanje prijepisa na ff. 384-397v prva je upozorila Jadranka Neralić (1988: 79). Na Levakovićevo ime u rukopisu upozorio je Arsen Duplančić (1995: 155), koji je ujedno zapazio da natpisi i komentari na ff. 362-383 također potječu iz Marulićeve zbirke.

---

²⁹ Za dataciju usp. Duplančić 1995: 155. Očito je da posrijedi prijepis Levakovićeva prijepisa. O Rafaelu Levakoviću (1597-1649?) usp. LHP: s. v.

³⁰ *Acridoni* je ovdje neobično umj. *Acridensis* ("ohridskoga"); Levaković je, naime, 1647. postao ohridskim nadbiskupom (usp. LHP: 426).

³¹ Opis je načinjen prema digitalnim fotografijama navedenih folija, pa nije moguće odrediti format.

³² To se odnosi na tekst koji u *Vat* (f. 5) glasi: *qui post Titum imperauit annos XVIII* (u *O* na tom mjestu stoji: *qui post Titum Antoninum Pium imperauit annos XVIII*, a tako je u *G* i *V*, samo što je broj godina u *G* napisan *XIX*, a u *V* pogreškom stoji *18*).

Fosc – Codex Foscarinianus: Bibliotheca caesarea Viennensis, Beč, *Manuscripta M. Foscariniana, Codex cart. 6389*, ff. 1-2.

Naslov: *Salonis*.

Sadržaj: *In epigr.* IV,1-IV,2 (*authoritas*); 114-114,2; V,1-V,2 (*contemnamus*).

Vrijeme nastanka: 19. st. (?)

Prepisivač: Nepoznat.

Opis: Pisan na papiru. Nakon *In epigr.* IV,1-IV,2 (*authoritas*) slijedi vrlo karatak sažetak sadržaja na talijanskom, zatim 114-114,2 te odmah u nastavku V,1-V,2 (*contemnamus*). Slijedi bilješka na talijanskom u kojoj se napominje da slijedi odsječak *Salonis postea repertum*, zatim se iznosi pretpostavka da se riječi *Hactenus hesterna* [sic] *tibi interpretatus sum* odnose na "Ilirsku kroniku" (tj. *Regum gesta*); pisac zaključuje da bi salonitanski natpisi dakle bili dodatak uz kroniku te da su nastali poslije 1510.

Napomena: Ovaj prijepis prvi spominje Kukuljević (1869: LXIV), zatim Šrepel (1901: 187). Važan je podatak koji prepisivač daje na početku svoje bilješke, nakon što je prepisao spomenute ulomke: "Dopo di ciò alla pagina seconda dello stesso foglio leggesi *Salonis postea repertum*." Naime, od svih rukopisa samo u *Vat* spomenuti dodatak počinje na poleđini folija (11v). Očito je dakle da je *Fosc* prepisan iz *Vat*.

Zag – Codex Zagrabiensis: Arhiv HAZU, Zagreb, sign. II. d. 161, ff. <2-2v>

Naslov: *Lettera sulle antichità di Salona*.

Sadržaj: *In epigr.* IV,1-IV,2 (*authoritas*); 114-114,2; V,1-V,2 (*contemnamus*).

Vrijeme nastanka: 19. st. (?)

Prepisivač: Nepoznat.

Opis: Pisan je crnom tintom na papiru veličine 34 x 21 cm; listovi nisu obrojčeni. Na predlistu <f. 1> naslov:

"Codex. Nr. DCCCCXCV. / I / Marullo Marco / Lettera sulle antichità di Salona / II / Della Dalmazia moderna".

Prije Marulićeva teksta stoji bilješka (drugom rukom) koja se odnosi na *Fosc*:

Rukopis ima samo 5 lista od kojijeh dva služe kao korice. Na prvoj korici s dvora napisano je: 'Privilegio della Comunità di Chiozza'. Format je sličan malomu kvartu a signatura je N. 6389. Codex chartaceus in Bibliotheca caesarea Viennensis. Manuscripta M. Foscariniana.

Potom slijedi: *Lettera latina dell M. Marullo sulle antichità di Salona*. Slijedi prijepis *Fosc* (sa spomenutim napomenama na talijanskom), a nakon toga opet bilješka:

Ovo malo o Solinu napisano je na prva dva lista iza korice; na trećem listu u 16 redaka stoji prepisan jedan 'Privilegio della Comunità di Chioza'. Od tale onaj nadpis na sprednjoj korici.

Napomena: *Zag* je prijepis *Fosc*.³³

3.1.3. Rukopisi poznati samo po spomenu

d – Rukopis koji je Julije Bajamonti vidio kod Antuna Daniellija Tommasonija u Zadru. Bajamonti piše:

Varie sue coserelle manoscritte perirono, come ò detto, nell'incendio di casa mia, oltre alle quali vidi già presso il Danieli in Zara un testo a penna segnato col numero 21, contenente alcune poesie illiriche del Marulo; ed un altro contenente spiegazioni in lapide e qualche altra cosa del medesimo.³⁴

Može se samo nagađati treba li u *d* možda vidjeti *Iad*. Okolnost da se rukopis nalazio u Zadru govori tomu u prilog, ali dodatak "e qualche altra cosa del medesimo" (shvatimo li to tako da bi te "druge stvari" bile u istom rukopisu) ne slaže se sa sadašnjim stanjem u *Iad*.

f – Rukopis koji je 1771. imao u rukama Alberto Fortis. On bilježi:

Questa nobilissima Città produsse in ogni tempo Uomini distinti nelle Lettere, e nelle Scienze. Lasciando da parte i Cronisti [...], ella vanta ne' migliori tempi della risorta Letteratura Marco Marulo, di cui molte Opere ci restano stampate, e manoscritte. Io ò attualmente presso di me un Codicetto d' Iscrizioni da esso illustrate, all' autenticità

---

³³ To je zapazio već Badalić (1950: 317).

³⁴ Talijanski navod prema Berić 1950: 291; usp. prijevod Bajamonti 1975: 141. O A. Danielliju Tommasoniju (prva pol. 18. st. – nakon 1771) usp. HBL 3: 217-218.

delle quali non si vuol però dare intera fede; a' di nostri s' inventerebbero più destramente.³⁵

Nikša Petrić, koji je prvi upozorio na to mjesto u Fortisovu djelu, smatra da je ovaj u rukama imao *G*, te zaključuje: "To Marulićevo djelo [misli na rukopis, op. B. L.] nalazilo se u Splitu do godine 1771, kada ga je Alberto Fortis otuđio i ponio sa sobom u Treviso (...)." ³⁶ No bilješka u *G*, na f. <3>, jasno pokazuje da je rukopis bio daleko od Splita već 1572: naime, te ga je godine njegov tadašnji vlasnik, *Ioannes Franciscus Bernardus Geneuensis*, poklonio svojem prijatelju i "vrlo učeni sugrađaninu" (ili sunarodnjaku: *compatriote*) *Ioanni a Castolo*. Druga bilješka na istoj stranici upućuje na to da je *G* od 1601. u Londonu, a poznato je da ga je u 18. st. za svoju zbirku pribavio William Hunter.³⁷ Očito je, dakle, da *f* nije *G*.

Napomenuti je da se u rukopisu *Vat. Lat. 7019* nalazi manja zbirka natpisa (prema Mommsenu napisana prije 1465).³⁸ U njoj se pojavljuje i nekoliko natpisa koje nalazimo u

---

³⁵ Fortis 1774: II: 41.

³⁶ Petrić 1998: 148.

³⁷ Usp. Novaković 1997: 13.

³⁸ Mommsen taj sveščić naziva *Antiquus Lucii* (*CIL* III: 273: V) jer je iz njega Lučić preuzeo neke natpise za *Inscriptiones*. Mommsen kaže: *Vaticanus liber pars est syllogae cuiusdam maioris, cuius praeterea vestigium nullum repperi, signatus olim f. 18-21, nunc f. 93-96*, te upućuje na to da je natpise iz tog rukopisa objavio Lučić na str. 24-24 *b* (str. 24 u tisku paginirana, a sljedećih 8 nepaginiranih stranica označuju se, prema Mommsenu, slovima 24 *b* – 24 *i*). Uvidom u preslik vatikanskog rukopisa utvrdili smo da *Antiquus Lucii* obaseže još tri folija u tom rukopisu, koja prethode onima što ih Mommsen spominje, a pisala ih je neka druga ruka, različita od ruke na ff. 93-96 (pozivamo se, kao i Mommsen, na rimsku folijaciju; u rukopisu postoji još i arapska, ali drugačije uspostavljena). Tekstove na spomenuta tri lista Lučić je također uvrstio u *Inscriptiones* (usp. Lučić 1673: 11-12), i to s istim zaglavljem (*ex schedis meis antiquis*) koje se nalazi i na njegovoj str. 24; *schedae antiquae* jesu dakako *Vat. Lat. 7019* (usp. Lučić 1673: 74). Ti dosad nezapaženi foliji dodatno su zanimljivi jer se na njima među inim natpisima nalazi (na ff. 90, 90v i 91) Domicijanova vojnička diploma (*CIL* III, VI), tj. 125. natpis u Marulićevoj zbirci, i to samo njezin vanjski dio (*extrinsecus*), kao i kod Marulića. U vatikanskom rukopisu tekst je donesen na neobičan način: najprije je unutarnji dio diplome ispisan ne po širini, nego po visini stranice (pa se pri čitanju mora okrenuti za 90 stupnjeva), i to tako da započinje na f. 91, nastavlja se na 90v i završava na 90 (nedostaje: IN MVRO... AD MINERVAM), a zatim je na f. 91v još jednom prepisan u normalnoj orijentaciji, ali tu je samo tzv. *tabella prior* (bez popisa svjedoka). Koliko se vidi na presliku, f. 92 je prazan i nema

Marulića (redom u vatikanskom rukopisu: 125, 115, 128, 100, 127, 75³⁹). No *Antiquus Lucii* nije bio Marulićev izvor.⁴⁰

3.2. Odnos među rukopisima, *stemma codicum*

G, *V*, i *Vat* derivirani su iz *O*. To je prvi utvrdio Darko Novaković, pridodajući, doduše, dvije ograde: "najvjerojatnije bez ikakvih međustepenica u predaji" i "čini se, neovisno jedan o drugom".⁴¹ Svoje pretpostavke on potkrepljuje važnim pokazateljima: *G* i *V* ponavljaju karakteristične pogreške *O* (npr. *Clissa* umj. *Issa*; usp. *In epigr.* IV,2); oba prijepisa dodaju svoje vlastite pogreške, koje ne dijele s ostalima; oba prijepisa preuzimaju grčke riječi iz autografa sa svim njihovim gramatički spornim likovima i s nepostojećim (tj. pogrešno napisanim) znakovima (usp. *In. epigr.* 17,2; 34; 99,2; 109; 120,3). Nadalje:

Marcianski *Lat. XIV. 112* prepisan je u trenutku kad je autograf već bio u Trevisu, jer podrubnu bilješku o premještanju jednog natpisa u Treviso, koju je u oxfordskom rukopisu dodala druga ruka, uključuje u glavni tekst (usp. *LIII* : 269v). Ni vatikanski ni glasgowski rukopis ne znaju za taj umetak.⁴²

Tomu se može dodati da su u *O* na kraju drugom rukom dodani, s naslovom *Taruisii*, natpisi [142] i [143] (= *In epigr.* 119), kojih nema u *G*, a nalaze se u *V*.⁴³ Napokon, kako je

---

oznaku folija. Natpisima u *Vat. Lat. 7019* prethodi (na ff. 78-90v) Marulićevo djelo *Regum gesta*, prepisano rukom Petra Cindra, s Lučićevim marginalnim bilješkama (usp. Jovanović 2009: 6-7, koji piše da se *Regum gesta* nalaze "na s. 97-116").

³⁹ Ovaj posljednji (*CIL* XI 30* [2]), iako se nalazi u *Vat. Lat. 7019*, f. 96v, Lučić nije uvrstio u *Inscriptiones*.

⁴⁰ Usp. pogl. 5. Izvori za natpise.

⁴¹ Novaković 1997: 8.

⁴² Novaković 1997: 8. Podrubna bilješka u *O* (f. 54, uz *In epigr.* 119) glasi: *Hoc marmor rep(er)itur Tarvisii in aedibus iam Zuchelliorum, mox Calviae phys(ici)*.

⁴³ Iznad [142] stoji: *In aedibus Andreae Zuchelli, canonici Taruisini, ad Diui Stephani* (*O*, f. 71v).

već pokazano, prepisivač *G* mijenjao je redosljed natpisa; u *V* i *Vat* takvih intervencija nema.⁴⁴

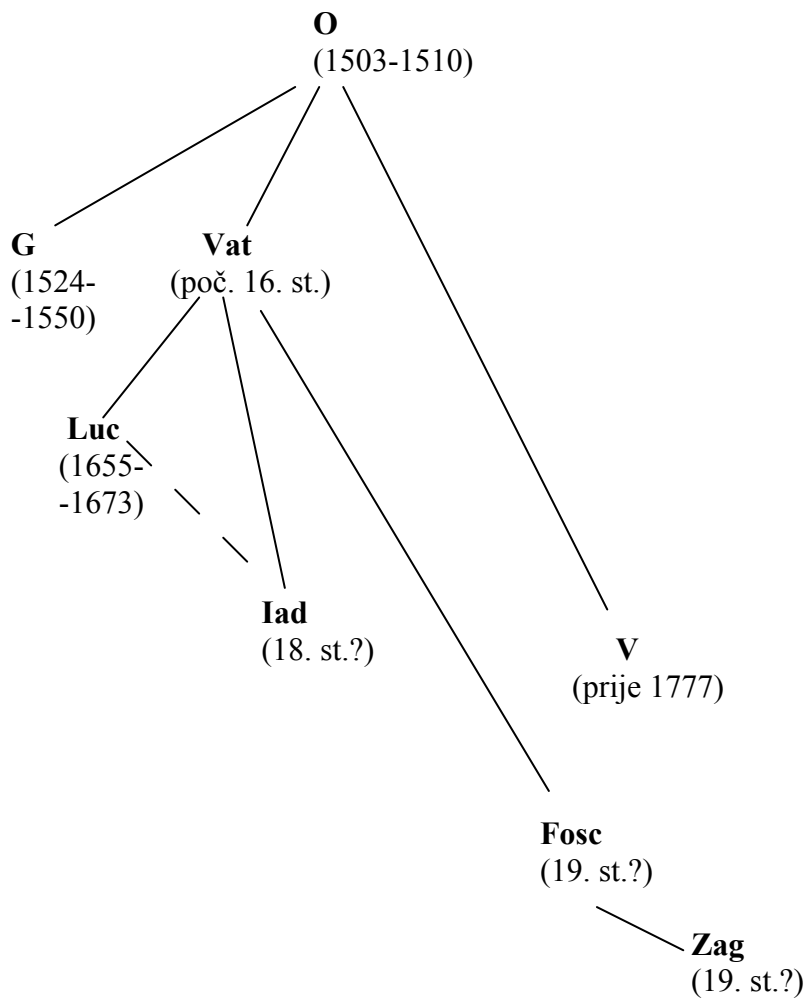
Luc je prepisan iz *Vat*, što je razvidno iz načina na koji prijepis završava i iz navedene bilješke ispisane na f. 160.

Iad je prepisan iz *Vat* (prepisivač je konzultirao i *Luc*).

Fosc je prepisan iz *Vat*.

Zag je prepisan iz *Fosc*.

Stemma codicum

⁴⁴ O preinakama u *G* usp. Novaković 1997: 13-14; usp. i pogl. 3.1.1.2. Prijepisi (*G*).

3.3. Izdanja i povijest istraživanja

Prvi je *In epigr.* spomenuo Frane Božićević (1469-1542), navodeći djelo pod naslovom *Comentaria in inscriptiones ueterum in marmore incisas, liber I.*⁴⁵ Njegova je *Vita Marci Maruli Spalatensis* ostala u rukopisu sve do Farlatijeva izdanja 1765,⁴⁶ no rukopisom se koristio Marko Dumanić (1628-1701), koji je u skraćenu obliku (i s nekim pogreškama) iz njega prenio podatke o Marulićevu životu i djelima, pa tako navodi i *In epigr. (Commentaria in inscriptiones veterum in marmore incisas, liber unus).*⁴⁷

Unatoč razmjerno velikom broju prijepisa (doduše, pretežito parcijalnih), Marulićev *Tumač uz natpise starih* dosad nije bio objavljen u cjelovitu obliku. Prvo tiskano izdanje ulomaka Marulićeva djela dugujemo Ivanu Lučiću, koji je – kako je već rečeno – u svoju knjigu *Inscriptiones Dalmaticae* (1673) uvrstio više salonitanskih natpisa iz Marulićeve zbirke (uz mnoge druge natpise koje je sam prikupio ili ih preuzeo od domaćih i inozemnih kompilatora); no kako su njega zanimali samo natpisi, izostavio je Marulićeve komentare i paratekstove. U knjizi je Lucić (1673: 24 c) jasno naznačio svoj izvor: *ex Codice manuscripto Marci Maruli existente in Bibliotheca Vaticana n. 5249 inscriptiones repertae Salonis.* Tu je Lucić, na str. 24 c-e, objavio 27 natpisa koji se nalaze u Marulićevoj zbirci. Prema vlastitom čitanju objavio je natpise 113-116, 118-124, 126, 129-139, dok je za 117, 125, 127 i 128 uputio na Gruterovo čitanje, koje donosi na svojim stranicama 17, 10, 4-5 i 22.⁴⁸

Dugo se mislilo da prvo parcijalno izdanje Marulićeva teksta treba zahvaliti Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom. On je, naime, 1869. objavio (prema *V*) dva parateksta iz *In epigr.*: prvi, posvetni predgovor (I) i onaj "središnji", koji prethodi salonitanskim natpisima (IV); naveo je mjesta odakle potječu natpisi u Marulićevoj zbirci, ali nije uvrstio nijedan natpis ni komentar.⁴⁹ Kukuljević očito nije imao *V* u rukama, niti je bio dobro obaviješten, pa je mislio kako su posrijedi dva djela:

---

⁴⁵ Božićević 2007: 38.

⁴⁶ Usp. Farlati 1765: 433-435.

⁴⁷ Usp. Dumanić 1811. Sam Dumanić kaže (1811: 17) da u rukama ima Božićevićev autograf: *Reliquit varii generis carmina non parum utilia, nec inelegantia. Scripsit etiam Vitam Marci Maruli, quae omnia apud me reperiuntur sui ipsius manu scripta.*

⁴⁸ Na ovo je upozorio Marin 1977: 208.

⁴⁹ Usp. Kukuljević 1869: LXI-LXIV.

Medju starinarska djela Marulićeva imadu se staviti njegove dvie zbirke starinskih nadpisah. Bivši on nekome sgodom u Rimu, poče prvi iza Petrarke sabirati one znamenite starorimske nadpise, što su u njegdašnoj veličanstvenoj stolici svieta kojekuda raztrešeni u nemaru ležali, a kasnije za razjašnjenje povjestnice prebogato gradivo dali. Obogativši rimsku svoju zbirku s nadpisi od drugih mjestah, [...], napisa na molbu svoga prijatelja i velikoga ljubitelja starinah Dmine Papalića, k toj svojoj zbirci učeni komentar i posveti svoje djelo pod naslovom: "In Epigrammata Priscorum Commentarium [*sic*]" rečenomu Papaliću sa sljedećom poslanicom [...]. Izvan ove svoje prve sbirke, sastavi Marulić i drugu sbirku starih solinskih nadpisah [...] te je i ovu sbirku, zajedno s komentarem, pod naslovom: "Inscriptiones Salonitanae antiquae, collectae et illustratae per Marcum Marulum" posvetio rečenomu svomu prijatelju Papaliću osobitim posvetnim pismom [...].⁵⁰

Za "prvu sbirku" on kaže da se nalazi u Marciani, pozivajući se na signaturu rukopisa *V*, a za "drugu" zna da se nalazi u trima rukopisima, pa navodi signature *Vat*, *Luc* i *Fosc*; poznata mu je Lucićeva knjiga iz 1673, ali ne zna tko je prepisivač *Luc*. Kukuljević misli kako je Marulić rimske natpise prepisao *de visu*, šetajući po Rimu u potrazi za starinama, i to "prvi iza Petrarke".⁵¹

Godine 1995. upozorio je Arsen Duplančić da je Kukuljevićevo parcijalno izdanje imalo prethodnika: godine 1779. izišlo je opsežno djelo *Bibliotheca codicum manuseriptorum monasterii s. Michaelis Venetiarum prope Murianum* Giovannija Benedetta Mittarellija (1708-1777), u kojem je Maruliću posvećeno šest stupaca (748-753).⁵² Tu su (dakako prema *V*) tiskana sva tri Marulićeva parateksta (I, IV. i V). Mittarelli ne spominje druge rukopise, ali posve mu je jasno kako pred sobom ima jedinstven tekst, koji po njegovu sudu ima dva dijela:

Prima pars huius Commentarii epigrammata seu lapidarias inscriptiones veteres amplectitur Romanae urbis et ceterarum civitatum. Secunda pars continet tantum Salonitanas.⁵³

---

⁵⁰ Kukuljević 1869: LXI-LXII.

⁵¹ Usp. Kukuljević, *ibid.*

⁵² Usp. Duplančić 1995: 150-154; Mittarelli 1779: 748-753.

⁵³ Mittarelli 1779: 748.

Ipak, prvo tiskano izdanje jednog parateksta iz *In epigr.* valja pomaknuti za gotovo stotinu godina unatrag: Jacob Spon u svojem starinarskom djelu *Miscellanea erudita antiquitatis* već je 1685. tiskao ulomke iz predgovora salonitanskoj skupini natpisa, i to prema *Vat*, koji rukopis izričito i navodi u svojoj uvodnoj bilješci:

Sed placet non ingrata quaedam subjungere ex Marci Marulli manuscripto codice qui in Bibliotheca Vaticana extat, numero 5249. item etiam in Musaeo nostro. Cum enim Marullus poeta Scaligero aliisque eruditis non ignotus, fuerit Spalatensis, istius urbis Salonarum, quae 3 tantum miliaribus distabat, antiquitates penitus cognoscere et exponere valebat.⁵⁴

Spon je IV,2 dijelom prepričao, a odnosne citate iz antičkih pisaca dijelom nadopunio, dok je IV,3 i IV,4 (opis Dioklecijanove palače) prenio u cijelosti; zatim je dodao natpise 113, 124, 126 i 139, s nazakom *ex Marullo*, ali bez Marulićevih komentara.⁵⁵ Formulacija *item etiam in Musaeo nostro* nadopunjuje ono što je već rekao u svojoj *Praefatio*, gdje se među zaslužnim skupljačima natpisa spominje i *Marullus Spalatensis apud me manuscriptus*.⁵⁶ Koji je rukopis Spon posjedovao? Najjednostavnija je pretpostavka da bi to bio *G*, koji se najkasnije od 1601 (a možda i već od 1582). nalazio u Londonu;⁵⁷ no Spon ipak ne spominje da *Vat* sadrži samo

---

⁵⁴ Spon 1685: 179-180. Navod pripada u dio knjige naslovljen *Sectio V. Geographica, municipia, urbes, coloniae, pagi* (str. 155-204).

⁵⁵ Usp. Spon 1685: 180-181. Od Spona je tri natpisa iz Marulićeve zbirke (126, 139, 113) kasnije preuzeo Giovanni Jacopo Coleti (1734-1827); usp. Coleti 1910: 39-40.

⁵⁶ Spon 1685: a3.

⁵⁷ Ovdje se koristim prigodom da dopunim podatke o vlasnicima koji su zabilježeni u *G*, str. 3, a priopćio ih je Novaković (1997: 13). Prvi poznati vlasnik rukopisa, *Joannes Franciscus Bernardus Geneuensis*, zapravo je Jean-François Bernard (1527-1587), jedan od najuglednijih ženevskih magistrata 16. st. (usp. Labarthe i Lescaze 1974: 183). Od Bernarda je rukopis dobio na poklon (kako je zabilježeno na rukopisu, godine 1572) *Ioannes a Castolo*, zapravo Jean Castol, kalvinistički svećenik Francuske crkve u Londonu, u kojem je djelovao od 1582. do 1601, nakon čega se vratio u Ženevu (usp. Ungerer 1974: 173). Bilješke na rukopisu dalje izvješćuju da je Castolova udovica *Maria Godinaria* poklonila taj očito cijenjen predmet pokojnikovu bliskom prijatelju, koji je vlasništvo potvrdio potpisavši se kao *Dionysius Perrotus* i zabilježivši točan datum i mjesto kad ga je primio: 15. listopada 1601. u Londonu. Riječ je o protestantskom pastoru Denisu Perrotu (oko 1580 - ?), sinu Charlesa Perrota (1541-1608), protestantskoga pastora koji se 1564. iz Pariza sklonio u Ženevu, gdje

ulomak veće cjeline.⁵⁸ Nešto dalje on donosi natpis koji se u Marulićevoj zbirci nalazi pod br. 120, ali ispravlja čitanje *centilibras* u *argenti libras* te u popratnom komentaru napominje kako smatra da je Marulić tu pogriješio. U nastavku Spon preuzima Marulićev komentar, neznatno ga preinačujući i, dakako, izostavljajući pogrešno objašnjenje novčane jedinice (*Inferat... uetus, In epigr. 120,3*).⁵⁹ U svoju knjigu Spon preuzima i Marulićeve natpise br. 137, 78, 135, 108, 138.⁶⁰

Sponovo djelo u cjelosti je 1737. pretiskao matematičar, fizičar i starinar Giovanni Poleni (Venecija, 1683 – Padova, 1761) u četvrtom svesku niza *Utriusque thesauri antiquitatum Romanarum Graecarumque nova supplementa*,⁶¹ pa je tu još jednom tiskan i Marulićev opis Dioklecijanove palače.⁶²

U 19. st. Marulićeva je zbirka (dakako: samo natpisi, bez komentara) ušla u građu za monumentalnu zbirku *Corpus inscriptionum Latinarum*.⁶³ Budući da su svi natpisi u *CIL*-u (osim u I. i XVI. svesku) raspoređeni prema zemljopisnom kriteriju, i natpisi iz *In epigr.* (koji redovito nose oznaku grada kojem pripadaju, a kadšto i поблизу lokaciju) raspršeni su po mnogim svescima *CIL*-a. Kako je *CIL* priređen prema načelima kritičkog izdanja, uz svaki se natpis nalazi kritički aparat s tekstualnim varijantama iz drugih izvora.⁶⁴ Jedino tu, u

---

je djelovao i kao profesor. Usp. Jostock 2007: 267 *sqq.* Ne zna se kako je i kada *G* dospio u zbirku poznatoga škotskog anatoma i kolekcionara Williama Huntera (1718-1783).

⁵⁸ To bi govorilo protiv pretpostavke da je rukopis u Sponovu vlasništvu bio *G*. Ujedno se takvoj identifikaciji suprotstavlja podatak da prije spomenute parafraze i citata iz Marulićeva djela Spon uvršćuje tri natpisa od kojih za prva dva kaže da se nalaze u Splitu te da ih je prepisao (*Exscripsi, očitó in situ*), dok za treći bilježi *Salonis*, a na kraju napominje *Ex Marulli MS*. Taj treći natpis glasi MART. IVICT. / DOMIT. POMPEIVS SAL. CV. / CENT. SIG. MIL. ET ARAM / POSVER. – ali toga natpisa u Marulićevoj zbirci nema; nismo ga uspjeli identificirati.

⁵⁹ Usp. Spon 1685: 295. Navod pripada u dio knjige naslovljen *Sectio IX. Varia ad rem funerariam pertinentia* (str. 287-314).

⁶⁰ Usp. Spon 1685: 4, 11, 60, 177, 179.

⁶¹ Usp. Poleni 1737: 631-1400.

⁶² Usp. Poleni 1737: 1005-1006.

⁶³ Objavljivanje *CIL*-a započelo je 1862 (*Priscae Latinitatis monumenta epigraphica*, edidit Friedrich Ritschl). Prvi "pravi" svezak bio je *CIL* I (1863). Iako ih nalazimo i u mnogim drugim svescima, natpisa koji se nalaze (i) u Marulićevoj zbirci najviše je u *CIL* III (1873).

⁶⁴ Iznimka je *CIL* X 189* (= *In epigr.* 48), uz koji *CIL* daje samo tekst prema Maruliću, bez tekstnih inačica. Usp. o tome: Lučin 1998.

kritičkom aparatu, zapravo se i nalaze pojedine *variae lectiones* prema Marulićevim rukopisima *V* i *Vat*; stoga se zapravo i ne može govoriti o izdanju Marulićeva teksta. No golemi aparat u *CIL*-u ipak je – ako se pažljivo prouči – dragocjeno vrelo s pomoću kojega se može zaključivati o izvorima iz kojih je Splećanin preuzimao natpise za svoju zbirku. Naime, kao ni većina drugih ranih epigrafičara i sastavljača sličnih siloga, ni Marulić nije sve natpise prepisao izravno s kamenih izvornika, nego je većinu od njih preuzeo iz tuđih rukopisa.⁶⁵ Mommsenov osvrt na Marulićevu zbirku⁶⁶ ostao do danas jednim od temeljnih znanstvenih priloga o toj temi, zbog čega ćemo se u ovom radu višekratno na nj vraćati. Vrijednost mu najbolje potvrđuje to što je upravo prema ondje iznesenim podacima otkriven *G*, i to tek 1995. godine.⁶⁷ Mommsen se (imajući u rukama samo *Vat*) ipak vara kad tvrdi da je skupinu salonitanskih natpisa Marulić dodao svojem djelu *Regum gesta*, kojemu je posveta datirana 1510. S druge strane, on zna da osim *Vat* postoji *Luc*; također zna da su Lucić u *Inscriptiones* i Spon u *Miscellanea* objavili dijelove iz *Vat*; zna za rukopis koji se nalazi u Glasgowu u Hunterovu muzeju (= *G*), ali njegov prijepis, kako kaže, nije uspio dobiti. Također spominje prijepis Marulićeve siloge iz Meermannova kodeksa (= *O*): za Meermannov rukopis ne zna gdje se danas nalazi, a za prije spomenuti prijepis iz njega (očito misli na *V*) kaže da se slaže s Vatikanskim u salonitanskim natpisima, ali osim njih sadrži i brojne druge, "o kojima nije ni jednostavno ni lako suditi, pogotovo ne ovdje, budući da nisu dalmatinski".⁶⁸

Nakon ulomaka što su ih tiskali Spon, Poleni, Mittarelli i Kukuljević, prvu je veću cjelinu iz *In epigr.* objavio godine 1876. Šime Ljubić pod naslovom *Inscriptiones Latinae antiquae Salonis repertae a Marco Marulo Spalatensi collectae et illustratae*. On se nije upustio u objavljivanje čitava teksta (iako je postojanje *V* bilo već poznato), a ni salonitanski dio nije – začudo – preuzeo iz *Vat*, nego iz *Luc*. Ipak, Ljubićeva je zasluga što je *Luc* objavio u cijelosti, pa je tako prvi put znanstvenoj javnosti barem jedan odjeljak Marulićeva teksta postao dostupan u neokrnjenu obliku, tj. s paratekstovima, natpisima i njihovim komentarima.

Zašto Ljubić nije objavio potpun tekst *In epigr.*? Očito pod utjecajem Kukuljevića, a zacijelo bez uvida u *V*, i on je mislio kako je odjeljak o salonitanskim natpisima samostalno djelo, koje ga je, s obzirom na vrijednost za nacionalnu arheologiju, moglo više zanimati nego ostali natpisi. Znao je da je prepisivač *Luc* bio Ivan Lucić, pa veli: *Nos totum opus damus*

---

⁶⁵ Usp. pogl. 5. Izvori za natpise.

⁶⁶ Usp. *CIL* III: 274: XVIII.

⁶⁷ Usp. Novaković 1997: 12.

⁶⁸ Usp. *CIL* III: 274: XVIII.

fideliter sicuti in Marciano codice Lucii nunc extat (...).⁶⁹ Tomu ipak valja prigovoriti da njegovo izdanje *Luc* nije baš pouzdano; npr., već na prvoj stranici stoji *virgilianum* umj. *vergilianum*, *equatis* umj. *ęquatis*, *auctoritas* umj. *autoritas*, *Dalmatiis* umj. *Delmatis*, *Dalmatis* umj. *Delmatis*, *Arstatium* umj. *Ardeatium*, itd. Bilo kako bilo, do danas je Ljubićevo izdanje ostalo najveći tiskom objavljen dio iz *In epigr.*

Šrepelova studija "O Maruliću", tiskana 1901, bila je važan korak u marulologiji općenito, a njegov je osvrt na *In epigr.* najtemeljitiji dotad.⁷⁰ Šrepel je napokon upozorio kako je salonitanska skupina samo dio cjelovita djela, sadržanog u *V*:

Iz svega se vidi, da imademo zapravo samo jedno starinarsko djelo Marulićevo o natpisima, a Lucićev prijepis da nije ništa drugo nego izvadak iz općega natpisnoga djela, koji je Luciću trebao za izdanje 'Inscriptiones Dalmaticae'. Tako se ispravlja tvrdnja Kukuljevićeva, da je Marulić napisao 2 natpisna djela.⁷¹

Uz rukopise već spominjane u literaturi (*V*, *Vat*, *Luc*, *Fosc*), on prema Mommsenu upozorava na *codex Meermannianus* (*O*) i na onaj u Hunterovu muzeju (*G*). Dao je dotad najtemeljitiji opis strukture i sadržaja Marulićeve zbirke, popisao, kao i Kukuljević, sve gradove iz kojih potječu natpisi u njoj, te je objavio nekoliko ulomaka, i to ne samo iz paratekstova nego i iz komentara. Ispravio je Kukuljevićevu zabludu o tome da bi Marulić bio "prvi iza Petrarke". Ujedno je ukazao na to da spis ne valja datirati nakon 1510, kao što čine prepisivač *Fosc* i Mommsen, jer početak rečenice *Hactenus externa tibi interpretatus sum* (IV,1) ne valja razumjeti kao da su natpisi dodatak *Regum gesta*, nego je to prijelazna formula, koja upućuje na unutarnju svezu s cjelinom *In epigr.*⁷² Osim zaključka da je "sav spis u jednu ruku starinarski, a u drugu moralistički", u Šrepelovu osvrtu ističe se ova konstatacija:

Upravo nam se čini, da je Maruliću moralna tendencija preča od starinarske, te je tako ovaj komentar samo nastavak njegove popularne djelatnosti na moralnom polju – u novom obliku!⁷³

---

⁶⁹ Ljubić 1876: 83.

⁷⁰ Usp. Šrepel 1901a: 177-187.

⁷¹ Šrepel 1901a: 186.

⁷² Usp. Šrepel 1901a: 187.

⁷³ Šrepel 1901a: 178.

Iste godine Šrepel je u *Gradi za povijest književnosti hrvatske* objavio, u sklopu predgovora svojem izdanju *Vlt. iudic.*, još jedan kraći ulomak iz *In epigr.* (113,4 s pripadajućim epigramom *Ausus confertos...*).⁷⁴

U divot-izdanju *Judite* objavljenju 1901. pojavio se i prvi ulomak hrvatskog prijevoda iz *In epigr.*,⁷⁵ pa se činilo da stoljeće za Marulića počinje pod povoljnim auspicijima. Nažalost, nastavak je iznevjerio nadu: sljedeće izdanje hrvatskog epa objavljeno je tek 1950, a na nov studijski pristup *In epigr.* trebalo je, nakon Šrepela, pričekati više od sedam desetljeća. Zahvaliti ga je Emiliju Marinu, koji je u *Živoj antici* 1977. dao opširan pregled dotadašnjih istraživanja te potanje opisao *Vat* i *Zag*, iz kojih prvi put objavljuje reprodukcije nekoliko stranica. Na tragu Ljubićeva rada iz 1886. naglašava kako Marulić nije prvi u Dalmaciji zapisivao antičke natpise, podržava Šrepelovo mišljenje (kao "najlogičnije") kako salonitanska skupina s ostalim natpisima čini jedinstveno djelo te ističke patriotsku notu Marulićeva humanizma.⁷⁶ Iduće godine u istom časopisu auctor objavljuje novi rad, u kojemu *In epigr.* i čitav Marulićev opus promatra u kontekstu odnosa domaćeg i europskog humanizma prema klasičnoj baštini.⁷⁷

Ključni je korak naprijed učinio Darko Novaković otkrivši 1995. autograf *In epigr.* (*O*) i najraniji prijepis (*G*). U svojoj studiji on je obavio niz temeljnih filoloških zadaća: dao je kodikološki opis obaju rukopisa i precizan prikaz njihova sadržaja, uklanjajući ujedno svaku dvojbu o jedinstvenosti djela; utvrdio je međusobni odnos rukopisa *O*, *G*, *V*; popisao je razlike *G* naspram *O* te na osnovi preinaka što ih *G* unosi u 125,1 iznio pretpostavku da bi prepisivač *G* mogao biti koji član obitelji Papalić⁷⁸; upozorio je na mjesto u tekstu (*In epigr.* 36,5) iz kojeg se razabire da dobar dio natpisâ Marulić ne donosi kao očevidac, nego iz druge ruke; na osnovi analize sadržajnih podataka *O* je datirao između 1503. i 1510.⁷⁹ Osim toga, popisao je

---

⁷⁴ Usp. Šrepel 1901b: 72.

⁷⁵ Kasandrić 1901: XL-XLI. Preveden je opis Dioklecijanove palače i još dva manja ulomka.

⁷⁶ Usp. Marin 1977.

⁷⁷ Usp. Marin 1978. Ponovno će o *In epigr.* Marin pisati 1994: 88-91, ali bez bitnih novosti. Jedinstvenost Marulićeva djela tu se još ne smatra pouzdanom činjenicom: "Ovaj početak Marulićeva rukopisa o solinskim natpisima govori u prilog pretpostavci po kojoj je tumač natpisa iz Rima i drugih gradova prvi dio jedinstvenog djela Marulićeva." (Marin 1994: 91).

⁷⁸ Usp. Novaković 1997: 29.

⁷⁹ Usp. Novaković 1997: 11.

antičke aukture koje Marulić spominje te upozorio kako taj popis svjedoči o izrazito svjetovnoj dimenziji njegova obrazovanja, a čitava zbirka da otkriva "isto poštovanje prema antičkoj materijalnoj i duhovnoj baštini kakvo su pokazivali njegovi najugledniji i najobrazovaniji suvremenici"⁸⁰. Važna je Novakovićeve ocjena: "Po onome što već sada pouzdano znamo može se zaključiti da je Marulićev traktat dragocjen izvor za odgonetavanje njegova humanističkoga profila, po mnogo čemu jedinstven u njegovoj ostavštini."⁸¹ Otkrićem autografa, napominje on, napokon je stvoren osnovni preduvjet za objavljivanje pouzdana izdanja teksta.

U javnosti je, pa i onoj stručnoj, otkriće *O* ostalo u sjeni Novakovićeve pronalaska dotad nepoznatih Marulićevih latinskih pjesama u *G*. Ipak, u narednim godinama pojavilo se nekoliko radova koji tematiziraju Marulićevu epigrafsku zbirku. Baveći se Mommsenovim opaskama i drugim napomenama u *CIL*-u koje se tiču natpisa iz Marulićeve zbirke, dodatno potaknut otkrićem *O* i *G*, Bratislav Lučin je pozornost posvetio dvama natpisima: *In epigr.* 48 (= *CIL* X 189*) i 49 (= *CIL* X 190*), za koja je u *CIL*-u iznesena pretpostavka da ih je Marulić možda sam izmislio.⁸² Na temelju raspoloživih podataka auktor je ustanovio da bi drugi od njih uistinu mogao biti Marulićeva krivotvorina.⁸³

Uvod u salonitansku skupinu natpisa, s opisom Splita, tj. Dioklecijanove palače (IV,1-5), predstavljen je u dvojezičnoj knjižici B. Lučina, s priređivačevom uvodnom raspravom u kojoj daje potanku raščlambu tog opisa i prvi put ga smješta u kontekst humanističkoga žanra *laudatio urbis*.⁸⁴

Opširniju kontekstualizaciju Marulićeve rasprave o natpisima provela je Gorana Stepanić⁸⁵ napose propitujući njezin odnos prema antičkoj baštini.⁸⁶ Najveću je pozornost

---

⁸⁰ Novaković 1997: 9.

⁸¹ Novaković 1997: 10.

⁸² *carmina falsa* (X, 189*, 190*) fortasse ipse [sc. Marulus] finxit. *CIL* X: LII.

⁸³ Usp. Lučin 1998; za 49 usp. LS <1>. U međuvremenu dr. Neven Jovanović obavijestio me u privatnom pismu da 49. natpis uvelike nalikuje na jednu pjesmu Giovannija Gioviaana Pontana (*De tumulis* 2,19). Kolegi Jovanoviću srdačno zahvaljujem na tom podatku.

⁸⁴ Usp. Marulić 2005a.

⁸⁵ Usp. Stepanić 2007.

⁸⁶ U međuvremenu je *Tumač* bio temom izlaganja na dvama međunarodnim skupovima: godine 2004. B. Lučin je u Kopru iznio podatke o sadržaju i važnosti *In epigr.*, dao detaljnu analizu strukture djela te ukazao na neke moguće Marulićeve izvore (usp. Lučin 2004 [neobjavljeno]), dok je 2006. u

posvetila motivskom repertoaru paratekstova (prvi uvod, uvod u komentar salonitanskih natpisa, peroracija), kao i pojedinostima iz nekih komentara, kako bi ustanovila u kojim je točkama Marulićev odnos prema starinama i povijesti blizak stavovima njegovih humanističkih prethodnika (Petrarca, Vergerije, Poggio) te u kojoj mjeri Marulić kao komentator drevnih spomenika može prihvatiti drugost antičke kulture i zanemariti svoju dominantnu ulogu kršćanskog moralizatora. Njezina dokumentirana usporedba sa sličnim mjestima u djelima spomenutih humanista – sama po sebi iznimno važan *novum* u marulićevskoj filologiji – navodi je da zaključiti:

Marulić je očito bio upućen u diskurz humanističke lamentacije nad propašću estetski i intelektualno superiornije antičke kulture, što pokazuje razmjerno velik broj tipičnih motiva na malenu prostoru odabranih dijelova *Tumača starih natpisa*. [...] Navedeni tematski blok lamentacije nad ruševinama samo je, dakako, jedan segment autorove humanističke svijesti, koja se u ovome djelu manifestira na mnoštvo načina. Poroznosti teksta *Tumača* na humanističke ideje i motivske blokove svakako pogoduje i žanr komentara, koji, razmjerno slabo definiran, propušta velik broj sadržaja i asocijacija te enciklopedijskih opaski. Jedan je od zadataka koji predstoje u marulologiji istražiti njihove izvore.⁸⁷

Tako je formulirana jedna od nedvojbeno najvažnijih proučavateljskih zadaća; no za cjelovit uvid u *In epigr.* ona nije dostatna: valja naime krenuti i u potragu za izvorima Marulićevih primarnih tekstova, tj. samih natpisa. Ako bi se pomislilo da je taj posao raspodijeljen između notornosti (za salonitanske epigrafe) i nemogućnosti (za sve ostale), pogriješilo bi se, kako ćemo uskoro vidjeti, dvostruko. Ipak, prije nego što se otputimo u taj poželjni i višestruki *Quellenforschung*, korisno će biti da potanje opišemo strukturu Marulićeva djela.

Sofiji Gorana Stepanić govorila o *In epigr.* iz perspektive strukture i povijesti humanističkog komentara antičkih natpisa, ispitujući ujedno didaktičku dimenziju takva komentara (usp. Stepanić 2006 [neobjavljeno]; podatci na temelju sažetka na adresi: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?chset=UTF-8&rad=343236> [19. VI. 2010]).

⁸⁷ Stepanić 2007: 251, 252.

4. OPĆI POGLED NA *IN EPIGR.*

4.1. Motivacija za nastanak djela i za izbor primarne građe

Kao razlog nastanka djela Marulić navodi ponovljenu molbu prijatelja Dmine Papalića, živo zainteresiranog za antiku, da mu objasni "slova i natpise što su nekoć uklesani u kamen", ali ne kao što je činio dotad, usmeno, nego u pismenom obliku i potpunije – a to znači da sastavi komentiranu zbirku natpisa.¹ Ipak, nikako ne treba isključiti osobno Marulićevo zanimanje za antiku, zacijelo potaknuto humanističkim obrazovanjem, lektinom antičkih pisaca te lokalnim ponosom i blizinom antičke Salone. Kad se upozna trud koji je uložio u odčitavanje i tumačenje natpisa, zaista mu se ne može uputiti prigovor što ga je on sam izrekao o Flaviju Biondu, naime da je *parum scrutandę antiquitatis studiosus*.² Svoju sklonost prema starini, upravo oduševljenje za antički tekst, pisac je u samom *Tumaču* iskazao gotovo usput, ali posve nedvosmisleno:

Cuius ego exemplum ab Italo quodam monaco nuper accepi et uetusta uerborum structura delectatus protinus exscripsi [...]. (36,5)

Ako se tomu pridoda i često citirana uspomena na šetnje po salonitanskim ruševinama u društvu s Papalićem, popraćena vergilijevskim uzdahom: *Fuimus Troes* (*In epigr.* IV,1), onda zacijelo nećemo pretjerati ustvrdimo li da je Marulić napisao svoje djelo barem u jednakoj mjeri potaknut vlastitom starinarskom radoznalošću kao i iz želje da udovolji prijateljevoj molbi.

Marulićevu odluku da uvrsti samo antičke, poganske natpise (s jednom iznimkom: *In epigr.* 120) možemo razumjeti kao nasljedovanje pretežite prakse humanističkih epigrafičara, koji su u svoje siloge razmjerno rijetko uvrštavali kršćanske spomenike. Takav purizam mogli bismo pripisati i želji da se udovolji očekivanju adresata, Papalića, i sastavu njegove kamene zbirke, koja je zacijelo poslužila kao jezgra za *In epigr.* Možemo, napokon, pretpostaviti da je intenzivan dodir s natpisima u Maruliću obnovio *veteris vestigia flammae* – da se probudila ona negdašnja, mladenačka ljubav za antiku o kojoj nedvosmisleno svjedoče latinski

---

¹ Usp. *In epigr.* I,1 i pogl. 2.3.3. **Humanistička epigrafija u Splitu.**

² Usp. Marulić 1994a: 54.

epigrami, posve impregnirani lektinom antičkih pjesnika, i poslanica Šižgoriću.³ No nije isključeno da je za ekskluzivan odabir građe odgovorna – samo na prvi pogled paradoksalno – baš moralistička i didaktična nastrojnost piščeva: otkrivajući u natpisima – uza sve poganske zablude – nemali broj primjera privatne i javne vrline, Marulić je shvatio kako antička građa, protumačena i kontrastirana ne samo s kršćanskim svjetonazorom nego i sa životnom praksom vlastitih suvremenika, može stvoriti zanimljivu i uvjerljivu dinamiku moralne pouke.⁴

4.2. Vrijeme nastanka

Čvrsto uporište za dataciju *In epigr.* našao je Darko Novaković u pohvali Dmini Papaliću (*In epigr.* 125,1-2):

U tom elogiju Marulić, između ostaloga, navodi da je Papalić u mladosti bio vješt ratnik i često oružjem sprečavao nasrtaje neprijatelja, a da je poslije bio i zapovjednik mletačke galije u ratu s Turcima (*in classe ueneta triremis prefectus Ottomanico bello*). Završna sintagma zacijelo se odnosi na mletačko-turski rat 1499-1503, tako da potonju godinu treba shvatiti kao *terminus post quem*.⁵

Budući da se ničim ne sugerira da je taj rat okončan nedavno te budući da je djelo dvaput dovršavano,⁶ isti proučavatelj zaključuje kako je *In epigr.* vremenski blizak prijevodu *Regum gesta*, koji je nastao 1510. i koji je također posvećen Papaliću. S nešto opreza, Novaković zaključuje:

U svakom slučaju, u ovom obliku u kojem nam je posvjedočen u oxfordskom rukopisu, to je plod zrelih Marulićevih godina.⁷

---

³ Usp. o tome pogl. **9.2. Svrha djela**.

⁴ Usp. pogl. **7.5.4. Moralistički komentari**.

⁵ Novaković 1997: 11.

⁶ Osim uočljivog dodatka *Salonis postea repertum* o tome svjedoče i neke pojedinosti u organizaciji teksta i izgledu autografa; usp. ovdje bilj. 11.

⁷ Novaković 1997: 11.

Toj se argumentaciji nema što oduzeti, a dodatno joj u prilog govore dvije nove spoznaje: u međuvremenu pronađeni arhivski dokumenti potvrđuju da je Papalić bio prefekt trireme 1491. i 1492,⁸ pa smijemo pretpostaviti da je kao iskusan ratnik i zapovjednik tu dužnost obnosio i nešto kasnije, tijekom rata; kao što će postati razvidno u nastavku ovog rada, ambrozijanska siloga, iz koje Marulić preuzima znatan broj natpisa za svoju zbirku, nastala je ne prije 1482. i ne poslije 1497.⁹

Na temelju tih podataka nastanak *In epigr.* razložito se može datirati u razdoblje između 1503. i 1510. godine.

4.3. Opća struktura *In epigr.*

Marulićevo djelo sadrži tri vrste tekstova: antičke natpise, komentare uz natpise, paratekstove (posveta, predgovor skupini salonitanskih natpisa, peroracija).¹⁰ Natpisa ima ukupno 141, a popraćeni su raznovrsnim epigrafskim, filološkim, starinarskim i moralističkim komentarima, koji opsegom variraju od jednog ili dva retka do nekoliko stranica.

Raščlambom sadržaja postaje jasno da je posrijedi vrlo čvrsto strukturirana cjelina: u izvornom obliku sastojala se od pet glavnih dijelova, pri čemu prvi i posljednji (posveta i peroracija) uokviruju srednji, najveći, koji sadrži epigrafe i komentare, a taj se srednji raščlanjuje na tri cjeline, prema lokaciji natpisa: *Rome*; *Externa*; *Salonis*. Kao što na početku djela stoji posveta, tako je prije salonitanske skupine natpisa umetnut prozni paratekst u kojem se najprije daje nekoliko natuknica o povijesti tog antičkog grada a zatim se opisuje Dioklecijanova palača (osobito Peristil i carev mauzolej). Iza 130. natpisa slijedi *Peroratio* (s

---

⁸ Usp. pogl. **2.2.3. Humanistička epigrafija u Splitu**, bilj. 99.

⁹ Usp. pogl. 5. **Izvori za natpise**.

¹⁰ U paratekstove zapravo pripada i kazalo magistrata na samom početku autografa, no ovdje ga ne razmatramo jer nije diskurzivne naravi i ne čini organski dio djela. Da je dovršeno naknadno, pokazuju oznaka folija, koje je bilo moguće unijeti tek kad je glavni tekst bio u potpunosti ispisan. O tom kazalu usp. pogl. **7.5.3. Realni komentari**. O statusu okvirnih, "nekomentarskih" dijelova *In epigr.* kao paratekstova usp. Stepanić 2007: 242, 244, 246. Auktorica je posvetu Dmini Papaliću prethodno bila definirala kao "epistolarnu posvetu" (usp. Stepanić 2003: 70), no naknadno je argumentirano pokazala kako ta posveta ne pripada epistolarnom žanru "jer nema ono ključno: eksplicitan i formulaičan pozdrav na početku i na kraju" (usp. Stepanić 2004: 43-44). Nigdje u citiranim studijama ne spominje se da bi kazalo magistrata također bilo paratekst.

oznakom *FINIS* na kraju). Naknadno je pisac dodao još 11 natpisa, a tu skupinu naslovio je *Salonis postea repertum*.¹¹

Prema prvotnoj zamisli djelo je, dakle, obuhvaćalo 130 natpisa, pri čemu se s obzirom na njihov broj i lokaciju mogu razabrati pravilni – moglo bi se reći: hijerarhijski – odnosi. Rimu pripada 36 natpisa, što je najveći broj vezan uz jedan lokalitet. Na drugom je mjestu Salona (prema prvotnom rasporedu 18, tj. točno polovica od 36), dok srednjoj skupini (*Externa*), brojčano najvećoj (76 natpisa), pripadaju spomenici raspršeni na 39 lokaliteta. Tako bi Salona zauzimala drugo mjesto po važnosti, poput kakva "lokalnog Rima", dok svi ostali lokaliteti tek u zbroju premašuju zastupljenost tih dvaju za Marulića stožernih nalazišta.

Rim (36) + Salona (18) = 54

Svi ostali = 76

Ocrtani raspored narušen je naknadnim dodatkom od 11 natpisa, tako da *In epigr.* u konačnom obliku sadrži 141 natpis, od kojih 29 salonitanskih.¹²

---

¹¹ Nije moguće odrediti koji vremenski razmak označuje prilog *postea*. Čini se da i u prvotnom opsegu djela, sa 130 natpisa, ima tragova prepravaka, kako pokazuje redosljed Marulićevih komentara o riječi *sestertius*. Naime, najprije (40,3) auktor objašnjava pokratu: *SIGN. LL̄S. Signata sestertia, ut pecuniam denotet, non aliquam rudem materiam*. Kasnije (82,1) opet tumači pokratu i poziva se na svoje – navodno već prije dano – objašnjenje vrijednosti sestercija: *Nota sestertii est duę LL et unum S, quia sestertius (ut alibi diximus) duę librę sunt et semis*. No takvo objašnjenje vrijednosti dolazi mnogo kasnije, u naknadno dodanu dijelu (140,3), i to uz ponovno tumačenje pokrate: *Sestertius erat duarum librarum et semis, idest et dimidii librę. Ideo notatur per duo L et unum S, sic: LL̄S*. Ako je to posljedica pukog zaborava, onda je, čini se, u 82,1 zaboravio kako je u 40,3 objasnio samo pokratu, dok je u 140,3 zaboravio i da je protumačio pokratu i da je vrijednost sestercija objasnio u 82,1. Ovo posljednje ne bi bilo čudno ako je između završetka prvotne verzije i pisanja dodatka *Salonis postea repertum* proteklo dulje vrijeme; jedino drugačije objašnjenje bilo bi da je tekst 140,3 napisan prije 82,1, što je malo vjerojatno. Napokon, neki znakovi ukazuju na mogućnost da ni sam dodatak nije napisan u jednom navratu: u broju redaka na stranici uočavaju se znatnija odstupanja (npr.: 24 retka na f. 66v : 29 redaka na f. 65v), dok ih je prije gotovo beziznimno bilo 26; k tomu, kako je već rečeno u opisu rukopisa, ff. 67-70 (tj. 136,1 – 141,1) pisani su zagasito crvenom tintom.

¹² Ne 142, kao što proizlazi iz Novakovićeva opisa (usp. Novaković 1997: 7), jer se u skupini *Salonis* ne nalazi 19, nego 18 natpisa. Zabuna je možda nastala zbog 130,2, gdje je se u autografu (f. 62) u samom komentaru donose dva retka natpisa 130, pa se na prvi pogled može učiniti da je riječ o zasebnu natpisu.

Najjasnije će se opća struktura djela vidjeti u **Tablici 4.3.1**, dok je pregled lokaliteta u skupini *Externa* dan u **Tablici 4.3.2**.

Tablica 4.3.1. Opća struktura *In epigr.*¹³

Dio	Naslov	Natpis br.	Foliji autografa
I.	<i>M. Maruli ad Dominicum Papalem In epigrammata priscorum commentarius</i>		1 – 2v
II.	<i>Rome</i>	1-36	2v – 18v
	<i>Militis cuiusdam testamentum</i>	37	18v – 21
III.	<i>Externa</i>	38-112	21 – 50
IV.	<i>Salonis</i>	(Uvodni tekst)	50v – 52
		(Salonitanski natpisi)	52 – 62v
V.	<i>Peroratio</i>		62v – 63v
VI.	<i>Salonis postea repertum</i>	131-141	64 – 70

Tablica 4.3.2. Struktura skupine *externa*

Lokalitet	Natpis br.
Mediolani	38, 39
Perusii	40
Aretii	41
Mutine	42, 43, 44
Reate	45
Verone	46
Apud Ferentinos	47
Neapoli	48, 49
Capue	50
Caiete	51

Beneuenti	52, 53, 54, 55, 56
Apud Brutios	57, 58
Pisauri	59, 60
Rauenę	61, 62, 63, 64
Fauntię	65
Macerati	66
Barchinone	67
Cesene	68, 69, 70
Arimini	71, 72
Ancone supra portum	73

¹³ Ova je tablica prvi put prikazana u Lučin 2004, odakle je preuzeta i tiskana u Stepanić 2007: 241 (s neznatnim auktoričnim prilagodbama).

Asisi	74
In Piceno ad flumen Rubiconem	75
Tergeste	76, 77, 78, 79, 80, 81
Concordię	82
Aquilegię	83, 84, 85, 86
Iustinopoli	87, 88, 89
Poleę	90, 91, 92, 93, 94
Nepesini	95
In Istria ad Duo Castra	96, 97

Tuderti	98
Humagi	99, 100, 101
Isconi	102
Interamnii	103, 104, 105, 106
Cividati	107
Ad Arnastum in ponto	108
Apud Antyciram Boecię	109
In Olympo monte	110
Nonę	111
Tragurii	112

Osviještenost Marulićeva kompozicijskog postupka razvidna je iz metatekstualnih signala što ih uočavamo na "šavovima" velikih odsječaka teksta (usp. **Tablicu 4.1**).¹⁴ Na samom kraju posvete tako se najavljuje prva veća cjelina, rimski natpisi:

Libet autem ab iis exordiri quę Romę reperiuntur, ut a præcipuis incipiendo auspiciatus cętera subsequantur. (I,5)

Ta se cjelina i odjavljuje, uz najavu natpisa 37, umetnutog prije skupine *Externa*:

Hęc sunt, Dominice charissime, quę Romę incisis in marmore litteris adhuc extare memorantur. Ante autem quam ad aliorum locorum exponendas inscriptiones ueniam, his adnectam militis cuiusdam testamentum in charta papyracea descriptum et nescio ubi inuentum. (36,5)

Na sljedećem "šavu", tj. na početku skupine *Externa*, doznajemo još nešto što nije izravno rečeno: zemljopisni obuhvat zbirke širok je, ali vremenski je ograničen na razdoblje koje obuhvaćaju rimski natpisi, tj. na pogansku antiku:

---

¹⁴ Pod metatekstualnim signalima ovdje podrazumijevamo, bez velikih teorijskih implikacija, iskaze koji ukazuju na sačinjenost teksta, mjesta gdje tekst na neki način govori sam o sebi. Slične signale rabi Marulić i za odjave i najave manjih cjelina; usp. pogl. **7.4. Struktura Marulićevih komentara**.

Hęc hactenus de antiquioribus Romanorum titulis electa, deinceps aliorum locorum eiusdem sæculi monumenta expedientur. (37,4)

Slične kompozicijske naznake uokviruju predgovor salonitanskoj skupini:

HACTENVVS externa tibi interpretatus sum, Dominice Papalis charissime, nunc maiorum nostrorum aperiemus monumenta [...] (IV,1)

Sed iam quod proposuimus prosequamur. (IV,6)

Napokon, metatekstualne opaske ukazuju na to da završava nizanje natpisa i komentara i da slijedi kraj djela (kako je izvorno bilo zamišljeno):

Hęc igitur in fine opusculi descripta ita exponere libuit. (130,1)

Hęc habui, Dominice iocundissime, quę de ueteribus collecta monumentis tuo rogatu tibi exponerem. (V,1)

4.4. Opća struktura *In epigr.* i posveta Dmini Papaliću

Marulićev predgovor, ujedno posveta Dmini Papaliću, pomno je sastavljen i bogat signalima koji govore o auktorovu postupku s građom i odnosu prema njoj.¹⁵ Tu se, isprepleteni s topičkim izrazima skromnosti, iznose postulati koje će sastavljač *Tumača* promišljeno, upravo samosvjesno, ostvariti u samom tekstu. U tom kratkom uvodu važna je gotovo svaka riječ.

Najprije, kako je već rečeno, doznajemo da je *Tumač* nastao na izričitu Papalićevu molbu (I,1). Zatim Marulić kazuje što će njegova zbirka sadržavati: bit će to izbor iz opsežnijega epigrafskog materijala koji mu je dostupan iz tuđih prijepisa (*Deligere igitur pauca de multis curabo [...]. Plurima quippe ab aliis descripta uidi*, I,2).¹⁶ Kriterij izbora bilo

---

¹⁵ Usp. i pogl. 1.2.2. Model.

¹⁶ Taj je podatak važan jer pokazuje da je Marulić imao uvida u tuđe siloge. Postupak odabira iz opsežnije građe potvrđuje se i u odjavi rimske skupine: *Hęc hactenus de antiquioribus Romanorum titulis electa [...]* (37,4). O poznavanju drugih, neuvrštenih natpisa svjedoči i ova opaska: *Tertullam*

je ono što se činilo vrednijim spomena (*quę magis memoratu digna uidebantur*, I,2), pri čemu u prvom redu misli na ljepotu latinskog jezika (*Latine orationis uenustas*, I,2). Njegova je nakana ponuditi prijatelju samo ono što je "cijenjeno i birano" (*Mihi itaque propositum est non nisi probata exquisitaque decerpere*, I,3). Zatim objašnjava kako će obraditi odabranu građu. Prvo će nadopuniti oštećene riječi i razriješiti epigrafske pokrate (*Mutilata uerba singularesque litterę quid designent, ostendere conabor*, I,2) – drugim riječima, uspostaviti će tekst natpisa. Osim toga, protumačiti će nejasna mjesta (*Quicquid preterea magis aperta expositione indigebit, prout potero, planum faciam*, I,2). Iako nigdje ne kaže da su mu poznati i tuđi komentari natpisa, nego tek dopušta da će građu koju on iznosi drugi tumačiti drugačije, svoj postupak naziva novim. Sintagma *nova interpretatio* podrazumijevala bi, dakle, da su mu poznati neki tuđi komentari (ili barem čitanja) natpisa, s kojima se ne slaže u potpunosti. Raspored izlaganja još će točnije najaviti pri kraju posvete, zapravo u dijelu koji joj više i ne pripada, nego bismo ga mogli nazvati dispozicijom (I,5): početak će se s natpisima grada Rima, kao najvažnijima, a nakon njih uslijedit će ostali; za svaki natpis prvo će navesti lokaciju, zatim tekst i napokon tumačenje. Zaista, tog osnovnog rasporeda pisac će se dosljedno pridržavati.

Svrha je djela, kako zaključujemo iz posvete, dvostruka: udovoljiti prijateljevoj molbi, tj. omogućiti mu da što bolje razumije sadržaj natpisa, te ujedno pokazati kako je starina griješila u hijerarhiji duhovnih vrijednosti. Već smo pokazali kako se prvoj proklamiranoj svrsi u velikoj mjeri pridružuje osobna motivacija; anticipirajući analize koje slijede, napominjemo da je ona druga svrha u samom ostvarenju znatno izgubila na prvotnoj jednoznačnosti.

---

autem in quibusdam epitaphiis integre descriptam legi, quare adducor ut credam hoc loco per tria T. Tertullam significari (115,1). Ne možemo znati gdje je Marulić vidio pun oblik kognomena *Tertulla*, no on je višekratno potvrđen na salonitanskim epitafima: usp. *CIL* III 2075; 2160; 2202; 2403; 2430; 8760; 8984; 12990 (rezultati pretrage uz pomoć EDCS).

4.5. Pogled na *In epigr.* iz perspektive suvremene epigrafike

4.5.1. Autentičnost natpisa u Marulićevoj zbirci

Već je Theodor Mommsen uočio da Marulićeva siloga sadrži znatan broj natpisa koji nemaju čvrste dokumentarne podloge:¹⁷

Prioris partis syllogae epigrammata non Dalmatica corrassa videntur ex eius corporibus, ut plura fere spuria insint quam genuina et in illis fortasse quaedam ab ipso Marulo ficta.¹⁸

Ipak, prvi dio njegove ocjene, naime da Marulićeva *epigrammata non Dalmatica* gotovo da sadrže više lažnih nego izvornih natpisa, pokazao se preoštrom. Cjelovita analiza Marulićeva korpusa potvrđuje već iznesen zaključak¹⁹ da znatnu prevagu imaju autentični natpisi: od ukupno 141 natpisa u *In epigr.* samo je 31 krivotvoren. Broj *spuria* po skupinama izgleda ovako:²⁰

Rome: 12 + 1 (*militis cuiusdam testamentum*)

Externa: 11

Salonis: 2

Salonis postea repertum: 5

---

¹⁷ U *CIL*-u autentični su natpisi razlučeni od krivotvorina ili tekstova nepouzdanosti; ova druga skupina redovito se nalazi tiskana na početku pojedinoga sveska, pod naslovom *Inscriptiones falsae vel alienae*, a razgraničenje je provedeno i posebnom numeracijom krivotvorina, pri čemu je svaki broj još popraćen zvjezdicom.

¹⁸ *CIL* III: XXIX. Na tu je Mommsenovu opasku već upozorio Novaković, koji u istoj prigodi skrenuo pozornost i na bilješku što ju je John Wordsworth unio oko 1875. na prvom listu oxfordskog autografa: "The first part consists of an explanation of certain inscriptions at Rome and elsewhere. This appears to be of small value and contains several forgeries." Usp. Novaković 1997: 9. O J. Wordsworthu (1843–1911), uglednom filologu, bibličaru i proučavatelju rukopisa, usp. ODNB (za bibliografsku jedinicu zahvaljujem kolegici Sandri Ivović).

¹⁹ Usp. Lučin 1998: 49.

²⁰ Usp. **Tablicu 5. Usporedba *In epigr.*, *CIL*, *A.***

S autentičnošću dakako ne treba miješati vjernost prijepisa, jer u tom pogledu Marulić uvelike ovisi o svojim izvorima.²¹ Što se tiče činjenice da je u svoju silogu unio i krivotvorene natpise, iz povijesne perspektive zapravo je bespredmetno braniti splitskoga humanista od takve primjedbe jer većina drugih humanističkih siloga također sadrži nesvjesne, pa i namjerne krivotvorine.²²

I drugi dio Mommsenove ocjene već je bio predmetom kritičke rasprave, koja je pokazala da bi Marulić uistinu mogao biti tvorcem jednoga fingiranog natpisa. Naime, uz *CIL* 190* Mommsen ne daje nikakva kritičkog aparata; jedina je naznaka: *Marulus n. 49*. Iz toga je razvidno da je sastavljač *CIL*-a dotični tekst našao samo u Marulićevoj zbirci. Uzmemo li u obzir upravo golem broj rukopisnih i tiskanih izvora što su služili u izradbi toga sveska *CIL*-a,²³ onda spomenuta jedinstvenost dopušta da zaključimo kako je natpis br. 49. najvjerojatnije Marulićeva krivotvorina, koju je on iz određenih razloga sastavio i uvrstio u svoj starinarski spis kao autentičan spomenik.

4.5.2. Vrste natpisa u Marulićevoj zbirci

U **Tablici 4.5.2.** dajemo pregled natpisa po vrstama i lokalitetima, s napomenom da se sadržaj ove tablice u jednom pogledu bitno razlikuje od **Tablice 4.3.1.** i **4.3.2.** Naime, dok su one izvedene iz građe koju je organizirao sam Marulić (a tablice samo daju grafički prikaz te organizacije), ova koja slijedi nastala je kao naknadni proučavateljski konstrukt. Marulić samo iznimno naznačuje kojoj vrsti pojedini natpis pripada, a i to uglavnom čini kad su posrijedi nadgrobnici natpisi (usp. *epitaphium: In epigr.* 39,1; 51,1; 68,2; 97,1; 113,4; 115,1; 133,1; iznimno *elogium: 40,1*). Više od njega ne treba ni očekivati: vrstovne klasifikacije (po tipu i sadržaju natpisa) nastaju tek od druge polovice 16. st.²⁴

Napokon, uz **Tablicu 4.5.2.** važno je napomenuti da zastupljenost pojedinih vrsta natpisa ne smatramo u cijelosti Marulićevom odlukom, nego posljedicom dviju okolnosti:

---

²¹ O Marulićevoj epigrafičarskoj kompetenciji usp. pogl. **7.5.1. Epigrafski komentari u užem smislu.**

²² Usp. Novaković 1997: 9; pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku** i bilj. 26 ondje; pogl. **7.5.1. Epigrafski komentari u užem smislu.**

²³ Usp. *CIL X: XIX-XXXIV (Index auctorum)*.

²⁴ Usp. Calabi Limentani ⁴1991: 48, 61-62.

prvo, njegov izbor zacijelo bio uvjetovan onim što mu je nudila dostupna građa; drugo, među sačuvanim rimskim natpisima epitafi su i inače kudikamo najbrojnija skupina.²⁵

Tablica 4.5.2. Pregled natpisa po vrstama i lokacijama²⁶

Vrsta natpisa Lokacija	Nadgrobni	Počasni	Posvetni	Na javnim građevinama	Pravni
Romeę	15	13	4	3	1+1 ²⁷
Externa	41	14	10	8	2
Salonis	14	Ø	2	1	1
Salonis p. rep.	4	3	4	Ø	Ø
Ukupno	74	30	20	12	5

---

²⁵ Usp. Matijašić 2002: 54. Saller i Show (1984: 124) smatraju da nadgrobni natpisi čine možda i tri četvrtine latinskoga korpusa.

²⁶ Usp. i **Tablicu 7.4. Struktura Marulićevih komentara**, u kojoj je za svaki natpis označeno kojoj vrsti pripada.

²⁷ Izdvojen je *In epigr. 37 (Militis cuisudam testamentum)*, koji zapravo ne pripada ni u jednu skupinu.

5. IZVORI ZA NATPISE

Odlučujući o tome koji će natpisi činiti njegovu silogu, Marulić je imao dvije mogućnosti: uvrstiti samo one lokalne, tj. salonitanske (ili, još restriktivnije, samo one u Papalićevoj zbirci); uvrstiti i druge, s udaljenijih lokaliteta (ukoliko su dostupni). Odabrao je ovu drugu mogućnost, očito zbog toga što je bio svjestan da lokalni korpus neće dokraja zadovoljiti ni Papalićevu ni njegovu epigrafsku i općenito starinarsku radoznalost.

Građu je prije svega trebalo prikupiti, zatim odlučiti o njezinu rasporedu, te napokon natpise popratiti objašnjenjima i drugim popratnim tekstovima. O rasporedu građe i unutarnjoj logici teksta bilo je riječi u prethodnom poglavlju, dok će se o komentarima govoriti u narednima. Ovdje ćemo pokušati utvrditi odakle je Marulić sabrao natpise.

Dakako, za salonitanske tekstove odgovor se nadaje sam po sebi: oni su preuzeti iz Papalićeve zbirke, a po potrebi mogao se taj dio dopuniti nalazima *in situ*: sam Marulić, u više puta citiranu ulomku svoje apostrofe Papaliću, obavješćuje nas o zajedničkim šetnjama po ruševinama Salone.¹ Kad je pak riječ o ostalim natpisima, onima svrstanim u rubrike *Romę* i *Externa*, nije nimalo jednostavno odgovoriti na pitanje otkud ih je Marulić priskrbio. On o tome nije ostavio nikakvih preciznijih podataka. Iz posvetnoga parateksta posve je, doduše, jasno da je pri ruci imao neke tuđe prijepise (*Plurima quippe ab aliis exscripta uidi in quibus Latine orationis uenustas desiderabatur, in epitaphiis presertim, que, ut cuique libitum esset, a doctis pariter et indoctis describi solebant*)² te je u njima našao više natpisa nego što ih je uvrstio u vlastitu zbirku (*Deligere igitur pauca de multis curabo...; Mihi itaque propositum est non nisi probata exquisitaque decerpere...).³ Na neizravne izvore upućuje i zaključna rečenica rimske skupine: *Hęc sunt, Dominice charissime, que Romę incisis in marmore litteris adhuc extare memorantur*.⁴ Odmah nakon toga, za jedan natpis (br. 37) naveo je da ga je dobio prepisan na papiru od nekog italiskog redovnika:*

Ante autem quam ad aliorum locorum exponendas inscriptiones ueniam, his adnectam militis cuiusdam testamentum in charta papyracea descriptum et nescio ubi inuentum.

---

¹ Usp. *In epigr.* V,1.

² *In epigr.* I,2 (ovdje i dalje podvukao B. L.).

³ *In epigr.* I,2.

⁴ *In epigr.* 36,5.

Cuius ego exemplum ab Italo quodam monaco nuper accepi et uetusta uerborum structura delectatus protinus exscripsi.⁵

Oduzmemo li od ukupnog broja natpisa u Marulićevoj zbirci (141) one salonitanske, koji su, po svemu sudeći, konzultirani *de visu* (ukupno 29), ostaje 112 onih koji su preuzeti od drugud. To su zapravo svi natpisi rimske i "vanjske" skupine.

Prvotna Kukuljevićeva pretpostavka da su prijepisi nastali za Marulićevih boravaka u Rimu i na Apeninskom poluotoku nema temelja u poznatim nam podacima o njegovu životu, a potpuno je, kako smo upravo vidjeli, poništava pozornije čitanje posvete Papaliću (koju je sam Kukuljević objavio!).⁶ Iako se ne poziva izrijeком na Marulićeve riječi, Šrepel je bio na valjanu tragu:

Ne može se doduše s Kukuljevićem tvrditi, da je Marulić prvi iza Petrarke počeo skupljati stare natpise u Rimu; dapače i za samu Dalmaciju bilo je naših sakupljača natpisa prije Marulića; to su poglavito dva anonima (Codex Tragurinus, Iadestinus), koja ocjenjuje Mommsen. U samoj Italiji potakla je struja humanizma mnoge naučnjake, da kupe starine, te je Marulić po svoj prilici iz poznatih zbornika odabrao za svoj komentar ono, što mu se činilo bilo poradi starine bilo poradi moralne tendencije zgodno.⁷

Marulićevska se filologija od toga razborita zaključka u narednih stotinjak godina nije bitno udaljila.⁸ Da bi se krenulo dalje Šrepelovim tragom, trebalo je uzeti u ruke *CIL* te istražiti postoje li ondje kakvi tekstološki ili ini podatci koji bi ukazivali na rukopisne siloge koje su mogle biti dostupne splitskom humanistu. I doista, u svojem pregledu izvora za dalmatinske natpise, Mommsen u opisu rukopisa br. XVII, *Ambrosianus codex C. 61. inf.*, (dalje: *A*) napominje da on među inim sadrži prijepise epigrafa iz Papalićeve zbirke:

---

⁵ *In epigr.* 36,5.

⁶ Usp. Kukuljević 1869: LXI; naknadno se, posrednim putem, došlo do pretpostavke kako je Splitsanin mogao posjetiti Rim 1500. godine (usp. Runje 1997), no to nimalo ne utječe na zaključke koji će se ovdje iznijeti o njegovim epigrafskim izvorima.

⁷ Šrepel 1901a: 186.

⁸ Usp. Tomasović 1999: 91, koji spaja Šrepelove i Runjine pretpostavke.

[...] f. 78 vero proponuntur lapides servati ea aetate 'apud magnificum Domitium (sic cod. male pro Dominico) Papalem'.⁹

Kodeks se čuva u Ambrozijanskoj knjižnici u Milanu, a sastoji se od više cjelina. U dosta zamršene Mommsenove pretpostavke o njegovu ustroju i podrijetlu ovdje nema potrebe ulaziti. On pretpostavlja da bi se ff. 70-112 mogli smatrati dijelom jednog epigrafskog korpusa, unatoč činjenici da ga je pisalo više ruku i da se sastoji od natpisa s vrlo različitih lokacija,¹⁰ koji su većinom preuzeti iz petnaestostoljetnih siloga. Zatim slijedi dio koji je za naše razmatranje iznimno zanimljiv.¹¹

Sed magis putarim Dalmatica huius libri omnia ab eodem auctore proficisci certe et doctrina et fide insigni. Et cogitare possis de Marulo, cuius Dalmaticae cum hoc libro aliquam affinitatem habent; ita tituli duo Dalmatici n. 2686. [= *In epigr.* 100] 2922¹² [= *In epigr.* 99] una cum tertio D. Iulii Primigenii [*CIL* III 172*a = *In epigr.* 101], quem dabimus inter Dalmaticos incertos, tam in Ambrosiano libro quam apud Marulum male collocantur Umagi in Histria, denique in musei Papalini lapidibus mox videbimus Marulum versari totum. Sed tamen Ambrosianus auctor et paullo antiquior videtur esse Marulo (nam plerique tituli musei Papalini a Marulo prolati in additamentis utpote postea acquisiti absunt ab Ambrosiano) et quod maximum est longe eum superant exemplorum bonitate.¹³

Kao što ćemo vidjeti, Mommsenovi su zaključci točni, a osobito je važan onaj da je *scriba* tog dijela *A* malo stariji od Marulića. On će to dodatno argumentirati u opisu Marulićeve zbirke:

---

⁹ *CIL* III: 273-274: XVII.

¹⁰ Ne spominje ipak da se na ff. 88-91v nalazi opis Grčke, u kojem pisac citira i poneki natpis, ali navodeći samo prve njegove riječi (što se ne događa nigdje drugdje u kodeksu); usp. Montevecchi 1937: 506.

¹¹ U uglatim smo zagradama dodali potrebne identifikacije natpisa i uputnice.

¹² U *CIL*-u pogrešno stoji 2926!

¹³ *CIL* III: 274: XVII. Ista će se pohvalna kvalifikacija ambrozijanskog prijepisa ponoviti i uz *CIL* 130* (= *In epigr.* 126): *Ambros. C. 61 f. 78' in serie titulorum a perito homine in Papalis domo Spalatina summa cura ex ipsis lapidibus exceptorum.*

Musei Papalini titulos Marulus descripsit cum fide, etsi versus non retinet nec perfecta dedit exempla. Utilitas autem syllogae eius in eo maxime consistit, quod museum illud et primus descripsit et integrum solus. Nam de uno solo titulo (edendo inter Dalmatiae miliarios) cum constet fuisse eum in museo illo [*CIL* III 3199 = *A* 78v/5]¹⁴ et a Marulo utpote nimis fractum praetermissum esse, contra tam qui ante Marulum museum exploravit scriptor Ambrosiani cod. C. 61 omnino Marulo antiquior quam qui videntur esse Marulo recentiores auctor is, qui eorum titulorum exempla posuit in Ambrosiano altero D. 199 [cf. *CIL* III: 274: XIX] quique eorum per Loredanum copiam fecit Aldo [cf. *CIL* III: 274-5: XXIV] quique eos Florentio et Ursino subministravit [cf. *CIL* III: 274: XXII], museum viderunt minus plenum, et antiquior quidem ille propterea quod Papalis postea demum quaedam coemit, recentiores vero quod museum offenderunt ex parte iam dispersum nec superfuerunt eo tempore tituli omnes Maruliani septem et viginti.¹⁵ [...] Animadvertenda est series titulorum huius musei in lapidibus confectorum n. 130* – 136* [= *In epigr.* 126; 113; 138; 137; 139; 133; 136] quorum cum unus n. 131* [= *In epigr.* 113] adhuc superest Veronae, alter n. 135* [= *In epigr.* 133] Patavium delatus nuper ibi perierit, etiam reliquos in lapidibus olim prostittisse consentaneum est. Fides autem Maruli propter hos ipsos titulos ficticios et ex parte ab eo solo traditos cum non sine causa in suspicionem venerit, iam apparet hoc crimine eum absolvendum esse. Est autem inter ficticios eos musei Papalini titulus unus (n. 130* [= *In epigr.* 126]), quem habet iam antiquissimus auctor Ambros. C, sed recensione plane diversa ab ea, quam noverunt Marulus posterioresque; quare cum utrumque titulum in lapide incisum prostittisse satis constet, videtur qui eum finxit bis eum edidisse et museo Papalino secundam quoque editionem intulisse sublata priore.¹⁶

---

¹⁴ O tome da se taj natpis nalazi u *A* usp. u **Tablici 5.** komentar uz *In epigr.* 113. Brojevi uz *A* znače broj folija / redni broj natpisa na njemu.

¹⁵ Podsjećamo na ono što je rečeno u poglavlju **3.1.2. Rukopisi koji sadrže izvatke iz djela (Vat):** Mommsen se za *CIL* III služio rukopisom *Vat*, koji sadrži *In epigr.* IV-139,4 (tj. natpise 113-139), pa je stoga mislio da Marulićev salonitanski odjeljak sadrži 27 natpisa (umjesto 29, koliko ih zaista ima).

¹⁶ *CIL* III: 274: XVIII. Usp. i **Tablicu 5,** komentar uz *In epigr.* 126.

Potpuniji kodikološki opis te podroban prikaz sadržaja *A* dala je Liliana Montevecchi.¹⁷ Već na osnovi njezinih podataka (identifikacija natpisa i *variae lectiones*, sve prema *CIL*-u) bilo je jasno da se u tom kompozitnom kodeksu nalazi skupina natpisa koja pokazuje izrazitu podudarnost s Marulićevom zbirkom. Stoga ovdje prenosimo relevantan dio njezina opisa.

U rukopisnim katalogu knjižnice kodeks se navodi ovako: *Latinus cartaceus 0,24 x 0,17 Bonae conditionis et completus folior. 136 Saec. XVI. Inscriptiones latinae diversorum temporum.*¹⁸ Auktorica napominje da se kodeks može razdijeliti na više skupina s obzirom na sadržaj i na veličinu folija, a kad je sadržaj isključivo natpisni, onda i s obzirom na različite ruke koje su pisale tekst. Kao jedna od skupina izdvajaju se ff. 70-86v, koji su opisani ovako:

ff. 70-86. Iscrizioni latine. Nel f. 68 c'è scritto: *Inscriptiones diu(ersae) gr(aecae) et lat(inae)*. Probabilmente però questa nota non si riferisce alle iscrizioni che seguono, poichè fra esse non ci sono iscrizioni greche; inoltre il folgio è di carta diversa, più leggera. Nei ff. 70, 70', 71, 71' (in parte), 78 e 78' (in parte) le iscrizioni sono in carattere capitale, le altre sono tutte in corsivo. Nel f. 71' cambia mano, passando dalle iscrizioni in carattere capitale a quelle in corsivo, poi cambia ancora nel f. 77. La 3^a, 4^a, 6^a, iscrizione del f. 78 e la 4^a, 5^a, e 6^a iscrizione del f. 79 sono della medesima mano dei ff. 71'-76', così pure le iscrizioni del f. 82' e la 2^a iscrizione del f. 83. I ff. 86 e 86' sono scritti ancora da altra mano; anche la carta è diversa da quella dei fogli precedenti.¹⁹

Ključni zaključci što ih iznose Mommsen i Montevecchi potvrđeni su usporedbom *O* i *A*, ff. 70-86v, koju smo proveli služeći se digitalnim fotografijama u boji obaju rukopisa. Usporedba je pokazala da između Marulićeve zbirke kao cjeline i odnosnoga dijela rukopisa *A* ima toliko podudarnosti da se mora zaključiti kako je Marulić u svojim rukama imao *A* (tj. odnosni njegov dio) i kako mu je taj rukopis poslužio kao najvažniji izvor za skupine *Rome* i

---

¹⁷ Usp. Montevecchi 1937, s nekoliko sitnih dopuna u Montevecchi 1938: 49-51.

¹⁸ Montevecchi 1937: 504.

¹⁹ Montevecchi 1937: 505-506; podroban opis sadržaja ff. 70-86v ona donosi na str. 528-560. O identitetu pisara tu se ne kaže ništa, pa i ona trojica koja su zabilježili natpise na ff. 70-86v ostaju nepoznati. U međuvremenu je za spomenuti opis Grčke na ff. 88-91v (usp. ovdje bilj. 10) utvrđeno je da ga je sastavio franjevac i humanist Urbano dalle Fosse (Urbano Bolzanio) iz Belluna (1442-1524); usp. Haig Gaisser 1999: 270. Montevecchi za taj opis kaže da je "di mano diversa"; Bolzaniju, dakle, ne možemo pripisati nijedan od prijepisa koji nas ovdje zanimaju.

Externa.²⁰ Mnogi su natpisi iz *A* preuzeti *ad litteram* (npr. *In epigr.* 1; 9; 12; 13; 45; 50; 52; 54; itd.), što vrijedi – imamo li na umu brojne tekstne inačice tih istih natpisa u drugim rukopisima – kao važan tekstološki pokazatelj. Negdje su razlike neznatne, osobito u oznakama lokacija (npr. *In epigr.* 2; 3; 4; 14; 42; 46; 53; 57; itd.), pa se može pretpostaviti da su i ti natpisi preuzeti iz *A*. Kao osobito važne dokaze za tvrdnju da je Maruliću *A* poslužio kao izvor ističemo sljedeće:

– *In epigr.* 7. i 8: *A* ima dva teksta, oba identična s *O*, oba različita od onog u *CIL*-u.²¹

– *In epigr.* 70: Marulić najprije piše NEPOTIS, kako stoji u *A*, i zatim ispravlja u NEPTIS.

– *In epigr.* 103: Marulić najprije piše ITER., kako stoji u *A*, a zatim ispravlja u INTER. (*sc.* INTERAMNII). U samom komentaru zaboravio je unijeti ispravak, pa i dalje piše ITER. i *Iteramnatum*.

– *In epigr.* 110: U *CIL*-u ovoga tobožnjeg natpisa nema; *A* i *O* imaju identičan tekst.

U prilog pretpostavci da je *A* izvor za *O* govori i okolnost da se nizovi natpisa koji pripadaju jednoj lokaciji pojavljuju u istom redoslijedu u *A* kao i u *O*; usp. npr. *In epigr.* 52-55 (*Beneuenti*), 68-70 (*Cesene*), 71-72 (*Arimini*), 90-92, 94 (*Polę*), 103-105 (*Interamnii*).

Ipak, građu koju je zatekao u *A* Marulić ne preuzima mehanički, nego provodi nekoliko važnih priređivačkih postupaka.

– Prvo, ne preuzima sve natpise, nego neke izostavlja, što nas podsjeća na njegovu već citiranu izjavu u posveti.²² Izrijekom iznesen kriterij izostavljanja (neuglađenost latinskog jezika, za koju Marulić smatra da je osobito česta u nadgrobnim natpisima) potvrđuje se uvidom u natpise koje je našao u *A*, ali ih je nije uvrstio u *In epigr.*: među njima znatan je broj epitafa.²³

---

²⁰ Svi podatci koji se iznose ovdje i dalje u tekstu prikazani su pregledno i potpuno u **Tablici 5**.

²¹ To je natpis *CIL* VI 882, tekst kojega je uklesan, u posve identičnu obliku, na dvije suprotne strane vatikanskog obeliska. Usp. Bodel 2001: 47 (u *CIL*-u se ne spominje da je posrijedi dvostruki natpis).

²² Usp. *In epigr.* I,2 i pogl. **4.4. Opća struktura *In epigr.* i posveta Dmini Papaliću**.

²³ Usp. podatke u Montevocchi 1937. Primjera radi, sva četiri izostavljena rimska natpisa pripadaju u *sepulcrales* (*CIL* VI 14717 = *A* 71v/4; *CIL* VI 12315 = *A* 72v/3; *Ingentes tibi grates* [nema u *CIL*-u] = *A* 75/1). S druge pak strane, treba zapaziti da u njegovoj zbirci ipak zatječemo čak 74 nadgrobna natpisa, tj. više od polovice ukupnog broja (za potpune podatke usp. **Tablicu 4.5.2.** i **Tablicu 7.4.**). Pri tom, kao što je rečeno uz **Tablicu 4.5.2.**, valja imati na umu dvoje: Marulićev izbor

– Drugo, preuzete natpise razvrstava po zemljopisnom kriteriju (koji je samo mjestimično proveden u *A*)²⁴, jer je vlastitu silogu – kako smo vidjeli u poglavlju **4.3. Opća struktura *In epigr.*** – ustrojio prema lokaciji natpisa.

– Treće, čini se da na nekim mjestima *tacite* (u činu prepisivanja) emendira zatečeni tekst (usp. **Tablicu 5.** i kritički aparat uz *In epigr.* 25; 30; 36; 38; 67; 70; 103; 104), a u jednom slučaju da ga uspostavlja na temelju dvaju prijepisa istog natpisa (usp. uz *In epigr.* 44).

Valja reći da su posrijedi eminentno filološki postupci koji posvjedočuju Marulićevu humanističku obrazovanost i samosvijest. To vrijedi i za kriterij izbora (*Latine orationis uenustas*) i za postupak emendacije. K tomu, određenu filološku kompetenciju ne pokazuje splitski humanist samo u postupku s primarnom građom za svoju silogu nego i u komentarima, o čemu će biti riječi naknadno.²⁵ Sličnu filološku zauzetost u njegovu opusu zatječemo još samo u komentarima uz Katula.²⁶

Pozorno proučavanje podataka što ih nudi usporedba *A* i *O* omogućuje nam precizniju dataciju odsječka *A* kojim se koristio Marulić. Mommsen i katalog Ambrozijanske knjižnice navode 16. st., s time da je Mommsen za tzv. splitske natpise (tj. one iz Papalićeve zbirke) precizirao: *Excepta sunt exempla haec saeculo XV extremo vel XVI incipiente.*²⁷ Dostupni podatci daju ove vremenske odrednice: *In epigr.* 34 (= *A* 75/2, ali u drugačijoj inačici nego u *O*) pronađen je između 1482. i 1489); *In epigr.* 46 (= *A* 74/4) pronađen je 1490; *In epigr.* 93 (tog pulskog natpisa u *A* nema, iako *A* na f. 81 sadrži 4 pulska natpisa) pronađen je 1497. Po tome možemo zaključiti da su prijepisi u *A* 70-86v nastali ne prije 1482. i ne poslije 1497.²⁸

---

među raznim vrstama natpisa zacijelo bio uvjetovan onim što je nudila dostupna građa; među sačuvanim rimskim natpisima epitafi su i inače kudikamo najbrojnija skupina.

²⁴ Ne treba smetnuti s uma podatak (Montevecchi 1937: 505-506) da su *A* 70-86 pisale tri ruke naizmjenice.

²⁵ Usp. pogl. **7.5.2. Filološki komentari.**

²⁶ Usp. Lučin 2007a (osobito str. 32-44).

²⁷ Usp. *CIL* III: 273: XVII; Montevecchi 1937: 505.

²⁸ U takve se podatke uklapa zaključak D. Novakovića – do kojeg je on došao drugim putem – da je *terminus post quem* Marulićeve zbirke 1503. godina. Usp. Novaković 1997: 11 i pogl. **4.2. Vrijeme nastanka.** Zaključak da je *A* raniji od *O* potvrđuju na svoj način i podatci izneseni u komentarima u **Tablici 5.** uz *In epigr.* 126; 127; 130.

Neke Marulićeve natpise koje on ne preuzima iz *A* 70-86v – bilo zato što ih ondje uopće nema ili zato što se njegov tekst toliko razlikuje da je očito kako su preuzeti iz drugog izvora – usporedili smo s prijepisima u nekoliko drugih dostupnih rukopisnih izvora: u ostalim natpisnim dijelovima *A*,²⁹ u marcianskom rukopisu J. Benje i P. Cipika (Cipikov dio napisan je 1435-1440),³⁰ u rukopisu Petra Cipika (1436) koji se čuva u Trogiru,³¹ u rukopisu koji Mommsen zove *Antiquus Lucii* (prije 1465),³² u *Codex Redianus* (1474).³³ Usporedbe ukazuju na to da nijedan od spomenutih rukopisa nije bio Marulićev izvor.

Rukopis *A* sadrži na ff. 70-86v ukupno 137 natpisa, od čega je 31 salonitanski. Od preostalih 106 nesalonitanskih natpisa koji se nalaze u *A*, Marulić je za svoje skupine *Romę* i *Externa* (ukupno 112 natpisa) preuzeo 88 natpisa; za još 6 natpisa moguće je, ali nije posve sigurno, da ih je Marulić preuzeo iz *A* (ako to prihvatimo, značilo bi da je iz *A* preuzeo ukupno 94 natpisa). Preostalih 18 natpisa za svoje skupine *Romę* i *Externa* Marulić uzima iz izvora koji nisu *A*.³⁴

Stavimo li sve podatke na okup, pregled Marulićevih natpisnih izvora izgleda ovako:

1. Rukopis *A*, ff. 70-86: izvor za 88 Marulićevih natpisa (i možda za još 6).
2. Tekst na papiru što ga je Maruliću na prijepis dao *Italus quidam monachus*: izvor za jedan natpis (nalazi se i u *A*, ali po svemu sudeći nije iz njega preuzet)
3. Autopsija kamenih spomenika: izvor za 29 Marulićevih natpisa (tj. za sve u skupinama *Salonis* i *Salonis postea repertum*)

---

²⁹ Prema Montevicchi 1937.

³⁰ Venecija, Biblioteca Marciana, *Lat. cl. XI, n. 124, colloc. 4044* (prema fotokopijama).

³¹ Trogir, Zbirka sakralne umjetnosti, M 181 (prema kolor-fotografijama); o tom kodeksu usp. Lučin 2007b.

³² Rim, Biblioteca Vaticana, *Vat. Lat. 7019* (prema fotokopijama. Usp. o tom rukopisu *CIL* III: 273: Usp. i pogl. **3.1.3. Rukopisi poznati samo po spomenu** (pri kraju).

³³ Firenca, Biblioteca Laurenziana, rkp. br. 77 (prema fotokopijama).

³⁴ Tih 18 natpisa dijeli se ovako: 6 ih se doduše nalazi i u *A* i u Marulićevoj zbirci, ali očito je da ih Marulić nije preuzeo iz *A*, nego iz drugoga, nepoznata izvora (za jedan od njih Marulić – ali ne i *A*! – navodi da mu je izvor *Italus quidam monachus*); preostalih 12 Marulić preuzima iz posve nepoznata izvora.

4. Nepoznati izvori: ukupno 17 Marulićevih natpisa (tj. 5 natpisa koji se nalaze u *A*, ali ih Marulić nije otud preuzeo, i 12 natpisa kojih nema ni u *A*); možda čak 23 natpisa (ako spomenutima pribrojimo onih 6 koji su u t. 1. nepouzdanu pripisani rukopisu *A*).³⁵

U **Tablici 5. Usporedba *In epigr.*, *CIL*, *A*** izneseni su svi podatci dobiveni usporedbom *A* 70-86v i *O*. Iako prihvaćamo pretpostavku da su svi salonitanski natpisi prepisani s kamena, moguće je da se Marulić i tu oslanjao na čitanje *A*.³⁶ U nastavku **Tablice 5.** donosimo, radi cjelovite evidencije, i podatke o salonitanskim natpisima koji se nalaze u *A* i *O*.³⁷ Usporedba otkriva jedan zanimljiv podatak: natpisi *In epigr.* 134. i 135. bili su u Papalićevoj zbirci već u vrijeme pisanja *A*, pa za njih Marulićevo *postea repertum* ne vrijedi doslovno: nisu oni naknadno pronađeni, nego ih je on naknadno odlučio uvrstiti!

Tablica 5. Usporedba *In epigr.*, *CIL*, *A*

A – Codex Ambrosianus C. 61 inf., ff. 70-86v (broj folija / redni broj natpisa na njemu)
O – Codex Oxoniensis: Bibliotheca Bodleiana, Oxford, *Ms. Add. A. 25*, olim 28398 (591)

V – Codex Venetus: Biblioteca Marciana, Venezia, *Lat. XIV. 112* (= 4283)

Ø znači da natpisa nema u *A*

[...] u skupini *Rome* i *Externa* znači da *A* nije Marulićev izvor

? znači da nije posve sigurno je li *A* Marulićev izvor

Brojevi svezaka *CIL*-a u Tablici su napisani arapskim zanemenkama.

---

³⁵ Kao peti izvor možda bi se mogao pretpostaviti Girolamo Bologni; neke indicije govore u prilog pretpostavci da je od njega mogao dobiti tekst (pa i komentar) *In epigr.* 34. Usp. **Tablicu 5.** i pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku** (pri kraju).

³⁶ Usp. što se u **Tablici 5.** kaže u komentaru uz *In epigr.* 134.

³⁷ U aparatu se ne navode *variae lectiones* ni za *A*, jer se podrazumijeva da je Marulić salonitanske natpise prepisao izravno s kamena, a ne iz rukopisa, ni za *CIL*, jer tekst u *CIL*-u često nije preuzet s kamenih izvornika (koji su, s nekoliko iznimaka, nestali), nego iz drugih rukopisa (koji za Marulićev prijevise nisu relevantni). Potanji podatci mogu se naći u *CIL*-u.

<i>In epigr.</i>	<i>CIL</i>	<i>A</i>	Komentar
------------------	------------	----------	----------

Rome

1.	6,13*	72v/2	
2.	6,1*a	82v/1	Rome ad S. Georgium <i>A</i> : Ad edem S. Georgii <i>O</i>
3.	6,1*m	72/1	Ad statuum Bruti <i>A</i> : Statue Bruti subscriptum <i>O</i>
4.	6,1*m	71v/2	Rome ad statuum Cesaris <i>A</i> : Statue Cesaris subscriptum <i>O</i> ; Cos. <i>A</i> : CŌS. <i>O</i>
5.	6,8*	85/1	
6.	6,1*q	[83/4]	<i>A</i> ima tekst kao <i>CIL</i> ; tekst u <i>O</i> razlikuje se od svih inačica registriranih u <i>CIL</i> -u.
7.	6,882	81v/4	<i>A</i> ima dva teksta, oba indentična s <i>O</i> , oba različita od onog u <i>CIL</i> -u (<i>CIL</i> nigdje ne spominje dva teksta). To je važna potpora pretpostavci da je <i>A</i> bio izvor za <i>O</i> .
8.	6,882	81v/5	
9.	6,896	76v/2	
10.	6,3241*	76v/5	Sub terra ad Capitolium <i>A</i> : Prope Capitolium <i>O</i>
11.	6,1033	[84/1]	Romae ad Capitolium <i>A</i> : Apud Capitolium <i>O</i> ; IMPERIVMQVE POPVLI RO. PROPAGATVM <i>O</i> : <i>deest in A</i>
12.	6,1005	76v/3	
13.	6,931	76v/6	
14.	6,1106	76v/4	Rome in arcu <i>A</i> : In quodam arcu <i>O</i>
15.	6,505	82v/2	
16.	6,1139	85/2	Rome <i>A</i> : In quodam arcu <i>O</i>
17.	6,1702	72/2	
18.	6,7*a	72/3	Trans Tyberi<m> apud cardinalem S. Marci <i>A</i> : Trans Tyberim in edibus cardinalis S. Marci <i>O</i>
19.	6,13534	72/4	
20.	6,25537	82v/3	Ibidem [<i>sc. Rome ad S. Sebastianum, cf. 82v/2 = In epigr. 15</i>] <i>A</i> : Rome ad S. Sebastianum <i>O</i> Prethodni natpis na istoj stranici u <i>A</i> nosi loznaku lokacije, što Maruliću omogućuje da je postavi i nad ovaj svoj prijepis; to podupire pretpostavku da je <i>A</i> bio izvor za <i>O</i> .
21.	10,3859	Ø	
22.	10,6127	[82v/4]	Ad S. Mariam Maiorem <i>A</i> : Iuxta uiam silicum <i>O</i>

23.	6,418	82v/5	
24.	6,20*	72v/1 ?	Extra urbem <i>A</i> : Extra urbem in quodam sacello <i>O</i>
25.	6,18250	72v/4	posteriq. <i>A</i> : POSTERISQ. <i>O</i> Možda je posrijedi Marulićeva emendacija.
26.	5,2234	71v/6	Romę domi Bragadenorum <i>A</i> : In ędibus Bragadenorum <i>O</i> ;
27.	3,129*	71v/7	Romę <i>A</i> : Quodam in loco Romę <i>O</i> I ova neodređenost ukazuje na to da je <i>A</i> izvor za <i>O</i> .
28.	6,26067	71v/8	
29.	6,24*	Ø	
30.	6,1968	71v/3	Romę ad S. Onofrium <i>A</i> : Ad S. Onophrium <i>O</i> Marulićeva emendacija (<i>ph</i> umj. <i>f</i>)?
31.	6,23033	71v/9	
32.	5,2176	71v/5	
33.	6,14*	85v/1	
34.	6,1710	[75/2]	<i>Nomen loci deest in A</i> : Loco quodam Romę in foro Traiani <i>O</i> : <i>Graeca pars inscriptionis, quam habet O, deest in A</i> Natpis je pronađen vjerojatno između 1482. i 1489. ³⁸ Bolognjev <i>Antiquarius</i> daje gotovo identičan latinski i grčki tekst natpisa kao i istu lokaciju. ³⁹
35.	6,1199b	Ø	
36.	6,1770	85/3- 85v	micandis <i>A</i> : MICANDI <i>O</i> ; ut qua tum <i>A</i> : VT QVANTVM <i>O</i> Marulićeve emendacije?
37.	2,370*	[74/2]	Sex. <i>A</i> : Sext. <i>O</i> ; Cons. <i>A</i> : con. <i>O</i> ; mil. <i>A</i> : mili. <i>O</i> ; decreta <i>A</i> : decre. <i>O</i> ; que <i>A</i> : quae <i>O</i> Tekstne inačice <i>A</i> i <i>O</i> gotovo su neznatne, pogotovo kad se usporede s inačicama koje za druge rukopise tog natpisa donosi <i>CIL</i> . No mogućnost da bi <i>A</i> bio izvor za <i>O</i> znatno smanjuje Marulićeva napomena: <i>Cuius ego exemplum ab Italo quodam monaco nuper accepi</i> . ⁴⁰ Teško je vjerovati da je <i>Italus monacus</i> osoba koja je Maruliću omogućila uvid u čitav <i>A</i> 70-86v, jer ga u tom slučaju Splicićanin zacijelo ne bi spomenuo samo u povodu jednog natpisa. Stoga <i>A</i> ovdje nije uvršten kao izvor za <i>O</i> .

³⁸ Usp. Accame 2008: 186.

³⁹ Usp. Bologni 1995: 7, 132-133 i ovdje pogl. 2.2.1. **Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku** (pri kraju).

⁴⁰ *In epigr.* 36,5.

Externa

38.	5,641*	85v/2 ?	HOSTIA <i>O</i> : <i>deest in A</i> Marulić je možda imao drugi izvor, a možda je sam emendirao dodajući riječ.
39.	5,6019	78v/3	
40.	11,1924	Ø	
41.	11,1839	79/6	dies VIII <i>A</i> (79/6), <i>O</i> : dies VIII <i>A</i> (83v/1)
42.	14,3797	83v/3	Mutinę ad Sanctum Franciscum <i>A</i> : MVTINAE <i>O</i>
43.	11,138	83v/2	
44.	14,3643	78v/6; 83v/4	Čini se da je Marulić preuzeo tekst natpisa <i>A</i> 78v/6 (gdje stoji <i>Haelvio</i> , kao i u <i>O</i> , dok u <i>A</i> 83v/4 stoji <i>Haelio</i>); no iz <i>A</i> 83v/4 preuzeo u lokaciji <i>Nouam</i> , čega nema u <i>A</i> 78v/6. Vidi u Prilogu aparat izvora <i>ad loc.</i>
45.	9,4708	79/7; 83v/5	
46.	5,2490	74v/4	In agro Veronensi <i>A</i> : VERONAE <i>O</i> Prema <i>CIL</i> -u, natpis je pronađen 1490.
47.	6,13203	Ø	
48.	10,189*	74v/1	
49.	10,190*	Ø	<i>CIL</i> kao jedinu potvrdu navodi <i>V.</i> Za vrlo sličan epigram usp. G. G. Pontano, <i>De tumulis</i> 2,19. ⁴¹
50.	10,4119	76/4	
51.	11,212*	Ø	
52.	9,1589	75v/1	
53.	9,1575	75v/2	Cons. <i>A</i> : COS <i>O</i>
54.	9,1973	75v/3	
55.	9,1552	75v/4	
56.	9,5884	76v/1	
57.	5,6006	78v/4	In agro Brutiano <i>A</i> : Apud Brutios <i>O</i>
58.	5,5785	79/5	Mediolani ad ecclesiam S. Michaelis <i>A</i> : Ibidem [<i>sc.</i> <i>Mediolani</i>] apud ecclesiam S. Michaelis <i>O</i>
59.	11,6371	76/1	

⁴¹ Za ovaj podatak zahvaljujem N. Jovanoviću. Prije nego što sam doznao za vezu s Pontanom, o natpisu sam pisao u: Lučin 1998.

60.	11,6234	76/2	
61.	11,126	Ø	
62.	11,5	81v/1 ?	Rauennę <i>A</i> : Ibidem [<i>sc. Rauennę</i>] ad Portam auream <i>O</i> Precizniju lokaciju Marulić je mogao pronaći u knjizi Desiderija Spretija, objavljenoj 1489, no iz nje je natpis (kako napominje <i>CIL, ad loc.</i>) preuzet u više rukopisnih siloga.
63.	11,176	81v/2 ?	Marcię <i>A</i> : MARTIAE <i>O</i>
64.	11,158	81v/3	Ibidem [<i>sc. Ravennę</i>] ad Sanctum Ioannem Euangelistam <i>A</i> : Ad S. Ioannem <i>O</i>
65.	11,782*	Ø	
66.	9,5742	Ø	
67.	2,410*	80v/4 ?	Barchinonę <i>A</i> : BARCHINONAE in Hispania <i>O</i> ; Calaguritano <i>A</i> : CALAGORITANO <i>O</i> ; Aesculalapio <i>A</i> : AESCVLAPIO <i>O</i> Ako je Marulić ovaj natpis zaista preuzeo iz <i>A</i> , onda posljednja <i>varia lectio</i> pokazuje da je emendirao haploglogiju.
68.	6,885	81v/6	
69.	6,887	81v/7	
70.	6,886	82/1	Nepotis <i>A</i> : NEPTIS <i>ex</i> NEPOTIS <i>O</i> Marulićev vlastoručni ispravak pokazuje dvoje; prvo, da je u njegovu predlošku pisalo <i>neptis</i> , kao u <i>A</i> , pa je dakle <i>A</i> mogao biti njegov izvor; drugo, da je emendirao zatečeni tekst.
71.	11,1828	84/3-84v	
72.	11,1831	84v	
73.	9,5894	82/2	prope <i>A</i> : SVPRA <i>O</i>
74.	11,5392	80v/2 ?	reficiendum <i>A</i> : REFICIVNDVM <i>O</i>
75.	11,30*	Ø	
76.	5,607	77/1	parentes <i>A</i> : PARENT. <i>O</i>
77.	5,525	77/8	
78.	5,615	77/7	
79.	3,5307	74v/2	ET <i>in nexu litterarum habent A, O</i>
80.	5,611	74v/3	
81.	5,1772	74/1	
82.	5,1894	79v/1	
83.	5,1260	77/2	

84.	5,631	77/6	
85.	5,767	79/1	
86.	5,24*	81/5	
87.	5,484	77/3	
88.	5,504	77/5	<i>Nomen loci deest in A : Ibidem [sc. Iustinopoli, cf. In epigr. 87] O</i>
89.	5,379	[77/4]	Emonię A : Ibidem [sc. Iustinopoli, cf. In epigr. 87, 88] O; Calpu- passim A : CALPHV- passim O
90.	5,210	81/1	
91.	5,121	81/2	<i>Ante DOMVM spatium aliquot litterarum habent A, O</i>
92.	5,13	81/3	Polę ad. S. Germanum A : Ibidem [sc. Polę] O
93.	5,74	Ø	Prema <i>CIL</i> -u, natpis je pronađen u Puli 1497. A nema ovaj natpis, ali na 81/3 ima jedan za drugim četiri natpisa iz Pule (usp. <i>In epigr.</i> 90; 91; 92; 94); njih nema u sačuvanim Cirijakovim prijepisima, ⁴² te se stoga čini malo vjerojatnim da bi ih njihov prepisivač u A preuzeo kao Cirijakovu skupinu (koju poslije nije mario dopuniti). Zaključiti je da je dotični <i>scriba</i> znao za one pulske natpise koji su otkriveni prije 1497, pa je ta godina <i>terminus ante quem</i> za A.
94.	5,3*	81/4	
95.	11,3210	79/3	Nepesini in foro A : NEPESINI O
96.	5,312	81/6	
97.	5,131	81/7	
98.	11,4639	79/7- 79v	
99.	3,2922	79v/2	
100.	3,2686	79v/3	
101.	3,172*a	79v/4	In vico Comagnano A : Ibidem [sc. Humagi] in vico Comagnano O; charissimo A : carissimo O
102.	9,2860	80/1	Ischoni A : ISCONI O
103.	11,4170c	77/9	Interamni A : Interamnii O; Iter. A : INTER. ex ITER. O Marulić u tekstu natpisa ispravlja ITER. u INTER., ali u samom komentaru zaboravio je unijeti ispravak, pa piše ITER. i <i>Iteramnatum</i> . I ovdje prvotni zapis u O (prije

⁴² *Ad eas autem regiones, quarum hoc volumen titulos complectitur, ut nos convertamus, ex parte HISTRIAE ea, quae est extra fines Italiae, titulos Cyriacanos habemus nullos, quamquam Polae eum titulos collegisse constat (Vol. V p. 3) [...], CIL III: XXII (Cyriacus). Usp. i kritički aparat uz CIL V 210, 121, 13, 74, 3*.*

			ispravka) govori u prilog pretpostavci da mu je izvor bio <i>A</i> . Vidi aparat izvora <i>ad. loc.</i>
104.	11,4209	77v/1	COS. <i>O</i> : <i>deest in A</i> ; L.D.D.D. <i>O</i> : L.D.D. <i>A</i> Moguće je da Marulić emendira tekst u <i>A</i> (ako nije posrijedi drugi izvor). Bilo kako bilo, dodatak COS. je pogrešan.
105.	11,4213	77v/2	
106.	14,3668	83/3	Flauosis ter <i>A</i> : FLAVOSISTER <i>O</i>
107.	5,3653	83/2	
108.	3,454	82/3	
109.	3,17*	80/3	
110.	(Plut. <i>Aem.</i> 16,9)	80v/3	U <i>CIL</i> -u ovoga tobožnjeg natpisa nema; <i>A</i> i <i>O</i> imaju identičan tekst: to je snažna potvrda pretpostavci da je <i>A</i> bio izvor za <i>O</i> .
111.	3,2979	80v/1	
112.	3, 2676 = 9707	80/4	

Salonis

U skupinama *Salonis* i *Salonis postea repertum* brojevi folija i natpisa u *A* stavljeni su u uglate zagrade jer prihvaćamo pretpostavku da Marulićev izvor nije *A*, nego kamen.

U komentaru uz skupine *Salonis* i *Salonis postea repertum* ne navode se, osim iznimno, *variae lectiones* ni za *A* (jer se podrazumijeva da je Marulić salonitanske natpise prepisao izravno s kamena, a ne iz rukopisa), ni za *CIL* (jer tekst u *CIL*-u najčešće nije preuzet s kamenih izvornika, koji su nestali, nego iz drugih rukopisa, koji za Marulićev prijepis nisu relevantni). Potanji podatci nalaze se u komentarima uz natpise u *CIL*-u.

113.	3,131*	[78/3]	Za salonitanske natpise <i>A</i> ne bilježi lokaciju (<i>Salonis</i> ili sl.); na vrhu f. 78 piše <i>Apud magnificum Domitium</i> [sic] <i>Papalem</i> ; to se odnosi na <i>recto i verso</i> . Gdje je god na drugim folijima zabilježena salonitanska lokacija (što je učinjeno nedosljedno), ta je zabilješka prenesena ovdje u komentaru kao i u aparatu izvora uz tekst (u Prilogu). <i>CIL</i> 3,3199, koji je činio dio Papalićeve zbirke (usp. <i>A</i> 78v/5) Marulić je izostavio, vjerojatno zbog toga što je očuvan fragmentarno i presiromašan sadržajem. ⁴³
------	--------	--------	---

⁴³ Usp. *CIL* III: 274 i što se u ovom poglavlju kaže o kriterijima Marulićeva izbora.

114.	3,2096	[78/7]	
115.	3,2456	[70v/6]	
116.	3,2272	[71v/1]	
117.	3,2095	[78v/2]	
118.	3,2359	Ø	Ne samo da ovaj natpis ne postoji u <i>A</i> nego ga, prema <i>CIL</i> -u, nema ni u jednom rukopisu starijem od Marulićeva. To bi značilo da je natpis nađen i uvršten u Papalićevu zbirku nakon što je <i>A</i> napisan. To se u <i>CIL</i> -u ne spominje.
119.	3,2475	[71/1]	
120.	3,2654	[71/3]	
121.	3,1961	[78/6]	
122.	3,2191	[78/5]	
123.	3,2501	[78/4]	
124.	3,1979	[78/2]	
125.	3,XVI	[73-73v]	Apud Salonas in aere repertum <i>A</i> : Salonis <i>O</i>
126.	3,130*	[78v/7]	Razlikuje se čitanje u <i>A</i> i <i>O</i> , što zapaža (uspoređujući dakako <i>A</i> i <i>Vat</i>) Mommsen, koji kaže: <i>Est autem inter fictitios eos musei Papalini titulus unus (n. 130*) [= In epigr. 126], quem habet iam antiquissimus auctor Ambros. C, sed recensione plane diversa ab ea, quam noverunt Marulus posterioresque; quare cum utrumque titulum in lapide incisum protulisse satis constet, videtur qui eum finxit bis eum edidisse et museo Papalino secundam quoque editionem intulisse sublata priore.</i> ⁴⁴
127.	3,1933	[83/1]	Salonę <i>A</i> : Salonis <i>O</i> <i>A</i> donosi samo desnu polovicu natpisa, koji je već prije puknuo na dva dijela; <i>O</i> ima obje polovice. Do danas je sačuvana samo desna polovica. Čini se da je Papalić uspio nabaviti lijevu polovicu i obje povezati u cjelinu nakon što je njegovu zbirku posjetio auktor <i>A</i> , a prije nego što je natpis prepisao Marulić. ⁴⁵
128.	3,2584	[71/4]	

⁴⁴ *CIL* III: 274.

⁴⁵ Usp. komentar u *CIL*-u; Laffi 1980: 119.

129.	3,2557	[71/3]	
130.	3,2125	Ø	Ne samo da ovaj natpis ne postoji u <i>A</i> nego ga, prema <i>CIL</i> -u, nema ni u jednom rukopisu starijem od Marulićeva. To bi značilo da je natpis nađen i uvršten u Papalićevu zbirku nakon što je <i>A</i> napisan. To se u <i>CIL</i> -u ne spominje. Usp. <i>In epigr.</i> 118. Zanimljivo je Marulićevo svjedočanstvo o prijenosu natpisa iz Salone u Papalićevu zbirku u Splitu, što donosi i Mommsen. ⁴⁶

Salonis postea repertum

131.	3,1945	Ø	
132.	3,2551	Ø	
133.	3,135*	Ø	
134.	3,1935	[78/1]	Natpisi <i>In epigr.</i> 134. i 135. bili su dakle u Papalićevoj zbirci već u vrijeme pisanja <i>A</i> , pa za njih Marulićevo <i>postea repertum</i> ne vrijedi doslovno: nisu oni naknadno nađeni, nego ih je on naknadno odlučio uvrstiti. U prilog pretpostavci da se i kod autopsije oslanjao na <i>A</i> govori i Marulićev prijepis u natpisu br. 134: MARC. AN. A., kako piše u <i>A</i> , umj. MARCANA, kako je stajalo na kamenu (možda već tada oštećenu). Na sačuvanu kamenom originalu (Arheološki muzej u Splitu) čita se: CONSEN[TI]O DEORVM / MARCAN[A] SOZOMENE / IMPERI[O] FECIT.
135.	3,1981	[78v/1]	
136.	3,136*	Ø	Natpis ne bilježi nitko prije Marulića, a poslije njega tek Lučić 1673: 24 e. ⁴⁷
137.	3,133*	Ø	
138.	3,132*	Ø	
139.	3,134*	Ø	
140.	3,2035	Ø	
141.	3,2249	Ø	

⁴⁶ Usp. *In epigr.* 130,1; *CIL* III: 274 (XVIII).

⁴⁷ Usp. ovdje pogl. 7.5.1. Epigrafski komentari u užem smislu.

6. IZVORI ZA KOMENTARE I PARATEKSTOVE

Prihvatajući se pisanja tumača uz natpise, Marulić se našao pred zadaćom koja nije bila nimalo jednostavna i u kojoj zapravo nije imao izravnih uzora. Epigrafski tekstovi po svojoj su naravi kratki, ali to ne znači nužno da su siromašni sadržajem: naprotiv, često sadrže velik broj referencija na antičke realije (državne, religijske, vojne i sl.), spominju povijesne osobe i događaje itd. Već i samo odčitavanje natpisa traži neka posve specifična predznanja jer je tekst ispisan uz uporabu brojnih pokrata i gotovih izraza (formula); osim toga, kameni spomenici očituju neke grafijske, gramatičke i leksičke osobitosti (arhaizmi, vulgarizmi, lokalizmi, tehnički termini) na koje se rijetko nailazi, ili se ne nailazi nikako, u tekstovima rimske književnosti.¹ U svladavanju formalnih zapreka i objašnjavanju sadržaja Marulić se nije mogao osloniti na prethodnika u tom žanru: kao što smo vidjeli, prve komentirane zbirke antičkih natpisa nastajale su otprilike istodobno s njegovom (sastavili su ih Benedetto Giovio, Andrea Alciato i Girolamo Bologni), a nijedna nije bila tiskana za Marulićeva života.²

Gdje je splitski humanist mogao naći podatke potrebne da bi natpise uspješno pročitao, razumio i opskrbio tumačenjima? Ne podcjenjujući njegovu obrazovanost ni dostupan mu fundus antičkih izvora, pa ni kapacitet usvajanja i motiviranost, ipak treba reći da je takva zadaća – započne li se u svakom pogledu *ab ovo*, tj. od primarnih, antičkih izvora – tražila golem ulog vremena i truda, i to s neizvjesnim ishodom.

U nastojanju da se odgovori na postavljeno pitanje najsigurnije je krenuti od onih izvora koje Marulić izrijekom spominje u svojim komentarima. Njihov broj prilično je velik: nalaznik autografa, Darko Novaković, nabraja ih ukupno 35.³ U prvi čas moglo bi se učiniti kako će zadatak upravo zbog toga – ili barem kod tih "identificiranih" izvora – biti razmjerno lagan. Mnogi od navedenih auktora nalaze se na oporučnom popisu Marulićevu knjižnice, no ima i takvih koji nisu niti zabilježeni na tom popisu niti se spominju u njegovim djelima; ovaj drugi niz imena činio se dodatnim istraživačkim izazovom i mogućim dobitkom za poznavanje humanističkoga profila splitskog pisca. Ipak, kad je *Quellenforschung* za potrebe ovoga rada započeo, pokazalo se da potpuna identifikacija eksplicitno navedenih izvora, suprotno očekivanjima, nije nimalo jednostavan zadatak. Još se zahtjevnijom takva potraga

---

¹ Za općeniti osvrt o epigrafskom stilu usp. Calabi Limentani ⁴1991: 134; za potankosti usp. Dessau 1916: III/2: 802-875 (*Indices: Grammatica quaedam*).

² Usp. pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku.**

³ Usp. Novaković 1997: 10.

pokazala u onim dijelovima *Tumača* u kojima auktor ne daje nikakvih naznaka o izvorima kojima se služio.

Na sljedećim stranicama dat će se pregled Marulićevih izvora, koji su ovdje podijeljeni na eksplicitne i implicitne. Važno je odmah upozoriti da je ta podjela provedena po kriteriju nešto drugačijem od očekivanoga: kriterij eksplicitnosti neće biti samo izričito navođenje imena pisca i/ili naslova djela (eksplicitni i imenovani izvori, usp. **Tablicu 6**, skupina 1.a) nego svaki tekstni signal koji čitatelja jasno upozorava da "iza" teksta tumača stoji neki drugi tekst, makar taj tekst, odnosno njegov auktor, nije izravno imenovan (tzv. eksplicitni, ali neimenovani izvori, usp. skupinu 1.b). Dodatnu složenost u skupinu 1.a uvodi Marulić time što eksplicitno imenovane izvore preuzima na dva načina: izravno (1.aa) ili posredno (1.ab). U implicitne izvore (skupina 2) uvršteni su oni koji u tekstu ostaju potpuno prešućeni: njih pisac nikad ne spominje imenom niti na bilo koji način daje naslutiti da se njima koristio. Gdje god bude moguće, uspostaviti će se veza između podataka o izvorima i Marulićeva oporučnog popisa knjiga.⁴

Tablica 6. Tipovi izvora za komentare (prema tekstnom signalu)

1. Eksplicitni izvor

a) Imenovan

a) Preuzet izravno

b) Preuzet posredno (iz implicitnog izvora; usp. 2)

b) Neimenovan: na njegovo postojanje upozorava neki drugi signal, kao što je perifraza (*satyricus poeta*) ili kakav opći izraz koji najavljuje neadaptiran ili adaptiran citat (*ut quidam aiunt, legimus, apud autores legimus, scriptores tradunt* i sl.); iznimno se takav signal sastoji samo u upravnom govoru.

2. Implicitni (uvijek prešućeni) izvor: nigdje u tekstu nema nikakva signala koji bi upozorio na njegovo postojanje.⁵

---

⁴ O knjigama u odjeljku *Libri zentilium* Marulićeve knjižnice usp. Lučin 1997.

⁵ Ako izvore razvrstamo prvenstveno prema tome jesu li preuzeti izravno ili posredno, dobit ćemo ovakav prikaz:

Izvori prema načinu preuzimanja

1. Preuzeti izravno

a) imenovani (= 1.aa u **Tablici 6**)

6.1. Eksplicitni izvori

Tablica 6.1.1. Eksplicitni izvori u Marulićevoj knjižnici

U uglatim su zagradama napomene pisca ovog rada.

Ime auktora (kako se navodi u <i>In epigr.</i>) ili drugi tekstni signal (1.a ili 1.b)	<i>In epigr.</i>	Marci Maruli <i>Testamentum. Repertorium librorum</i> ⁶	Način preuzimanja: izravno (1.aa) ili posredno iz implicitnog izvora (1.ab) ⁷
[Asconius] Pedianus	72,1; 136,2		Pomp. Laet.; Per.
Aulus Gellius	139,2	Problemata Alexandri Aphrodisei, Aristotelis et Plutarchi, item Aulus Gellius, uolumen unum	izravno
[Biblia] Apostolus, Paulus apostolus	38,3; 54,2; V,4	Biblia cum commento, uolumina quattuor / Biblia sine commento	izravno
[Biblia] Deutoronomium	79,2	Biblia cum commento, uolumina quattuor / Biblia sine commento	izravno
[Biblia] Ecclesiastes	79,2	Biblia cum commento, uolumina quattuor / Biblia sine commento	izravno
[Biblia] euangelium [Mt]	83,1	Biblia cum commento, uolumina quattuor / Biblia	izravno

b) neimenovani, ali drugačije naznačeni (= 1.b u **Tablici 6**)

c) implicitni, tj. uvijek prešućeni (= 2. u **Tablici 6**)

2. Preuzeti posredno (= 1.ab u **Tablici 6**)

⁶ Ovdje i dalje u naslovima Marulićeve knjižnice restituira se Marulićev pravopis, i to prema pretežnom uzusu u autografima, koliko se taj uzus može utvrditi prema tablicama neklasičnih grafija (usp. Lučin 2005b: 15-24) i prema računalno pretraživim Marulićevim autografima uvrštenim u zbirku *CroALa*; kratice su razriješene bez zagrada. *Repertorium librorum* čini dio Marulićeve oporuke (*Testam.*), koja je sačuvana u samo jednom relevantnom rukopisu, dakako prijepisu (Državni arhiv u Zadru, sv. 64 splitskog odjeljenja, ff. 28v – 41r); usp. Lučin 1997: 172; Margetić 2005; Marulić 2005b.

⁷ Implicitne izvore identificirao je auctor ovoga rada. Za kratice tih izvora usp. pogl. **Načela ovog izdanja** (u **Prilogu**).

		sine commento	
[Biblia: Exodus] <i>ait</i> [sc. Deus]	133,3	Biblia cum commento, uolumina quattuor / Biblia sine commento	izravno
[Biblia] Ezechiel	110,2	Biblia cum commento, uolumina quattuor / Biblia sine commento	izravno
[Biblia] Prouerbia	87,3	Biblia cum commento, uolumina quattuor / Biblia sine commento	izravno
Caius iuris consultus, <i>apud autores legimus</i>	60,2; 133,1		Maph. Veg.
Česar	IV,2	Commentaria Česaris	izravno
Cicero	36,4		Per.
[Cornelius Nepos] <i>legimus</i>	94,2	Aemilius Probus ⁸	izravno
Diodorus [Siculus]	137,1	Ø ⁹	izravno
Eusebius, Eusebius Česariensis	11,2; 35,1; 73,2; 124,2	Eusebius, De temporibus [i. e. Chronicon]	izravno
Festus Pompeius	132,2; 134,1	Nonius Marcellus et Festus Pompeius	izravno
Iuuenalis [<i>recte</i> Ouidius], <i>satyricus poeta</i>	93,1; 135,2	Horatius et Iuuenalis cum commento	izravno
Lactantius	16,1	Lactantius Firmianus	izravno
Liuius	18,1		Per.
Lucretius [<i>recte</i> Horatius]	110,4	Horatius et Iuuenalis cum commento	izravno
Marcianus	18,1		Per.
Martialis	34,3	Martialis cum commento	izravno
Nonius [Marcellus]	120,2	Nonius Marcellus et Festus Pompeius	izravno
Ouidius	132,2	Ø ¹⁰	izravno

⁸ Veći dio Nepotovih životopisa pripisivao se sve do 1566. "Emiliju Probu" (usp. Von Albrecht 1997: I: 486).

⁹ Diodor Sicilski ne spominje se ni u popisu izvora za *Repert.* Ipak, čini se da ga je Marulić konzultirao izravno, čemu u prilog govori i pozivanje na tog pisca u *Hercul.* (usp. LMD I, 105).

¹⁰ Ovdje su posrijedi *Fasti*, koji se ne spominju u Marulićevim popisima knjiga. U *Repert.* u <*Index auctorum*> nalazimo samo *Ouidio Methamorph(oses)* (usp. Rep I, 3 = f. 10v). O izostanku

Paulus [iuris consultus]	133,1		Maph. Veg.
Plato	101,1; 133,2	Plato translatus de Gręco in Latinum	izravno; Macr.
Plautus	6,1		Per.
Plinius Primus, <i>scriptores ita tradunt,</i> "... " [upravni govor] [= pseudo-Sextus Aurelius Victor]	33,1; "51,2"; 71,2; 72,3	Plinius, De viris illustribus, et Suetonius, De grammaticis	izravno
Plinius [Secundus]	61,2; 67,1; 94,2; 110,2; IV,2; 120,3; 132,2; 139,3	Plinius, De naturali historia	izravno
Plotinus	133,2		Macr.
Plutarchus	72,3	Viteę Plutarchi	izravno
Pomponius iuris consultus	136,2		Per.
<i>ut quidam aiunt</i> [= Pomponius Laetus]	33,3		izravno
Pomponius [Mela], <i>legimus</i>	94,2; 121,1	Pomponius Mella de eodem [i. e. De situ orbis]	izravno
Salustius	46,2		Mai.
Scevola	68,2		Varr.
Seruius	108,2; 113,2	Seruius super Bucolica et Georgica Vergilii / Idem super Aeneidam	izravno
Strabo	IV,2; 139,2	Strabo, De situ orbis	izravno
Suetonius, <i>scriptores tradunt,</i> <i>apud autores legimus,</i> "... " [upravni govor]	4,1; 60,2; 60,3; 62,2; "75,1"	Suetonius, De XII cęsaribus, et Salustius cum commento	izravno
Terentius	46,2		Mai.
Valerius Maximus, "... " [upravni govor], <i>apud autores legimus</i>	18,1; "51,2", 60,2	Valerius Maximus / Idem cum commento	izravno
Varro, Marcus Terentius Varro	36,4; 68,2; 134,1	Varro, De lingua Latina	izravno; Per.
Vergilius, Vergilianum illud,	36,4; 108,2; IV,1 113,2	Vergilius in paruo uolumine / Vergilius cum	izravno; Per.

Ovidijevih (i ne samo njegovih) djela s oporućnih popisa (*Repertorium librorum* i *Inuentarium librorum*) usp. Lućin 1997: 192; Novaković 1999a: 269; Novaković 2005: 79.

<i>illud</i>		commento	
Vlpianus	57,1		Maph. Veg.

Ovakvo razvrstavanje jasno pokazuje da eksplicitni izvori odreda potječu iz antike: uz glasovite, za humaniste uzorne auctore grčke i rimske književnosti, tu su Biblija, kršćanski uzor *per excellentiam*, i kršćanski klasici Euzebije i Laktancije.¹¹ Marulić se dakle spremno poziva na klasične pisce, potvrđujući da slijedi humanističko načelo *ad fontes*. I kad eliminiramo one antičke auctore koje ovdje navodi preko posrednog izvora, popis i dalje ostaje dojmljiv: Aulo Gelijs, Cezar, Diodor Sicilski, Sekst Pompej Fest, Juvenal, Horacije (zabunom naveden kao Lukrecije), Kornelije Nepot (neimenovan: *legimus*), Marcijal, Nonije Marcel, Ovidije, Platon, Pseudo-Sekst Aurelije Viktor, Plinije Stariji, Plutarh, Pomponije Mela, Servije, Strabon, Svetonije, Valerije Maksim, Marko Terencije Varon, Vergilije – ukupno 20 imena (kojima pridodajemo neimenovanog Nepota, pa je broj zapravo 21).

Znatno je manje kršćanskih pisaca, koji se beziznimno citiraju izravno: kao što je rečeno, to su Biblija (Stari i Novi zavjet), Euzebijeva *Kronika* (to ime podrazumijeva i nastavljače sv. Jeronima i Mattea Palmierija), Laktancije – ukupno tri izvora (odnosno četiri ako odvojeno brojimo Stari i Novi zavjet).

Oni antički auctori čiji spomen privlači osobitu pozornost jer njihova imena nigdje drugdje u Marulićevoj ostavštini nisu zabilježena,¹² u *In epigr.* su – kako pokazuje ovdje provedeno istraživanje – ušli posrednim putem, mahom preko humanističkih leksikografskih djela, a ne kao izravna lektira. To su gramatičar Askonije Pedijan, pravni pisci Gaj, Julije Paulo, Kvint Mucije Scevola Pontifik, Sekst Pomponije i Domicije Ulpijan, komediografi Plaut i Terencije, "Marcijan"¹³ i grčki filozof Plotin – ukupno 10 imena. Njima treba pridodati

---

¹¹ Po našoj klasifikaciji ovamo iznimno pripada i Marulićev suvremenik Pomponio Leto, ali njegov identitet ostaje čitatelju skriven iza posve neprozirna izraza *ut quidam aiunt*. Sličnost s izrazima *scriptores tradunt*, *apud autores legimus* navodi na pomisao da se iza *quidam* također kriju neki klasični pisci; do točne identifikacije dolazi se tek potankim istraživanjem. Među klasičnim piscima na sličan način ostaje skriven Kornelije Nepot (za Marulića "*Aemilus Probus*"): on se kao izvor nigdje ne spominje imenom, nego se na njega aludira izrazom *legimus*.

¹² Na to upozorava Novaković 1997: 10.

¹³ Ovo ime Marulić preuzima u sklopu opširnijeg adaptiranog citata iz Perottijeva *Cornu copiae* (usp. **Tablicu 6.2.4.**: *In epigr.* 18,1). Auktor nije identificiran ni u kritičkom izdanju Perottijeva djela; svakako, nije posrijedi enciklopedist Marcijan Kapela. Usp. Per. 20,24,6-10 i kritički aparat uz *In epigr.* 18,1.

i Cicerona, koji u *In epigr.* također ulazi samo posrednim putem (ali nije iznenađenje jer ga Marulić spominje u drugim svojim djelima).

Valja još dodati da se na nekim mjestima Marulić eksplicitnim izvorima služi *tacite* (bez imena i bez ikakva tekstnog signala). Ovdje se navode mjesta gdje je utvrđena takva uporaba eksplicitnih izvora:¹⁴

Tablica 6.1.1. (dodatak)

Eksplicitni izvor uporabljen <i>tacite</i>	<i>In epigr.</i>
Cesar	124,5
Eusebius Cæsariensis, <u>Sophronius Eusebius Hieronymus</u>	13,2; 16,1; <u>16,1</u> ; <u>16,3</u> ; 68,2; <u>69,2</u> ; 125,4; 127,1
Festus Pompeius	38,2 ?; 60,2
Plinius Secundus	I,4; 46,3; 61,2; 110,1; 130,2
Pomponius Mela	113,3
Suetonius	69,2; 70,1
Varro	68,2
Vergilius	IV,5 ¹⁵

6.2. Implicitni izvori

Za mnoštvo podataka nigdje u Marulićevu tekstu nema nikakva signala o tome odakle su preuzeti: izvore svojih znanja o nekim važnim aspektima antičke civilizacije auktor je odlučio posve prešutjeti. Čitatelj *In epigr.* mora se zapitati odakle Maruliću takvi i toliki podatci o značenju i etimologiji nekih latinskih i, osobito, grčkih riječi, o grafiji i morfologiji; o povijesnim osobama i događajima; o religijskim, državnim i vojnim starinama; o nekim potankostima iz mitologije itd. Provjere antičkih izvora – svih za koje znamo da su splitskom humanistu bili dostupni, ali i drugih – nisu dale uvjerljivih rezultata: u njima se neki od podataka koje zatječemo kod Marulića ili uopće ne mogu naći, ili se, najčešće, nalaze raspršeni na udaljenim mjestima, kod najraznovrsnijih pisaca, formulirani na bitno drugačiji način i često u drugačijem kontekstu. Teško je zamisliti da bi pisac komentara toliko široko

¹⁴ Za detalje usp. aparat izvora u priloženom izdanju *In epigr.*

¹⁵ Zapravo i nije riječ o izvoru nego o tekstualnoj reminiscenciji.

zahvaćao u fundus izvora kako bi iz njih izvukao nekoliko informacija što će ih zbiti u jednu rečenicu ili nepun paragraf. Već je doduše utvrđeno da je Marulić iznimno vješt kompilator širokih uvida, zamašnih radnih kapaciteta i visoke sposobnosti organiziranja građe, no čak i ako zamislimo da je imao na raspolaganju neograničenu količinu vremena te golem broj izvora, takav bi postupak bio u neskladu s radnom ekonomijom i izvedivošću posla (koji ipak nije trajao dulje od 7 godina, tj. od 1503. do 1510) i odudarao bi od postupaka ekscerpiranja i kompiliranja izvora koji su nam poznati iz drugih Marulićevih djela.¹⁶ Pa i kad bismo prihvatili da je crpio samo iz primarnih izvora, ostaje činjenica da ih je s dostatnom vjerojatnošću moguće identificirati tek u manjem broju slučajeva: pretežit dio komentara i dalje se odupirao svakoj identifikaciji, a približne paralele za formulacije u *In epigr.* nisu se mogle naći ni uz pomoć elektronički pretraživih izvora podataka.¹⁷ Sve je to ukazivalo na zaključak da se ovdje ne radi ni o svjesnoj uporabi primarnih izvora ni o automatiziranoj aktivaciji memorijske zalihe, koja se može uočiti u nekim drugim djelima.¹⁸

Odgovor na pitanje o izvorima nije moguće naći ni u Marulićevu lektirnom podsjetniku, znamenitom *Repertoriju*.¹⁹ Za eventualnu pretpostavku da je Splicićanin sastavio još kakvu zbirku ekscerpata, kakav drugi potražnik,²⁰ u koji bi ekscerpirao mahom podatke o rimskim realijama – koji nam nije sačuvan, ali kojim bi se on bio obilno služio baš pišući *In epigr.* – nema baš nikakvih indicija.

Ostajalo je potražiti rješenje u leksikografskim djelima i kompilacijama antičkih i humanističkih pisaca, tj. u enciklopedijama, rječnicima, kompendijima i sličnim priručnicima u kojima su podatci o antici prikazani u sažetu obliku, k tomu razvrstani po temama, indeksirani i podastrti čitatelju u razmjerno preglednu i brzo uporabljivu obliku. Ključan se u tom poslu još jednom pokazao oporučni popis Marulićeve knjižnice. Uistinu, već brzi pogled u taj dragocjen, a još uvijek nedostatno istražen izvor, uputio je proučavateljsku pozornost na

---

¹⁶ Usp. Novaković 1998: 13-15 (za *Repert.*); Lučin 2007a: 41-42 (za komentare uz Katula).

¹⁷ Konzultirani su: *BTL* 3, internet.

¹⁸ Za tzv. glasgowske stihove usp. *Index locorum* u Marulić 1999: 236-251; za *Dauid.* usp. Novaković 2000; za *Regum gesta* usp. Jovanović s. a. Zahvaljujem kolegi Jovanoviću što mi je dopustio navođenje ovog teksta prije njegova izlaska iz tiska.

¹⁹ Samo na jednom mjestu utvrdili smo da je *Repert.* vjerojatno bio izvor za *In epigr.*: podatak o Nervinu zakonu protiv incesta (*In epigr.* 94,2) nalazi se u Rep II, 288 (= f. 272 v) među ekscerptima iz Sabellicova djela *Enneades ab orbe condito* (u oporučnom popisu: *Sabellicus, Ab orbe condito*).

²⁰ Za izraz usp. Parčić ²1908: 629, s. v. *repertorio*.

onu skupinu knjiga koja je dosad bila samo djelomično identificirana i u marulićevskoj filologiji gotovo posve zanemarena. Riječ je o skupini što ju je sam vlasnik naslovio *Grammatici*.

Sustavna usporedba Marulićevih podataka i formulacija u *Tumaču* s onima što se nalaze u tim djelima dala je obilne i nedvojbene potvrde: u sastavljanju svojih komentara uz natpise Marulić se uvelike koristio znatnim brojem priručnika navedenih u rubrici *Grammatici*. Naročito to vrijedi za Perottijevo, Tortellijevo i Maiovo djelo. Ti su izvori crpljeni za *In epigr.* u tolikoj količini da su rezultati usporedbe prikazani u posebnoj **Tablici 6.2.4. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima**, koja je zbog svojeg opsega smještena na kraj ovog poglavlja.²¹

Tablica koja neposredno slijedi ima za svrhu identificirati naslove iz skupine *Grammatici* te izdvojiti one koji su poslužili kao izvor za *In epigr.*:

Tablica 6.2.1. Implicitni izvori u u Marulićevoj knjižnici: *Grammatici*

Osjenčeni su oni naslovi za koje nije utvrđeno da su bili izvor za *In epigr.*

Marci Maruli <i>Testamentum. Repertorium librorum: Grammatici</i>	<i>In epigr.</i>	Inkunabulska izdanja²²
Diomedes et alii quidam grammatici	46,2; 61,2; 80,2; 116,2	Diomedes, <i>Ars grammatica</i> , Phocas, <i>De nomine et verbo</i> , Priscianus, <i>Institutio de nomine, pronomine et verbo. Epitoma.</i> Caper, Flavius [pseudo-], <i>De orthographia et Latinitate verborum.</i> Agroecius, <i>De orthographia.</i> Donatus, [Aelius], <i>De octo partibus orationis [Ars maior, II i III].</i> Donatus, [Aelius], <i>De barbarismo.</i> Servius Honoratus, <i>Commentarius in artem Donati. In secundam Donati editionem interpretatio.</i> Sergius [= Servius Honoratus], <i>Explanationes artis Donati. In secundam Donati editionem commentarius.</i> [Venetiis]: Nicolaus Jenson, [c.1475]. Slična izdanja: Vicenza, 1486; Pariz, 1480; Venecija, 1491, 1495.

²¹ Dalje se izlaganje temelji na podacima prikazanim u toj tablici, pa se čitatelj za sve pojedinosti upućuje onamo.

²² Podatci se navode prema ISTC.

Tortellius, item Iunianus	<i>passim</i> [usp. Tablicu 6.2.4]	Ioannes Tortellius, <i>De orthographia dictionum e graecis tractarum</i> . Vicentiae: Stephan Koblinger, 1479. (Navodi se samo ovo izdanje, jer je sačuvan Marulićev osobni primjerak.) Iunianus Maius, <i>De priscorum proprietate verborum</i> . Neapoli: Mathias Moravus et Blasius Romerus, 1475. Dalja izdanja G. Maia: Treviso, 1480; Venecija, 1482, 1485, 1490.
Cornu copie	<i>passim</i> [usp. Tablicu 6.2.4]	Nicolaus Perottus, <i>Cornu copiae linguae Latinae</i> . Venetiis: Paganinus de Paganinis, 1489. Dalja izdanja: Venecija, 1490, 1492, 1494, 1496; Pariz, 1496; Milano 1498; Venecija 1499; Pariz 1500.
[Nonius Marcellus et Festus Pompeius] ²³		Nonius Marcellus, <i>De proprietate Latini sermonis</i> . Sextus Pompeius Festus, <i>De verborum significatione</i> . Marcus Terentius Varro, <i>De lingua latina</i> . Parma: [?], 1480. Ovo je prvo zajedničko izdanje. Inače su Nonije Marcel i Sekst Pompej Fest imali od već od 1471. odnosno od oko 1478. više samostalnih izdanja. Dalja zajednička izdanja: Venecija, 1490, 1492, 1496, 1498; Milano, 1500.
Iurisconsulti De uerborum significatione	37,2; 57,1; 133,1	Maphaeus Vegius, <i>Vocabula ex iure civili excerpta</i> . Vincentiae: Philippus Albinus Aquitanus, 1477.
Laurentii Vallensis Elegantie ²⁴		Laurentius Valla, <i>Elegantiae linguae Latinae</i> . Romae: Johannes Philippus de Lignamine, 1471. Do 1501. tiskano je barem još 26 izdanja u Veneciji, Parizu, Brescii, Rimu, Milanu i Louvainu.
Erothemata cum interpretatione Latina		Constantinus Lascaris, <i>Erothemata cum interpretatione Latina</i> . Venetiis: Bonus Accursius, 1480.

²³ Nonije Marcel uvijek se pojavljuje kao eksplicitni imenovani izvor (usp. **Tablicu 6.1.1**), a Sekst Pompej Fest kao eksplicitni imenovani i kao eksplicitni uporabljen *tacite*: usp. **Tablicu 6.1.1** i **Tablicu 6.1.1 (dodatak)**. Ovdje se navode samo radi cjelovitosti identifikacije skupine *Grammatici*.

²⁴ S obzirom na znatnu zastupljenost filoloških, upravo leksičkih objašnjenja u *Tumaču* (usp. pogl. **7.5.2. Filološki komentari**), zanimljivo je da Vallino djelo nigdje nismo identificirali kao Marulićev izvor, iako ga je imao u cjelovitu izdanju i u obliku kompendija; *Elegantiae* su u humanizmu bile (kako je razvidno već iz broja inkunabulskih izdanja) iznimno rado korišten priručnik.

		Dalja izdanja: Vicenza, 1489; Venecija, 1494/95.
Eleganter dicta ex autoribus		Albertus de Eyb, <i>Margarita poetica</i> [<i>Oratorum omnium, poetarum, historicorum ac philosophorum eleganter dicta</i>]. [Norimbergae]: Johann Sensenschmidt, 1472. Do 1501. objavljeno je barem još 12 izdanja u Rimu, Parizu, Strassburgu, Veneciji, Toulouseu i Baselu.
Vocabula per ordinem collecta		Dionysius Nestor, <i>Vocabularium</i> . Add.: Johannes Sulpitiu Verulanus, <i>De quantitate syllabarum</i> . Mediolani: Leonardus Pachel et Uldericus Scinzenzeler, 1483. Dalja izdanja: Venecija, 1488, 1496. ²⁵
Compendium Elegantiarum Valle		Bonus Accursius, <i>Compendium elegantiarum Laurentii Vallae</i> . Mediolani: Philippus de Lavagnia, 1475. Do 1501. objavljena su barem još 23 izdanja u Veneciji, Napulju, Parizu, Rimu i drugim gradovima.
Vocabula de Græco deriuata		[Neidentificirano]
[Varro, De lingua Latina] ²⁶		Marcus Terentius Varro, <i>De lingua latina</i> . Add.: <i>Analogia</i> . [Romae: Georgius Lauer, c. 1471-72; Venetiis: ?, c. 1471-72] Dalja izdanja: Rim, 1474; Venecija, 1474, 1478; Brescia, 1483.
Doctrinale		Alexander de Villa Dei, <i>Doctrinale</i> . [Venetiis: Johannes et Vindelinius de Spira, c. 1470] Ovdje se navodi samo najranije mletačko izdanje ovog djela, koje je do 1501. imalo više stotina izdanja u brojnim europskim gradovima.

²⁵ Mletačko izdanje Dionizija Nestora iz 1506. nosi naslov: *Vocabula suis locis et secundum alphabeti ordinem collocata*. Manje je vjerojatno da bi navedeni naslov u Marulićevu popisu označavao knjigu: Antonius Mancinellus, *Laurentii Vallensis Epitome portusque elegantiae*. Venetiis: Simon Bibilaqua Papiensis, 1494; ona sadrži abecedno poredane riječi koje se obrađuju u Vallinu djelu *Elegantiae linguae Latinae*.

²⁶ Varon se pojavljuje kao eksplicitni imenovani izvor i eksplicitni izvor upravljen *tacite*; usp. **Tablicu 6.1.1.** i **Tablicu 6.1.1 (dodatak)**. Ovdje se navodi samo radi cjelovitosti identifikacije skupine *Grammatici*.

Dobiveni rezultati upućivali su na to da *Quellenforschung* valja upraviti i prema drugim humanističkim kompendijima što ih zatječemo u Marulićevoj zbirci.²⁷

**Tablica 6.2.2. Implicitni izvori u Marulićevoj knjižnici:
humanistički kompendiji antičke povijesti, realija i prirodoslovlja**

Osjenčeni su oni naslovi za koje nije utvrđeno da su bili izvor za *In epigr.*

Marci Maruli Testamentum. Repertorium librorum	<i>In epigr.</i>	Inkunabulska izdanja
Pomponii Lēti Cēsares		Pomponius Laetus, <i>Romanae historiae compendium</i> . Add.: Marcus Antonius Sabellicus, <i>Vita Pomponii</i> . Venetiis: Bernardinus Venetus de Vitalibus, 1499. Dalja izdanja: Venecija, 1500.
Fenestella, De magistratibus	60,2; 77,3	Pseudo-Lucius Fenestella [= Andreas Floccus], <i>De Romanorum magistratibus</i> . [Venetiis: Franciscus Renner de Heilbronn et Nicolaus de Frankfordia, c. 1473-77] Dalja izdanja: Venecija, oko 1475; Milano, 1475-1477, 1477; Venecija, oko 1491; Firenca, oko 1492.
Compendium Plinii Naturalis historię		[?] Robertus de Valle, <i>Compendium memorandorum vires naturales et commoda comprehendens a Plinio data</i> . Parisii: Felix Baligault, 1500.

Ni Letova povijest rimskih careva ni kompendij Plinijeve enciklopedije nisu, koliko se moglo utvrditi, imali nikakvu ulogu u sastavljanju komentara uz natpise. No budući da Marulić iznosi opširna objašnjenja o rimskim magistratima, osobitu pozornost privlači Pseudo-Fenestelino djelo. Usporedbom teksta pokazalo se, doduše, da se splitski komentator njime služio, ali da je većinu podataka o rimskim službenicima i svećenicima ipak crpio iz nekoga drugog izvora. Nije bilo teško pronaći taj drugi, a zapravo glavni, Marulićev izvor u

²⁷ Izostavljeni su naslovi iz Marulićeve knjižnice koje zasad nije moguće pobliže identificirati: *Repertorium historiarum per alphabetum*, *Collibetus Nicolai Maruli patris*, *Collibetus Marci Maruli*, *Rhetoricę nouę compendium*, *Collecta Nicolai Maruli patris*.

djelu manje-više istoga naslova, što ga je nedugo nakon Fenestele, i oslanjajući se na njega, objavio Pomponio Leto:²⁸

[Nije navedeno u Marulićevu oporučnom popisu]	Pomponius Laetus, <i>De magistratibus. De sacerdotiis. De legibus.</i> [Romae: Johannes Schurener de Bopardia (?), 1474] Dalja izdanja: Venecija, 1474, 1490-1491; Bologna, posl. 1497. ²⁹
---	--

Koliko je razvidno iz raspoloživih podataka, Letov tročlani spis nikad nije tiskan samostalno, nego uvijek zajedno s drugim tekstovima (Modestus, *De vocabulis rei militaris*; Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus*; Fenestella, *De Romanorum magistratibus*). Kad govorimo o svesku u Marulićevu posjedu, treba uzeti u obzir i mogućnost da su neke knjige, koje su izvorno bile tiskane samostalno, naknadno uvezane u jedan svezak, što se često događalo bilo odlukom nakladnika ili knjižara, bilo po želji vlasnika. Iako Letov naslov *De magistratibus* nije naveden u Marulićevu popisu, ne bi, dakle, bilo nimalo neobično da se on nalazio kao privez uz koju drugu knjigu, a da u oporučnom popisu nisu zabilježena oba naslova, nego samo onaj koji je u uvezu bio na prvom mjestu. Mogli su to biti ili već spomenuti Letovi *Cæsares* ili Pseudo-Fenestelino istoimeno djelo. Takvo je dvostruko izdanje:

Lucius Fenestella, *De Romanorum magistratibus*. Add.: Pomponius Laetus, *De Romanorum magistratibus*. [Venetiis: Maximus de Butricis, c. 1491]³⁰

Čini se ipak da ono nije Marulićev izvor za Fenestelu: tekst o noćnim trijumvirima (*In epigr.* 60,2) on nije mogao preuzeti iz tog izdanja, nego iz onoga objavljenog u Firenci oko 1492 (Fenestella, *De Romanorum magistratibus*. [Florentiae: Bartholomaeus de Libris], c. 1492)³¹

---

²⁸ O utjecaju Pseudo-Fenestelina pregleda rimskih magistrata na Pomponijevo istovrsno djelo, ali i o nekim razlikama, usp. Zabughin 1909-1912: II: 195-203; Accame 2008: 168-172.

²⁹ Usp. Accame 2008: 166; Coates *et al.* (ur.) 2005; ISTC.

³⁰ Konzultirani je primjerak reproduciran na adresi:
http://fondosdigitales.us.es/fondos/resultados_busqueda/?authors_in=2570 (20. II. 2010).

³¹ Konzultiran je primjerak reproduciran na adresi:
<http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Gallica&O=NUMM-060483> (20. II. 2010).

ili kojega drugog. U dostupnu nam primjerku izdanja iz 1491. na tom je mjestu došlo do tiskarske pogreške u Fenestelinu tekstu, zbog koje je dio sloga ispušten, a umetnut je drugi tekst, koji je zapravo trebao biti na prethodnom foliju, u poglavlju *De praefecto urbis ac uigilum*. U tablici je taj umetnuti tekst, tj. njegov početak, omeđen uglatim zagradama:

<i>In epigr.</i> 60,2	Fenestella, c. 1491, f. [ev v]	Fenestella, c. 1492, f. [e8 v]
	(De duumuiris classis restituendae et quibusdam paruis magistratibus)	(De duumuiris classis restituendae et quibusdam paruis magistra[n]tibus)
Fuerunt Romę <u>duum uiri classis ornandę reficiendęque causa</u> creati;	[...] Alterum imperium fuit ut <u>duumuiros classis ornandae reficiendaeque causa</u> idem	[...] Alterum imperium fuit ut <u>duum uiros nauales classis ornandę reficiendęque causa</u> idem
[...]	populus iuberet. Tulit hoc plebiscitum M. Decimus tribunus pl(aebis). Haud multo tempore post huiuscemodi [ipsum pertinere. Sciendum autem p(rae)fectum uigilum ad plurimam noctem uigilare coerrareque calciatum cum armis et dolabris curareque omnis inquilinos agere admonendi ne per colonorum negligentiam incendiorum casus exoriant(ur) eqs.]	idem populus iuberet. Tulit hoc plebiscitum M. Decimus tr(ibunus) pl(ebis). Haud multo tempore post huiuscemodi rogationes <u>triumuiri nocturni</u> creati sunt, quibus, ut existimatione deducor, <iniunctum est[?]> ut difficili bellorum et ciuiliū seditiōum tempore uigilię <u>i(n) muris custodieque</u> per milites stationarios mitterentur. Id etiam eorum <u>cure iniunctum</u> [ex inuinctum] est ut et <u>nocturnas seditiōes a ciuibus arcerent</u> [...]
<u>trium uiri nocturni,</u>		
qui <u>in muris custodias curabant et nocturnas arcebant seditiōes in ciuitate;</u>		

I djelo Pomponija Leta (pa onda i Pseudo-Fenestele) crpljeno je za *In epigr.* u tolikoj mjeri da su podatci uvršteni u **Tablicu 6.2.4. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima.**

Iako kudikamo najpretežnji dio prešutno uporabljene građe otpada na navedene humanističke priručnike, valja dodati da su ekscerpirani i neki drugi izvori, a da o tome u tekstu također nema nikakva traga:

Tablica 6.2.3. Implicitni izvori u Marulićevoj knjižnici: razna djela

Marulićev implicitni izvor	<i>In epigr.</i>	Marci Maruli <i>Testamentum. Repertorium librorum</i>
Quintus Curtius Rufus ³²	IV,5	Quintus Curtius et Polibius, uolumen unum
Bartholomaeus Fontius	37,2; 61,2	[Pismo <i>Bartholomaeus Fontius Francisco Saxetto salutem</i> (poznato pod naslovom <i>De ponderibus et mensuris</i>) Marulić je prepisao na slobodne listove na kraju svojeg primjerka Tortellijeve knjige.] ³³
Diogenes Laertius	110,3	Laertius, De uitis philosophorum
Gaius Plinius Caecilius Secundus	73,2	Plinii Panegiricus ad Traianum
<i>Scriptores historiae Augustae</i>	11,3; 12,1; 134,2	Ø ³⁴
Marcus Valerius Probus	61,2; <i>passim</i> [razrješenja epigrafskih pokrata]	Ø ³⁵
Vegetius	124,4	Vegetius, De re militari, in carta bona

³² Kurcije Ruf zapravo nije ekscerpiran kao izvor, nego je jedna njegova rečenica o prolaznosti Maruliću "došla pod pero" u zaključku salonitanskoga parateksta.

³³ To je pismo tiskano u više izdanja Perzijeve *Satira*. U izdanjima koja su nam bila dostupna ona iz 1491. i 1492. nemaju marginalnih naslova, ono iz 1495. ima ih manje nego Marulićev prijepis, dok se ono iz 1499. po tom kriteriju gotovo podudara s prijepisom. Stoga se čini vjerojatnim da je Marulićev predložak bio: *Persii Satirae cum tribus comentariis: Cornuti phylosophi eius preceptoris comentarii, Ioannis Britannici Brixiani comentarii, Bartolomei Foncii comentarii*. Venetiis: Joannes de Tridino, 1499 (f. LXIII – LXIII v). U jednoj ranijoj prigodi (Lučin 2006a: 223) prijepis Della Fonte datirali smo ranije: u osamdesete ili devedesete godine 15. st. U oporučnom popisu Perzijevo se ime ne spominje.

³⁴ *Scriptores historiae Augustae* često su tiskani zajedno sa Svetonijevim životopisima careva; takvo je izdanje objavljeno u Milanu 1475 (Philippus de Lavagnia; to je *editio princeps SHA*), u Veneciji 1489 ([Johannes Rubeus Vercellensis et] Bernardinus Rizus), u Veneciji 1490 (Johannes Rubeus Vercellensis). U Marulićevoj knjižnici nalazimo: *Suetonius, De XII cesaribus, et Salustius cum commento*.

³⁵ O uporabi Probova djela u *In epigr.* usp. pogl. 7.5.1. **Epigrafski komentari u užem smislu.**

Razvrstamo li sve implicitne izvore u skupinu antičkih i skupinu humanističkih pisaca, onda u prvu pripadaju: Kvint Kurcije Ruf, Diogen iz Laerte, Plinije Mlađi, Priscijan, *Scriptores historiae Augustae*, Marko Valerije Prob i Vegecije, a u drugu: Pseudo-Fenestela (tj. Andrea Fiocchi), Bartolomeo della Fonte (stariji), Pomponio Leto, Giuniano Maio, Niccolò Perotti, Giovanni Tortelli i Maffeo Vegio.

Upravo ova posljednja skupina donosi najzanimljiviju novost u proučavanju *In epigr.*: dosad su ti pisci bili tek imena (dijelom nejasna) s popisa njegove knjižnice, a sada se prvi put pokazuje kako ih je intenzivno Marulić čitao i koliko je ta lektira bila presudna za nastanak njegova tumača uz natpise.³⁶ Valja zapaziti da su djela navedenih sedam humanističkih pisaca kudikamo obilnije ekscerpirana od antičkih i ranih kršćanskih izvora, a ipak su u djelu ostala posve prešućena.

6.3. Priručnici u Marulićevoj knjižnici

Svakom humanističkom čitatelju antičkih pisaca, a pogotovo piscu komentara, nadasve su korisno pomagalo bili priručnici nastali u antici, pa nije neobično što u Marulićevoj knjižnici nailazimo na ime Seksta Pompeja Festa, rimskoga gramatičara iz 2. st., koji je pod naslovom *De verborum significatu* sačuvao izvatke iz istoimena djela Verija Flaka (1. st.). Festovo djelo rječnik je manje poznatih riječi, popraćenih etimološkim i antikvarskim tumačenjima. Marulić posjeduje i priručnik *De compendiosa doctrina* Nonija Marcela,

---

³⁶ Ovo otkriće postavlja pred marulićevsku filologiju novo pitanje: je li moguće otkriti tragove lektire spomenutih humanističkih auktora i drugdje u Marulićevu opusu? Ovdje se ono može samo natuknuti, jer ostaje izvan naše zadaće. Spominjemo ipak dvije potvrde – jednu iz Tortellija i jednu iz Perottija – koje upućuju na potrebu takvih istraživanja: *Hippolitus quippe Græca compositio, si in nostrum uertatur sermonem, "equo discerptum" sonat. (Instit. 5,5 = Inst III, 443) : Hippolytus [...] componitur ab hippos [sic], quod est equus, et λύω, quod est discerpo seu dissoluo, eo quod ab equis discerptus [ex discept-] fuerit [...] (Tort. 'Hippolytus'). Penula apud Romanos uestis erat, qua in pluuiâ utebantur. Galba penulam roganti respondit: non pluit, non est opus tibi; et si pluit, ipse utar. Abusiue tamen penula pro omni eo quod tegit. (Marulićeva marginalna bilješka u vlastitom primjerku latinske Biblije iz 1489, sv. IV, f. 185v) : **Idem** [sc. Quintilianus]: Galba penulam roganti respondit: 'non pluit, non est opus tibi; si pluit, ipse utar'. [...] Abusiue tamen penula ponitur pro omni eo quod tegit. (Per. 2,428,3-4; 8-9). Tu marginalnu bilješku zapazio je Franz Posset (2010: 156-157); na njegovu zamolbu tada smo kao izvor identificirali Kvintilijana (*Inst. or.* 6,3,66); u međuvremenu smo utvrdili da je Marulićeva bilješka doslovno preuzeta iz Perottija.*

rimskog gramatičara iz 4. st. Pisac u prvih dvanaest knjiga raspravlja o raznim gramatičkim i leksičkim pitanjima, a preostalih osam ispunio je prikazima realija (npr. odjeća, oružje, vrste brodova). Leme najčešće objašnjava sinonimima i ilustrira citatima iz starijih auktora (ukupno 41 ime). Djelo je u 15. st. tiskano pod nešto drugačijim naslovima (*De proprietate Latini sermonis, De proprietate sermonum*).³⁷

U svojem pregledu latinske leksikografije u razdoblju humanizma Jean-Louis Charlet navodi iz inkunabulskog razdoblja, redom: *Elegantiae linguae Latinae* Lorenza Valle, *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri* Giovannija Tortellija, *Cornu copiae* Niccolò Perottija, *De priscorum proprietate verborum* Giuniana Maia, *Vocabularium* Nestora Dionizija, *De verborum significatione* Maffea Vegia. Početkom 16. st. pojavio se glasoviti *Dictionarium Latinum* Giacoma Calepina (ed. pr. Venetiis, 1502), a od inkunabulskih grčko-latinskih rječnika Charlet spominje samo *Lexicon Graeco-Latinum* Giovannija Crastonea (ed. pr.: Venetiis, 1497).³⁸ Usporedimo li knjige iz skupine *Grammatici* s Charletovim popisom, utvrdit ćemo da na Marućevoj polici nedostaju samo dva posljednja naslova.³⁹

Njegov fundus gramatičkih djela nije tako bogat: od antičkih i kasnoantičkih priručnika tu je Donatovo djelo, namijenjeno početnom obrazovanju, te zahtjevnija i u humanizmu omiljenija trojka: Varon, Diomed i Priscijan,⁴⁰ od srednjovjekovnih gramatika Marulić ima samo jednu, ali važnu i u školama sve do kraja 16. st. rado korištenu: *Doctrinale* Alexandria de Villedieua. Neobično je da od brojnih gramatika što su ih sastavljali humanisti on prema popisima posjeduje samo *Erotemata cum interpretatione Latina*, početni udžbenik grčkog jezika, što ga je napisao Konstantin Laskaris (tiskan prvi put 1476. samo na grčkom; 1480.

---

³⁷ Za osnovne podatke o Festu (odnosno Veriju Flaku) usp. Von Albrecht 1997: I: 878; o Noniju Marcelu: Von Albrecht 1997: II: 1469-1470.

³⁸ Usp. Charlet 2004-2005.

³⁹ U 15. st. učestalo su se tiskali, što znači da su se i koristili, srednjovjekovni priručnici rječničkog i gramatičkog karaktera, pa Charlet navodi: Papijin *Elementarium doctrinae rudimentum* i *Catholicon seu Summa prosodiae* Giovannija Balbija; *Graecismus* Évrarda de Béthunea, *Mammotrectus* Giovannija Marchesinija i *Derivationes* Uguccionea iz Pise. Od njih u Marulića ne nalazimo nikakva traga. Nijedan od tih naslova, kao ni Crastoneovo djelo, svojim sadržajem ne odgovara zagonetnom Marulićevu svesku *Vocabula de Græco deriuata*.

⁴⁰ Začudo, nigdje se u Marulića ne navodi Kvintilijanovo djelo *De institutione oratoria*, koje je bilo zanimljivo i zbog gramatičkih podataka, a ne samo kao prvorazredni retorički i odgojni auktoritet.

izišlo je izdanje s usporednim latinskim prijevodom Giovannija Crastonea). Ovamo možemo uvrstiti i već spomenute *Elegantiae linguae Latinae* Lorenza Valle (što ih Charlet svrstava među leksikografska djela): iako nisu zasnovane kao sustavan pregled gramatičke građe, u njima se obilno dokumentira valjana, klasična uporaba (*usus*), razmatra se etimologija, ortografija, morfologija, sintaksa, stil i semantičke distinkcije (*differentiae verborum*). U predgovoru Drugoj knjizi Valla izrijekom zabacuje naslijeđe srednjovjekovnih latinskih leksikografa (od Izidora Seviljskog do Giovannija Balbija), prihvaćajući kao svoj uzor antički "trijumvirat" Donata, Servija i Priscijana, kojima pridružuje Askonija Pedijana i Marija Viktorina.⁴¹ Vallin opsežni priručnik Marulić posjeduje i u skraćenu izdanju što ga je priredio Bonaccorso iz Pise (a možda i u abecedno uređenoj preinaci Antonija Mancinellija).⁴² S druge pak strane, u oporučnim popisima nije zabilježen prvi novovjekovni priručnik latinske gramatike (doduše: sažetak namijenjen početnicima), *Regulae grammaticales* Guarina iz Verone (*ed. pr.*: Venetiis, 1470); nema ni prve obuhvatne humanističke gramatike latinskog jezika, *Rudimenta grammatices* Niccolò Perottija (*ed. pr.*: Venetiis, 1473), kao ni manje popularnih gramatičkih priručnika što su ih sastavili Gasparino Barzizza i Pomponio Leto.⁴³

Poseban osvrt zaslužuje *Margarita poetica* Albrehta von Eyba, koja se u popisu navodi prema formulaciji na početku posvete: *Oratorum omnium, poetarum, istoricorum ac philosophorum eleganter dicta*. Posrijedi je zbirka općih mjesta, ujedno kompendij retorike, priručnik za pisanje pisama, skup duljih izvadaka iz proznih, pjesničkih i govorničkih tekstova i florilegij. Svrha mu je posve praktična: olakšati korisniku sastavljanje i citatno ukrašavanje vlastitoga djela. Započinje kazalom sadržaja za kojim slijedi iscrpan indeks (*inveniendarum auctoritatum tabula*), zapravo abecedni popis tema koje se tretiraju u florilegiju (npr.: *Absentia amicorum, Abstinencia, Absolutio a criminibus, Absurdum est, Abundantia amicorum, Acheron, Accidia, Actio hominis, Accusatio, Adam et Eva, Administratio, Adolescentia, Adventus optatus*, itd.) s mrežom brojčanih i slovnih uputnica na folije i mjesta na kojima se odnosni tekst nalazi.⁴⁴ Građa je najvećim dijelom ekscerpirana iz klasičnih pisaca (osobito iz Vergilija i Cicerona). Koliko je bilo moguće utvrditi, Marulić se

---

⁴¹ Usp. Charlet 2004-2005: 405-407.

⁴² Usp. ovdje bilješku uz naslov *Vocabula per ordinem collecta* u **Tablici 6.2.1**.

⁴³ O latinskim gramatikama u humanizmu usp. Percival 1988; o humanističkim izdanjima grčkih gramatika usp. Grafton i Jardine 1986: 99-106; za Marulićeve priručnike u odjeljku *Grammatici* usp. Lučin 1997: 174-179. i ovdje u nastavku.

⁴⁴ Usp. Moss 1996: 67-73.

Von Eybovim djelom nije služio u svojem tumaču uz natpise; no *Margarita poetica*, dosad neidentificirana i posve nezapažena u marulićevskim studijama, svojim je florilegijskim dijelom žanrovski srodnik Marulićevu *Repertoriju*, pa bi zaslužila podrobnije proučavanje.

Iz dosad iznesenih podataka očito je kako je splitski pisac sustavno popunjavao vlastitu knjižnicu raznim priručnicima: enciklopedijama, kompendijima, rječnicima i gramatičkim djelima, osobito onima svojih suvremenika. Po učestalosti ekscerpiranja u *Tumaču* prvo mjesto među humanističkim izvorima bez konkurencije zauzima Perotti (Marulić se njime koristi 52 puta); za njim slijede Leto (28 puta), Tortelli (17 puta), Maio (12 puta), Fenestela (4 puta) i Maffeo Vegio (3 puta) te Della Fonteovo pismo (3 puta).⁴⁵ Za razliku od klasičnih, ovi su auktori i njihova djela znatno manje poznati, a zbog gustoće njihove prisutnosti u Marulićevu tekstu očito je da su iznimno važni. Korisno ih je stoga barem ukratko opisati, i to redom učestalosti.

Djelo Niccolò Perottija (1430-1480) *Cornu copiae seu linguae Latinae commentarii* zamišljeno je kao iscrpan komentar Marcijalovih epigrama, u kojem se antički tekst tumači od riječi do riječi, uz obilnu uporabu citata iz brojnih rimskih i grčkih pisaca.⁴⁶ No Marcijalov tekst služi piscu samo kao okosnica – gotovo kao izgovor – da bi sastavio opsegom i koncepcijom jedinstvenu kombinaciju etimološkog, analoškog i enciklopedijskog rječnika latinskog jezika. Perottijev je cilj komentirati čitav latinski jezik, a preko jezika objasniti i realije, tj. cjelokupnu kulturu antičkog Rima. Zbog takve iscrpnosti njegov je *immensum opus* ostao nedovršen: na 1000 stranica folio-formata (koliko ih ima prvo izdanje, tiskano 1489) pisac uspijeva obraditi samo *Liber de spectaculis* i prvu knjigu Marcijalovih epigrama (koji se

---

⁴⁵ Usp. **Tablicu 6.2.4. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima.** Razumije se da ovi brojevi nikako ne pretendiraju na konačnost: identifikacija nije uvijek posve pouzdana, a za neka mjesta u Marulićevu komentaru do završetka ovog rada izvor nije bilo moguće identificirati (usp. **Dodatak uz Tablicu 6.2.4.**) Ni popis takvih neidentificiranih mjesta ne može se smatrati konačnim; ipak, budući da tu Marulić iznosi neke specifične podatke, srodne onima u kategoriji identificiranih izvora, može se pretpostaviti da je i na tim mjestima imao konkretan predložak. U pogledu nedovršenosti ovakva istraživanja piscu ovoga rada barem djelomična utjeha može biti (*si licet parva...*) to što ni priređivači Perottijeva *Cornu copiae* nisu uspjeli identificirati sve citate koji se u njemu pojavljuju (usp. ovdje u nastavku teksta).

⁴⁶ Temeljno djelo o Perottiju ostaje: Mercati 1925; monografija o *Cornu copiae* s iscrpnom literaturom: Furno 1995; sažet osvrt s novijom literaturom: Charlet 2004-2005: 411-413.

kod njega, kao i inače u to vrijeme, smatraju jednom knjigom⁴⁷). Budući da prate Marcijalov tekst, leme u *Rogu obilja* nisu ustrojene abecedno; osim toga, pojedina Marcijalova riječ Perottiju je polazište za cijeli niz etimološki, sinonimski ili sadržajno srodnih pojmova, koji postaju hipoleme što dobivaju svoje vlastite članke, itd. Tako se komentar stalno udaljava od polaznoga teksta, a pred čitateljem se otvara nepregledna šuma najraznovrsnijih informacija, kompilirana iz gotovo nepojmljiva broja izvora. Pretpostavlja se da *Cornu copiae* sadrži oko 12.000 citata, a možda ih ima i više. Najvećim dijelom potječu iz Vergilija, Cicerona, Plauta, Plinija, Enija, Salustija, Apuleja, te iz raznih drugih klasičnih, u manjoj mjeri srednjovjekovnih i humanističkih pisaca. Mnogi od citata, unatoč herkulskom radu priređivača suvremenoga kritičkog izdanja, ostali su neidentificirani (navodi se da je takvih najmanje 200).⁴⁸ Da bi se u toj šumi (koja se odupire kontinuiranu čitanju) korisnik mogao snaći, tj. da bi djelo moglo poslužiti kao enciklopedijski priručnik, izdanja su na početku providena opsežnim abecednim popisom pojmova (nazvanim *Tabula operis* ili sl.) s oznakama folija ili stranica.⁴⁹ Utjecaj djela bio je golem: postalo je omiljenim pomagalom u školi i uopće pri tumačenju antičkih pisaca, na radnom su ga stolu imali svi kasniji humanisti (uključujući Erazma Rotterdamskog) i leksikografi, od Calepina i Estiennea sve do Forcellinija. Perottijevom se knjigom Marulić služio više nego svima ostalima; ipak, nije nam bilo moguće utvrditi koje izdanje je posjedovao.

Iako nevelika opsegom (u izdanju 1491. obaseže 10 folija *in octavo*), raspravica Giulija Pomponija Leta (1425-1498) *De magistratibus. De sacerdotiis. De legibus* uspjela je u drugoj polovici 15. st. konkurirati djelu na koje se uvelike oslanja, Pseudo-Fenestelinu pregledu *De Romanorum magistratibus*. Svoj ionako nevelik predložak Leto skraćuje više nego dvostruko,

---

⁴⁷ Usp. Pade 2005: 52.

⁴⁸ Usp. Prete 1989: II. Spomenuto izdanje (Perotti 1989-2001), kojim smo se služili u ovom radu, jedinstven je spomenik novolatinske filologije: ima osam svezaka, od kojih prvih sedam sadrži Perottijev tekst s predgovorima, kritičkim aparatom i aparatom izvora te indeksima za dotični svezak, dok osmi svezak na oko 400 stranica donosi *Addenda et corrigenda, Index verborum Graecorum, Index nominum et verborum* te iscrpni *Index auctorum* (tj. kazalo uz *apparatus fontium*) za prethodnih sedam svezaka.

⁴⁹ Kad se to zna, neće biti nimalo neobično što se baš jedno izdanje *Cornu copiae* – ono tiskano u Veneciji 1499, *in aedibus Aldi* – smatra prvom knjigom u povijesti talijanskoga tiskarstva koja ima otisnutu paginaciju; prije se u tiskovinama rabila samo folijacija, ili su posao obrojčavanja morali obaviti sami korisnici, vlastoručno. Usp. Richardson 1999: 130.

no ipak dodaje neke nove podatke i izvore. Djelo započinje poglavljem *De rege*, slijede *De maiestate regis*, *De senatoribus* te prikaz rimskih magistrata i vojnih zapovjednika. Nakon toga prelazi se na prikaz svećeničkih kolegija i službi, dok *De legibus libellus* na nepuna dva folija u sažetim formulacijama objašnjava osnovne pravne termine i kataloški niže neke rimske zakone.⁵⁰

Kronološki prvo humanističko djelo s područja leksikografije shvaćene u širem smislu napisao je Giovanni Tortelli (oko 1400-1466). Nije posve sigurno kad su njegovi *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri* dovršeni (vjerojatno 1451-1452), no zna se da je prvo izdanje tiskano iste godine kad i Valline *Elegantiae linguae Latinae*: 1471, i to istodobno u Rimu i Veneciji. Do 1504. imalo je barem 11 izdanja. Djelu je svrha standardizirati latinsko pisanje grčkih riječi i osobnih imena, što su se osobito često koristila u poeziji. Prvi je dio više teorijske naravi i bavi se značajkama slova i njihovim kombinacijama u slogovima. Drugi dio abecednim redom donosi članke o latinskim riječima za koje Tortelli smatra da su preuzete iz grčkoga. Te opširne leksikografske natuknice (u kojima se iznosi ortografija, etimologija, semantička objašnjenja – sve uz brojne citata iz grčkih i latinskih auktora i uz obilnu uporabu epigrafskih spomenika) često prerastaju u prave enciklopedijske članke.⁵¹ U knjižnici Dominikanskoga samostana u Splitu čuva se Marulićev osobni primjerak tiskan u Vicenzi 1479, kojemu su margine gusto ispisane vlasnikovim marginalnim bilješkama, dosad posve neproučenima.

Giuniano Maio (1430-1493), zaslužni priređivač prvog izdanja pisama Plinija Mlađega (Napulj, 1476), svoj je rječnik *De priscorum proprietate verborum* zamislio kao ne pretjerano zahtjevno pomagalo u nastavi latinskog jezika i književnosti. Djelo se obično smatra prvim

---

⁵⁰ Temeljna monografija o glasovitom humanistu, starinaru, utemeljitelju Rimske akademije Pomponiju Letu ostaje do danas: Zabughin 1909-1912; u posljednje vrijeme obnavlja se zanimanje za njegovu ostavštinu, pa je izišao nov monografski pregled: Accame 2008. Pojavilo se i novo, nedovoljno brižljivo priređeno izdanje teksta, s usporednim prijevodom na talijanski, koje je prema kasnijim inačicama naslova nazvano *De romanorum magistratibus, sacerdotiis, iurisperitis, et legibus ad M. Pantagathum libellus* (usp. Leto 2003)

⁵¹ Ovaj kratki osvrt zasniva se na Charlet 2004-2005: 407-411. U međuvremenu pojavila se monografija o Tortellijevu djelu: Donati 2006.

humanističkim rječnikom u strogom smislu riječi.⁵² U njemu su, ne posve besprijeckornim abecednim redom, dane sažete definicije latinskih riječi (uključujući antroponime, toponime i druge onime), uglavnom na temelju antičkih, rimskih auktorata (od suvremenika češće se spominju Valla i Tortelli). Zbog svoje jednostavnosti i velika leksičkog obuhvata knjiga je imala znatan uspjeh kao školski priručnik. Dosad u literaturi nije bilo zapaženo da se oznaka *Iunianus vocabulista* u oporučnom popisu odnosi na Maiov rječnik; i dalje ostaje nepoznato kojim se izdanjem Marulić služio.

Pod imenom Lucija Fenestele, rimskoga povjesničara iz Tiberijeva doba, objavio je Andrea Focchi (oko 1400 – prije 1452) nevelik starinarski spis *De magistratibus Romanorum*. Njegov pregled započinje prikazom svećeničkih službi, a zatim prelazi na magistrature.⁵³ Koliko je bilo moguće utvrditi, Marulić je u Pseudo-Fenestelu zagledao rijetko, samo onda kada je trebalo dopuniti podatke što ih je našao u kompendiju Pomponija Leta.

Vocabula ex iure civili excerpta (taj danas uvriježen naziv preuzet je iz kolofona) napisao je Maffeo Vegio (1407-1458), inače kudikamo poznatiji kao vrstan latinski pjesnik. I u Marulićevoj knjižnici njegovo se ime nalazi u rubrici *Poetę (Maphei Vegii Carmina et dialogi)*. Vegiov priručnik, do danas tiskan u samo jednom izdanju (1477), značajan je kao prvi humanistički rječnik prava. No iako pretežito sadrži juridičke termine i izraze ekscerpirane iz *Digesta*, poredane u (približno) abecednom nizu, namijenjen je humanističkom čitateljstvu čiji je interes širi od pravnoga: velik je prostor posvećen filološko-gramatičkoj i starinarskoj građi (*proprietas verborum, differentiae verborum*, rimski magistrati i sl.). Naslov *De verborum significatione*, koji nalazimo i u Marulićevu popisu, bio je u humanizmu uobičajen.⁵⁴

Ovamo uvršćujemo i jedno pismo Bartolomea della Fonte (1446-1513), firentinskog humanista koji se istaknuo kao skupljač i prepisivač kodeksa, komentator klasika i pjesnik. Uz to se bavio epigrafijom, a u rukopisu je i sam ostavio jedan rječnik, zapravo zbirku izvadaka

---

⁵² Ipak, čini se da Maio nije bio posve originalan: znatan dio građe potajice je preuzeo iz rukopisnog rječnika svojega malo poznatog sugrađanina i suvremenika Antonija Calcilla (usp. Ricciardi 1968). O Maiovu djelu usp. Charlet 2004-2005: 415-416; DBI: "Maio, Giuniano".

⁵³ O piscu usp. DBI: "Focchi, Andrea".

⁵⁴ Dok o Vegiu kao pjesniku i piscu dijaloga postoji golema literatura, *De priscorum proprietate verborum* jedva da je privuklo proučavateljsku pozornost: usp. Speroni 1976 (na kojem se temelji ovaj kratki osvrt).

iz svoje obilne lektire, *Dictionarium ex variis auctoribus collectum*. Tiskano uz Della Fonteov komentar Perzijevih satira (*Explanatio in Persium poetam*, prvo izdanje 1477), to pismo (upućeno dugogodišnjem prijatelju Francescu Sassetiju) sadrži kratko objašnjenje rimskih mjera, pa je postalo poznato pod naslovom *De ponderibus et mensuris*.⁵⁵ Marulić ga je prepisao na dva posljednja, prazna lista (ff. [341v-342v]) svojega primjerka Tortellijeve *Ortografije*.⁵⁶

6.4. Marulićev odnos prema izvorima

Iznesene činjenice nukaju nas da u kontekstu proučavanja *In epigr.* postavimo tri pitanja: prvo, zašto je Marulić sustavno prešutio djela svojih suvremenika; drugo, postoji li odnos između tipa izvora i vrste građe koja je iz njega ekscerpirana; treće, kako je Marulić postupao sa svojim izvorima (tj. koji se postupci preoblikovanja predložka pojavljuju kod preuzimanja u vlastiti tekst)?

Na prvo pitanje već je, zapravo, odgovoreno u objašnjenjima uz **Tablicu 6.1.1**: Marulić se u svojim komentarima imenom poziva na trideset jednog klasičnog auktora. Iz toga zaključujemo da on antičkim piscima na određenim područjima priznaje neosporan auktoritet. To su u prvom redu antičke realije, dakle sve ono što pripada "vanjskom", povijesno zadanom svijetu antike.⁵⁷ Suvremeni pisci, slijedilo bi iz toga, za njega nisu auktoriteti, pa on ne smatra potrebnim da ih navodi imenom. Treba reći da takav postupak nipošto nije iznimka u petnaestostoljetnoj filologiji: većina izvora što ih Splićanin kompilira i sami su nastali kao kompilacije primarnih ili sekundarnih (tj. već kompiliranih) izvora, a njihovi su sastavljači neštedimice (i mahom *tacite*) preuzimali od svojih prethodnika. Dostajat će nekoliko primjera. *Commentariorum grammaticorum de orthographia dictionum e Graecis tractarum libri*

---

⁵⁵ Usp. DBI: "Della Fonte, Bartolomeo".

⁵⁶ Za izdanje Perzija koje je možda bilo Marulićev predložak usp. ovdje bilj. 33.

⁵⁷ Možda nije neobično što tako postupa u *In epigr.*, gdje je po naravi građe nužno upućen na antičke izvore, no takav stav uočljiv je i na drugim mjestima. Tako se u *Euang.*, kada govori o veličini grada Babilona, izrijeком poziva na Herodota i Strabona; usp. *Euang.* 7,8 (= Ev II, 672); u polemičkoj raspravi *In eos*, kad treba raspraviti o zemljopisnom položaju Stridona, rodnoga grada sv. Jeronima, citira Strabona, Pomponija Melu, Plinija Starijeg i Ptolemeja, pri čemu – kako je već spomenuto u pogl. 4.1 – za Flavija Bionda kaže da je *parum (ut mihi uidetur) scrutandę antiquitatis curiosus* (Marulić 1994a: 54-55).

Giovannija Tortellija tiskani su iste godine kad i Valline *Elegantiae linguae Latinae* (1471). Upravo je Tortelliju Valla i posvetio svoje *Elegantiae*, što ovaj ne zaboravlja viša puta napomenuti svojim čitateljima. No i više od toga: kao da mu posveta daje ovlasti za takav postupak, Tortelli bez ustručavanja sebi dopušta brojna *furta* iz Vallina djela.⁵⁸ Taj "istočni grijeh" humanističke leksikografije obnavlja se i kod sljedećeg pisca: Niccolò Perotti (1430-1480) nastavlja, štoviše "usavršava", *modus operandi* svojega prethodnika, neštedimice preuzimajući – kadšto doslovno prepisujući – podatke i formulacije iz Tortellijevih komentara, pri čemu ne smatra potrebnim da navede svoj izvor.⁵⁹ Na isti način preuzima, i to hrpimice, iz Lorenza Valle, no njega barem povremeno imenuje (prema Charletu, u svemu 15 puta, i to samo kada s njime polemizira). Valli pripada čast da je jedini humanistički pisac koji se u *Cornu copiae* eksplicitno citira.⁶⁰ Giuniano Maio nije se mogao služiti Perottijevim djelom jer je njegov rječnik tiskan 1480, dakle devet godina prije *Roga obilja*; no kao što smo spomenuli, napuljski je leksikograf, po svemu sudeći, velik dio građe preuzeo od sugrađanina Calcilla. Uz to, iako svoje antičke pa i humanističke izvore uglavnom spominje, ni Maio nije mogao odoljeti a da barem jednu natuknicu (*mythus*) ne preuzme *tacite* iz Tortellija.⁶¹

Slična pojava zapaža se i u komentarima antičkih pisaca što su ih sastavljali Marulićevi suvremenici. Prikazujući rad humanista prije pojave Angela Poliziana, Anthony Grafton napominje da oni velikim dijelom ponavljaju ono što su već rekli njihovi antički predšasnici, ali pri tom nastoje prikriti tragove svojih izvora.⁶² Tako se Pomponio Leto u svojem komentaru Vergilija oslanja na Servija; Cristoforo Landino, komentator *Eneide* i Horacijevih djela, crpi gramatičke podatke iz Pseudo-Akrona i Porfirija; Gaspare de' Tirimbocchi,

---

⁵⁸ Usp. Charlet 2004-2005: 408.

⁵⁹ Usp. Charlet 2004-2005: 411.

⁶⁰ Usp. Charlet 2004-2005: 412.

⁶¹ Usp. Charlet 2004-2005: 416.

⁶² O Polizianovoj "revoluciji u filološkoj metodi" usp. Grafton 1977. Najkraće rečeno, ona se sastoji u sljedećem: Poliziano uvijek nabrāja svoje izvore; kad citira iz druge ruke, navodi posredni izvor; kad su izvori kontradiktorni, preferira najstariji među njima. Nužna je predradnja u tom poslu kolacioniranje izvora i uspostava njihove genealogije. Dosljedno tomu, Poliziano izbjegava emendacije *ope ingenii*, trudeći se doći do najranijeg izvora, koji, po njegovu sudu, sadrži najbližu aproksimaciju onog što je antički auktor uistinu napisao; tek tada, ako je lekcija najstarijeg izvora pogrešna, uvodi vlastitu konjekturu. Takvim je pristupom tekstologija prvi put postala povijesnom znanošću.

komentator *Ibisa*, prepisuje iz sholija; u nedostatku antičkih komentara uz *Retoriku za Herenija*, Guarino Guarini ne ustručava se neštedimice prepisivati iz dvanaestostoljetnog komentara sačuvanog pod imenom nekog "Alana".⁶³ No to nije ništa novo: slično su postupali već njihovi kasnoantički uzori, pa tako npr. Servije crpi iz danas izgubljena Donatova komentara, a ovaj je – doduše, priznajući dug – svoje informacije preuzimao od Aspera, Proba, Higina i Kornuta.⁶⁴

U svjetlu tih podataka treba procjenjivati i Marulićevo – za današnje poimanje auktorstva teško zamislivo – prešućivanje čitave skupine vlastitih izvora. Kad kompilira kompilacije, kad *tacite* parafrazira izvore, kad stvara komentatorski kolaž od tekstova koji su mu bili pri ruci, splitski humanist zapravo ne čini ništa neobično niti moralno dvojbeno.⁶⁵

Odgovor na drugo pitanje – postoji li odnos između tipa izvora i vrste građe koja je iz njega ekscerpirana – donekle se razabire iz onoga što je dosad rečeno. Uz napomenu da nisu posrijedi stroge razdiobe, nego dominantne tendencije, možemo ustvrditi da se izvorima eksplicitnog tipa (bilo da su u imenovani ili uporabljeni *tacite*) Marulić pretežito služi kada iznosi podatke o povijesnim osobama i događajima. Tako npr. za godine vladanja i kratke podatke o djelima rimskih careva i vojskovođa crpi iz Euzebija (Septimije Sever: *In epigr.* 11,2; Vespazijan: 13,2; Narzet: 35,1; Trajan: 73,2; Marko Aurelije: 124,2) i iz Jeronima (Konstantin: 16,1 i 16,3).⁶⁶ Tu mu u pomoć priskače i Svetonije (62,2; 75,1), koji mu ipak poglavito služi kao izvor genealoških podatke o članovima carskih obitelji (69,2; 70,1). Za kasnije careve korisno su mu vrelo *Scriptores historiae Augustae* (11,3; 12,1; 134,2), koji pripadaju skupini implicitnih izvora.⁶⁷ *Plinius Primus*, tj. Pseudo-Sekst Aurelije Viktor, dao je podatke o glasovitim Rimljanima republikanskog razdoblja (Apije Klaudije Ceko: 33,1; Publije Kornelije Scipion Afrički: 51,2; Kvint Fabije Maksim: 71,2; Gaj Marije: 72,3). Plinije

---

⁶³ Usp. Grafton 1977: 152. U novije vrijeme Accame (2008: 116-117) pokazuje kako u procjeni Letove izvornosti ipak treba biti oprezniji: on sa Servijem često polemizira, a k tomu se trudi unijeti nove podatke, kojih nema u antičkih komentatora.

⁶⁴ Usp. Zetzel 1975.

⁶⁵ Nije naodmet spomenuti da u Marulića nema ni traga od ozbiljnih mistifikacija kakve ćemo naći npr. u Pomponija Leta, koji je tvrdio da posjeduje potpun tekst Enija, ili u Calderinija, koji je za potporu svojih tvrdnji jednostavno izmislio rimskog pisca Marija Rustika (usp. pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku**; Grafton 1988: 31).

⁶⁶ Za dalje potvrde usp. **Tablicu 6.1.1.** i **Tablicu 6.1.1 (dodatak).**

⁶⁷ Usp. **Tablicu 6.2.3.**

Stariji pretežitno je zemljopisni i etnografski izvor (Ravena: 61,2; Kalaguritanci: 67,1; Olimp: 110,1; Salona, Delmati: IV,2) te vrelo za različita *curiosa* (I,4; 94,2; 132,2; 139,3); plinijevsku vrstu građe daju Mela (94,2; 121,1; 113,3) i Strabon (IV,2; 139,2). Svestrana *Historia naturalis* ponekad pomaže kod leksičkih i etimoloških objašnjenja (110,2; 120,3), no sasvim je očekivano da će za *vocabula rara vel inusitata* pomoć tražiti u Festa (38,2; 60,2; 132,2; 134,1) ili Nonija Marcela (120,2).

Na implicitni tip izvora (tj. mahom djela humanističke leksikografije) Marulić se oslanja kad iznosi objašnjenja o državnim i vjerskim starinama – o rimskim magistratima i svećenicima (osobito je čest izvor Pomponije Leto) te o pravnim normama (Maffeo Vegio, koji se krije iza eksplicitno imenovanih Gaja, Paula i dr.). Perotti i Maio izvor su za veći dio leksičkih objašnjenja; znatnu filološku pomoć, osobito za grčke riječi i imena, daje Tortelli, u kojem se k tomu mogu naći korisni mitološki i zemljopisni podatci.

Indikativno je da je Tortelli glavni mitološki izvor i za Perottija – iako bismo očekivali da će i on i Marulić posegnuti za Ovidijevim *Metamorfozama*. Pa i takav intelektualni kapacitet kao što je bio Angelo Poliziano rado se u svojim jednostavnijim komentarima, namijenjenima početnicima, služio suvremenim priručnicima – Vallinim i Maiovim djelom – samo što je on, za razliku od mnogih drugih, vrlo dosljedno navodio svoje izvore.⁶⁸ Uvjerljivo objašnjenje, koje pomaže da se razumije kompilatorski *modus operandi*, daje Martine Furno:

[...] le compilateur préfère aller à un ouvrage où un autre a fait avant lui le premier travail de collation et de reformulation des originaux.⁶⁹

Drugim riječima: humanistički priručnici zgodno su vrelo i komentatoru, jer sadrže već kompiliranu, pokraćenu i indeksiranu građu, pogodnu za brzo konzultiranje i preuzimanje u vlastito djelo.⁷⁰

Tako dolazimo i do trećeg pitanja: kako je Marulić postupao sa svojim izvorima? Najvišoj razini vjernosti pripadaju eksplicitni i neadaptirani citati: Euzebije (*In epigr.* 11,2), Valerije Maksim (18,2; 51,2), Pseudo-Sekst Aurelije Viktor (33,1; 51,2; 71,2), Marcijal (34,3), Plinije Stariji (61,2; IV,2; 132,2), Svetonije (75,1), Juvenal (93,1), Platon (101,1),

---

⁶⁸ Usp. Grafton 1977: 155.

⁶⁹ Furno 1995: 29.

⁷⁰ Ovdje prikazana korelacija između tipa izvora i vrste građe dodatan je argument, *a posteriori*, za uspostavljenju podjelu na eksplicitne i implicitne izvore.

Strabon (IV,2; 139,2), Cezar (IV,2). Ovima se mogu pribrojiti i citati iz pjesnika: Vergilije (108,2; IV,1; 113,2), Horacije ("Lukrecije", 110,4), Ovidije (132,2; "Juvenal", 135,2) i citati iz Svetog pisma (usp. **Tablicu 6.1.1**).

U manje ili više izmijenjenu obliku pojavljuju se kod Marulića citati iz svih tipova izvora. On ih parafrazira i adaptira onako kako odgovara njegovoj svrsi, ne težeći za dosljednošću, nego postupajući – sasvim u skladu s humanističkim uzusima – pragmatično: važno je čitatelju prenijeti bit obavijesti sadržane u izvoru. Martine Furno i ovdje, na primjeru Perottija, dobro ocrtava pristup karakterističan za kompilatore druge polovice 15. st.:

Etablir une typologie sûre des différents procédés de déformation de textes compilés est une tentative encore moins obvie que d'en identifier les éléments. [...] Individualiser les techniques de Perotti en ce domaine est difficile, parce que l'humaniste n'a pas de réelle constante, ni de méthode très cohérente. L'essentiel semble être l'empirisme, où les sources sont traitées en fonction des besoins.⁷¹

Neujednačenost postupka nalazimo kod Marulića u *Repertoriju* i u komentarima uz Katula.⁷² Sasvim očekivano, i u komentarima uz natpise uočiti ćemo kako on svoje izvore adaptira nedosljedno, u skladu s potrebama što ih diktira primarni tekst.

U preoblikama predložka najčešće se služi postupcima kao što su pokraćivanje, preinaka sintaktičkog ustroja, sinonimska zamjena itd. Dostajat će nekoliko primjera. Dva se mjesta iz Plinijeva *Prirodopisa* povezuju i sažeto prepričavaju ovako:

Igitur ars facta denarios probare, tam iucunda plebei lege, ut Mario Gratidiano vicatim totas statuas dicaverit. (*Hist. nat.* 33,132)

Primus tamen honos coepit a Graecis, nullique arbitror plures statuas dicatas quam Phalereo Demetrio Athenis, siquidem CCCLX statuere, nondum anno hunc numerum dierum excedente, quas mox laceravere. Statuerunt et Romae in omnibus vicis tribus Mario Gratidiano, ut diximus, easdemque subvertere Sullae introitu. (*Hist. nat.* 34,27)

Trecentę et sexaginta statuę Demetrio Phalerio Athenis positę olim fuisse memorantur et ab iisdem qui illas posuerant non multo post fractę atque contritę. Caio Mario Romę

---

⁷¹ Furno 1995: 55-56.

⁷² Za *Repert.* usp. Novaković 1998: 13-15; za komentare uz Katula usp. Lučin 2007a: 41-42.

omnibus uicis idem honos habitus, deinde in introitu Syllę per ignominiam sublatus euersis simulachris quę ipsi Mario erecta erant. (*In epigr.* I,4)

Na sličan način u sažetu se obliku pojavljuje i jedno mjesto iz Pomponija Mele:

Colunt effigies multorum animalium atque ipsa magis animalia, sed alia alii: adeo ut quaedam eorum etiam per inprudenciam interemisse capitale sit, et ubi morbo aut forte extincta sint sepelire ac lugere sollemne sit. Apis populorum omnium numen est: bos niger certis maculis insignis et cauda linguaque dissimilis aliorum. (Mela 1,58)

Syri autem et Eęgyptii animalium effigies adorabant et magis (ut Pomponius inquit) ipsa animalia, apim pęsertim, hoc est bouem nigrum certis maculis insignem et cauda linguaque dissimilem aliorum. (*In epigr.* 121,1)

Kao dobra ilustracija može poslužiti kratak citat iz Cezara, što se u Marulića pojavljuje i preuzet *verbatim* i kao adaptiran citat umetnut u vlastitu rečenicu:

Est autem oppidum, inquit, et loci natura et colle munitum. (*Bell. civ.* 3,9,2)

Tunc enim et loci natura et colle munita dicitur quia latus montis occupabat, postea uero cum muro hoc, de quo loquimur, in tantum fuit dilatata ut maior pars eius in planicie quam in cliuo sedisse appareat. (*In epigr.* 124,5)

Da bi mogao identificirati članove carskih obitelji koji se spominju u natpisima i njihove rodbinske odnose, Marulić se, koliko u ovom času možemo znati, uvelike služio Svetonijem.⁷³ Pritom je morao primijeniti osobit postupak: podatke što ih iznosi carski biograf, onako raspršene u udaljenim poglavljima raznih životopisa, morao je najprije pronaći i povezati, a zatim od njih konstruirati vlastiti, znatno kraći tekst. Dobar je primjer komentar uz nadgrobni natpis Agripine Starije:

---

⁷³ Ne može se isključiti mogućnost da je Maruliću bio pri ruci kakav posredni izvor (prema već citiranoj formulaciji: "un ouvrage où un autre a fait avant lui le premier travail de collation et de reformulation des originaux", Furno 1995: 29) – ali takav zasad nismo uspjeli utvrditi.

(Agrippina)⁷⁴ Hęc fuit M. Agrippę et Iulię, Augusti filię, filia. Ob hoc dicitur Augusti neptis. Vxor autem fuit Germanici Cęsarıs, qui ante extinctus est quam ad principatum peruenisset, relicto Caio filio superstite, qui cognominatus est Caligula, et hic Tiberio successit in imperium. Ideo dicitur mater Cai Cęsarıs Augusti Germanici principis. Cui successit patruus suus, Germanici frater, Claudius Nero, qui Messalinam uxorem ob impudiciciam interimi fecit, sed non minus impudicam superduxit Agrippinam, Germanici fratris et Agrippinę filiam, quę ante Domitii Neronis fuerat uxor et eidem genuerat Neronem, qui a Claudio uictrico in filium adoptatus eidem successit in regno et postquam principatum adeptus est, omnium immanissimus euasit. (*In epigr.* 70,1)

Ako je naša pretpostavka točna, podatci koji se tu iznose preuzeti su iz barem triju Svetonijevih životopisa: *Aug.* 86,3; *Calig.* 7; *Ner.* 1,2 *et passim*.⁷⁵

Za kasnije careve na sličan je način poslužila zbirka *SHA*; tako je npr. prema životopisu Marka Aurelija, što ga je sastavio Julije Kapitolin, Marulić kompilirao ovakav prikaz:⁷⁶

(Marcus Antoninus Augustus)⁷⁷ Marcus Antoninus ab Antonino Pio adoptatus eo defuncto ex senatus autoritate reipublicę regimen suscepit. Cum Lucio Vero fratre primus equo iure imperauit. Vxorem habuit Anniam Cornificiam, deinde Faustinam iuniorem, amitinam suam. Gręcis Latinisque perdiscendis litteris operam dedit philosophięque incubuit studiis. Pio ipsi morum uiteque probitate persimilis fuit. Marcomanos, Germanię gentem, in Danubii transitu uicit. Cum Commodo filio, quem

---

⁷⁴ Podebljani slog u zagradama unutar citata iz *In epigr.* označava Marulićev marginalni naslov; usp. **Načela ovog izdanja** (u **Prilogu**).

⁷⁵ Odnosni su kaputi predugi da bismo ih ovdje citirali *in extenso*. Ostali slučajevi takve uporabe Svetonija: *In epigr.* 62,2; 69,2.

⁷⁶ Kao što je već rečeno (usp. komentar *ad loc.* u **Tablici 5**), natpis 134. zapravo ne spominje Marka Aurelija, ali to za naše izvode na ovom mjestu nije važno.

⁷⁷ Za našu raspravu na ovom mjestu nije važno što Marulić do carskog imena dolazi krivim odčitavanjem natpisnog teksta: on čita MARC. AN. A. umjesto MARCANA (usp. *CIL* III 1935), pa to razrješava kao *Marci Antonii Augusti* (134,1) i na tome gradi komentar u 134,2. Usp. i pogl. **7.6. Opća svojstva Marulićevih komentara**. Rukopis A (f. 78/1) ima MARCAN. A., pa je moguće da je natpis u Papalićevoj zbirci već tada bio oštećen. Na sačuvanu kamenom originalu (Arheološki muzej u Splitu) čita se: CONSEN[TI]O DEORVM / MARCAN[A] SOZOMENE / IMPERI[O] FECIT. Usp. i **Tablicu 5**, *ad* 134.

de Faustina genitum Cęsarem nuncupauerat, triumphauit. Aufidio Cassio a senatu hoste iudicato post eius necem Antiochenis, qui cum illo coniurauerant, ueniam indulsit. Marcomanos bello repetiit tertioque anno quam ad eam expeditionem profectus est uita decessit, Commodus filio relinquens imperium. Luxit eum ciuitas, quisque omnium optimum fuisse pędicauit. Imperauit annos XVIII, uixit LXI. (*In epigr.* 134,2)⁷⁸

Iz tog izvora komentator najprije preuzima podatak o adopciji:

Patre mortuo ab avo paterno adoptatus et educatus est. (*M. Ant.* 1,10)

zatim onaj o preuzimanju vlasti i o podjeli vladarskoga prava s bratom:

Post excessum divi Pii a senatu coactus regimen publicum capere fratrem sibi participem in imperio designavit, quem Lucium Aurelium Verum Commodum appellavit Caesaremque atque Augustum dixit. Atque ex eo pariter coeperunt rem publicam regere tuncque primum Romanum imperium duos Augustos habere coepit, ... lictum cum alio participasset. (*M. Ant.* 7,5-6)

U nastavku mu se potkrala pogreška; povezivši *uxorem* s prethodnim *Anniam Cornificiam* (možda zbog interpunkcije u izdanju kojim se služio?), zaključio je da je Anija Kornificija bila prva supruga Marka Aurelija, dok Kapitolin zapravo kaže da mu je bila sestra:

Habuit et sororem natu minorem Anniam Cornificiam, uxorem Anniam Faustinam, consobrinam suam. (*M. Ant.* 1,8-9)

Marulić točno zaključuje da je Faustina mlađa bila druga supruga Marka Aurelija (vjerojatno na temelju *M. Ant.* 6,1). O obrazovanju budućega cara mogao se obavijestiti iz *M. Ant.* 2, gdje se osobito ističe njegova rana sklonost filozofiji:

Philosophiae operam vehementer dedit et quidem adhuc puer. (*M. Ant.* 2,6)

---

⁷⁸ Za ostale slućajeve slične uporaba *SHA* usp. *In epigr.* 11,2; 12,1.

Primjere bismo mogli umnažati, ali već iz navedenoga jasna je mozaična narav Marulićeve kompilacije narativnoga teksta: udaljeni ulomci iz izvora povezuju se, preoblikuju i redaju u kratak informativni pregled.

Kronika Euzebijeve, Jeronimova i Palmerijeve (Marulić imenom navodi samo prvoga)⁷⁹ ekscerpirana je na dva načina. Prvi je kolažno citiranje: nekoliko doslovno prenesenih i potpunih rečenica, koje su izvorniku rastavljene većom ili manjom količinom teksta, nižu se jedna za drugom, uz navođenje izvora. Potvrda je samo jedna: usp. *In epigr.* 11,2 i kritički aparat *ad. loc.* Drugi, redoviti način (sličan postupku s narativnim izvorima kakvi su Svetonije i *SHA*) sastoji se u kolažiranju s parafrazom: rečenice koje sadrže važne podatke, a koje su u izvorniku međusobno udaljene, opet se nižu jedna za drugom, ali se pritom i preinačuju. Evo samo jednog primjera:⁸⁰

(Constantinus) Hoc quidem propterea quod Maxentium, Herculii Maximiani filium, a pretorianis militibus Augustum appellatum ad pontem Miluium uicit atque interfecit anno imperii sui VI. Deinde idem anno XXVI pacem dedit Christianis, idolicularum templa subuerti iussit. Extremo uite suę tempore ab Eusebio, Nicomediensi episcopo, baptizatus in Arrianum dogma declinauit. Quum bellum pararet in Persas, iuxta Nicomediam in Acirone, uilla publica, moritur anno ętatis suę LXVI et anno salutis CCCXL. Regnauit annos XXXI. Tres eius liberi, Cęsares Augusti appellati, susceperunt imperium: Constantinus, Constantius et Constans. (*In epigr.* 16,1)

Prva Marulićeve rečenica sastavljena je od dviju Euzebijevih.⁸¹

---

⁷⁹ Na Palmerijevu *Kroniku* poziva se u *Instit.* 2,11 (= Inst I, 435), a na onu Prospera Akvitanca, koji se nalazi u istom izdanju (usp. ovdje bilj. 81), u *Vita Hier.* (usp. Marulić 1994a: 39, 47).

⁸⁰ Za ostale potvrde usp. kritički aparat u izdanju *In epigr.* u **Prilogu**.

⁸¹ Euzebije i Jeronim citiraju se prema izdanju: *Eusebii Caesariensis episcopi Chronicon, id est temporum breuiarium incipit foeliciter, quem Hieronymus presbyter diuino eius ingenio Latinum facere curauit et usque in Valentem Cęsarem Romano adiecit eloquio. Quem et Prosper deinde et Matheus Palmerius, qui ea quę consecuta sunt adiecere curauere, eidem postpositi subsequuntur.* Venetiis: Erhardus Ratdolt, 1483. Broj u uglatim zagradama navedn je prema kontrolnom izdanju: *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis presbyteri Opera omnia*, vol. 8, accurante J.-P. Migne, Parisiis, 1846 (PL 27).

Maxentius, Herculii Maximiani filius, a pretorianis militibus Romę Augustus appellatur. (Euseb. *Chron.* A. D. 312 [= 310])

Maxentius iuxta pontem Miluium a Constantino superatus occiditur anno imperii sui sexto. (Euseb. *Chron.* A. D. 318 [= 316])

Zapaziti je u Marulića sintaktičko stapanje, provedeno redukcijom zajedničkog elementa, (*Maxentius*), pretvaranje pasivne konstrukcije u aktivnu, uz promjenu padeža i glagolskog lika, participsko sažimanje (*appellatur > appellatum*) te preinaku slijeda particip + 3. l. jd. (*superatus occiditur*) u slijed dvaju koordiniranih glagola u 3. l. jd., uz sinonimsku zamjenu, ne samo u glagolima (*uicit atque interfecit*) nego i u prijedložnoj konstrukciji (*iuxta pontem > ad pontem*). Pri svemu tome ostali su sačuvani podatci iz polaznoga teksta.

Drugoj Marulićevoj rečenici izvor su jedna Euzebijeva i jedna Jeronimova:

Pax nostris a Constantino [*ex Cans-*] redditur. (Euseb. *Chron.* A. D. 321 [= 316])

Edicto Constantini gentilium templa subuersa sunt. (Hier. *Chron.* A. D. 335)

Treća i četvrta, koje i u izvorniku slijede jedna za drugom, preuzete tako da je prva Jeronimova znatno pokraćena, a inače su intervencije minimalne:

Constantinus extremo vitę suę tempore ab Eusebio, Nicomediensi episcopo, baptiçatus in Arrhyanum dogma declinat, a quo vsque in p̄sens tempus ecclesiarum rapinę et totius orbis est secuta discordia. Constantinus, cum bellum pararet in Persas, in Acirone, villa publica iuxta Nicomediam, moritur anno ętatis suę 66. (Hier. *Chron.* A. D. 340)

Posljednje dvije rečenice uzete su s dvaju udaljenih mjesta kroničarskog prikaza – sa samog početka i samog kraja Konstantinova života i iz leme koja najavljuje sljedeće vladare:

Romanorum 34. regnauit Constantinus annis 30, mensibus 10. (Euseb. *Chron.* lemm. ante A. D. 312 [= 310])

Post quem liberi eius tres ex Cęsaribus Augusti appellantur. (Hier. *Chron.* A. D. 340)

Romanorum 35. regnauit Constantinus, Constantius et Constans annis 24, mensibus 5, diebus 12. (Hier. *Chron.* lemm. ante A. D. 341)

Napomenuti je da se prikaz Konstantinova života zaključuje Marulićevim moralističkim komentarom i autoreferencijalnom ogradom o nedostatnu znanju, te navođenjem drugog izvora (Laktancija), koji bi ipak sadržavao traženi odgovor:

Nihil illi baptismi Christi profuit si Arrianus et non Christianus decessit. Vtrum autem deposito errore obierit, incertum habeo, nisi quod a Lactantio, viro eloquentissimo, tanquam Christianus commendatur.⁸² (*In epigr.* 16,1)

Još veći raspon kompilacijskih i adaptacijskih postupaka očituje se u preuzimanju iz implicitnih, ujedno nenarativnih izvora, tj. iz humanističkih priručnika. Tu se možda najbolje može razabrati Marulićeva vještina ekscerpiranja, sažimanja i parafraziranja. Umjesto pojedinačnih primjera, čitatelj se upućuje na **Tablicu 6.2.4**. U njoj se nalaze svi identificirani implicitni izvori iz humanističkih pisaca, koji su postavljeni usporedno s Marulićevim tekstom. Dijelovi teksta koje on iz predloška preuzima doslovno doneseni su podcrtanim kurzivom; oni koji su adaptirani (bilo da je posrijedi morfološka ili sintaktička preinaka, sinonimska zamjena ili sl.) doneseni su podcrtanim običnim slogom, a oni dijelovi koji nisu nikako preuzeti nisu nikako ni označeni. Prekrajanje predloška označeno je slovima u uglatim zagradama ([a], [b], [c] itd.), koja omogućuje da se prati kako je izvornik podijeljen na manje smisaone cjeline, a ove zatim montirane u nešto drugačijem redosljedju. Manje promjene u redu riječi, sintagmi ili rečenica i slične adaptacije nisu posebno označavane, ali bit će lako uočljive promatranjem usporednih tekstova.

---

⁸² Usp. Lact. *Inst.* 1,1,13-16; 7,27,11-17.

Tablica 6.2.4.
Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima

Napomene

Ovdje se daju samo usporedbe s komentarskim dijelom *In epigr.* (bez paratekstova).

Uvršteni su i neki antički izvori – ondje gdje s humanističkima čine dio cjelovite informacije u Marulićevu komentaru.

Gdje je dvojbena je li navedeni tekst bio Marulićev izvor, to je označeno upitnikom prije kratice izvora: [?].

Ortografija u Per. u svemu slijedi kritičko izdanje (Perotti: 1989-2001), pa otud neobične grafije *qum*, odvojeno *que* i dr. Isto vrijedi i za podebljane dijelove sloga u Per., koji u kritičkom izdanju označuju *notabilia* što su u Perottijevu autografu bila izvučena na marginu i služila su kao leme.

<p><i>In epigr.</i> 1,1:</p> <p>D. M. <u>Diis manibus, id est bonis; manum enim ueteres bonum dicebant.</u> Dii manes autem dii inferi sunt, quibus monumenta consecrabant, unde integrum interdum legimus: Diis manibus sacrum.</p>	<p>Per. 4,133,1-3:</p> <p>Hinc mane, qum dies clarus est ab omine boni nominis. <u>Manum enim ueteres bonum dicebant.</u> Vnde dii manes appellati, <u>hoc est boni</u>, quos etiam metu mortis supplices uenerabantur [...]</p>
<p><i>In epigr.</i> 2,1:</p> <p><u>Consules a consulendo dicti. Duo</u> creabantur singulis annis.</p> <p><u>Summa totius imperii apud ipsos erat. Hi senatum per accensos et precones cogebant, exercitus ductabant, numerum annorum signabant, his prouincie scribebantur</u></p> <p><u>ac, ne sibi regium ius uendicarent, cautum est ut ab eis prouocatio esset.</u></p> <p><u>Coercere poterant et in uincula publica duci iubere.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. Aii v:</p> <p>(De consulibus) <u>Consules dicti duo a consulendo</u>, idest prouidendo; creati sunt comitiis centuriatis a praefecto urbis [...]. <u>Apud eos summa totius imperii erat. Hi senatum</u> populumque <u>per accensos et praecones cogebant</u>, hi <u>exercitus ductabant</u>, ab eorum magistratu <u>numerus annorum signabatur. Prouinciae consulibus describebantur</u>, penes quos, inquit Pomponius, summum ius uti esset, lege rogatum est <u>et, ne per omnia regiam potestatem sibi uindicarent</u>, lege <u>cautum est ut ab eis prouocatio esset</u>, ne ue possent in caput ciuis Romani animaduertere iniussu populi. Solum relictum est illis <u>ut coercere possent et in uincula publica duci iuberent.</u></p>
<p><i>In epigr.</i> 2,1:</p> <p><u>Summa</u> deinde <u>potestas</u> ad <u>dictatorem</u> translata est. Dictator <u>in summis</u> reipublice <u>periculis creabatur.</u> Summa illi potestate</p>	<p>Per. 3,447,3-16:</p> <p>Primus Romae dictator factus est T. Largius latino bello. <u>Summa</u> haec <u>potestas</u> erat, habens ius animaduertendi in cuiusque ciuis Romani caput, <u>nec ab ea prouocandi ius</u></p>

data non erat ab eo ius prouocandi.
Lictores et uniuersa regum habebat insignia.

Idem magister populi cognominatus de patribus eligebatur, deinde primus de plebe dictator creatus est C. Marius Rutilus.
Semestris primo hic magistratus fuit, postea annuus. Dictator ex eo dicitur quod futuros magistratus dictare soleret.

erat. Lictores et uniuersa Regum insignia habebat. Nec alio pacto creari solebat quam quum uis aliqua maior repente oborta ingentem urbi cladem minitari uideretur.
Dictatori caeteros magistratus eligere licebat, á quibus dictandis quidam uolunt dictatorem appellatum; magistratus eius sex tantum mensibus durabat. Dicebat sibi **magistrum equitum**, qui talis apud dictatorem erat quales apud Reges **tribuni equitum** Celerum que; et ut dictatori ius summum in populum erat, ita magistro equitum in omnes milites atque accensos. Primus magister equitum **Cassius** fuit, á **T. Largio** primo Dictatore creatus. Principio non nisi ex patribus legi Dictatorem fas fuit. Postea bello Romanorum cum Faliscis primus de plebe dictator creatus est C. Marius Rutilus, qui et ipse magistrum equitum etiam de plebe hominem **L. Plautum** dixit. Magistratus eius **Dictatura** appellatur.

Per. 10,2,4-9:

Hinc magistros pagorum, societatum, uicorum, collegiorum dicimus qui pagis, uicis, societatibus praesunt, **magistrum equitum**, cui summa potestas in equites erat, addebaturque semper **dictatori**, cui summa potestas erat in populum, á quo et magister populi dicebatur.

[?] **Pomp. Laet. f.** Aii v:

(De dictatore et magistro equitum) Dictatura summus magistratus fuit habebaturque in summo periculo ultimum remedium. II secures dictatorem praecedebant. Ab eo ad populum prouocatio non erat et ei capitis animaduersio data est. Sex mensibus durabat, designabat sibi dictator magistrum equitum, qui primus fuit Sp. Cassius.

In epigr. 2,2:

Clauis [!] annalis dicitur qui singulis annis figebatur in pariete templi ut numerum annorum clauis fixi indicarent,

Per. 2,445,1-7:

Clauis á claudendo dicitur: ob id enim figitur, ut claudat siue contineat aliquid.
Clauis annales appellabantur qui figebantur in pariete templi per annos singulos, ut per eos numerus annorum colligeretur. Erat enim lex priscis litteris ac uerbis scripta ut qui

<p>et id quidem in <u>templo Mineruae, quod eius deae numerum putabant esse.</u></p>	<p>praetor maximus esset idibus septembris clauum pangeret. Nam, quia rarae per ea tempora litterae erant, notae numeri annorum clauui fuere. <u>Mineruae</u> autem <u>templo</u> ea lex dicata erat, <u>quod numerum Mineruae inuentum putabant esse.</u> [...]</p>
<p>In epigr. 6,1: <u>Nupti</u> autem <u>dicebantur</u> mariti. Nam in Plauto legimus: <u>Libet etiam Carinum quid agat obseruare, nouum nuptum.</u></p>	<p>Per. 39,3,6-8: Vnde non modo mulier, quae uiro tradebatur, nupta, sed etiam uir, cui tradebatur, nuptus dici solebat. Plautus: <u>Libet etiam Carinum, quid agat scire nouum nuptum.</u></p>
<p>In epigr. 9,1: <u>Tertium consul et tertio consul</u> inter se <u>differunt</u>. Tertio <u>locum innuit</u> et duos <u>ante factos</u> consules significat, tertium <u>ad tempus refertur</u> et eundem bis <u>ante consulem fuisse</u> ostendit.</p>	<p>Per. 48,22,9-10: <u>Tertio Consul et tertium Consul</u> eo modo <u>differunt</u> quo quarto Consul et quartum Consul differre supra ostendimus. Per. 48,5,4-7: Et quarto ac quartum aduerbia. In quo notandum quod quarto Consul et quartum Consul non idem sunt. Nam quarto <u>locum designat</u> et tres <u>ante factos</u>, quartum uero significat <u>tempus</u> et ter <u>ante factum</u>.</p>
<p>In epigr. 15,2: Taurobolium siue criobolium fecit: puto his uocabulis illud exprimi quod alii dixerunt <u>taurilia</u>. <u>Ludi erant in honorem deorum inferorum facti, quos et boalia et bubetias dixerunt.</u> <u>Tarquino</u> enim <u>Superbo rege in mulieres grauidas pestilentia grassata est.</u> Putauerunt id accidisse quod taurinam per dies multos esitassent. <u>Lege igitur lata ne amplius ea caro uenderetur, ludos diis inferis instituerunt</u> ideoque ita appellati sunt quia, ut instituerentur, bouis caro fuit in causa.</p> <p>Criobolium ergo quasi caro bouis dictum. Crios enim Graece Latine caro dicitur.</p> <p>Possumus et aliter intelligere, quod uidelicet <u>ea sacra</u> ab illo facta fuerint quae <u>Latinas ferias appellabant</u>. Haec in Albano monte fiebant et inde <u>carnem petere</u> a Romanis</p>	<p>Per. 5,91: Tauri etiam et <u>Taurilia ludi erant in honorem deorum inferorum facti</u>, qui hac de causa instituti sunt: regnante <u>Tarquino Superbo</u> quum magna <u>incidisset pestilentia in mulieres grauidas</u>, existimantes Romani <u>eam factam ex carne taurorum diutius populo uendita, prohibuerunt, ne amplius uenderetur</u>, et ob hoc <u>ludos diis inferis instituerunt, quos et Boalia et Bupetios</u> aliquando <u>uocatos inuenimus</u>. Sed proprie hi ludi sunt bouum gratia celebrati. Solitaurlia uero imolatio erat hostiarum trium, tauri, arietis, uerris, de quibus supradiximus.</p> <p>[?]</p> <p>Mai. 'Latinae feriae': <u>Latinae feriae dicebantur</u> dies quibus <u>foedus ictum est a Latinis cum populo Romano</u>. Isdem <u>licebat populis Latinis petere carnem ex monte Albano a populo Romano ex sacris</u>.</p>

<p><u>populo Latino ius erat. Illic enim primitus Latini cum Romanis foedus percusserant et ex eo annua sacra instituta.</u></p>	<p>Cicero in oratione pro Plantio hoc indicat dum paucitatem hominum in quibusdam municipiis ostendit his quibus ex municipiis uix qui carnem Latinis petant inueniuntur.</p>
<p>In epigr. 17,2:</p> <p><u>Thuscia autem Tyrenia et mare quo alluitur Tyrenum dictum.</u></p> <p><u>Thuscia a thure appellata, quia ea gens sacrificiis dedita erat, uel quia Graeci θύειν sacrificare dicunt.</u></p> <p>Thuscię Vmbria iungitur, <u>loca iuxta Spoletum iugo Apenino exposita. Vmbria quod imbribus superfuerit dicta</u> quando alia loca ei uicina <u>imbrium inundatione cladem</u> passa fuere. <u>ομβροσι</u> autem <u>imber</u> dicitur.</p>	<p>Per. 6,181,1-7: Tyrrhenus uero á Meonia discedens in Italiam uenit, quippe Atys unus ex Herculis atque Omphales prognatis, qum ob sterilitatem famem que emittere populum cogeretur, é duobus filiis sorte iacta Lydum quidem regni successorem instituit. Tyrrhenum uero cum maiori populi parte abire iussit, qui tandem occupata ea parte Italiae, quae ad mare inferum sita est, Tyrrheniam uocitauit et <u>mare ipsum Tyrrhenum</u>, quamuis aliqui <u>uelint mari hoc nomen inditum uel, quod Tyrrheniam alluit</u>, uel quod Tyrrheni nautae in hoc se deiecerunt.</p> <p>Per. 6,182,1-3: Tyrrhenia postea á <u>sacrificiis</u>, quibus maxime <u>ea gens dedita erat, Thuscia appellata</u> est; <u>Graeci enim θύειν sacrificare dicunt</u>, uel á <u>thure</u>, quo maxime in sacrificiis utimur.</p> <p>Tort. 'Vmbria': Vmbria cum i Latino scribitur et a uocabulo Graeco descendit, quod est <u>ομβρος</u>, id est <u>imber</u>. Nam ea <u>loca</u> quae <u>iuxta Spoletum et iugo Aopenino exposita</u> sunt <u>imbribus</u> quandoque <u>oppressa</u>, Vmbriae nomen acceperunt. Vel ut Antonius Augustus de orbis diuisione dixit, <u>Vmbria dicta</u> est quia, ut historiae narrant, tempore aquos<a>e <u>cladis imbribus superfuerit</u>. Quod uerum esse ut ille dixit, montium altitudo potest fortasse comprobare.</p>
<p>In epigr. 18,1: <u>Cyphus genus poculi est, quo in sacrificiis utebantur; idem scyphus dicitur.</u></p>	<p>Mai. 'Cyphus': <u>Cyphus genus poculi quo in sacris utebantur, qui et scyphus etiam dicitur.</u> Tortelli. At cyphus aliud est.</p>
<p>In epigr. 18,1: <u>Ludium Liuius ludionem nuncupat: Acciti,</u></p>	<p>Per. 20,24,6-10: Vnde haberi aliquid ludibrio dicimus, hoc est derisui, contemptui; et ludio histrio. Liuius: <u>Acciti ex Etruria Romam ludiones</u></p>

<p>inquit, <i>ex Hetruria ludiones qui ad tibicinis modum saltabant. Idem ait: Et quia ister Thusco uerbo ludio uocabatur, huiusmodi artifices istriones uocati. Marcianus mulierem etiam ludiam dixit: Ludiam quandam, inquit, Gaditanam saltantem uidimus semicinctam.</i></p>	<p><i>qui ad tibicinis modum saltabant. Idem: Et quia hister Thusco uerbo ludio uocabatur, huiusmodi artifices histriones uocati. Legimus etiam feminas ludias appellatas. Martianus: Ludiam quandam Gaditanam saltantem uidimus semicinctam. Et ludibundus, ludens.</i></p>
--	--

<p>In epigr. 29,1: <i>Pythius Apollo est dictus a Pythone serpente, quem interfecit. A Graecis dicitur Phythius et Phython.</i></p>	<p>Tort. 'Pythius': <i>Pythius prima cum y Graeco, sequens cum th aspirato et i Latino scribitur. Agnomen fuit Apollinis a Pythone serpente, quem occidit deductum et nonnunquam etiam a Gra<e>cis utrimque cum aspiratione ipsius p scribitur, ac dicitur Phython et Phythius, ut supra uidimus.</i></p>
--	--

<p>In epigr. 29,1:</p> <p>[i] <i>Sphinx monstrosum animal</i> fuisse</p> <p>[j] <i>poete fabulantur, faciem habens uirginis, pennas auis, pedes leonis.</i> De hac Sphinge ita est traditum.</p> <p>[a] <i>Laius, Thebarum rex, Apollinis</i></p> <p>[b] <i>responsum accepit ab eo se periturum quo Iocasta uxor grauida erat.</i></p> <p>[c] <i>Id uitare uolens puerum natum tradit pastori in siluis necandum.</i></p> <p>[d] <i>Pastor per pedes in arbore suspensum dimittit.</i></p>	<p>Per. 28,42,1 - 28,44,10:</p> <p>28,42 Et Oedipus, propter pedum tumorem, οἰδμα enim graece tumor dicitur, πούς pes.</p> <p>[a] Hic <i>Thebanorum rex</i> fuit, <i>Lai</i> filius et <i>Iocastae</i>, quem quum <i>praegnans</i> mater utero gereret, de futura prole consuluisse <i>Apollinem</i> pater dicitur.</p> <p>[b] Quum que <i>responsum</i> á deo accepisset, <i>mori eum manu nascituri infantis oportere</i>,</p> <p>[c] <i>natum</i> custodi armentorum suorum <i>necandum</i> tradidit,</p> <p>[d] qui, dum aetati compatitur et simul regi obtemperare contendit, <i>perforatis infantis pedibus</i> et transmissio uimine <i>suspendit ad arborem</i>, quasi mox inedia moriturum. Seneca: "Me deo teste damnauit parens Calido que teneros transiit ferro pedes. Et in alta nemora pabulum misit feris".</p> <p>[e] Sed, quum forte eà transiens Phorbas</p>
--	--

<p>[e] <u>Inuentum puerum sibi que allatum</u> Polybius, Corinthiorum rex, pro suo nutriuit</p> <p>[f] Ø</p> <p>[g] <u>et a tumore pedum</u>, per quos pependerit, <u>Oedipodem uocauit</u>.</p> <p>[h] Ø</p> <p>[k] Oedipus autem grandior factus <u>Laium</u>, nesciens suum esse <u>genitorem</u>, <u>interimit</u>.</p> <p>[l] Ø</p> <p>[u] Deinde Iocasta iubente</p> <p>[m] Sphinx proposuit <u>enygma</u></p> <p>[o] <u>quod qui soluet, Iocastam cum regno acciperet uxorem</u>,</p> <p>[n] qui <u>autem se soluturum offerret et nesciret, capite mulctaretur</u>.</p>	<p><u>Polybi Corinthiorum regis pastor infantis uagitus audisset, eò extemplo profectus puerum pedibus iam tumentem concisis uinculis sustulit</u></p> <p>[f] et Corinthio cuidam donauit, qui eum laetus accepit et ad Meropem Polybi regis uxoris perductum, quod liberis careret, dono illi dedit.</p> <p>[g] Haec cum uiro pariter quasi filium caelitus missum <u>educauit et á pedum tumore uocauit Oedipodem</u>, nostri etiam Oedipum dicunt.</p> <p>28,43 [h] Hic, qum aliquando Thebas perrexisset, comperta ibi Sphinge eius aenigma dissoluit ac monstrum interemit. Vnde obscurarum rerum interpres est dictus. Terentius: "Dauus sum, non Oedipus". Plautus: "Nam isti quidem Heraclidae orationi Oedipi Opus est coniectura, qui Sphingis aenigma dissoluit".</p> <p>[i] <u>Sphinx monstrosum</u> Aethiopiae <u>animal</u> est é simiarum genere, fusco pilo, mammis in pectore geminis, ad homines spetiem maxime accedens, solo pilo et solitudine feram assimilante.</p> <p>[j] <u>Poetae faciem habere uirginis fingunt, pennas auium, pedes leoni</u> [!].</p> <p>[k] Diodorus: "Oedipus orta inter Phocenses seditione, ira accensus <u>Laium parentem inscius occidit</u>".</p> <p>28,44 [l] Sphinx belua biformis Thebas eo tempore uenisse traditur</p> <p>[m] <u>proposuisse que aenigma</u>,</p> <p>[n] <u>quod, qui non solueret, periret</u>. Inde plerique ob rem ambiguam ac perobscuram interrepti.</p> <p>[o] <u>Soluenti Iocastae connubium et Thebarum regnum propositum praemium erat</u>.</p>
---	--

<p>[p] Ø</p> <p>[q] Ab eis itaque qui Iocastę nuptias petebant querebatur <u>quodnam</u> esset <u>animal quadrupes, bipes et tripes</u>.</p> <p>[r] <u>Oedipus hominem esse dixit, qui infans manibus pedibusque obrepat, adultus pedibus tantum incedat, senior titubantem gressum firmet scipione</u>.</p> <p>[s] Ø</p> <p>[t] Soluta enygmate <u>Oedipus Iocastam matrem</u> inscius <u>capit uxorem et Thebarum regnum. Putabatur enim Polybii, Corinthiorum regis, esse filius</u>.</p>	<p>[p] Praeter Oedipum soluere potuit nemo.</p> <p>[q] Id erat huiusmodi: <u>Quodnam animal bipes</u>, idem <u>tripes</u> ac <u>quadrupes foret</u>.</p> <p>[r] Caeteris ambigentibus <u>Oedipus hominem esse asseruit, quod infans quatuor pedibus obrepat</u>, et <u>annis confirmatus duobus incedat, senior tribus, quoniam scipione quasi tertio pede utatur</u>.</p> <p>[s] Sphinx suo iudicio uicta ex aeditiore loco sese praecipitem dedit.</p> <p>[t] <u>Oedipus Iocastam nescius matrem</u> esse, siquidem ab omnibus <u>Polybi Corinthiorum regis filius putabatur, duxit uxorem et Thebarum imperium adeptus est</u>.</p> <p>[u] Ø</p>
--	---

<p>In epigr. 33,3: <u>Decemuiri</u> autem <u>anno ab urbe condita CCCVIII creati sunt et tertio anno depositi ob istud Appii Claudii scelus</u>.</p> <p><u>Datum erat eis ius summum, a quibus prouocatio non erat, datum etiam ut leges corrigerent et interpretarentur</u>. Per eos <u>leges duodecim tabularum</u> late,</p> <p><u>Hermodoro Ephesio autore in Italia exulante, ut quidam aiunt</u>.</p>	<p>Pomp. Laet. ff. [Aiv] – [Aiv v]: (De decemuiris) <u>Anno ab urbe condita CCCVIII decemuiri</u> pro consulibus <u>creati sunt et III anno depositi libidine Appii Claudii</u>. [...] Hi ex Athenis leges tulerunt in X tabulis <u>datumque est eis ius summum, a quibus prouocatio non erat; et datum etiam uti leges corrigerent et interpretarentur</u>. Sequenti anno duas tabulas addiderunt et inde appellatae <u>leges XII tabularum</u>; quidam uolunt non eburnis, sed aeneis tabulis impressas leges pro rostris positas. Quarum ferendarum auctorem fuisse X uiris <u>Hermodorum Ephesium exulantem in Italia scribunt, ut Pomponius refert</u>.</p>
--	---

<p>In epigr. 36,2:</p> <p><u>Prefecti urbis officium erat crimina omnium in urbe cognoscere et quum Caesares urbe abessent, eorum uicem gerere, de omnibus denique rebus ad urbem pertinentibus censere</u>.</p>	<p>Pomp. Laet. f. A v: (De praefecto urbis) Longo post tempore tantum sibi urbis praefectura uendicauit Caesarum temporibus ut <u>crimina omnium in urbe cognosceret et demum, cum Caesares ab urbe abessent, praefectus uelut alter Caesar imperabat, de rebus omnibus quae ad urbem pertinebant censebat</u>.</p>
---	--

<p>In epigr. 36,4:</p> <p><i>Micare enim per uices et sine ordine mouere est, ut illud Vergilii: <u>Micat auribus et tremit artus. Micare etiam digitis sortiri dicitur.</u> Varro: <u>Micandum erit cum Graeco utrum ego illius numerum an ille meum sequatur.</u> Cicero: <u>Dignus est qui cum in tenebris mices.</u></i></p>	<p>Per. 1,163,3-9:</p> <p>A mica quae in arena fulget deductum est mico uerbum, quod proprie est subinde et per interualla, ut micas faciunt, fulgeo.</p> <p>Virgilius: <i>Micat ignibus aether. Idem: <u>Ardentes clypeos atque aere micantia cerno.</u></i> Et, quoniam talis quaedam uariatio dum digitis sortimur apparet, per metaphoram <u>micare aliquando accipimus pro digitis sortiri.</u> Varro: <i><u>Micandum erit cum Graeco, utrum ego illius numerum an ille meum sequatur.</u></i> Cicero: <i><u>Dignum esse dicunt qui cum in tenebris mices.</u></i> Quia uero hoc per uices fit, micare etiam capimus pro eo quod est <u>per uices, et sine ordine mouere.</u></p> <p>Virgilius: <i><u>Micat auribus et tremit artus.</u></i> [...]</p>
<p>In epigr. 36,4:</p> <p><i><u>Lactes sunt per quas labitur cibus.</u> Quae in cornigeris et <u>in homine lactes sunt, haec in aliis dicuntur ilia.</u></i></p>	<p>Per. 2,773,12-14:</p> <p>Lactes quoque a liciendo dicuntur, quod cibum alliciant. <i><u>Sunt enim lactes in oue et homine per quas labitur cibus. In caeteris hae ilia,</u></i> quibus capaciora sunt intestina ad aluum.</p>
<p>In epigr. 36,4:</p> <p>A pecuariis: <u>pecuaria sunt armenta, pecuarii armentarii.</u></p>	<p>Per. 21,30,15-16:</p> <p><u>Pecuarium</u> etiam dicimus aliquando <u>armentarium</u> et <u>pecuaria</u> loca, in quibus armenta consistunt, item ipsa <u>armenta.</u></p>
<p>In epigr. 37,2:</p> <p>Testament. iur. mili.: <u>militibus liberam testamenti factionem primus quidem diuus Iulius Cæsar concessit,</u></p>	<p>Maph. Veg. 'Militibus liberam':</p> <p>Ulpianus de testamento militis. <i><u>Militibus liberam testamenti factionem primus quidem diuus Iulius Caesar concessit:</u></i> sed ea concessio temporalis erat. Postea uero primus diuus Titus dedit: post hos Domitianus, postea diuus Nerua plenissimam indulgentiam in milites contulit: eamque et Traianus secutus est et exinde mandatis inseri coepit caput tale: "Cum in notitiam meam prolatum sit subinde testamenta a commilitonibus relicta proferri, quae possint in controuersiam deduci, si ad diligentiam legum reuocentur, etiam obseruantiam secutus animi mei, integritudinem erga optimos fidelissimosque commilitones, simplicitati eorum</p>

<p><u>ut, quoquo modo testati fuissent, rata esset eorum uoluntas.</u></p> <p>Alioqui <u>testamentum non iure factum dicebatur, ubi solennia iuris deerant.</u></p>	<p>consulendum existimaui, <u>ut quoquomodo testati fuissent, rata esset eorum uoluntas.</u> Faciant igitur testamenta quomodo uolent, faciant quomodo poterint, sufficiatque ad bonorum suorum diuisionem faciendam nuda uoluntas testatoris".</p> <p>Maph. Veg. 'Testamentum aut': Ulpianus de iniusto rupto et irrito testamento. <u>Testamentum aut non iure factum dicitur, ubi solennia iuris defuerunt;</u> aut nullius esse momenti, cum filius qui fuit in patris potestate praeteritus est; aut rumpitur alio testamento, ex quo haeres existere poterit, uel adgnatione sui haeredis; aut irritum constituitur non adita haereditate.</p>
---	---

<p>In epigr. 37,2: Liberto Aug. uindicia manumisso: inter libertum et ingenuum hoc differt quod libertus is est qui seruitute liberatus est, ingenuus qui liber natus est. Vindicia manumissus: id est manus correptione liberatus. <u>Mos enim erat ut dominus tenens manu seruuum diceret: "Hunc hominem liberum esse uolo" statimque de manu emitteret,</u> atque ita seruus uindicabatur in libertatem dicebaturque uindicia manumissus.</p> <p>Vindiciarum etiam actio erat quando <u>inter se litigantes parum terre de qua litigabant ad praetorem deferrent</u> et eius possessionem sibi quisque uindicare niteretur. <u>Quod etiam manus correptio dicitur et uindicatio et ex iure manu consertum.</u></p> <p><u>Mundum muliebrem: ornatum mulieris, quo illa mundior, id est ornatio, in publicum procedat.</u></p>	<p>[?] Per. 4,136,7-9:</p> <p><u>Erat autem mos in manumissione, ut dominus caput aut membrum eius serui, quem liberaturus erat, manu tenens ita diceret: 'Hunc hominem liberum esse uolo', statimque emitteret eum e manu.</u></p> <p>[?] Per. 4,137: Sed apud iuris consultos, quum de aliqua re disceptatur in iure presenti praetore, siue ager siue quid aliud sit, manus conserere dicitur, quum manu apprehendit rem, de qua agitur; quod manus correptio et uindicatio et uindicia dicitur, quod tantum presente praetore fieri solebat. [...] institutum est, ut litigantes non ex iure apud praetorem manum consererent, sed ex iure manu consertum uocarent, ides alter alterum ex iure ad conserendum manum in rem, de qua ageretur, uocarent. Atque profecti simul in agrum, <u>de quo litigabatur, terrae aliquid ex eo, ut puta unam glebam, in ius in urbem ad praetorem deferrent</u> et in ea gleba tanquam in toto agro uindicarent. [...]</p> <p>[?] Mai. 'Mundus muliebris': <u>Mundus muliebris est quo mulier mundior fit; continentur eo speculum, unguenta, uasa unguentaria et similia ueluti labatoristis [!].</u></p>
--	--

	Vlpianus de auro et argento legato.
--	-------------------------------------

In epigr. 37,2: <u>Lege enim tutelari cautum erat nequis tutor per simulationem pupillum fraudaret.</u>	Pomp. Laet. f. [Bvi v]: <u>Lege tutelari cauetur nequis tutor per simulationem [ex simil-] pupillum fraudet.</u>
---	---

In epigr. 37,2: Hoc ut plenius intelligas, <u>totum bonorum corpus as dicitur. As in XII uncias diuidebatur. Vncia duodecima pars assis</u> erat, <u>sextans pars sexta est assis, id est duę uncię, quadrans pars quarta, id est tres uncię, triens tertia pars, id est uncię quattuor, quincunx quinque uncię sunt, semis dimidium assis, id est sex uncię, septunx septem uncię, bes octo, dodrans nouem, dextans decem, deunx undecim, as duodecim, id est tota summa.</u>	Per. 1,280: <u>As</u> proprie iuris consulti diffiniunt <u>omnem quantitatem et omne corpus duodecim uncias continens</u> . Eius partes sunt, ut Varro tradit, <u>Vncia, ab uno dicta, duodecima pars assis; Sextans, sexta pars assis, hoc est duae unciae; Quadrans, quarta pars assis, hoc est tres unciae; Triens, tertia pars assis, hoc est quattuor unciae; Quincunx, quinque unciae; Semis, dimidium assis, hoc est sex unciae; Septunx, septem unciae; Deunx, quasi de una dempta uncia; Dextans, dempto sextante; Dodrans, dempto quadrante, Bes, ut olim, des dempto triente</u> . Aeris minima pars sextula dicitur, quod sexta pars unciae; Semiuncia , dimidia pars unciae. Sestertium dictum quasi semis tertium. Dipondius enim et semis antiquum sestertium facit. Triuncium et nouuncium dicitur, quod trium unciarum et nouem unciarum est. Cf. Font.: Vncia ab uno denominatur, quod ex duodecim ea unica est pars assis; unciae duae sextans, quasi sexta pars assis nuncupatur; quadrans quarta pars, hoc est tres unciae, qui et triuncium quoque dicitur; triens tertia pars assis; quincunx unciae quinque; semis dimidium assis; septunx septem unciae; bes unciae octo, quasi des dempto triente ex asse; dodrans dempto quadrante nouem unciae, quem et nouuncium dicimus; dextans decem unciae dictus quia assi deest sextans; deunx undecim unciae, quasi una uncia ex asse dempta.
--	--

In epigr. 37,2: <u>Lege autem Falcidia, a Falcidio lata, cauetur ne plus dodrante legare liceret, propterea quod multi hereditatem adire recusabant.</u>	Pomp. Laet. f. [Bvi]: (De legibus libellus) <u>Lege Falcidia, a Falcidio lata, cauetur ne plus dodrante legare liceret, propterea quod multi hereditatem recusabant.</u>
--	--

In epigr. 38,2:

Bacchi hæc nomina uel cognomina sunt.
Bacchus ex Semele, Cadmi filia, Iouis filius,
ut poetæ fabulantur.

Bacchus a βακευω, quod est insanio,
dicitur.

Vini enim inuentorem fuisse aiunt, quo
inebriati homines furere consueuerunt.

Dionysius: nomen compositum ex dios et
Nysa, urbe Egypti ubi colebatur, quasi Iouis
Nysius.

Nyseus: ab eadem Egypti urbe, uel a Nysa,
altero Parnasi colle ei sacro.

Bromius: a βρομω, quod est consummo,
quia uinum intemperanter sumptum debilitat
uires.

Iachus: nomen

compositum ex ιουω, quod est uinum, et
χεω, quod est fundens. Ebriosis enim non
bibunt uinum, sed fundunt potu immodico.

Tort. 'Bacchus':

Bacchus prima desinit in c exile et ultima in
ch aspirato scribitur. Fuit Iouis filius ex
Semele, Cadmi filia, ut poetæ omnes
attestant. De quo Ouidius libro
Metamorphoseos III plene omnia pertractat
et, ut Graeci quidam grammatici dicunt,
deriuatur a βακχέω, quod est furo uel
insanio. Hic primus Indiam subiecit et
primus apud Graecos docuit uini usum, ut
testis est Capella libro de nuptiis Mercurii.
Quamobrem teste Festo illi a poetis cornua
dantur eo quod homines nimio uino truces
fiant. [...]

Tort. 'Dionysius':

Dionysius: prima et ultima cum i Latino,
antepenultima uero cum y Graeco scribitur.
Fuit Bacchi proprium nomen et compositum
ex dios et Nysa, urbe inter Arabiam et
Aegyptum, quasi Iouis Nysius. Nam ut ait
Diodorus Siculus libro historiarum quinto,
barbari quidam huius sibi dei genus
uendicauere, ut Aegyptii, qui illum Osiridem,
deum suum, fuisse asserunt, quem omnem
circuisse orbem et docuisse plantare uites et
uini repertorem fuisse dicunt. [...]

[?]

Tort. 'Bromius':

Bromius cum i Latino scribitur. Unum est ex
nominibus Bacchi dictum a βρομω, quod
est consummo, eo quod, ut aiunt, uinum
temperate sumptum omnes superfluitates
consumit et digestionem adiuuat, intemperate
uero humiditatem bonam desiccatur et
neruorum hebetat uires, sicque tremulentos
et effoetos ingurgitatores reddit.

Tort. 'Iachus':

Iachus cum i Latino et ch aspirato scribitur;
nomen est Bacchi quod deductum uolunt ab
ia, hoc est eiusmodi uoce, et χέω, hoc est
fundens, quasi eiusmodi leticiae uoce
clamet. Alii uero componi uolunt ex ιουω,
quod est uinum, per abiectionem partis
diphthongi et commutationem aliarum
litterarum in a uocalem, et χέω, quod est

<p><u>Liber</u>: quoniam <u>ebrii</u> et <u>fandi</u> et <u>agendi</u> <u>quod</u> uolunt libertate utuntur.</p> <p><u>Euchion</u>: <u>α ποτησ ευχισ</u>, hoc est <u>a uoto</u>, <u>quod ei uota et preces exhibentur</u>.</p> <p><u>Lyeus</u>: <u>α λυω</u>, quod est <u>soluo</u>, eo quod <u>mentem corpusque uino dissoluatur</u>.</p> <p><u>Silenus</u> autem <u>fuit Bacchi nutricius</u>, <u>qui super asello sedens Bacchum comitabatur</u>. [...]</p> <p><u>Tyrsis</u>: id est <u>hastilibus pampinis inuolutis</u> et hederā.</p> <p>Potus p̄beatur <u>opipare</u>: id est <u>abundanter</u>, <u>ab opibus</u> deriuatum. Bibentes uero Bacchum clamoribus inuocabant "Hoe Bacche".</p>	<p><u>fundens</u>.</p> <p>[?] P. Fest. 'Liber': <u>Liber</u> repertor vini ideo sic appellatur, quod vino nimio usi omnia <u>libere loquantur</u>. Per. 12,90,6-7: <u>Euchion</u> <u>ἀπό τῆς εὐχῆς</u>, hoc est <u>a uoto</u>, <u>quod ei uota et preces exhibentur</u>.</p> <p>Tort. 'Lyaeus': <u>Lyaeus</u>: prima cum y Graeco, sequens cum ae diphthongo scribitur, ut in antiquis exactisque marmorum inscriptionibus scriptum comperi; nomen est Bacchi, dicente Ouidio libro III Metamorphoseos: Turaque [ex quae] dant Bacchumque uocant Bromiumque Lyaeum. Et deriuatur <u>a λύω</u>, quod est <u>soluo</u>, eo quod <u>mentem et membra uinum dissoluat</u>, unde sequitur paralysis.</p> <p>Tort. s. v.: <u>Silenus</u> cum i Latino et unico l scribitur; prima tamen apud Graecos habet diphthongum ei, quae in i longam conuersa fuit, ut saepe fieri uidimus. <u>Fuit Bacchi nutricius</u>, <u>qui iam senex super asello sedens Bacchum</u> per loca omnia sequebatur.</p> <p>[?] Tort. 'Thyrsis': <u>Thyrsis</u> cum th aspirato et y Graeco scribitur; hasta quaedam erat <u>pampinis inuoluta</u> quam bacchantes in choreis deportabant. Per. 4,65,1; 7-8: <u>Ab opibus opulentus</u> dicitur diues, quasi diuitiarum plenus. [...] Et opiparum, magnarum opum. Vnde opiparum conuiuium dicimus. Á quo opipare aduerbium, <u>abundanter</u>, copiose.</p>
<p>In epigr. 40,2:</p> <p><u>Aediles</u> <u>ab ēde dicti</u>, quorum partes erant <u>edes sacras priuatasque procurare</u>. Hi quinque erant, Romę <u>quattuor</u>. <u>Duo curules a solio eburno denominati</u>, <u>duo cereales a Cerere</u>, id est anona quam curabant dicti.</p>	<p>Per. 2,152,1-2: Et <u>aedilis</u> ab <u>aedibus dicitur</u>, siue, ut quidam uolunt, quod facilis ad eum plebi aditus esset.</p> <p>Mai. 'Aediles': <u>Aediles</u> quoque <u>a sacris aedibus dicti</u>, quibus curandis praepositi erant. Laurentius.</p> <p>Pomp. Laet. f. [Aiii v]: (De aedilibus) Plaebes ubi e sacro monte ad urbem rediit, a patribus impetrauit ut liceret</p>

	sibi alios magistratus creare, qui tribunorum ministri essent, <u>qui aedes sacras et priuatas procurarent</u> et qui annonae praessent. Creauit igitur aediles <u>quattuor: duos ab solio eburneo curules dicti sunt</u> . [...] Alios <u>duos</u> creauit plebes <u>praepositos annonae</u> , quos aliqui putant a diuo Iulio constitutos et <u>nominatos cereales</u> .
--	--

In epigr. 40,3: <u>Quales in urbe senatores, tales in prouinciis decuriones erant.</u>	Per. 26,32,7-8: <u>Nam in municipiis idem est decurio quod Romae senator</u> [...].
--	---

In epigr. 41,1: <u>Presules primi erant inter Salios, Martis sacerdotes, a presidendo Saliis dicti, Salii autem a saliendo appellati. Ferentes enim ancylia, Martis scuta, saltitabant ibantque tripudiantes.</u>	[?] Per. 12,52: Item <u>Salii</u> uocitati <u>Sacerdotes Martis</u> , quod in portandis ancilibus saltare eos mos esset. Liuius: "Numa salios duodecim Marti Gradiuo legit, tunicae que insigne dedit et super tunicam aeneum pectori tegmen; caelestia que arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis solenni que saltatu iussit. [...] Item Praesul , qui Saliis praerat, hoc est: pontificatum gerebat; et praesulatus , pontificatus.
---	---

In epigr. 44,2: <u>Tibur oppidum est ab urbe Roma ad XVI lapidem distans, dictus a Tiburto conditore.</u>	Per. 41,23,1-6: <u>Tybur</u> urbs est ad sextum decimum lapidem distans ab urbe Roma. Hanc Cato, Solinus et alii quidam a Catulo Arcade classis Euandri praefecto scripserunt conditam fuisse. Plynius uero Tyburis originem multo antiquiorem esse scribit, quam urbis Romae, et extare adhuc tempore suo memorat ilices tres etiam <u>Tiburto</u> eius urbis <u>conditore</u> uetustiores, apud quas inauguratus traditur fuisse Tyburtus, dum urbem esset conditurus.
---	--

In epigr. 46,2: <u>Proconsules sex lictores praecedebant, cetera habuit ut consul, statumque erat ut, qui</u>	Pomp. Laet. f. [Aiv v]: (De proconsulibus) Posthumio Albo et S. Fusco consulibus bello infoeliciter contra Equos gesto proconsul creatus es T. Quintius, et is primus in eo magistratu [ex-tus] fuit. <u>Eum sex lictores praecedebant, caetera omnia habebat uti consules et inde</u>
---	--

<p><i>consules uno anno fuissent, sequenti proconsules essent. Mittebantur in prouincias,</i></p> <p><i>sed in ea tantum prouincia potestatem exercebat proconsul quae ei decreta erat.</i></p> <p><i>Apud eum seruorum manumissio fieri poterat adoptioque filiorum.</i></p>	<p><i>statutum est ut, qui consules uno anno fuissent, sequenti proconsules essent.</i> Deinde proconsules <u>ad prouincias mittebantur</u> et singuli singulos legatos habebant, qui administrationi praestarent auxilium. <i>Proconsul potestatem exercet in ea prouincia tantum quae ei tradita est uel decreta,</i> nisi uocaretur in iurisdictionem uoluntariam. <i>Apud proconsulem,</i> ut Martianus ait, <i>seruorum manumissio fieri poterat et adoptio.</i></p>
---	---

<p>In epigr. 46,2: <i>"Senatus, senati", "domus, domi", "tumultus, tumulti" declinabant antiqui. Salustius: Senati decretum fit. Terentius in Hechyra: Quid sit tumulti?</i></p>	<p>Mai. 'Senatus': <i>Senatus senati, domus domi, tumultus tumulti declinabant antiqui. Salustius. Senati decretum fit. Terentius in Hechyra: Quid sit tumulti.</i> Donatus.</p>
---	---

<p>In epigr. 52,2: TABEDIA. <i>Tabes morbus est; tabidus dicitur qui eo affectus est. "Tabedia" ergo dixit animi morbum, id est dissidia et discordias. Nusquam alibi memini me legere "tabedia".</i></p>	<p>Per. 2,620,3; 2,620,12-13: <i>Tabes morbus est</i> cuius tres speties sunt. [...] Á tabe <u>tabidus</u> fit putridus et <u>qui tabem patitur</u>; et <u>tabificus</u>, qui alium tabefacit.</p>
--	---

<p>In epigr. 53,2: Post fasces depositos, id est postquam defunctus est officio consulatus. Lictores enim <u>uirgarum fascem cum securi</u> ante consulem <u>deferebant: iccirco fasces pro magistratu et honore interdum a scriptoribus ponuntur.</u></p>	<p>Per. 2,512,8-11: Erant Consuli lictores duodecim, caeteris uero magistratibus, quales sunt proconsules, praesides, praetores, sex. Hi <u>fascem uirgarum</u> alligatum <u>cum securi gerebant. Id circo</u> duodecim fasces modo pro consule, modo <u>pro consulatu ponimus, et fasces pro magistratu.</u></p>
---	--

<p>In epigr. 55,1: <u>Siluanus apud eos deus siluestris erat, quem Graeci Pana uocant.</u></p>	<p>Per. 2,258,8-9: A silua <u>siluestrem</u> et <u>siluaticum</u> dicimus incultum moribus atque asperum; et <u>Siluanum, siluarum deum quem Graeci Pana uocant;</u></p>
---	---

<p>In epigr. 55,1: Siluano ergo Staiano siue <u>Statano</u>, ut alii dicunt, <u>uota faciebant tunc soluenda quum</u></p>	<p>[?] Per. 2,75,4-6: Item <u>Statilinus</u> et <u>Statanus</u> dii praesides, quasi nobis astantes. Horum nomina</p>
--	--

<p>stare <u>coeperit puer, sicut <i>quum fari</i> Fabolino.</u></p>	<p>habebant scripta pontifices, sicuti Fabolini dei, cui <u>sacrificare solebant <i>qum</i> primo <i>fari</i> incipiebant infantes.</u></p>
<p>In epigr. 57,1: Sed quod ait "uxori et suis", <u>sui etiam adoptiui intelliguntur secundum Vlpianum.</u></p>	<p>Maph. Veg. 'Suos haeredes': <u>Ulpianus de suis et legitimis haeredibus. Suos haeredes accipere debemus filios filiasue siue naturales siue adoptiuos.</u></p>
<p>In epigr. 59,2: <u>Augur: <i>augurandi ars a Caldeis ad Graecos, a Graecis ad Hetruscos uenit, ab Hetruscis ad Latinos.</i> Romę <i>primum tres augures fuere, deinde quattuor</i> ex patriciis, quibus postremo <i>quinque plebei</i> additi; <i>nouem</i> itaque <i>augurum numerus mansit.</i> <u>Romulus instituerat magistratus auguriis confirmari.</u></u></p>	<p>Pomp. Laet. f. Bviii – Biii v: (De auguribus) <u><i>Augurandi ars</i> antiquissima <i>a Chaldaeis ad Graecos</i>, apud quos Amphiarus, Mopsus et Calchas summi augures habiti sunt, <i>a Graecis ad Etruscos</i> [ex Extr-] uenit, <i>ab Etruscis ad Latinos</i>. Et ipse Romanorum pater <u>Romulus</u> augur fuit et immo <u>instituit magistratus auguriis confirmari</u>, et posterius non nisi augurio iubente res inchoabant. [...] <u><i>Et primum tres augures fuere</i> a tribus tribubus. Sic instituisse Romulum tradit Dionysius. Inde quattuor</u> creati. Tandem plebe per tribunos id petente <u><i>quinque plebaei</i> augures quattuor patriciis adiuncti fuere, et sic numerus nouem augurum mansit.</u></u></p>
<p>In epigr. 59,2: <u>Sportula fiscella fuit ciborum. Sportula igitur dari dicebatur quum uel cibi uel ciborum loco ęra distribuerentur; ea erant <i>centum quadrantes</i>.</u></p>	<p>Per. 72,13,10-14: Hinc etiam sportae, quae et sportulae dicuntur, uasa quasi <u>fiscellae, in quibus cibi in quotidianum usum dati ferri consueuerunt.</u> Propter quod et pro ipso cibo ponuntur. Iuuenalis: <u><i>Nonne uides quanto celebretur sportula fumo.</i></u> Item <u>pro pecuniis, quae ciborum loco quandoque dari solebant. Martialis: <i>Dat Baiana mihi quadrantes sportula centum.</i></u></p>
<p>In epigr. 60,2: <u>Fuerunt Romę <i>duum uiri classis ornandę reficiendęque causa</i> creati; item <i>duum uiri</i> primum <u><i>qui inspicerent libros</i></u></u></p>	<p>Fen. f. [e8 v]: (De duumuiris classis restituendę et quibusdam paruis magistra[n]tibus) Alterum imperium fuit ut <u><i>duum uiros</i> nauales <i>classis ornandę reficiendęque causa</i> idem populus iuberet.</u></p> <p>Pomp. Laet. f. [Bv]: (De duumuiris et X uiris sacrorum) <u><i>Duumuiri</i> a Tarquinio Superbo instituti fuerunt, <i>qui soli inspicerent</i></u></p>

Sybillinos, deinde X, demum XV, quibus etiam cura data fastorum corrigendorum;

trium uiri monetales, quibus curę erat numismata fabricare auro argentoque;

trium uiri nocturni, qui in muris custodias curabant et nocturnas arcebant seditiones in ciuitate;

trium uiri capitales, qui carceris custodiam habuerunt, et quum in aliquem animaduerti oporteret, eorum interuentu puniebatur; quattuor uiri, qui curam uiarum habuerunt;

quinque uiri, qui cis Tyberim et ultra Tyberim uespertinis horis pro magistratibus officio fungebantur;

quinque uiri mensarii, a dispensatione pecunię sic appellati, ut plebi ęre alieno oppresse publica pecunia succurrerent in foenore soluendo;

libros Sibyllinos; deinde cum plaebes creati ex suis instaret, ex plaebis <et> patritii<s> creati X et inde XV qui libros inspicerent: sic et duumuiris ad X uiros et XV uiros res deuenit et aliquando data cura corrigendorum fastorum fuit.

Pomp. Laet. f. B (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris): Eodem tempore constituti sunt III uiri, qui curam uiarum haberent, et tres uiri monetales aeris argenti auri flatores; [...]

Fen. f. [e8 v]: (De duumuiris classis restituendę et quibusdam paruis magistra[n]tibus) Haud multo tempore post huiuscemodi rogationes triumuiri nocturni creati sunt, quibus, ut existimatione deducor, ut difficili bellorum et ciuiliū seditionum tempore uigilię in muris custodięque per milites stationarios mitterentur. Id etiam eorum curę iniunctum [ex inuinctum] est ut et nocturnas seditiones a ciuibus arcerent [...]

Pomp. Laet. f. B: (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris) Ei tres uiri monetales aeris, argenti, auri flatores et tres uiri capitales, qui carceris custodiam haberent, ut <si> animaduerti oporteret, interuentu eorum fieret [...] Eodem tempore constituti sunt III uiri qui curam uiarum haberent. [...] Et quia magistratibus uespertinis temporibus in publicum esse inconueniens erat, quinque uiri constituti sunt cis Tiberim et ultra Tiberim, qui possent pro magistratibus fungi.

Fen. f. [e8]: (De quinque uiris mensariis) Cum [ex eum] improbitate foeneratorum plebs Romana magnitudine ęris alieni poene obruta esse uideretur eique [ex ei: eique] difficultati principes plebis succurrendum sepe numero tentassent, inclinatis tandem ad concordiam omnium animis, consules qui tunc erant foenebrem quoque rem, quod [ex funebrem quomodo rem quid] destinari in animis hominum uidebatur, leuare agressi solutionem ęri alienis in publicam curam uerterunt. Quinque ergo uiri creati sunt, quos a dispensatione pecunię mensarios appellauerunt.

Pomp. Laet. ff. [Aiv v] – B: (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris

decem uiri, qui litibus iudicandis praeerant legibusque rogandis atque interpretandis.

Fuerunt et uiri epulonum, primo tres, deinde quinque, postremo septem, ut ludorum epulare sacrificium facerent; sacerdotale erat officium.

Fuerunt et centum uiri, de singulis tribubus, quae XXXIII erant, terni electi iudices: unus eorum iudicii insigne hastam tenebat, unde apud auctores legimus centumvirale iudicium et hastae iudicium.

et V uiris et C uiris) Deinde cum esset necessarius magistratus qui hastae praeesset, X uiri litibus iudicandis constituti sunt; **Pomp. Laet. f.** [Aiv] (De decemuiris) Anno ab urbe condita CCCVIII decemuiri pro consulibus creati sunt [...] et datum etiam uti leges corrigerent et interpretarentur.

Pomp. Laet. f. [Bv]: (De epulonibus) Veteres pontifices (ut ait Cicero) propter multitudinem sacrificiorum tres epulones esse uoluerunt, ut ludorum epulare sacrificium facerent. Id sacerdotium antiquum fuisse constat, sed de aetate nondum legimus. Numerus auctus fuit: duo additi, et quinque fuere epulones, et postea theatralium ludorum atque circensium ambitione septem fuisse epulones leguntur.

[?] **P. Fest. 'Centumvitalia iudicia'**: Centumvitalia iudicia a centumviris sunt dicta. Nam cum essent Romae triginta et quinque tribus, quae et curiae sunt dictae, terni ex singulis tribubus sunt electi ad iudicandum, qui centumviri appellati sunt. (Cf. **Gai.** 4,16: unde in centumviralibus iudiciis hasta praepositur; **Suet. Aug.** 36,1: ut centumviralem hastam . . . decemviri cogere; **Val. Max.** 7,8,4: hastae iudicium.)

In epigr. 60,3:

CONCVBINAE SVAE: concupina dicitur quae cum celibe uiro sine nuptiis locum tenet uxoris; Graeci pallacem appellant. **Suetonius de Vespasiano: Inde quieti uacabat, accubante aliqua pallacarum, quas in locum defunctae Genidis plurimas constituerat.**

Pellex uero uxoris pellex est, non mariti.

Per. 2,771:

Item á pellicio **pellex**, quae blandiendo uirum ab uxore seducit. Est enim pellex quae cum eo corpus miscet qui habet uxorem, sicut concupina, quae cum celibe uiro sine nuptiis locum tenet uxoris, quam graeco uocabulo παλλακήν, hoc est pallacem, appellamus. **Suetonius de Vespasiano: Inde quieti uacabat, accubante aliqua pallacarum quas in locum defunctae Genidis plurimas constituerat.** **Iustinus** quoque Cyri pallacem nominat. Sed haec loca uitio ferè librariorum corrupta sunt, ut alia pleraque quippe pro pallacem pellicem scripsere, quum pellex latinum sit, nec uiri pellex dicatur, sed uxoris (nemo enim latine ita loqueretur pellex mea, sed pellex uxoris meae), pallace uero sit graecum, et concubinam significet [...]

<p><u>Mos</u> autem erat <u>ut centuriones</u> uirtutis causa <u>a decima cohorte promouerentur ad nonam</u>, a nona ad octauam et <u>deinceps</u> usque <u>ad primam</u>.</p> <p>Equestris ordinis uiro: <u>equester ordo erat medius inter patricos et plebem: his annuli aurei gestandi ius erat.</u></p>	<p>totius legionis merita consequebatur et commoda. Martialis: <i>Grata pudens meriti tulerit quam praemia pili.</i> <u>Mos</u> enim Romanorum laudatissimus <u>fuit ut centuriones ex decima cohorte promouerentur ad nonam</u>, et sic <u>deinceps</u> meritis poscentibus <u>ad primam</u>, quasi ad palmam, in qua ex omni legione infinita penè comoda percipiebant, Á primipilo primipilaris dicitur. Primipilares milites erant qui <u>signa circumstabant</u>. Hi <u>postea</u>, mutata re militari, <u>pilani</u> sunt appellati.</p> <p>Per. 3,355,6-8: Item eques dicitur qui equestrem habet dignitatem: equestrem enim ordinem medium fuisse constat <u>inter patricos et plebem</u>. Principio equites iudices que iidem habebantur, et <u>gestandi anuli aurei ius eis erat</u>.</p>
<p>In epigr. 66,2: <u>Mercurius</u> autem, <u>Iouis filius ex Maia, Athlantis filia, mercature deus</u> putabatur <u>et deorum interpres</u>.</p> <p><u>Palestram docuit</u> et <u>lyram inuenit</u>.</p>	<p>Per. 2,141,1-5: Á merce uero Mercurius deriuatur, <u>Iouis filius ex Maia Athlantis filia</u>, qui <u>mercaturae deus est et deorum interpres</u>, ideo á Graecis Hermes dictus ἀπὸ τοῦ ἑρμενεύειν, quod est interpretari. Hic <u>palestram docuit, lyram inuenit</u>, Hermaphroditum ex sorore Venere genuit, et ex Lycaone Deucalionis filia Autolium.</p>
<p>In epigr. 67,1:</p> <p>Aesculapio uota uouit: <u>Aesculapius, Apolinis et Coronidis nymphae filius</u>, a Chirone <u>didicit medicinam</u>. Ei morbo affecti uota faciebant.</p>	<p>Tort. 'Aesculapius': <u>Aesculapius</u> cum ae diphthongo et c non aspirato atque i Latino a nostris scribitur; Graeci uero non diphthongum in initio, sed solum a longam habent, ut supra uidimus. Fuit, ut poetae omnes asserunt, <u>Apollinis et Coronidis nymphae filius</u>. Hic a patre Apolline Chironi centauro traditus <u>didicit medicinam</u> et adeo peritus suasit ut Hippolytum, Thesei filium, ab equis dilaceratum sua arte ad uitam reduxerit. [...]</p>
<p>In epigr. 67,2: <u>Magister</u> autem <u>equitum</u> erat, <u>ius in milites et accensos</u> habens, a dictatore uel a consule constituebatur.</p>	<p>Per. 3,447,11-12: et ut dictatori <u>ius</u> summum in populum erat, ita <u>magistro equitum</u> in omnes <u>milites</u> atque</p>

In epigr. 68,2:

Tribuni plebis consulibus non parebant, quum ceteri magistratus parerent. Acta senatus modo probabant, modo scindebant.

Tribuni militum omnem consularem auctoritatem primitus habuerunt, deinde ius imperii ad consules rediit. Officium tamen tribunorum militarium erat in castris milites continere et ad exercitationem producere, uigilias circuire, rei frumentariae praesse, querelas commilitonum audire, ualitudinarios inspicere.

Tribuni a tribu dicti, tribus autem appellata ex eo quod populus in partes tris erat distributus, in singulis uero partibus fuere tribus decem.

Pomp. Laet. f. [Aiii]:

(De tribuno plebis) Consulibus tribuni non parent, cum caeteri magistratus pareant. [...] Hi sedebant primi ad limen et acta senatus modo probabant, modo scindebant.

Pomp. Laet. f. [Aiii v]: (De tribunis militum) Anno fere LXX post actos reges, sequenti anno postquam tribunitia potestas consulari iure cessit, oratione Canullei tres e patritiis creati tribuni militares; consentiente plebe omnem consularem auctoritatem habuere [...] VI anno ius imperii Romani ad consules rediit, qui fuere M. Cornelius, L. Furius. Officium autem tribunorum militum, ut Marcellus de re militari scribit, erat in castris milites continere et ad exercitationem producere, uigilias circuire, rei frumentariae praesse, querelas commilitonum audire, ualitudinarios inspicere.

Pomp. Laet. f. [A]: (De rege) Multitudinem omnem Romulus diuisit in partes tres, quas tribus appellauit, et singularum tribuum duces tribunos nominauit, et ipsas tribus in XXX partes diuisit.

In epigr. 69,3:

Numa Pompilius singulis diis singulos flamines dedit, per quos sacra fiebant.

Fuit ergo Iouis sacerdos flamen Dialis, Martis Martialis, Quirini Quirinalis, Augusti itaque in deos relati factus est flamen Augustalis.

Dicti autem sunt flamines uel a pileo quem gerebant, qui pilamines, uel ab infulis, quas flaminea uocabant.

Pomp. Laet. f. [Biv]:

(De flaminibus) Dialem et Martialem flaminem Romulus instituit, Numa Quirinalem addidit. Varro asserit Numam Pompilium flamines singulis diis fecisse et ab iis nomina dedisse; hi <n>c respublica hominibus in caelum relatis flamines decreuit.

[?]

Pomp. Laet. f. [Biv]:

(De flaminibus) Dicti autem flamines sunt ex gestatione pileorum, quasi pileamines. Quidam aiunt ab infulis, quas flammis [ex flamme] uocant.

<p>In epigr. 69,3: <u>questores ab inquirenda et seruanda publica pecunia dicti sunt;</u> <u>duo creati qui rem militarem comitarentur et duo qui res urbanas curarent.</u> <u>Postea multiplicatus est numerus.</u></p>	<p>Pomp. Laet. ff. Aii v – [Aiii] (De quaestoribus) <u>Quaestores ab inquirenda et seruanda publica pecunia dicti sunt.</u> [...] Cornelius ait repetita lege curiata a Iunio Bruto post exactos reges quaestores <u>duo creati qui rem militarem comitarentur.</u> Valerius Potius et Aemilius Mamercus. <u>Duos</u> deinde addidit <u>qui res urbanas curarent.</u> <u>Mox,</u> cum stipendiariae prouinciae fierent, <u>duplicatus numerus.</u> Post uero Syllae legem creati <u>XX.</u></p>
<p>In epigr. 71,2: <u>Spacium temporis a defuncto rege usque ad creationem sequentis interregnum dicebatur et qui interim praeerat cum regia potestate, interrex fuit dictus.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. A v: (De interrege) <u>Spacium temporis a defuncto rege usque ad creationem sequentis interregnum dicebatur et qui praeerat cum regia potestate et insignibus interrex erat.</u></p>
<p>In epigr. 71,2: <u>Quinquennale enim officium erat, quod est lustrum tempus. Censoris autem censione, id est arbitrio, censebatur populus post lustrum: notabantur mores ac pro merito puniebantur.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. [Aiv]: (De censoribus) Cum census actus esset et consules non sufficerent, duo creati fuere, <u>ad quorum censionem, idest arbitrium, censeretur populus,</u> et ob id censores appellati. [...] M. Geganio Macerino et T. Quintio Capitolino consulibus creabantur autem <u>quinto quoque anno, quod tempus lustrum appellabatur [ex -bantur].</u> [...] Hic prorsus ciues sic <u>notabantur:</u> ut qui senator esset, eiceretur senatu, qui eques Romanus, equum publicum perderet [...]</p>
<p>In epigr. 72,1: Tribunus militum extra sortem, id est non per comitia creatus, sed in exercitu. Vnde <u>Pedianus ait tribunorum militarium duo genera esse, primum eorum qui Rusulei dicuntur et in exercitu creari solent, alterum eorum qui comitiis designati comitiati appellantur.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. [Aiii v]: (De tribunis militum) <u>Paedianus ait tribunorum militarium duo genera, primum eorum qui Rufulci dicuntur et in exercitu creari solent, alii sunt comitiati, qui comitiis designantur.</u></p>
<p>In epigr. 72,2:</p>	<p>Pomp. Laet. f. [Aiv v]: (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris) Eo tempore quo pertinacia tribunorum plaebis, qui Romae sine consulibus <u>quinque annis</u></p>

<p>De magistratibus quorum hic fit mentio alibi est explicatum, de pretore tamen nondum est dictum. <u>Post tribunos plebis anno quinto creatus est pretor, a praessendo sic uocatus. Praetoris insignia erant sella curulis, trabea, lictores sex, cetera consulum insignia. Quum consules ad bella proficiscerentur neque esset in ciuitate qui ius reddere posset, creatus est pretor urbanus, qui in urbe ius redderet. Postea creatus est pretor peregrinus, qui peregrinis ius diceret.</u></p> <p><u>Postremo praetores creati sunt numero captarum prouinciarum, qui partim urbanis rebus, partim prouincialibus praessent. Ab honore qui praeturae debebatur ius honorarium appellarunt praetorum edicta.</u></p>	<p>praefuere, L. Sestius ex plebe consul creatus esset, patres praeturam, nouum magistratum, Sp. Furio Camillo M. filio dederunt. Hic primus praetor urbanus fuit, <u>a praessendo praetor nominatus est. Praetoris insignia sella curulis, trabea, lictores sex et caetera consulum insignia.</u> [...] <u>Cumque consules auocarentur bellis finitimis neque esset qui in ciuitate ius reddere posset, factum est ut praetor quoque crearetur qui urbanus appellatus est eo quod in urbe ius redderet.</u> Post aliquot deinde annos non sufficiente eo praetore, quod multa turba etiam peregrinorum in ciuitatem ueniret, <u>creatus est et alius praetor, qui peregrinus est appellatus, ab eo quod plerumque inter peregrinos ius dicebat.</u> [...]</p> <p>Pomp. Laet. f. [B]: (De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris) <u>Deinde praetores creati sunt numero captarum prouinciarum, qui partim urbanis rebus, partim prouincialibus praessent.</u> [...] <u>Ab honore qui praeturae habebatur ius honorarium appellatum quae praetorum edicta erant.</u></p>
<p>In epigr. 74,2: <u>Senatus autem consultum est quod senatus constituit, plebiscitum quod plebs.</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. A v: (De senatoribus) <u>Quod uero ipsi constituerent, ratum erat, senatusconsultum dixere, et tunc esse coepit cum plebes difficulter conueniret. Nam cum a patribus per discordiam secederet, iura sibi constituit quae plebiscita uocantur.</u></p>
<p>In epigr. 75,2: <u>Imperator dicitur tam qui militum dux est quam qui praest imperio.</u></p>	<p>Per. 2,788,8-12: <u>Quippe imperatores dicebantur qui Senatus et populi Romani iussu uel ductabant exercitus, uel prouintias administrabant, et singuli duos legatos habebant. Itaque hi non domini erant, sed ministri, quamuis postea in tyrannidem uersus sit hic magistratus, et Imperatoris mitissimum nomen in eum translatum sit qui Romani imperii gubernacula tenet.</u></p>
<p>In epigr. 75,2: <u>Tiro autem miles nouus est et uox Graeca</u></p>	<p>Tort. 'Tyro': <u>Tyro cum t exili et y Graeco scribitur. Dicitur</u></p>

<u>fortem</u> sonat.	<i>nouus miles</i> , hoc est homo ille <u>fortis</u> qui ad miliciam exercetur, ut uidimus in dictione tyrannus.
----------------------	--

In epigr. 77,3: Trium uiri etiam creati fuere <u>qui agros nouis colonis diuiderent, urbes designarent, edificare uolentibus areas partirentur</u> et alia in urbe rite disponere curarent. Hi dicti trium uiri colonie deducende.	Fen. f. [e6 v]: (De triumuiris colonie deducende) Pertinebat uero ad huius magistratus offitium ut et <u>agros nouis</u> deductis <u>colonis diuiderent, urbes designarent, edificare uolentibus areas partirentur</u> , commodis regionibus ciuitatum distinguerent, legibus magistratibus sisterent et ad spem optimi gubernaculi rempublicam effingerent.
--	--

In epigr. 82,1: Nota sestertii est due <u>LL</u> et unum <u>S</u> , quia sestertius (ut alibi diximus) <u>due libre sunt et semis</u> .	Val. Prob. f. d: Sestertius num<m>us est <u>duarum semis librarum</u> : <u>LLS</u> uel HS.
---	--

In epigr. 85,1: <u>Aedituus</u> autem is <u>dicitur</u> cui cura iniuncta est <u>edis</u> sacre, <u>ab ede tuenda</u> .	Per. 2,151,8: Et <u>Aedituus</u> , <u>qui curat aedes sacras, ab aede tuenda</u> .
---	--

In epigr. 87,2: <u>ISIS</u> autem <u>fuit Inachi, Argiuorum regis, filia, dicta prius Io</u> , que a Ioue stuprata <u>fugit in Egyptum</u> . Hanc <u>Osiris, Iouis filius, quum Phoroneo auo in Argiuorum regno successisset et regnum Aegilao fratri reliquisset Egyptiosque subiugasset, sibi copulauit</u> .	Tort. 'Isis': <u>Isis</u> per i Latinum utrobique scribitur. <u>Fuit filia Inachi, Argiuorum regis, dicta primo Io</u> , ut in ea dictione uidimus de qua latius uidebimus in dictione Osiris. Tort. 'Io': Io cum i Latino scribitur. <u>Fuit Inachi, Argiuorum regis, filia a Ioue ardentem amata</u> . Tort. 'Osiris': <u>Osiris</u> cum i Latino utrobique scribitur, et fuit secundum poetas Gr<a>ecos, quos nostri sequuntur, <u>Iouis filius</u> ex Niobe, filia Phoronei; licet eum Aegyptium fuisse longo processu, referat Diodorus Graecus historicus, libro historiarum primo. Hic, ut Graeci et nostri affirmant, <u>cum Phoroneo auo in Argiuorum regno succederet</u> et per annos plures Argiuis imperasset. <u>Aegialeum</u> [!] <u>fratrem regno Achaiae praefecit</u> , ipse uero maioris gloriae cupidine captus <u>ad Aegyptios transfretauit, quos cum suo summisisset</u>
--	---

Illa Egyptios litteras docuit,

ipse agriculturam.

Deinde Osirim a Tiphone fratre clam
laniatum Isis perquisiuit flens ac moerens

et tandem iuxta Syenem in loco Philas
inuentum fleuit acerbe.

Eum in insula Abaton sepeliuit iuxta
Memphim et paludem Stygem.

Apparuit Egyptiis de improviso bos. Illum
Osirim esse putauerunt adorabantque ut
deum, Apin uocantes, alii Serapin dixerunt.
Apis enim eorum lingua bos dicitur. Hunc
bouem annuis temporibus (ut aiunt) cum

imperio, Isidem, Inachi filiam primum Io
dictam et ad Aegyptios effugatam,
matrimonio sibi copulauit, qua deinde
magistra Aegyptii litteras didicere. Osiris
similiter cum rudes eius loci homines multas
res et homini quam maxime conuenientes
edoceret, diuinos ab illis est adeptus honores,
dicente Tibullo:

Primus aratra manum solerti fecit Osiris

Et teneram ferro sollicitauit humum.

Primus inexpertae commisit semina terrae

Pomaque non notis legit ab arboribus.

Hic docuit teneram palis adiungere uitem,

Hic uiridem dura caedere falce comam.

Et alia plura quae idem poeta persequitur.

Sed tandem teste Callimacho, Aegyptio
historico, quem secutus est Seneca in libro
quem de sacris Aegyptiorum composuit, cum
Osiris a Stityphone Aegyptio, uel, ut ait
Seruius super VI. Aeneidos, a Typhone fratre
occulte occisus et laniatus fuisset et ab uxore
Iside diu eius membra quaererentur nec
inueniri possent, irascebatur in Aegyptios
regina et magnos quotidie in fletus
prorumpebat, dicente Lucano circa finem
octaui:

Nos in templa tua Romana recaepimus Isim,
Semideosque canes, et sinistra iubentia luctus,
Et quem tu plangens hominem testaris
Osirim.

Sed tandem ad locum deueniens Philas iuxta
Syenem extremam Aegypti[i] partem, cum
laceratum illum comperisset, in maximos
prorupit luctus. Et illic Aegyptiis placata ob
comperta membra locum Graece Philas, hoc
est Latine amicas, teste Seruio super VI.

Aeneidos, nominauit. Et ad illum
sepeliendum se accinxit locumque comperit
et elegit pro illius sepultura tutissimum et
transitus difficillimi, hoc est insulam Abaton,
quae inaccessibilis interpretatur, eo quod sit
inter palude iuxta Memphim limosa et
papyris undique implicata. In hac illum
sepeliri curauit et paludem Stygem, hoc est
maerorem uocari [ex -ti] uoluit. [...] Sed cum
deinde Aegyptiis apparere coepisset bos,
instar numinis putauerunt illum Osirim esse
et ut deum adorare coeperunt, et commutato
nomine Apim illum uocauerunt, hoc est
bouem. Sic enim bos eorum lingua apis

<p><u>luctu quęsitum et casu compertum per annum alunt, certoque tempore Memphim adductum, sequentibus sacerdotibus et populo et pueris cum sonis et cantibus musicis, in fonte sacro submergunt et alium ei similem cum luctu quęrunt, inuento letantur et post annum similiter mergunt, atque ita annua sacra Osiridi persoluunt.</u></p> <p>87,3: <u>Erat Romę templum Isidis iuxta Campum Martium</u>, cui sacra faciunt sacerdotes.</p>	<p>uocatur. [...] Et (ut nonnulli ferunt) per annum illum detinere consueuerunt, alii per decennium dixere. Deinde referentibus praefatis auctoribus statuto die <u>sacerdotes illum in sacro fonte submergunt. Mox alter nec sine publico luctu quaeritur. Nam donec alium inuenerint</u>, instar Isidis maerent. Sed non diu quaeritur. <u>Quem compertum centum antistites Memphim cum puerorum gregibus populoque et omni musicorum genere persequuntur</u> [...] Sed cur <u>etiam dictus fuerit Serapis</u>, in ea dictione uidimus. <u>Erat autem Romae templum Isidis iuxta campum Martium</u>, ut Iuenalis in eadem satyra ostendit [...]</p> <p>(Cf. Per. 2,21-24)</p>
---	--

<p>In epigr. 97,1: <u>Alumna ea proprie dicitur quam quis aluit et educauit.</u></p>	<p>Per. 105,2,2; 8-9: <u>Alumnus proprie dicitur qui ab aliquo alitus est, non qui alit.</u> [...] Alere nutrire est, quod ab educare hoc modo distingunt ut alere sit uictu temporalem uitam sustentare, <u>educare</u> uero ad societatem perpetuam educere.</p>
---	--

<p>In epigr. 98,2: <u>COLONIA dicitur ad quam habitatum missi erant maioris urbis ciues.</u></p>	<p>Per. 3,85,13-14: Et <u>coloniae</u>, de quibus supra diximus, hoc est minores urbes <u>ad quas habitandas ex maioribus urbibus</u>, quasi quaedam examina populorum mittebantur.</p>
---	--

<p>In epigr. 99,2: <u>Emporium enim dicitur locus ubi exercetur mercatus</u>, quem Graeci <u>ἐμπόριον</u> appellant, nos forum <u>nundinarum</u>.</p>	<p>[?] Per 13,12,3-7: Emporium quoque ab emo dictum, quasi emporium. Est <u>enim emporium locus in quo mercatus seu nundinae fiunt</u>, et in quem uendendi et emendi causa conueniunt mercatores. Sed falsum est. Quippe graeca uox est Emporium: Graeci enim <u>ἐμπορον</u> mercatorem <u>dicunt</u>, <u>ἐμπορίαν</u> mercaturam, <u>ἐμπόριον</u> oppidum siue alium quemuis locum in quo fiunt mercatus.</p>
--	---

<p>In epigr. 108,2: <u>Prefecti autem castrorum uel alarum uel</u></p>	<p>Pomp. Laet. f. Aii: (De praefecto in militia) Singulorum ordinum in militia aliquando <u>praefecti</u> creati sunt, hoc</p>
---	---

cohortum a duce militię creabantur ut ea regerent et disponerent.

Donatus est ergo gemmis, id est annulis gemmatis, torquibus – torques colli ornamenta erant –, armillis, quibus brachia ornabantur, phaleris, quę non tantum equi ornamenta sunt, sed etiam hominis, quum Vergilius dicat: *phaleras Rhamnetis et aurea bullis cingula*, coronis muralibus tribus, uallaribus duabus, aurea una.

Muralis corona ei dabatur qui primus obsesse urbis incendisset, uallaris qui primus pugnando uallum transcendens castra aduersariorum introisset.

Aurea autem corona erat obsidionalis: ea donabantur illi qui obsidione ciues liberassent.

Hastis puris quinque: hoc donum eius erat qui in prelio uicisset. Hastis puris, id est sine ferro, ut Seruius ait super illud Vergilii in VI: *Ille, uides, pura iuuenis qui nititur hasta*.

Vexillis duobus: uexillum dictum quasi paruum uelum; est enim uelum in summo hastę suspensum.

est quod saepenumero <de> praefectis alarum et cohortium legimus. Hoc scilicet erat uoluntate ducis, idest exercitus imperatoris, aut regis. [...] Castrorum praefecto curae erat castrorum positio, ualli, fossae, tentoria, tabernacula, tormenta bellica et caetera talia.

Per. 3,434,6-7:

Et torques siue torquis (utroque enim modo dicitur) ornamentum colli á quo bulla pendeat in pectus.

Mai. 'Armillae':

Armillae ornamenta brachiorum sunt in cirulorum modum. [...]

Mai. 'Phalerae':

Phalerae sunt equorum ornamenta. Virgilius V. Aeneidos: *Primus equum phaleris insignem uictor habeto*. [...]

Per. 27,11,1-3:

Muralis corona erat, qua donabatur ab imperatore, qui primus murum subiisset et in hostium oppidum per uim conscendisset, idcirco quasi muri pinnaculis decorata fuit.

Per. 2,254,8-9:

Á uallum uero **Vallarís Corona**, quae donari solebat qui primus uallum hostium fuisset ingressus.

Per. 27,8,1-2:

Obsidionalis est, quam ii, qui liberati erant obsidione, dabant ei duci, qui liberauerat, praesertim que liberatis castris milites imperatori. Ea **graminea** erat.

Serv. Aen. 6,760:

PVRA IUVENIS QVI NITITVR HASTA id est sine ferro: nam hoc fuit praemium apud maiores eius qui tunc primum vicisset in proelio, sicut ait Varro in libris de gente populi Romani.

Per. 2,402,4-5:

Et uexillum, quasi paruum uelum, pro signo quo in exercito aut classe imperatores utuntur.

In epigr. 110,1:

Olympus mons in Thessalia, ubi Pellion et Pyerus et Ossa et Pindus et Othris.

Olympi huius uerticem nubibus celsiorem esse aiunt. Est et alius mons Olympus in Gallogræcia, alius apud Mysios, in cuius radice est urbs Prusa, alius est secus Mare rubrum in Ethiopia, haud longe ab Heliopoli oppido, qui oriente sole usque ad horam quintam diei flammam emittit.

Plin. Hist. nat. 4,30:

In Thessalia quattuor atque triginta, quorum nobilissimi Cercetii, Olympus, Pierus [edd. recc.: Olympus Pierius], Ossa, cuius ex aduerso Pindus et Othrys, Lapitharum sedes, hi ad occasum vergentes, ad ortus Pelios, omnes theatri modo inflexi, caveatis ante eos LXXV urbibus.

Tort. 'Olympus':

Olympus cum y Graeco scribitur. Quo nomine quattuor diuersos legimus montes. Unus est inter Thesaliam et Macedoniam altissimus, dicente Lucano in II: Nubes excessit Olympus lege deum, alius est in Gallograecia, alius apud Mysos, ad cuius radices urbs est Prusa ab Hannibale (ut fertur) extracta, quartus est secus Mare rubrum in Aethiopia, haud longe ab Heliopoli ciuitate, qui oriente sole usque ad quintam diei horam flammam emittit. Adde quod de hoc dicit Claudianus in Stilicone: Sed ut altus Olympi Vertex, qui spatio uentos hyemesque relinquit Perpetuum nulla temeratus nube serenum [...].

In epigr. 110,2:

Examusim, id est examine ad regulam. Amusis enim regula fabrorum quam architecti, quum opus probant, rubrica illiniunt.

Stadium octaua pars miliarii est.

Mai. 'Examussim':

Examussim dicitur examine ad regulam uel coagmentum. Est enim amussis regula fabrorum quam architecti, cum opus probant, rubrica[que] illiniunt. Plautus in Amphitrione: Si uera haec loquitur, haec examussim est optima. Idem in Milite. Inest in hoc amussitate sua sibi ingenua indoles, idest examinata. Idem in Menaechmis [...]

Font.

Stadium passibus centum uiginti quinque describitur. Miliarium stadia octo, hoc est passus mille complectitur.

In epigr. 117,2:

Primigenie filie: nos dicimus primogenite. Sed etiam grammatici ea primigenia uerba uocant que per se inuenta sunt, nec aliunde deriuantur. Non igitur incongrue sicut primogenitos ita et primogenios dixerimus illos qui primo nati sunt.

Per. 3,376:

Hinc primogeniti dicuntur filii qui primo nati sunt et ante quos nullus genitus est, etiam si postea alii orti fuerint. Et apud grammaticos primitiua et primogenia uerba dicuntur, quae per se inuenta sunt nec aliunde deriuantur.

<p>In epigr. 124,3: <u>Prima</u> quippe <u>cohors ceteras et numero et dignitate</u> superabat.</p>	<p>Per. 19,67,4: <u>Prima cohors reliquas et numero militum et dignitate antecede</u>bat.</p>
<p>In epigr. 125,5: Et in octaua uoluntariorum ciuium Romanorum: id est eorum <u>qui ultro se obtulerant in militiam, uolones</u> olim <u>dicti</u> quia <u>post Cannensem cladem serui</u> in militiam recepti acceperunt libertatem quum <u>sponte se obtulissent</u>.</p>	<p>Mai. 'Volones' [1]: Volones: bello Punico II cum deessent qui scriberentur, serui pro dominis pugnatos se polliciti in ciuitatem recepti sunt et <u>uolones</u>, quia <u>sponte</u> hoc uoluerunt, appellati. Macrobius. Mai. 'Volones' [2]: <u>Volones dicti</u> sunt milites qui <u>post Cannensem</u> plagam et <u>cladem</u> usque ad octomilia, cum essent <u>serui</u>, uoluntarie se <u>ad militiam obtulere</u>. Festus.</p>
<p>In epigr. 126,2: <u>Ciuica</u> enim <u>corona donabatur</u> qui ciuem ab inimicorum oppressione liberasset. Ea erat <u>ex fronde querna, quoniam cibus uictusque e quercu capi quondam solebat</u>.</p>	<p>Per. 27,10,1-3: <u>Ciuica corona</u> appellatur, quam cuius <u>ciui, á quo seruatus esset in proelio uitae ac salutis praeceptae, testem dare solebat</u>. Hanc fieri <u>é fronde querna mos erat, quoniam cibus uictus que é quercu capi quondam solebat</u>.</p>
<p>In epigr. 127,2: [...] hac lege ut siquis ibi hostia sacrum faxit, id est pecude ita sacrificet, quod magmentum – <u>magmentum antiqui maius augmentum dicebant</u> – nec <u>protollat</u>, id est nec <u>proferat</u>, quædam quæ augeri solent sacrificium, libamenta, etiam sine his probe factum esto et rite sacrificatum putetur. <u>Ollis antique dictum pro illis [...]</u></p>	<p>Per. 6,395,3: Item <u>magmentum, quod ueteres dixerunt quasi maius augmentum</u>. [?] Mai. 'Protollere': <u>Protollere est differre</u>. Lucilius <u>Satyrarum</u> libro I: Nolo amplius ad lustrum hoc potollere unum. Nonius. Per. 115,6,10-11: <u>Veteres olli pro illi scripsere</u>.</p>
<p>In epigr. 127,2: In Auentino: Romæ collis, <u>ab Auentino, Albano rege, ibi sepulto dictus</u>. In eo colle fuit <u>templum Dianæ</u> [...]</p>	<p>Tort. 'Rhoma': De cuius nomine Varro sic ait: Auentinum aliquot de causibus dicunt: Neuius ab auibus, quod eo se a Tyberi ferrent aues, alii <u>a rege Auentino Albano, qui ibi sit sepultus</u>, alii Auentinum ab aduentu hominum quod commune Latinorum <u>ibi Dianae templum sit constitutum</u>.</p>

	(Cf. Mai. 'Auentinus')
--	------------------------

<p>In epigr. 136,2: <u>Decuriae (ut Pedianus ait) nobiliorum sunt, centuriae inferiorum.</u></p> <p><u>In municipiis idem est decurio quod Rome senator.</u></p> <p>Pomponius iuris consultus, <u>De uerborum significatione, decuriones inquit dictos ex eo quod initio, cum coloniae deducerentur, decima pars eorum qui deducebantur publici concilii gratia conscribi solita erat.</u></p>	<p>Per. 26,32,2-3, 7-8, 17-22: Quippe <u>decuriae, ut Pedianus inquit, nobiliorum sunt, centuriae inferiorum</u>, de iis superius disseruimus, unde decuriae et centuriae appellatae. [...] Nam <u>in municipiis idem est decurio quod Romae senator</u>, et enim, qui in senatu et in conciliis reipublicae municipalis interesse poterant, decuriones appellabantur. [...] Non dicitur itaque decurio is, qui decem equitibus praest, quem Graeci decarchon uocant, quum decurio sit maior equite, eques centurione, centurio decarcho, ut ex stipendiorum magnitudine multis in locis colligi potest, sed sequenda Pomponii iurisconsulti opinio est, qui <u>decuriones inquit dictos ex eo, quod initio, quum coloniae deducerentur, decima pars eorum, qui deducebantur, publici concilii gratia conscribi solita erat.</u></p>
--	--

<p>In epigr. 140,2: Qui unus ex uoluntariis militibus fuit, qui dicti sunt olim <u>uolones, quod uolentes ac sponte se offerrent</u>, cum non tenerentur.</p>	<p>Mai. 'Volones' [1]: Volones: bello Punico II cum deessent qui scriberentur, servi pro dominis pugnuros se polliciti in ciuitatem recepti sunt et <u>uolones</u>, quia <u>sponte hoc uoluerunt</u>, appellati. Macrobius. Mai. 'Volones' [2]: <u>Volones</u> dicti sunt milites qui post Cannensem plagam et cladem usque ad octomilia, cum essent serui, uoluntarie <u>se</u> ad militiam <u>obtulare</u>. Festus.</p>
---	---

DODATAK:
Podatci za koje izvori nisu identificirani

<p>In epigr. 2,1: Semestris primo hic magistratus fuit, postea annuus.</p>	
--	--

<p><i>In epigr. 12,1:</i> Ex senatus consulto: senatus consultum fiebat aut per discessionem, si consentiretur, aut, si res dubia esset, per singulorum sententiam.</p>	
<p><i>In epigr. 15,2:</i> Augur autem sacerdotalis dignitas erat, cuius officium fuit ex auium uolatu coniiicere futura.</p>	
<p><i>In epigr. 15,2:</i> Criobolium ergo quasi caro bouis dictum. Crios enim Græce Latine caro dicitur.</p>	
<p><i>In epigr. 36,4:</i> Subgulari: subgular pars colli est quę gulę subiacet.</p>	
<p><i>In epigr. 37,2:</i> Fundos Baleares: Baleares insule sunt in mari Hispanico, quod ab eis Balearicum denominatur. Hi fundi olim maioribus suis dati fuerunt, quando Hannibal, Carthaginensium dux, ab Italia fuit expulsus. [...] Contra decreta amplissimi ordinis: id est tribunitię potestatis.</p>	
<p><i>In epigr. 38,2:</i> Bibentes uero Bacchum clamoribus inuocabant "Hoe Bacche".</p>	
<p><i>In epigr. 69,3:</i> Fuit ergo Iouis sacerdos flamen Dialis, Martis Martialis, Quirini Quirinalis, Augusti itaque in deos relati factus est flamen Augustalis.</p>	
<p><i>In epigr. 98,2:</i> Libertus primigenius: qui primus inter libertos libertatem est consecutus.</p>	

<p><i>In epigr. 108,1:</i> Fuit igitur Vibius primopilaris, id est miles primę legionis, deinde castrorum p̄fectus legionis tertiędecimę.</p>	
<p><i>In epigr. 110,3:</i> [...] nisi quidam promere ausi fuissent quot stadia totius terrę ambitus contineat, quantum a terra distet nubium altitudo atque uentorum, quantum inde spacii sit ad lunam, ad solem, ad cętera errantia sydera.</p>	
<p><i>In epigr. 111,2:</i> Frons autem illud sepulchri latus est in quo litterę incisę sunt. Quod terrę circa alia latera patet, ager dicitur.</p>	
<p><i>In epigr. 112,2:</i> Sex uir Augustalis dicitur decreto Augusti extra ordinem constitutus.</p>	
<p><i>In epigr. 112,2:</i> Magna mater Cybele est, quę Ops dicitur et deum mater et Berecinthia et Rhea et Bona dea et Pales. Eam terrę p̄esse fabulantur. Magna ergo mater quę mortalibus p̄stat alimenta; Cybele a Cybelo, Phrigię oppido, in quo colebatur; Ops quod opem ferat agricolis; deorum mater quia Saturno Iouem et alios deos genuisse dicitur; Berecinthia a Berecintho, monte Phrigię; Rhea Gręce Ops est Latine; Bona dea quia fruges largitur; Pales quia gregibus pabula subministrat.</p>	
<p><i>In epigr. 125,5:</i> (Tria missionum genera) Item dimisso honesta missione: triplex fuit missionis ratio: honesta, quando exacto militię tempore miles dimittebatur; causaria, quando uitio corporis uel mentis parum idoneus putabatur; ignominiosa, quum ob delictum aliquod exautorabatur. Emeritis stipendiis: id est persolutis. Emeriti enim</p>	

dicuntur militia soluti.	
--------------------------	--

<i>In epigr. 126,2:</i> A sociis conclamatus est, id est deploratus atque defletus et ad rogum usque deductus [...]	
---	--

<i>In epigr. 130,2:</i> Externus enim fuit, ex Troezene, Achaie oppido [...]	
---	--

7. MARULIĆEVI KOMENTARI: ŽANR, STRUKTURA, SADRŽAJ

7.1. Komentar kao žanr humanističke recepcije antike

Komentar, tj. kontinuirano tumačenje teksta, može se smatrati egzegetskim postupkom *per excellentiam*, te svakako spada u važnije manifestacije humanističke kulture. Takvo tumačenje, dakako, nije bilo "izum" humanizma. Nastanak komentara vezuje se uz početke školskog obrazovanja, najprije u Grčkoj, a zatim i u Rimu.¹ Za Rim to napose potvrđuju vijesti iz Svetonija (*De grammaticis et rhetoribus* 2,3; 5,1; 8,1; 18,1-3) i Jeronima (*Apologia contra Rufinum* 1,16), koje uz to daju naslutiti golemu produkciju upravo u školske svrhe. Izravno su svjedočanstvo u cijelosti ili fragmentarno sačuvana djela takve vrste, među kojima su najpoznatija: komentar Askonija Pedijana uz pet Ciceronovih govora (polovica 1. st.), Elija Donata uz Terencijeve komedije i Tiberija Klaudija Donata uz *Eneidu* (oba iz sredine 4. st.), Servijev uz Vergilijeva djela (poč. 5. st.), Marija Viktorina (4. st.) i Grilija (5. st.) uz Ciceronov spis *De inventione*, Makrobijev (5. st.) uz *Somnium Scipionis*.² Ovdje ostavljamo po strani brojne srednjovjekovne komentare i sholije uz klasične pisce, osobito Cicerona, pseudo-Cicerona i Vergilija, koji dobrim dijelom nasljeđuju Servijev model, a i sami su ponajvećma imali pedagošku funkciju.³ U brojnim elementima oni čuvaju tradiciju klasičnoga komentara, što je naročito vidljivo u uvodnim razmatranjima, koja su kodificirana po uzoru na *Vergilii vita Donatiana* i na uvodni dio Servijeva komentara (u srednjem vijeku takvi se uvodi nazivaju *accessus ad auctores*). No pojavljuju se i inovacije, koje se u prvom redu sastoje u kršćansko-allegorijskom tumačenju rimskih pjesnika.⁴

Broj i raznovrsnost komentara uvelike raste s pojavom humanizma, ali oni u modelu recepcije klasične antike koji smo nazvali primarnim⁵ ne zauzimaju odmah onako važno

---

¹ U klasičnom je latinitetu riječ *commentarius* ili *commentarium* (u jednini ili množini) imala više značenja: niz zabilješki ili izvadaka u svrhu podsjetnika; kratak pregled; zapisci o nečijim djelima (ovamo pripadaju Cezarovi *Commentarii*); tumačenje pisaca (komentar u danas uobičajenom smislu). Razlika u rodu nema nikakvu ulogu: oba se lika koriste u oba značenja, čak i kod istog auktora. Usp. *commentarius* (-um), *ThLL* III: 1856.3-1861.41 (Bannier); Ramminger 2008: 11-12.

² Više podataka u članku "Kommentar" u DNP 14: 1055-1062.

³ Za Servijeve komentare usp. Bolgar²1973: 40-42; Kennedy 1993: 341-343; Fowler 1997.

⁴ Usp. članak "Kommentar" u DNP 14: 1055-1062; Furno 1995: 109-113.

⁵ Usp. ovdje poglavlje **1.2.1. Recepcija**.

mjesto kakvo će imati kasnije: nastojanja ranih humanista bila su ponajvećma usmjerena na prikupljanje i sređivanje građe. Potraga za nepoznatim tekstovima, njihovo odčitavanje i prepisivanje zauzima velik dio djelatnosti Niccolò de' Niccolija (1363–1437), Guarina Guarinija (1374-1460), Giovannija Aurispe (1376-1459), Leonarda Brunija (oko 1377-1444), Poggia Bracciolinija (1380-1459), Cirijska iz Ancone (Ciriaco de' Pizzicolti, 1391-1452), Francesca Filelfa (1398-1481) i dr.; tim poslovima, naročito za Poggia i Niccolija, treba dodati i emendiranje tekstova.⁶ Ipak, kao što s pravom upozorava Vincenzo Fera, otkrića djela grčkih i rimskih pisaca – koliko god samo po sebi imaju neprocjenljivu vrijednost – bijahu samo *primum movens* recepcije klasika:

La vera "scoperta" di un testo classico la si ebbe soprattutto nel momento in cui esso si consustanzia con la cultura umanistica; la si ebbe nella scuola, nelle accademie, con le operazioni esegetiche ed editoriali. Il momento più alto della ricezione fu quello che vide gli umanisti impegnati a riscrivere la letteratura latina in proprio, in un rapporto che oscillava tra l'*exemplum* e l'*aemulatio*, o a rivivere la loro realtà a misura di quella testimoniata dai libri degli antichi.⁷

Budući da je u prvom redu obrazovni pokret, humanizam već polovicom 15. st. prepoznaje u komentaru jedno od najkorisnijih sredstava za postizanje svojega poglavitog cilja, oživljavanja klasične latinske kulture. Humanistički su komentari izvorno i nastali kao školska, odnosno sveučilišna predavanja; mnogi su sačuvani upravo kao studentske bilješke s nastave (tzv. *reportata* ili *recollecta*). Otprilike od 1470. uobičajilo se da predavači takve svoje bilješke srede i objave, bilo uz komentirani tekst, bilo samostalno.⁸

U inkunabulskim izdanjima komentari klasičnih pisaca navode se kao: *commentarii in* (rjeđe: *commentarius in*) + ime pisca i naslov djela; česta je i formula: ime pisca i naslov djela

---

⁶ Klasičnim priručnikom za to "herojsko doba" humanizma i danas ostaje Sabbadini 1905-1914.

⁷ Fera 1999: 519. Prva rečenica citata, zajedno s prethodnom fazom "otkrića", pripada onom što ovdje nazivamo primarnom recepcijom; druga Ferina rečenica odnosi se na našu sekundarnu recepciju. Golem je zamah recepciji klasičnih tekstova dao izum tiska; s prelaskom u tiskani oblik završava se, prema Feri (1999: 533), prvo razdoblje recepcije. Na to se ovdje ne možemo pobliže osvrnuti (za osnovne podatke i literaturu usp. Fera 1999: 532-534), no valja napomenuti da se naša tipološka podjela samo donekle podudara s kronološkim tijekom humanističke recepcije.

⁸ Usp. Grafton 1977: 152.

+ *cum commento* (također se nalaze: *interpretationes, enarrationes* i dr.).⁹ Valja spomenuti da se i u humanizmu riječ *commentarius* rabi u naslovima povijesno-memoarskih djela: npr. *Rerum suo tempore gestarum commentarius* (ili: *commentaria*) Leonarda Brunija, *Commentarii rerum memorabilium* pape Pija II (Enea Silvio Piccolomini, 1405-1464).¹⁰ Lorenzo Valla, Giovanni Tortelli i Niccolò Perotti pokušali su u svojim priručnicima usustaviti odnos između raznih likova imenice (*commentarius / -ii, commentarium / -a*) i raznih žanrova, ali u tome nisu dokraja uspjeli.¹¹

Usponu komentara u smislu koji nas ovdje zanima (*expositio et interpretatio auctorum*) osobito su pogodovala tri čimbenika: stvaranje velikih javnih knjižnica, u kojima rukopisi (uskoro i tiskane knjige) postaju lako dostupni; izum tiska, koji je omogućio veliku raširenost standardiziranih, tj. tekstualno identičnih primjeraka nekoga djela te dao barem rudimentarnu mogućnost ujednačena referiranja na pojedino mjesto u tekstu (folijacija, marginalni naslovi, indeksi);¹² napredak obrazovne logistike (škole, učitelji, tekstovi, priručnici) koja je omogućavala da se osnovna znanja stječu razmjerno brzo, dopustio je humanistima da se u većoj mjeri posvete drugim, zahtjevnijim zadaćama, u prvom redu proučavanju i tumačenju antičkih djela. Napokon, humanistički komentar sam po sebi znači obnovu jednog antičkog žanra, što ga je u očima novovjekovnih auktora činilo još privlačnijim. Među najpoznatije pisce komentara u doba humanizma ubrajaju se Cristoforo Landino (1424-1498; sastavio komentare uz *Eneidu* i uz *Božanstvenu komediju*), Pomponio Leto (1425-1498; uz Vergilija), Niccolò Perotti (1430-1480; uz Marcijala), Giorgio Merula (1430/31-1494; uz Juvenala, uz Ciceronov govor *Pro Q. Ligario*; polemizirao s Calderinijem zbog njegova komentara

---

⁹ Ovi su zaključci doneseni uvidom u Coates *et al.* (ur.) 2005. i ISTC, no budući da, kako se čini, sustavnih istraživanja još uvijek nema, ne mogu se smatrati konačnima. Usp. i Ramminger 2008, koji obilno dokumentira značenja što ih *commentarius/-um* ima u djelima uglednih humanista (Petrarca, Salutati, Bruni, Poggio, Alberti, Valla, Tortelli, Perotti, Barbaro Mlađi), ali ne razmatra uporabu u komentiranim izdanjima klasika.

¹⁰ O toj vrsti komentara usp. Ianziti 1992.

¹¹ Za iscrpan pregled usp. Ramminger 2008. *Commentum* i formulu *cum commento* Ramminger nije uključio u svoje istraživanje. Prema *ThLL* imenica *commentum, i, n.* u značenju *interpretatio scriptorum, librorum, carminum* prvi put se javlja kod Izidora Seviljskog, Kasiadora i Priscijana; usp. *commentum, ThLL* III: 1865.48-1868.58 (Bannier).

¹² S izumom tiska pojavit će se posebna egzegetska vrsta koja se bavi tekstološkim problemima, tzv. *castigationes* ili *emendationes*; najpoznatije su *Castigationes Pliniana*e Ermolaa Barbara Starijeg (*ed. pr.*: Romae, 1492-93); usp. Fera 1999: 541.

Marcijala i s Regiom zbog komentara Ovidija), Raffaele Regio (oko 1440 – 1520; uz Ovidijeve *Metamorfoze*), Domizio Calderini (1446-1478; uz Marcijala, Juvenala, Stacije *Silvae*), Giovanni Sulpizio (*floruit c. 1470-1490*; uz Kvintilijana), Antonio Mancinelli (1452-1505?; uz Vergilijeve *Bukolike* i *Georgike*, uz Horacija, Juvenala, uz *Retoriku za Herenija*), Filippo Beroaldo Stariji (1453-1505; uz Apulejeva *Zlatnog magarca*).

Kao što je već rečeno, mnogi su novovjekovni komentatori bez ustručavanja crpili svoju građu iz djela antičkih prethodnika,¹³ a od njih su preuzeli i iscrpnost postupka: tekst se tumači redak po redak, kadšto riječ po riječ, pa se redovito događa da je sam komentar kudikamo opsežniji od primarnoga teksta. Od komentatora se očekivalo ne samo da tumači značenje pojedinih riječi nego da daje etimološka objašnjenja i da navodi sinonime, da raspravlja o gramatici i stilu, da iznosi mitološke, povijesne, zemljopisne i svakovrsne druge podatke, da se upušta u opsežne ekskurze i da svoje tvrdnje obilno dokumentira citatima iz klasičnih pisaca.¹⁴ Tako komentar uz antičkog auktora teži postati svojevrsnim uvodom u čitavu klasičnu kulturu, gotovo enciklopedijom antike (što ga čini još prikladnijim sredstvom za školsku pouku). Tipični su predstavnici te vrste komentar Raffaelea Regia uz Ovidijeve *Metamorfoze* i Beroaldov uz Apuleja,¹⁵ a ekstreman je primjer već opisani, opsegom golemi *Cornu copiae* Niccolò Perottija. Ipak, uz takav "komentar nekontroliranih granica" pojavljuje se i reducirana inačica, suzdržanija u pogledu ekskurza, usredotočena na bit komentara, tj. na svrhovito i ekonomično tumačenje teksta. Najpoznatiji je primjer djelo Giorgia Merule *Enarrationes Satyrarum Iuvenalis* (Venecija, 1478).¹⁶

Već sredinom sedamdesetih godina 15. st. Domizio Calderini uočava da iscrpni komentari imaju nedostatke: opterećuju sastavljača obvezom da se bavi svakim problemom, od najbanalnijega do najzahtjevnijega, pri čemu se često ponavlja ono što su već objasnili

---

¹³ Usp. ovdje pogl. **6.4: Marulićev odnos prema izvorima.**

¹⁴ Dodatno se opseg teksta uvećava onim što Grafton (1977: 160) naziva "a maddening habit": kad za neko sporno mjesto prethodni komentatori nude više rješenja, pisac novog komentara jednostavno ih sve navodi, prepuštajući *arbitrium* čitatelju. Postupak je poznat još od antike, a zagovarao ga je i sv. Jeronim (*adv. Rufin.* 1,16; *PL* 23,428-429; *adv. Rufin.* 3,11, *PL* 23,486; *in Hier. prol.*, *PL* 24,680-681).

¹⁵ *Ovidii Metamorphosis cum luculentissimis Raphaelis Regii enarrationibus* (ed. pr.: Venetiis, 1493); *Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in Asinum aureum Lucii Apuleii* (ed. pr.: Venetiis, 1500).

¹⁶ Usp. Fera 1999: 540.

prethodni tumači, pa u ishodu komentari postaju međusobno slični. To umnogome utječe na komercijalni uspjeh izdanja i umanjuje prigodu da sastavljač komentara bude zapažen, pa i da stekne slavu i ugled. Za korisnike pak takav je komentar teško pregledan: otisnut je sitnim slogom koji posvuda okružuje nešto krupniji matični tekst, što samo po sebi djeluje zamorno, a pred bolje upućena čitatelja postavlja neugodan zadatak da se probija kroz šumu suvišnih, notornih podataka. Zbog toga se pojavljuje nova vrsta komentara, u kojima se obrađuju samo odabrana, problematična mjesta. Takva su djela namijenjena u prvom redu znalcima, često su intonirana polemički i ne sadrže primarni tekst, nego samo leme na koje se komentar odnosi (uglavnom *loci obscuriores*). Prvi predstavnik ove nove filološke vrste, koja je komentatorima davala veće dostojanstvo a komentare oslobađala od didaktične funkcije, bio je Domizio Calderini, a za njim su uslijedili Marcantonio Coccio Sabellico (o. 1436 – 1506), Filippo Beroaldo Stariji, Angelo Poliziano (1454-1494) i drugi. Promjena se očituje i u naslovima: to više nisu *commentarii*, *enarrationes*, *interpretationes*, *explicationes* i sl., nego *observationes*, *annotationes*, *miscellanea*.¹⁷

Humanisti talijanskoga *Quattrocenta* nisu dali vlastite definicije ni vrstovne razdiobe komentara, pa se u literaturi, *faute de mieux*, često spominje rasprava Juana Luisa Vivesa *De ratione dicendi*, u kojoj se u poglavlju 3,11: *Enarrationes et commentarii* daju neki terminološki i klasifikacijski podatci.¹⁸ Unatoč njihovoj zanimljivosti, valja imati na umu da je Vivesovo djelo objavljeno 1532. te da se njegova načelna razmatranja – kako upozorava talijanski proučavatelj Francesco Lo Monaco – ponekad znatno razlikuju od prakse petnaestostoljetnih komentara.¹⁹ Lo Monaco skreće pozornost na *praefationes* i *epistolae* uz tiskane komentare, u kojima njihovi sastavljači ponovljeno ističu kako je za komentatora nužno mnogovrsno znanje, kako se u tekstu komentara sabiru *variae disciplinae* te kako uzor

---

¹⁷ Za ovaj pregled usp. Grafton 1977: 155-156.

¹⁸ Vives dijeli komentare na *commentarii simplices* (memoarske zabilješke, poput Cezarovih) i *commentarii in aliud* (tumačenja tuđeg djela); ove druge dijeli na *breves (contracti, arctiores)* i *diffusi*. Za prve kaže: *in arctioribus commentariis non perinde spectandum est, quid ipse sentias, ut quid is quem explanandum suscepisti*. (Vives 1998: 288). One pak opsežnije opisuje ovako: *In commentariis diffusis cavendum ne alieno loco accurata fiat, et longa disputatio, neu permisceas disciplinas, velut si scribens in sacras litteras, ad anxias et verbosas de aliis disciplinis commentationes transeas, quemadmodum de vocibus, de memoria rerum gestarum, de dialectica, de cognitione naturae [...]*. (Vives 1998: 288). Usp. i Stepanić 2007: 241-242.

¹⁹ Usp. Lo Monaco 1992: 106.

za nasljedovanje daju *veteres grammatici*. Takva načela kao nužnu posljedicu imaju onu sklonost enciklopedizmu koju smo već opisali, a koju Lo Monaco povezuje ne samo s oponašanjem kasnoantičkoga komentara nego i s usvajanjem kvintilijanovskog nazora o svestranoj obrazovanosti govornika, što snažno utječu na humanističku pedagogiju.²⁰ Talijanski proučavatelj, međutim, podsjeća na još jedan izvor koji je mogao utjecati na humaniste: naime, na *officium commentatoris* u svojim se spisima na nekoliko se mjesta osvrnuo sv. Jeronim. Iako eventualni utjecaj Jeronimovih formulacija na humanističke komentatore dosad nije istražen, u našoj optici podatak je vrlo zanimljiv – ne samo zbog dobro poznatog položaja što ga svetac zauzima u hijerarhiji Marulićevih duhovnih auktoriteta nego i zato što je Splicićanin u svojoj knjižnici imao upravo ona Jeronimova djela u kojima on iznosi svoje načelne poglede na komentatorski posao: riječ je o dvama svescima *Expositiones in Hebraicas questiones super Genesim necnon super duodecim prophetas minores et quatuor maiores*, koja su u Mlecima tiskala braća Giovanni i Gregorio de' Gregori 1497. i 1498.²¹ Nije stoga neobično da u *Repert.* dva puta nalazimo važnu sintagmu ekscerpiranu upravo iz toga Jeronimova djela: *commentatoris officium*: Rep II, 111 (= f. 200v), s. v. *Interpres* (usp. *Expositiones*, I, f. 87); *officium commentatoris*: Rep II, 120 (= f. 204), s. v. *Interpres* (usp. *Expositiones*, II, f. 209). Uvidom u sačuvani, prvi svezak utvrdili smo da se na f. 87 nalazi Marulićeva marginalna zabilješka *Com(m)e(n)tatoris officiu(m)*. Jeronimov tekst na koji se ona odnosi glasi:

Scio veteres ecclesiasticos tam Graecos quam Latinos super hoc libro multa dixisse, et tantis quaestionibus, non tam aperuisse, quam obscurasse sententias; ut ipsa interpretatio eorum opus habeat interpretatione, et multo incertior lector recedat, quam fuerat antequam legeret. Nec hoc dico, quo magnis ingeniis detraham, et alios mea laude suggillem; sed *quod commentatoris officium sit, ut quae obscura sunt, breviter aperteque dilucidet, et non tam disertitudinem ostendet suam, quam sensum ejus quem exponit, edisserat.* (in *Ionam* prol., PL 25,1118)²²

---

²⁰ Usp. Lo Monaco 1992: 107-111.

²¹ Prvi svezak nalazi se u knjižnici dominikanaca u Splitu, drugi je, nažalost, izgubljen. Sačuvani svezak (s mnoštvom Marulićevih marginalnih bilježaka) dopire do kraja Šeste knjige komentara uz Jeremiju; većina Jeronimovih metakomentarskih opazaka nalazila se u drugom svesku.

²² Uz rečenicu koju smo istaknuli kurzivom Marulić je na margini svoje knjige unio vitičastu oznaku.

Evo još nekoliko ključnih Jeronimovih postavki na koje je Marulić naišao čitajući *Expositiones* (drugi i treći citat nalazili su se u danas izgubljeni drugom svesku Marulićeva izdanja):

[...] ut nuper indoctus calumniator erupit, qui Commentarios meos in Epistolam Pauli ad Ephesios reprehendendos putat. Nec intelligit, nimia stertens vecordia, *leges Commentariorum, in quibus multae diversorum ponuntur opiniones, vel tacitis, vel expressis Auctorum nominibus, ut lectoris arbitrium sit, quid potissimum eligere debeat, decernere*: quamquam et in primo ejusdem operis libro praefatus sim, me vel propria, vel aliena dicturum: et ipsos Commentarios, tam veterum Scriptorum esse, quam nostros. (*in Hier. prol., PL 24,680-681; ovdje i dalje istaknuo B. L.*)²³

Verum iam tempus est ut ipsius prophetae verba texamus, non iuxta consuetudinem nostram proponentes omnia et omnia disserentes ut in duodecim prophetis fecimus, sed *breviter et per intervalla ea tantum quae obscura sunt explanantes, ne librorum innumerabilium magnitudo lectori fastidium faciat.* (*in Dan. prol., PL 25,494*)

Quorsum ista? videlicet ut et vobis, et caeteris (qui forte legere voluerint) sit responsum, me non panegyricum, aut controversiam scribere, sed commentarium, id est, *hoc habere propositum, non ut mea verba laudentur, sed ut quae ab alio bene dicta sunt, ita intelligantur ut dicta sunt. Officii mei est obscura disserere, manifesta perstringere, in dubiis immorari.* Unde et a plerisque commentariorum opus, explanatio nominatur. Si quis eloquentiam quaerit, vel declamationibus delectatur, habet in utraque lingua Demosthenem et Tullium, Polemonem et Quintillianum. (*ad Galat. 3, prol., PL 26,486*)²⁴

---

²³ Tekst se čita na f. [329r] Marulićeva primjerka prvog sveska *Expositiones*. Uz ovdje citiran ulomak nema nikakvih marginalnih oznaka.

²⁴ Ostala važna mjesta: *in Zach. 2,837, PL 25,1463; adv. Rufin. 1,16; PL 23,428-429; adv. Rufin. 3,11, PL 23,486.*

Na *officia commentatoris* vratit ćemo se kad budemo поближе razmatrali strukturu i svojstva Marulićevih tumačenja.²⁵ Ovdje valja još napomenuti kako se u znanstvenoj literaturi o komentarima u humanizmu, kao ni u pregledima povijesti komentara (ionako rijetkima), ne spominju komentari uz natpise; s druge pak strane, u povijesnim pregledima epigrafije donedavno su se uvelike zanemarivale komentirane siloge. Humanistički komentari veću su proučavateljsku i izdavačku pozornost počeli zadobivati sedamdesetih godina prošlog stoljeća, dok su komentirane siloge (djela Benedetta Giovija, Andree Alciata, Girolama Bolognija itd.) u ozbiljniju znanstvenu raspravu ušle tek u devedesetim godinama.²⁶

7.2. Komentari u Marulićevoj knjižnici

Komentirana izdanja klasika činila su značajan dio Marulićeve kućne knjižnice: jedna skupina knjiga nosi naslov *Commento* (4 jedinice), no puno više svezaka s naznakom *cum commento* nalazimo u drugim skupinama. Okupimo li sve dostupne podatke, zaključujemo da je Marulić posjedovao barem petnaestak komentiranih izdanja klasika. Škrte naznake u oporučnom popisu ne dopuštaju njihovu točnu identifikaciju,²⁷ a teško je i detektirati tragove takve lektire u Marulićevim djelima. Ipak, nekoliko dosad utvrđenih podataka jasno govori o tome da je on komentare pažljivo čitao i da su oni činili važan dio njegove intelektualne formacije. Analiza izvora za *In epigr.*, provedena u prethodnom poglavlju ovog rada, pokazala je koliko mu je važan bio Perottijev komentar uz Marcijala, a već prije utvrđeno je kako se za pisanje bilježaka uz Katulove pjesme služio komentarom Paladija Fuska iz 1496. godine.²⁸ Osim toga, na temelju analize mitoloških referencija zaključeno je da je poznavao Calderinijev komentar uz Stacijevu *Silvae* te Calderinijev ili Mancinellijev komentar uz

---

²⁵ Usp. pogl. **7.4. Struktura Marulićevih komentara** i **7.6. Opća svojstva Marulićevih komentara**.

²⁶ Usp. za komentare: Buck i Herding (ur.) 1975, Grafton 1977; Grafton 1985, Grafton 1988; Lo Monaco 1992; Furno 2005 (os. str. 107-125); Pade (ur.) 2005; za pojedine komentirane siloge usp. D'Alessi 1995; Calabi Limentani 1999; usp. i ovdje pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku**.

²⁷ Za neke od teškoća na koje se nailazi u takvu poslu usp. Lučin 2006a: 220.

²⁸ Za Perottija usp. pogl. **6.3. Priručnici u Marulićevoj knjižnici** i **Tablicu 6.2.4. Usporedba In epigr. s humanističkim izvorima**; za Paladija Fuska usp. Lučin 2007a.

Juvenalove satire.²⁹ I neka druga izdanja u njegovoj knjižnici možda su sadržavala komentare, ali to u popisu nije navedeno. Dragocjeno potvrdu o lektiri humanističkih komentara pruža sačuvan Marulićev primjerak knjige *Marci Tullii Ciceronis oratoris clarissimi Rhetoricorum ueterum libri duo; Rhetoricae nouae ad Herennium libri quatuor* (Venetiis: Ioannes de Forliuio & Iacobus Britannicus Brixianus, 1483). Svezak sadrži Ciceronov mladenački, nedovršen retorički spis *De inventione* i anonimni retorički priručnik *Rhetorica ad Herennium*, stoljećima pripisivan najglasovitijem rimskom govorniku; uz njih je otisnut opsežan komentar gramatičara iz 4. st. Marija Viktorina. Na marginama su brojne, zasad neproučene, Marulićeve marginalije.³⁰

Iako biblijski komentari ne pripadaju u našu temu, valja spomenuti da je Franz Posset nedavno iznio vrijedne rezultate istraživanja marginalnih bilježaka u Marulićevu primjerku Biblije s komentarom;³¹ Jeronimove *Expositiones* obilno su ekscerpirane u *Repert.*; brojne vlasnikovom rukom ispisane bilješke na marginama sačuvanoga sveska Jeronimovih komentara još nisu odčitane ni proučene.

Tablica 7.2. Komentari u Marulićevoj knjižnici

Marci Maruli Testamentum. Repertorium librorum³²	
Ecclesiastici	
	Biblia cum commento, uolumina quattuor
	Eiusdem [Diui Hieronymi] Commentaria, uolumina duo
Libri zentilium	
Poetae	Virgilius cum commento

²⁹ Za Calderinijev komentar Stacija usp. LS, br. 75 (str. 139: perfiraza "sicilski starac" za Teokrita); za Calderinijev ili Mancinellijev komentar Juvenala usp. LS, br. 189 (str. 309: bilješka o Ehionu).

³⁰ Svezak je u oporučnom popisu naveden je kao *Rhetorica noua et uetus*. Dijelom je oštećen, a čuva se u franjevačkom samostanu na Poljudu u Splitu; usp. Lučin 2001: 26.

³¹ Riječ je o izdanju: *Biblia Latina cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering*. Venetiis: [Bonetus Locatellus], Octavianus Scotus, 1489. Usp. Posset 2010.

³² Postumni *Inventarium librorum* znatno je siromašniji podatcima; jedini njegov dodatak ovom popisu ne da se nikako identificirati: *Quidam commentarius antiquus* (usp. Marulić 2005b: 66).

	Seruius super Bucolica et Georgica
	Statii Thebais et Achileis et Silue cum commento
	Martialis cum commento
	Statii Silue et Saphos cum commento et opera Claudiani poetę
	Oratius et Iuuenalis cum commento
Historici	Idem [Valerius Maximus] cum commento
	Commentaria Cęsarıs
	Suetonius De XII cęsaribus et Salustius cum commento
Commento ³³	Seruius super Bucolica et Georgica Vergilii
	Idem super Aeneidam
	Super quasdam orationes Ciceronis notanda
	Super quasdam orationes eiusdem plenius
Philosophi et oratores	Tulii Epistolę familiares cum commento

7.3. Komentari u Marulićevu opusu

Dva Marulićeva djela imaju u naslovu riječ "komentar": *In epigrammata priscorum commentarius* i *De Veteris instrumenti viris illustribus commmentarium*. Rod je, kako vidimo, različit, a različit je i žanr, pa se valja zapitati je li ta razlika rezultat auktorove namjere i je li se on u tome ugledao na kakve uzore. Prosudba o namjeri ne ovisi samo o spomenutim dvama tekstovima, nego ju je poželjno provjeriti na uporabi lika *commentarius* odnosno *-um* drugdje u Marulićevim djelima.³⁴ U računalno pretraživu korpusu Marulićevih tekstova riječ *commentarius/-um* pojavljuje se ukupno 53 puta;³⁵ u razmatranje nismo uzeli potvrde iz *Repert.* (ukupno 39), pa je preostalo 14 pojavnica, od kojih je 7 u morfološki nerazlikovnim oblicima. Od preostalih 7 po jedna pripada dvama spomenutim naslovima, a jedna je citat naslova sv. Jeronima (*In Ecclesiasten commentarios*, Marulić 1994a: 47), tako da za komparaciju ostaju samo 4 primjera. Od ovih se jedan odnosi na nabranje Jeronimovih

³³ Humanističkim komentarima pripada i Perottijev *Cornu copiae*, koji se kod Marulića navodi u skupini *Grammatici*. Usp. **Tablicu 6.2.1. Implicitni izvori u u Marulićevoj knjižnici: Grammatici.**

³⁴ Svako se ovakvo istraživanje, podsjeća Ramminger, mora pomiriti s činjenicom da se dva lika morfološki razlikuju samo u nominativu jednine te u nominativu i akuzativu množine; usp. Ramminger 2008: 12.

³⁵ Usp. *CroALa*, na adresi: <http://www.ffzg.hr/klafil/croala/> (20. studenog 2010).

komentara, koje Marulić naziva *commentarii* (*Præterea commentarij eius quos perlegi hi sunt*, Marulić 1994a: 52). Preostale tri potvrde izgledaju ovako:

Cum scriptorum meorum studiosus, optime uir Iacobe, cures inprimis cum impressoribus Tuis, ut illa in lucem ueniant, exegisti, ut hæc etiam commentaria, quorum de imitatione Christi titulus est, ad Te mitterem. (*Iacob. Grassol. 2* = Marulić 1992: 48)

Hinc est, quod ad confirmationem fidelium infideliumque confutationem tales nobis commentarios reliquit [sc. Thomas Aquinas], ut nihil in Ecclesia quicquam scrupuli sit, nihil nodi, quod non explanatum in illis absolutumque inuenies. (Inst I, 414 = 2,5)

Addit [sc. Hieronymus] etiam plurima opera ab eo [sc. Didymo Alexandrino] nobilia scripta: Commentarios in Psalmos omnes, Commentarios in Euangelium Matthei et Ioannis, De dogmatibus contra Arrianos libros duos, De Spiritu Sancto librum unum, In Esaïam decem, In Osee octo, In Zachariam quinque, et infinita alia [...]. (Inst III, 417 = 5,4)

Jasno je da se samo posljednji primjer (mn. m. r. za više djela) odnosi na komentare u značenju tumačenja teksta, dok prva dva (mn. sr. r. za jedno djelo, mn. m. r. za više djela) govore o nekoj drugačijoj vrsti teksta (rasprava, kraći pregled ili sl.). Zapaziti je da u uporabi roda nema nikakve dosljednosti. Od pomoći nije ni deminutiv u posveti *Regum gesta*:

Commentariolum a te in Craina nuper repertum, inter uetustissimas gentis illius scripturas Delmatico idiomate compositum, tuo rogatu Latinum feci, Croatiaę Delmatięque regum gesta continentem. (Navod prema *CroALa*)

Tu je očito riječ o značenju "kratki povijesni pregled", a imenica je u akuzativu jednine muškog ili srednjeg roda. Budući da se iz dostupnih potvrda dominantna praksa ne da razaznati, ostaje nam pretpostaviti da je Marulić žanrovsku različitost dvaju svojih djela želio u naslovu istaknuti razlikom u rodu: tumač uz antičke natpise naslovio je kao *commentarius*, dok je "kompendij Biblije, koncipiran kao kratak i sažet prikaz života i djelatnosti svih važnijih osoba Staroga zavjeta"³⁶ nazvao *commentarium*. Čini se da uporabom lika u muškom

---

³⁶ Glavičić 1991: 9.

rodu za značenje tumačenja antičkog teksta Marulić slijedi uvriježenu praksu svojega vremena, ali u izboru između jednine i množine priklanja se rjeđoj varijanti – jednini.³⁷

U samom tekstu *In epigr.* riječ *commentarius* u značenju "tumačenje" ne pojavljuje se, začudo, nigdje osim u naslovu. Umjesto nje Marulić rabi: *enarratio* (36,4), *interpretamentum* (I,5), *interpretatio* (I,3); komentator je *interpres* (94,4)³⁸. Glagoli kojima se označuje tumačenje, odnosno komentiranje teksta jesu: *enarrare* (I,3), *expedire* (37,4), *explanare* (124,3), *explicare* (72,2; 125,6), *exponere* (94,1) i najčešći *interpretari* (33,3; 60,2; IV,1; 125,2). Preostale dvije potvrde za *commentarius* (vjerojatno u m. r.) odnose se na povijesni pregled Pseudo-Seksta Aurelija Viktora (72,3) i Cezarove memoarske zabilješke (IV,2).

Ovdje svakako treba spomenuti i Marulićeve marginalije uz Katulove stihove: iako nisu organizirane kao autonomni tekst, iako je auktorski ulog u njima kudikamo manji nego u tumaču uz natpise, te bilješke svojim podrijetlom i sadržajem nedvojbeno pripadaju komentarskom žanru. Nalazimo ih na marginama onog dijela glasovitoga trogirskog kodeksa koji sadrži Katulove pjesme (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*, str. 132-179). Marulić ih je sastavio uglavnom tako što je ekscerpirao komentirano izdanje Katulovih pjesama Paladija Fuska, objavljeno u Veneciji 1496. Usporedba s predloškom pokazala je da se splitski humanist uvijek služio početnim dijelom Fuskova komentara uz pojedinu pjesmu, jer tu Padovanac daje neku vrstu njezina sažetka. No te dijelove Marulić nikad ne prepisuje *verbatim*, nego ih sažima i preinačuje, a povremeno dodaje podatke iz nekih drugih izvora; čini se da u nekoliko navrata unosi i poneku originalnu, vlastitu pojedinost.³⁹

I *Tropologica Daudiadis expositio* pripada u žanr komentara, što je razvidno već iz naslova, samo što je tu posrijedi alegorijsko tumačenje biblijske građe, pa djelo ostaje izvan naših razmatranja. Napomenimo tek da je Miroslav Palameta pokazao kako je Marulić, pišući svoje tropološko tumačenje, često zagledao u ranokršćanske komentatore Biblije, tj. da je, kao i svi drugi komentatori, rado preuzimao neka objašnjenja od svojih prethodnika.⁴⁰

Napokon, i dio Marulićevih prozih marginalija u *Juditi* može se smatrati komentarima uz vlastiti pjesnički tekst. Takva su već i jednostavna leksička objašnjenja, u kojima pisac glosira tuđice, arhaizme i riječi uporabljene u prenesenu značenju (npr.: "Poet. Poete se zovu

---

³⁷ Usp. ovdje pogl. 7.1. **Komentar kao žanr humanističke recepcije antike.**

³⁸ *Interpres* u *In epigr.* 66,2 odnosi se na Merkurija kao glasnika bogova (*mercaturę deus putabatur et deorum interpres*). Uporaba je vergilijevska (usp. Verg. *Aen.* 4,356).

³⁹ Usp. o tome Lučin 2007a (os. str. 32-44).

⁴⁰ Usp. Palameta 2005; Palameta 2006; Palameta 2007; Palameta 2008.

ki pišu verse." – uz *Juditu* 1,11), no kudikamo su bliže pojmu komentara one nešto dulje bilješke, u kojima se tumače osobna imena, zemljopisni nazivi, perifrize, aluzije i realije u stihovima *Judite*. Marulić je pretpostavljao da mnoga imena i podatci iz Biblije i antike što ih je utkao u epsku naraciju neće biti poznati slabije naobraženoj publici, pa je stoga sažeto prepričao niz biblijskih događaja i epizoda iz antičkoga mita i povijesti te dodao druga potrebna objašnjenja.⁴¹ Evo npr. kako se portretira znameniti Rimljanin Marko Antonije:

Marko Antonij velik biše žarlac i opijavac. Pobi vele grajan. Polaču vlastelina jednoga darova kuhaču svomu jer mu biše ugodno skuhao. Pjan u više bljuva. Obljubi Kleopatru, kraljicu od Aleksandrije, a ženu pusti, ka biše sestra Oktavijana cesara, i s toga pogibe. (uz *Juditu* 5,142)⁴²

Već iz ovog primjera očito je kako je i u tekstu na hrvatskom jeziku komentar – posve u skladu s humanističkom percepcijom žanra – poslužio kao medij recepcije antike. I *modus operandi* primijenjen u marginalijama uz *Juditu* poznat je iz drugih komentara: gdje je mogao, Marulić je preuzimao već prije kompiliranu građu i prilagođavao je novoj svrsi. Kao izvor za neka biblijska objašnjenja u *Juditi* poslužilo mu je njegovo vlastito djelo, SZL.⁴³

7.4. Struktura Marulićevih komentara

Ovdje neće biti riječi o općoj strukturi Marulićeva djela, koja je već prije opisana,⁴⁴ nego o strukturi komentara uz pojedine natpise. Ona je u literaturi nedavno prikazana ovako:

Svaki je od ukupno 141 natpisa popraćen realno-moralističkim komentarom, pri čemu su neki natpisi popraćeni samo realnim komentarom, neki samo moralističkim, neki filološkim, no najčešće se radi o kombinaciji tih triju pristupa epigrafičkoj građi. U strukturi komentara nema naročite sustavnosti; komentator se zadržava na onim pojedinostima koje mu se čine najvažnije u pojedinom slučaju. Nema ni naročite

---

⁴¹ Usp. o tome Lučin 1996 (os. str. 38-56), gdje se leksička objašnjenja nazivaju "glose u užem smislu", a objašnjenja biblijskih i antičkih imena i realija "glose u širem smislu".

⁴² Marulić 2001: 107.

⁴³ Usp. o tome Lučin 1996: 43-46.

⁴⁴ Usp. pogl. 4.3. **Opća struktura *In epigr.***

sadržajne dosljednosti, kao ni dosljednosti u stavu: u nekim se komentarima prešućuje pojava kojoj se u drugima posvećuje mnogo prostora. Neselektivnost u izboru građe za komentar, kao i želja za sveobuhvatnošću komentara tipična je za Marulićev komentar natpisa.⁴⁵

Tu je natuknuto nekoliko bitnih svojstava Marulićevih komentara, koji ovdje ipak iziskuju potanji uvid i podrobniju raščlambu. Prije svega, Marulić je – kako je rečeno⁴⁶ – već u posveti Papaliću najavio *officia commentatoris* i temeljnu dispoziciju:

Mutilata uerba singularesque litterę quid designent, ostendere conabor. Quicquid præterea magis aperta expositione indigebit, prout potero, planum faciam [...]. (*In epigr.* I,2)

Iam primum, ne te lateat ista ueterum epigrammata, quę a me reponentur, quo locorum adhuc extent, loci prius nomen referetur, deinde succedent inscriptiones inscriptionumque interpretamenta [...]. (*In epigr.* I,5)

Opći je redoslijed, dakle, ovakav: lokacija natpisa – tekst natpisa – tumačenje; ovo posljednje sadrži uspostavu teksta i komentar.

Svaki je natpis u zbirci popraćen vlastitim komentarom, osim *In epigr.* 7. i 8. te 128. i 129, koji su komentirani u paru. Taj iznimni spoj Marulić u prvom slučaju objašnjava identičnim sadržajem (*In epigr.* 8,1), a u drugom nedostatkom podataka, jer spomenik donosi samo *nuda nomina* (*In epigr.* 129,1).⁴⁷

U tekstu se razabire ponavljanje nekoliko osnovnih vrsta komentara, kojih je ipak više nego što je dosad zapaženo.⁴⁸ Ovdje ćemo ih najprije svrstati po učestalosti i ukratko opisati.⁴⁹

---

⁴⁵ Stepanić 2007: 241.

⁴⁶ Usp. pogl. 1.2.2. Model i pogl. 4.4. Opća struktura *In epigr.* i posveta Dmini Papaliću.

⁴⁷ Kao što je rečeno u pogl. 5. Izvori za natpise, *In epigr.* 7. i 8 (= *CIL* VI 882) izvorno su dva natpisa posve identična sadržaja, uklesana na dvije suprotne strane vatikanskog obeliska. Usp. Bodel 2001: 47. U *CIL*-u se ne spominje da je posrijedi dvostruki natpis.

⁴⁸ Za potpun prikaz, na kojem se zasnivaju i broježani podatci koji slijede, usp. Tablicu 7.4. Struktura Marulićevih komentara.

⁴⁹ O sadržaju pojedinih vrsta komentara bit će riječi u pogl. 7.5. Sadržaj Marulićevih komentara.

1. Najčešća vrsta je čitanje natpisa, pa bismo ovaj komentar mogli nazvati **epigrafskim u užem smislu**. Provodi se na dva načina: ili se samo razrješuju pokrate, ili se ponovno ispisuje tekst natpisa (dakako, s razriješenim pokratama) odnosno njegov početak uz napomenu: *cetera patent* ili sl. Ovim je postupkom obuhvaćen 91 natpis, tj. oko 65% od ukupnog broja.⁵⁰ Zanimljivo je da su dva spomenuta načina zastupljena gotovo posve jednako: za 43 natpisa samo su razriješene pokrate, a za 45 natpisa ispisan je čitav tekst ili njegov početak. Iznimno je u dva navrata učinjeno oboje (*In epigr.* 104; 136).

2. Drugi je po učestalosti **realni** komentar, koji pronalazimo u tumačenjima uz 78 natpisa (oko 56% od ukupnog broja).

3. **Moralistički** komentar nalazimo uz 66 natpisa (oko 47%). U skupinama *Rome* i *Externa* (112 natpisa) moralističkim je komentarom popraćeno njih 58, tj. više od polovice natpisa u tim skupinama, dok je u salonitanskoj skupini (29 natpisa) takav komentar dobilo samo osam natpisa, dakle niti četvrtina; od njih samo jedan pripada u primarnu salonitansku skupinu, a 7 u dodatak *Salonis postea repertum*.

4. **Filološki** komentar utvrdili smo uz 42 natpisa (oko 30%). Ovdje filološkim komentarom smatramo svako tumačenje ortografskih, leksičkih i gramatičkih osobitosti teksta, etimološka objašnjenja, prijevode grčkih riječi, navođenja usporednih izvora, napomene o stilu i pokušaje emendacije.

5. Povremeno se u komentaru govori o **motivaciji** za postavljanje spomenika. Takav se komentar nalazi uz 32 natpisa (oko 23%).

6. Neki su komentari zapravo **parafraze** natpisnog teksta odnosno jednoga njegova dijela. Nalazimo ih uz 20 natpisa (oko 14%).

7. Osobitu pojavu čine **ekskurzi**, koje nalazimo uz sedam natpisa, tj. uz 5% od ukupnoga njihova broja. U rimskoj skupini ekskurz se pojavljuje samo uz jedan natpis, a još jedan nalazi se uz natpis br. 37 (bez lokacije); u skupini *Externa* također je samo jedan s ekskurzom, i to kratkim. Četiri preostala pripadaju primarnoj salonitanskoj skupini (*Salonis*).

Treba napomenuti da je ova razdioba po vrstama djelomičan proučavateljski konstrukt: u samom tekstu nerijetko se događa da je jedna vrsta komentara prepletena s kojim iz druge vrste, ne samo unutar jednog paragrafa nego i unutar jedne rečenice. Tako se npr. u objašnjenje pokrata uvrštava realni komentar (usp. *In epigr.* 72,1; 75,2); u parafrazu je uključeno filološko (leksičko) objašnjenje (usp. *In epigr.* 36,2); povezani su parafraza,

---

⁵⁰ Statistika je rađena kao da postoji 139 natpisa, jer su dva puta dva natpisa popraćena zajedničkim komentarom.

motivacija i realni komentar (113,3); uzročno-posljedičnom vezom spojeni su parafraza i motivacija (usp. *In epigr.* 44,3; 98,1; 130,3).

Uzmemo li kao osnovni komentarski okvir trijadu najčešćih vrsta, tj. epigrafski, realni i moralistički komentar, utvrdit ćemo da se ona pojavljuje (sama ili uz dodatak drugih vrsta) 45 puta. Rado se u Marulića združuju epigrafski, filološki i realni komentar (ukupno 17 puta, od čega devet puta samostalno). Četverovrsni komentar pojavljuje se u raznim kombinacijama nabrojanih vrsta (epigrafski, filološki, realni, moralistički; ili: epigrafski, realni, moralistički, parafraza ili motivacija; ili: epigrafski, filološki, moralistički, parafraza ili motivacija, itd.) ukupno 13 puta. Peterostruki vrstovni repertoar susrećemo četiri puta (*In epigr.* 36; 59; 132; 135).⁵¹

Iz ove analize razabire se kako se dvije najčešće kombinacije komentara pojavljuju uz polovicu od ukupnog broja natpisa ($45+17 = 62$), pa se može reći da postoji težnja k uspostavi rekurentnoga komentarskog obrasca. To što on nije proveden u potpunom obuhvatu, posve je razumljivo pomislimo li na bitno pragmatičnu narav komentara, koji je prije svega uvjetovan zahtjevima primarnoga teksta.⁵² Nedosljednost je razumljiva i kad je riječ o redoslijedu kojim se nižu komentarske vrste: epigrafsko tumačenje gotovo je redovito na prvom mjestu, no dalji raspored mijenja se od natpisa do natpisa (iako se nazire sklonost shemi: filološki, realni, moralistički). Općenito se može reći da je nesustavnost u vrstama i redoslijedu uzrokovana trima razlozima: prvi je metodološka nekoherentnost karakteristična za humanističke pisce (kako pri kompiliranju, tako i pri komentiranju),⁵³ drugi je manjak podataka o nekim temama, odnosno neznanje, a treći je osobna motivacija auktora komentara. Ta osobna motivacija utječe naročito na pojavu moralističkih komentara i ekskurza, jer oni nisu izravno potaknuti primarnim tekstom (kao što uglavnom jesu epigrafski, filološki i realni komentar), nego ovisе o komentatorovoj odluci.

Zbog navedenih razloga ne treba očekivati dosljednost ni kad je riječ o sukladnosti duljine primarnog teksta i komentara: zapaziti je da su neki dugi natpisi popraćeni kratkim tumačenjima (npr. *In epigr.* 98; 105; 109; 127), dok ima i obrnutih primjera (npr. razmjeno dugi komentari uz *In epigr.* 7. i 8; 29; 60; 69; 94; 124; itd.). Dakako, mnogo je potvrda za očekivanu proporcionalnost u kratkoći (npr. *In epigr.* 22; 26; 56; 57. itd.) odnosno duljini (*In epigr.* 36; 37; 38; 61; 125. itd.).

---

⁵¹ Pojedine se skupine, dakako, preklapaju. Svi su podatci u **Tablici 7.4.**

⁵² Usp. Furno 1995: 113.

⁵³ Usp. Furno 1995: 56. i ovdje pogl. **6.4. Marulićev odnos prema izvorima.**

Među strukturne elemente pripadaju i metatekstualni signali. U poglavlju **4.3. Opća struktura *In epigr.*** pokazali smo njihovu ulogu na granicama velikih odsječaka teksta; ovdje ćemo razmotriti njihovu pojavu unutar tih odsječaka. S obzirom na funkciju metatekstualne smo signale podijelili u dvije vrste: "šavove" i uputnice. "Šavovi" i ovdje najavljuju i odjavljuju cjeline teksta, samo što su one znatno manjeg opsega; uputnice podsjećaju na to da se o istom predmetu raspravlja na drugom mjestu u komentarima.⁵⁴

"Šavovi" se pojavljuju na granicama ekskurza ili duljih komentara:

Ad ea igitur quę instituimus iter uertamus. (8,3)

Sed ne quędam hic dicta sine enarratione pertranseant, hoc quod dicitur micandi consuetudine submota per id declaratur quod sequitur: digitis colludentibus. (36,4)

Sed dum nefando uitio irascor, sentio me egredi interpretis modum; igitur propositi nostri ordinem compressa tandem indignatione repetamus. (94,4)

Quam rem ut melius intelligas, paulo plenius explanabo. (124,3)

Sed quoniam ea modestia es ut ostentari opera tua et coram efferi non satis equo animo pati soleas, his omissis reuertar ad tabellas et scripturam istam, quę de terrę puluere erruta et fato quodam tibi exhibita in tuo seruatur scrinio, interpretari pergam. (125,2)

Quinam hic fuerit, quid egerit, quomodo finierit, breuiter tibi expediam. (125,4)

Hęc igitur in fine opusculi descripta ita exponere libuit. (130,1)⁵⁵

Hanc igitur eđem Sozomene, mulier sic dicta, fabricandam curauit iussu et imperio Marci Antonini Augusti, de quo dicendum restat. (134,1)

Uputnice:

De Antonino Pio principe superius est dictum ubi et de Faustina, eius uxore. (40,4 → 12,1)

---

⁵⁴ Osobitom vrstom metatekstualnog signala mogu se smatrati i Marulićeve napomene o tome da je imao uvida u natpise koji nisu ušli u njegovu zbirku (usp. pogl. **4.3. Opća struktura *In epigr.***)

⁵⁵ Ovo je istodobno veliki i mali "šav".

Hoc illi conuenit quod in p̄cedentibus est recitatum, ubi uxor mortua cum mortuo litigat marito. (49,1 → 24)

De magistratibus qui hic commemorantur tractatum est supra, p̄ter quam de interrege. (71,2 → 2,1; 15,2; 40,2; 59,2; 67,2; 68,2)

De magistratibus quorum hic fit mentio alibi est explicatum, de p̄tore tamen nondum est dictum. (72,2 → 2,1; 15,2, 59,2; 68,2)

Nota sestertii est duę LL et unum S, quia sestertius (ut alibi diximus) duę librę sunt et semis. (82,1 → 40,3; usp. i 140,3)

Hoc simile est illi quod de Hersalo et Merhalla superius recitauimus, sed aliter exponendum. (94,1 → 29)

Diximus supra quattuor etiam uiros fuisse creatos qui uiarum curam agerent. (106,2 → 60,2)

Diximus sexuiratum in prouinciis esse, non Rome. (117,2 → 60,2)

In his declaratur eius iuris locus circa sepulturam, ut alibi diximus, nequis eum sibi uendicet occupareque contendat. (119,2 → 111,1)

De cohortium autem generibus diximus. (125,5 → 124,4)

De magistratibus autem qui hic Domitiano tribuuntur in p̄cedentibus est tractatum. (125,5 → 2,1; 68,2; 71,2)

A classe Romanorum fuit interfectus: tunc, opinor, quum Marcus Octauius (ut dictum est supra) Salonas cum nauibus ueniens obsedisset et quum per dolum ex insidiis fuit interceptus. Ideo cum eorum nota, id est ignominia, fuit interceptus dicitur. (126,2 → IV,2)

De Flauio Constantino Cęsare superius inter Romanas inscriptiones est relatum. (135,1 → 16,1)

De coronis autem militaribus superius a nobis tractatum est, et qui plenius uult discere, legat Auli Gellii libro quinto caput sextum. (139,2 → 108,2)

Porro Vibius Pius tertio citra hoc epigrammate aram dedicat Soli inuicto, ut sit ipsi propicius, militibus centurionibusque suis. (139,3 → 137)

Inuenies in hoc libello inter externa et alium Vibium, Gallum, primipilarem
pręfectumque castrorum, et ipsum quidem donis donatum honoris uirtutisque causa.
(139,3 → 108)⁵⁶

Kad razmatramo vrste komentara i njihov sadržaj, govorimo ujedno o povezanosti primarnog i sekundarnog teksta, utvrđujemo na koje poticaje onoga prvog ovaj drugi odgovara, s kolikom dosljednošću to čini, što ispušta, a što dodaje. Metatekstualni pak signali, osobito mali "šavovi" i uputnice, ukazuju na koheziju samoga komentara. Kako vidimo iz brojnosti takvih signala, Maruliću je do te unutarnje kohezije osobito stalo. Ona ne ovisi o stupnju komentatorova znanja ni o osobnom interesu za pojedine teme, nego o njegovoj usredotočenosti i pomnji, o želji da se tekst učini istodobno preglednim i ekonomičnim. Potreba za uputnicama raste s opsegom komentarskoga teksta, pa se njihova učestalost uzima kao kriterij za razlikovanje ekstenzivnih komentara od kratkih.⁵⁷ Po tome bi Marulićevo djelo pripadalo ekstenzivnoj vrsti, iako ukupna njegova duljina (oko 100 stranica računalnog ispisa, bez aparata) nije velika. U prilog takvu svrstavanju govorila bi i povremena, već zapažena, "neselektivnost u izboru građe [...], kao i želja za sveobuhvatnošću komentara",⁵⁸ no činjenica je ipak – kao što ćemo vidjeti – da Marulićevo sveobuhvatnost treba shvatiti uvjetno: on doduše nastoji objasniti što više nejasnih mjesta, ali se tek iznimno upušta u proširivanje pojedinoga objašnjenja do enciklopedijske obuhvatnosti i rijetko u tekst umeće ekskurze. Dakako, tu je već riječ o sadržajnoj sastavnici, koja se razmatra u nastavku ovoga teksta, nakon **Tablice 7.4**.

---

⁵⁶ Na dva mjesta na samom kraju djela očekivale bi se uputnice na prethodno obrađene pojmove, ali Marulić ih ne daje; usp. *In epigr.* 140,2 (→ *In epigr.* 125,5), *In epigr.* 140,3 (→ *In epigr.* 82,1).

⁵⁷ Usp. Furno 1995: 113.

⁵⁸ Stepanić 2007: 241.

Tablica 7.4. Struktura Marulićevih komentara

+ znači da su razriješene pojedine pokrate u tekstu natpisa

[+] znači da je tekst natpisa razriješen u cijelosti, bez objašnjavanja pokrata

Rome

Natpis br.	Vrsta natpisa	Vrsta komentara									Meta-tekst	
		Epi-graf-ski	Filo-loški	Real-ni	Moralistički		Moti-vacija	Para-fraza	Eks-kurz			
						s aktuali-zacijom						s aukto-ritetom
1.	Nadgrobn	+	+	+	+							
2.	Jav. građ.		+	+								
3.	Počasni			+				+				
4.	Počasni			+	+			+				
5.	Počasni				+							
6.	Počasni	+	+	+	+							
7. i 8.	Počasni	[+]		+		+				+		+ "šav"
9.	Jav. građ.	[+]	+	+	+							
10.	Posvetni				+							
11.	Počasni	[+]		+	+							
12.	Počasni			+	+							
13.	Počasni	[+]		+		+		+				
14.	Počasni			+				+				
15.	Posvetni	[+]		+								
16.	Počasni	[+]		+	+							
17.	Počasni	+	+	+	+							
18.	Posvetni		+	+		+						
19.	Nadgrobn				+							
					(curio-sum)							
20.	Nadgrobn	[+]			+							
21.	Nadgrobn				+							
22.	Nadgrobn			+								
23.	Posvetni			+								
24.	Nadgrobn				+							
					apostr. (uri)							
25.	Nadgrobn	+			+							
26.	Nadgrobn				+							

27.	Nadgrobn	[+]	+	+				+			
28.	Nadgrobn		+	+							
29.	Nadgrobn			+					+ djel.		
30.	Nadgrobn				+						
31.	Nadgrobn	+			+		Biblija				
32.	Nadgrobn	+		+	+						
33.	Nadgrobn			+	+						
34.	Počasni	+		+		+	Marci- jal				
35.	Jav. građ.			+					+		
36.	Pravni (edikt)	+	+	+	+	+			+		+ "šav"

37.	Pravni (oporuka)	[+]		+ jurid.		+ apostr. čit. (Papa- lića?) (uide)				+	+ "šav"
-----	---------------------	-----	--	-------------	--	--	--	--	--	---	---------

Externa

Natpis br.	Vrsta natpisa	Vrsta komentara									Meta- tekst
		Epi- graf- ski	Filo- loški	Real- ni	Moralistički			Moti- vacija	Para- fraz	Eks- kurz	
						s aktuali- zacijom	s aukto- ritetom				
38.	Posvetni	+		+	+	+ apostr. čit. (Papa- lića?) (uide)	Biblija				
39.	Nadgrobn		+								
40.	Počasni	+		+				+	+		+ uputnica
41.	Nadgrobn			+							
42.	Nadgrobn		+								
43.	Nadgrobn	+									
44.	Počasni	[+]		+				+	+		
45.	Nadgrobn				+						
46.	Jav. građ. (graničnik)	+		+				+			
47.	Nadgrobn		+			+ apostr. čit.					

						(uos)					
48.	Nadgrobní					+ apostr. (gane- ones)					
49.	Nadgrobní				+						+ uputnica
50.	Nadgrobní	[+]			+						
51.	Nadgrobní			+	+						
52.	Počasní	+	+		+			+			
53.	Počasní	+		+							
54.	Nadgrobní	+	+		+		+ Biblija				
55.	Posvetní			+				+			
56.	Nadgrobní	+						+			
57.	Nadgrobní		+								
58.	Posvetní	[+]									
59.	Počasní	[+]	+	+	+			+			
60.	Nadgrobní	[+]	+	+							
61.	Pravní (oporučna odredba)	[+]	+	+							
62.	Jav. građ.	[+]	+	+							
63.	Nadgrobní	[+]			+						
64.	Nadgrobní	+			+						
65.	Počasní	+		+	+						
66.	Posvetní	[+]		+				+			
67.	Nadgrobní	+		+	+						
68.	Nadgrobní	[+]	+	+							
69.	Nadgrobní	[+]		+							
70.	Nadgrobní			+							
71.	Počasní	+	+	+							+ uputnica
72.	Počasní	[+]		+		+ apostr. čitat. (uos)					+ uputnica
73.	Počasní	+		+							
74.	Jav. građ.	[+]		+							
75.	Pravní (dekret)	+	+	+					+		
76.	Nadgrobní	[+]									
77.	Jav. građ.	[+]		+	+						

78.	Nadgrobn	+		+							
79.	Posvetni	[+]			+		Biblija				
80.	Nadgrobn	[+]	+								
81.	Nadgrobn	[+]			+						
82.	Jav. građ.	+	+	+							+ uputnica
83.	Nadgrobn				+		Biblija				
84.	Nadgrobn	+			+						
85.	Posvetni		+					+			
86.	Nadgrobn	[+]							+		
87.	Posvetni	[+]		+	+		Biblija				
88.	Nadgrobn				+						
89.	Nadgrobn	[+]			+						
90.	Nadgrobn				+			+			
91.	Nadgrobn	+	+		+			+			
92.	Posvetni	+						+			
93.	Nadgrobn				+		<i>satyricus poeta (Juvenal)</i>				
94.	Nadgrobn			+	+				+	+	+ uputnica + "šav"
95.	Počasni							+			
96.	Nadgrobn	+			+				+		
97.	Nadgrobn	+	+						+		
98.	Posvetni			+	+			+	+		
99.	Jav. građ.	+	+								
100.	Nadgrobn							+			
101.	Nadgrobn								+	<i>curio- sum</i>	
102.	Počasni	+			+			+	+		
103.	Počasni	+						+			
104.	Počasni	[+]+						+			
105.	Počasni	+									
106.	Jav. građ.	[+]		+							+ uputnica
107.	Nadgrobn								+		
108.	Nadgrobn			+	+				+		
109.	Nadgrobn		+	+							

110.	Jav. građ. [?]		+	+	+		"Lukrecije", tj. Horacije				
111.	Nadgrobn	+	+								
112.	Posvetni	+		+							

Salonis

Natpis br.	Vrsta natpisa	Vrsta komentara								Meta-tekst	
		Epi-graf-ski	Filo-loški	Real-ni	Moralistički		Moti-vacija	Para-fraza	Eks-kurz		
						s aktuali-zacijom					s auktori-tetom
113.	Nadgrobn	[+]	+	+				+	+	+ osobno, apostrofa Papalića	
114.	Nadgrobn	[+]	+	+							
115.	Nadgrobn	[+]									
116.	Nadgrobn	+	+								
117.	Nadgrobn	[+]	+	+							+ uputnica
118.	Nadgrobn	[+]	+								
119.	Nadgrobn	+									+ uputnica
120.	Nadgrobn	+	+	+							
121.	Posvetni	+		+				+			
122.	Nadgrobn	+									
123.	Nadgrobn	+									
124.	Jav. građ.	[+]		+						+ (3x) autopsija	+ "šav"
125.	Pravni (vojnička diploma)			+					+	+ autopsija, apostrofa i pohvala Papalića	+ "šav" (2x) + uputnica (2x)
126.	Nadgrobn	+		+					+ djel.		+ uputnica
127.	Posvetni	+		+					+		
128. i 129.	Nadgrobn				+						
130.	Nadgrobn	+						+	+	+ autopsija,	+ "šav" (veliki i

										apostro- fa i pohvala Papalica	mali)
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	---	-------

Salonis postea repertum

Natpis br.	Vrsta natpisa	Vrsta komentara								Meta- tekst	
		Epi- graf- ski	Filo- loški	Real- ni	Moralistički		Moti- vacija	Para- fraz	Eks- kurz		
						s aktuali- zacijom					s auktori- tetom
131.	Posvetni	+	+		+			+			
132.	Počasni (komemo- rativni)	[+]	+	+ <i>curi- osum</i>	+			+			
133.	Počasni	+		+	+		Platon, Plotin, Biblija				
134.	Posvetni		+	+				+			+ "šav"
135.	Počasni	[+]	+	+	+		"Juve- nal", tj. Ovidije	+			+ uputnica
136.	Nadgrobn	[+]+		+				+			
137.	Posvetni			+	+			+			
138.	Posvetni	[+]		+	+						
139.	Nadgrobn [?]	[+]		+ lokal. ponos (2x)							+ uputnica (3x)
140.	Nadgrobn	[+]		+	+						
141.	Nadgrobn	[+]									

7.5. Sadržaj Marulićevih komentara

U prethodnim poglavljima prikazali smo žanrovski okoliš Marulićevih komentara i njihovu strukturu. Vrijeme je da se zapitamo koju antičku građu iznosi pred svojega čitatelja. Raspored našega izlaganja ravnat će se po učenom rekurentnom obrascu, a ne po učestalosti pojedinih vrsta.

7.5.1. Epigrafski komentari u užem smislu

Kao što je rečeno, ovaj se komentar zapravo sastoji u odčitavanju teksta, što se provodi na dva načina: ili se samo razrješuju pokrate, ili se ispisuje čitav tekst natpisa (povremeno samo početak, uz napomenu: *cetera patent* ili sl.).

Razrješenje pokrata u posveti je najavljeno ovako: *Mutilata uerba singularesque litterę quid designent, ostendere conabor (In epigr. I,2).*⁵⁹ Sintagma *singulares litterę* očito označava epigrafske pokrate, no nije jasno na što se odnosi Marulićevo obećanje da će objasniti i *mutilata uerba*, jer takvih, oštećenih, riječi u njegovoj silogi ne nalazimo, a ni glagol *mutilare* (ili sličan) nigdje se dalje ne spominje. Moguće je da misli na pokrate s nekoliko početnih slova riječi, što ih na drugom mjestu naziva *dimidiata uerba*. Da Marulić razlikuje sigle u strogom smislu (koje naziva *singulares litterę*)⁶⁰ od pokrata koje sadrže skupinu početnih slova, jasno se vidi na ovim mjestima:

Singulares igitur litteras dimidiataque uerba ita lege: C. Caius. V. VIR. Quinque uir. PVBL. Publice. DECVRIONIB. Decurionibus. (40,3)

Singulares litterę hoc habent: Diis manibus.⁶¹ V. F. Viua fecit. Viua enim sibi fabricauit sepulchrum et quum neminem secum iacere uoluit, subiunxit H. M. H. N. S., id est: hoc monumentum heredes non sequitur. (84,1)

Cjelovito odčitavanje pisac najavljuje različitim formulama:⁶² *Integre legendum sic (In epigr. 9,1); Legendum sic (89,1); Integrum sic (11,1; 13,1; 20,1 itd.); Integrum hoc modo*

---

⁵⁹ U Marulićevoj formulaciji kao da odjekuje dio rečenice s početka Probova priručnika: *Nam apud ueteres quum usus notarum nullus esset, scribendi facultatem, maxime in senatu qui aderant in scribendo, ut celeriter comprehenderent, quedam uerba atque nomina ex communi consensu primis litteris notabant et singule littere quid significabant, in promptu erat.* (Val. Prob., f. Aii; istaknuo B. L.; usp. i neznatno drugačiji tekst u Keil 1864: 271). Sintagma *litterae singulares* nalazi se u Proba u naslovu *Littere singulares in iure ciuili* (Val. Prob. f. [c iv] = Keil 1864: 272).

⁶⁰ Inače taj izraz ne označava samo sigle nego i pokrate u obliku skupine početnih slova riječi (usp. Sandys²1974: 291); za ove druge nema posebnog naziva (usp. Cagnat⁴1914: 400).

⁶¹ U komentaru ne ponavlja D. M., što se čita na početku 84. natpisa

⁶² Ovdje i u sljedećim primjerima zapaziti je određen Marulićev trud na razini izraza: *uariatio in uerbis singulis* očito je namjerna.

(66,1); *Inscriptio ita legenda* (16,2); *Legendum hoc modo* (69,1) i sl. Lapidarni su izrazi: *Sic lege* (80,1); *Hoc est* (81,1; 115,1; 117,1); *Id est* (86,1; 86,2; 130,2). Na nekoliko mjesta iskazuje određenu zadržku, nesigurnost u odčitavanju: *Hęc ita, ut mihi uidetur, integre sunt pronuncianda* (8,1); *Hoc ita legendum censeo* 61,1; *Puto sic legendum* 132,1; *Sic legendum arbitror* 140,1.

S druge strane, ondje gdje procjenjuje da je natpisni tekst sam po sebi jasan, pa ne treba dati ni odčitavanje ni razrješenje pokrata, Marulić kratko konstatira: *Lectio facilis* (19,1); *Patent dicta* (47,1; 57,1); *Aperta est scriptura* (45,1) i sl. Nešto opširnije: *Facilis quidem horum ac plana est lectio, sed nuda nomina.* (129,1).

Za neke natpise daje parcijalno čitanje, a ostatak teksta smatra jasnim, npr.:

Inscriptio ita legenda: Imperatori Cęsari Flauio Constantino, Pii filio, Augusto senatus populusque Romanus. Cętera integra sunt et aperta. (16,2)

Hoc est: Marcus Latridius Aulus Lucius Hilarus sex uir. Cętera patent. (60,1)

Q. F. Maxi., id est Quintus Fabius Maximus. COS. Q. Consul quinquies. Aed. cur. Q. Aedilis curulis quinquies. Trib. Tribunus. Cętera plena sunt. (71,1)

Hoc est: Caius Clodius Felix sex uir Augustalis uiuus fecit. Cętera integra sunt. (117,1)

Ipak, najvažnije pitanje, koje se uz to izravno tiče recepcije antike, jest ovo: kako je Marulić razrješavao epigrafske pokrate? Pred njima su čitatelji ostajali nemoćni tijekom čitava srednjovjekovlja, sve do početka 15. st., kada je Poggio Bracciolini pronašao *Notae iuris* Valerija Proba; no i nakon toga većina je pokrata predstavljala zagonetku koja se mogla rješavati samo domišljanjem.⁶³ I uistinu, stari su se epigrafičari tim postupkom služili prilično slobodno, trudeći se da se njihova odgonetka uklapa u smisao teksta. Štoviše, kad jednom "razriješana" pokrata ne bi odgovarala drugom kontekstu, nisu se ustručavali ponuditi drugačije "rješenje". Tako mladi Alciato pokratu OVF. (za OVFENTINA, *sc. tribu*) na jednom mjestu čita i razrješuje, prema Probu, kao O. V. F.: *omnibus vivens fecit*, a na drugom uočava da Probova interpretacija *non quadrat neque sensui neque ductui sermonis*, pa čita: *omnium votis factus*, što dakako nije nimalo manje pogrešno. U kasnijim verzijama svoje siloge posumnjao je u ispravnost ranijih rješenja i napokon pretpostavio da je posrijedi ime tribusa. Ta su imena osobito zadavala muku, ne samo u humanizmu nego sve do 18. st., a tek

---

⁶³ Usp. pogl. 2.2.1. **Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku.**

je Niebuhr u 19. st. uspostavio potpun popis 35 tribusa. Za ilustraciju proizvoljnosti dovoljno je spomenuti kako spomenutu pokratu nalazimo u 15. st. pročitano kao: *optima voluntate fecit; omnibus votis factam, olim veteri familia* (slični pokušaji nastavljaju se i u 16. st.). No dodatna je nevolja bila loša tekstualna tradicija, zbog čega komentatori često imaju u rukama iskrivljen tekst pokrate. Tako se npr. Alciato domišljao o značenju V. O. F., krivog zapisa za VOT(*uria, sc. tribu*), pa tumači: *votis omnium per adoptionem factus* (uz CIL V 5126).⁶⁴

Za humanistički pristup pokratama ilustrativan je stav što ga u svojoj epigrafskoj raspravi *Antiquarius* iznosi Marulićev suvremenik Girolamo Bologni:

Sed quaeret quispiam num aliquae tradantur ad legenda antiqua elogia praeceptiones, cum difficillimum sit notas omnes legere ac interpretari: qua quidem in re plane confiteor nulla posse certa constitui praecepta, tam varii pro variis materiis sensus reperiri possunt.

Non loquor de communibus ac usitatis notis, ad quas legendas Valerius Probus opusculo de notis antiquis, Quintiliano ac Prisciano etiam adiuvantibus, dux esse poterit et magister. Nam quod in praenominibus P. Publium, C. Caium, L. Lucium, M. Marcum, Sex. Sextum, Q. Quintum, Sp. Spurium significet, nemo est qui nesciat. [...]

Alia permulta secretiora et magis abstrusa sunt, peculiarem quandam exigentia disciplinam, quae ex frequenti antiquarum istiusmodi inscriptionum lectione suas quasdam sibi regulas statuit; aliquando etenim explicite scriptum invenies quod alibi quibusdam tantum notis. [...]

Multa sunt ingenio elicienda ita ut interpretatio sensui quam aptissime cohaereat, ut P . S . F . C . si quis in alicuius structurae monumento interpretetur pecunia sua faciundum curavit, non aberret utique a convenienti interpretatione.⁶⁵

Sve je ovo potrebno znati da bismo valjano razumjeli Marulićevo čitanje pokrata. Ne možemo dokazati da je u rukama imao Ferrarinijevo izdanje Probova djela, iako bi se to za nekoga tko se na prijelazu iz 15. u 16. st. upušta u čitanje natpisa činilo razložitom pretpostavkom (za popis Petra Đakona takvo je nagađanje, zbog slabe rukopisne distribucije, gotovo isključeno). Donekle mu je od pomoći mogla biti Diomedova *Ars grammatica*, u kojoj

---

⁶⁴ O svemu ovome usp. Calabi Limentani 1970: 269-274.

⁶⁵ Bologni 1995: 10-12.

se objašnjava dvadesetak pokrata, uglavnom za *praenomina*,⁶⁶ možda i Tortellijeva *Ortografija*.⁶⁷ No nepotpunost tih izvora nužno je i splitskoga humanista nukala na vlastito domišljanje, koje se moglo temeljiti na zaključivanju prema sličnosti s dostupnim popisima i na kontekstualnom odgonetanju. Ne treba se stoga iznenaditi što ćemo u *In epigr.* susresti velik broj pogrešnih, proizvoljnih i nedosljednih rješenja.

Usporedimo li Marulićeva čitanja pokrata s Probovim popisom u Ferrarinijevu izdanju, naći ćemo podudarnosti u pedesetak slučajeva, npr. (daje se samo prva lokacija u *In epigr.*): AVG. *Augustus* (*In epigr.* 11,1) i *augur* (72,1); B. M. P. *benemerito* (Prob: *benemerenti*) *posuit* (118,1); COS. *consul* (9,1); D. M. *Diis Manibus* (1,1); DD. NN. *Domini nostri* (34,1);⁶⁸ H. M. H. N. S. *hoc monumentum heredes non sequitur* (84,1) (Prob: *sequentur*); L. D. P. *locum dedit publicum* (87,1) (u Proba odvojeno: L. D. *locum dedit*; L. P. *loco publico*); P. P. *pater patriae* (11,1); S. C. *senatus consultum* (12,1); T. F. I. *testamento fieri iussit* (114,1); V. S. L. M. *uotum soluit* (Prob: *uoto soluto*) *libero munere* (58,1), itd.⁶⁹ Iz Proba su i objašnjenja znakova za novčane jedinice: *Denarii nota est X* (91,1). *Nota sestertii est duę LL et unum S* (82,1).

Među nešto manje od 200 pokrata, koliko smo ih našli u Marulićevoj zbirci, mnogih u Proba nema. Ipak, i one koje postoje u njegovu popisu nerijetko u Marulića nalazimo drugačije razrješene: D. D. D. *distributum decreto decurionum* (40,3) : *datus decreto decurionum* (Prob); I. D. *primo die uel imo die* (127,3) : *iurisdicendi uel iuridicundo* (Prob); L. D. D. D. *locum dedicarunt decreto decurionum* (104,1) : *locum diis dedicauit; locus datus decreto decurionum* (Prob); P. M. *plus minus, id est circiter* (118,2) : *principi militum* (Prob); P. S. F. *pecunia sua fecit* (66,1) : *publicae [sic] sibi fecit* (Prob); S. P. *sua pecunia* (112,1) : *sacri palatii* (Prob); V. S. *uiuenti statuam : uiuus statuit* (Prob).⁷⁰

---

⁶⁶ Usp. Calabi Limentani 1970: 267. Kao Marulićevu potvrđenu lektiru možemo dodati i Priscijana (2,22-24), iako u njega u tom pogledu nema ničeg što već ne bi sadržavao Diomed.

⁶⁷ Usp. Calabi Limentani 1991: 84.

⁶⁸ To je jedino mjesto gdje Marulić daje i kakvo opće pravilo za čitanje: *Duplicata enim littera pluralem numerum designat* (*In epigr.* 34,1).

⁶⁹ Ovdje nećemo uvijek upozoravati kako glase točna razrješenja (npr.: V. S. L. M. – *votum solvit libens merito*); Marulića ne možemo suditi prema današnjem znanju.

⁷⁰ Ovdje ipak vrijedi napomenuti da za P. M. i S. P. Marulić daje točno rješenje.

Najbrojnija je ona skupina pokrata za razrješenje kojih Marulić ili nema oslonca ili mi za takav oslonac ne znamo.⁷¹ Dakako, tu se događaju predvidivi nesporazumi s imenima tribusa, koja splitski humanist ne prepoznaje kao ni njegovi suvremenici: COL. *colono* (44,1) umj. *Collina*; PAL. *Palatino* (59,1) umj. *Palatina*; SERG. *Sergio* (99,1) umj. *Sergia* (usp. natpis 96, gdje se ista pokrata uistinu rabi za gentilicij *Sergius*); TRO. *Troezenus* (130,2) umj. *Tromentina*; VOLT. *uoluntarius* (140,1) umj. VOL(*tinia*). Netočnosti se kombiniraju s nedosljednostima i dvostrukim rješenjima, što ukazuje na kontekstualno domišljanje; tako se V. C. tumači kao *uir consularis* (15,1), *uiro claro* (17,1) i *uiro claro uel uiro consulari* (34,1). Nemalu ulogu ima, kako je već spomenuto, iskrivljena rukopisna tradicija: Marulić nalazi CL. pa tumači *clementer* (121,2), a zapravo je C. L. (*Cai libertus*); CVL. *cultori* (103,1), zapravo CLV. (*Clustumina*), CAPITOL. *Capitolinus* (74,1), zapravo CAPITO L. (*Capito* [kognomen prethodnog imena], *Lucius* [prenomen sljedećeg imena]), itd. Jasni su primjeri *ad hoc* rješenja: D. S. S. *designatus sumptu suo* (106,1) (= *de senatus sententia*); G. M. V. *gregariorum militum ueteranorum* (140,1) (= *geminae Martiae uictricis*); L. D. S. C. *loco dato statuam collocauit* (44,1) (= *loco dato senatus consulto*), itd. Za pokratu TTT. i sam objašnjava da je rješava vlastitim domišljanjem:

Tertullam autem in quibusdam epitaphiis integre descriptam legi, quare adducor ut credam hoc loco per tria T. Tertullam significari. (115,1)⁷²

Ovamo pripadaju već citirana mjesta na kojima iskazuje vlastitu nesigurnost: *Hęc ita, ut mihi uidetur, integre sunt pronucianda* (8,1); *Hoc ita legendum censeo* 61,1; *Puto sic legendum* 132,1; *Sic legendum arbitror* 140,1.

Za neke pokrate mogao se i sam domisliti točnom objašnjenju: COLL. FABR. *collegio fabrum* (61,1), I. O. M. *Iovi optimo maximo* (58,1), SEPV. *sepulture* (32,1), SPORT. *sportule* (61,1), itd. Ponekad Marulić ipak može iznenaditi otključavanjem manje prozirnih ili složenijih pokrata: 7 zna pročitati kao *centurio* (140,1), O. H. S. S. kao *ossa hic sita sunt*

---

⁷¹ Na pretpostavku o nepoznatom izvoru najviše potiče *In epigr.* 37. Moguće je da je taj izmišljeni natpis, ispunjen brojnim i neobičnim pokratama, što ga je Marulić dobio od "nekog italskog redovnika", došao k Maruliću već providen barem djelomičnim razrješenjima. Jedan takav "komentirani" prijepis toga teksta čuva se u Ambrosiani (cod. D. 199); usp. Montevecchi 1937: 510.

⁷² Slučaj je za sebe čitanje natpisa br. 134: iako je pred očima imao kameni spomenik, Marulić se oslanja na rukopis *A*; usp. komentar *ad loc.* u **Tablici 5**.

(50,1). Poseban je problem natpis br. 136, gonetanje kojega na prvi pogled izgleda kao pravi *tour de force*: D. S. P. / FEL. VR. QV. TE. CI. Q. L. SEV. / AB. INI. INT. AN. XX. S. C. / DEC. B. M. ST. P. Marulić daje ovakvo čitanje:

Integrum sic: Felix urna quę tenes cineres Quinti Lucii Seueri, ab inimicis ineterempti, annorum uiginti. Salonarum ciues decurioni benemerito statuam posuerunt. (136,1)

D. S. P., hoc est diis sacrum perpetuum. (136,3)

Natpis je krivotvoren (*CIL* III 136*), ne bilježi ga nitko prije Marulića, a poslije njega tek Lučić⁷³; umjesto kao znak vještine u razrješavanju pokrata (i "pokrata"), prije bismo ga mogli promatrati kao još jednu moguću krivotvorinu samog Marulića (možda u suradnji s Papalićem?). *CIL* daje nešto drugačiji raspored redaka, a pokrate razrješuje prema Maruliću (izostavljeno je razrješenje D. S. P.).

Marulićeva epigrafičarska kompetencija, po svemu sudeći, nije lošija od one što je susrećemo kod ionako rijetkih njegovih suvremenika koji su se upuštali u tumačenje natpisa. Osim po čitanju pokrata, mogli bismo je prosuđivati po još trima kriterijima: po točnosti prijepisa s kamenih predložaka, po poštovanju granica redaka i po razlikovanju *falsa* i *genuina*. Prvi kriterij prosudbe nije, nažalost, moguće gotovo uopće primijeniti. Splitski humanist, naime, većinu natpisa preuzima iz rukopisa *A*. Iz usporedbe *A* i *O* razvidno je da je Marulić prepisujući iz rukopisnog predloška bio pozoran, iako ne i apsolutno pouzdan.⁷⁴ Napomenuti je da natpise iz *A*, koji su dijelom pisani minuskulom a dijelom kapitalom, odreda prenosi kapitalom (osim kad su posrijedi stihovi (usp. *In epigr.* 29; 35; 49; 51. i djelomično 107). Karakteristična je crta njegovih prijepisa često pisanje točke ne samo poslije nego i prije kraćene riječi, pa i na kraju potpuno ispisane riječi (kao *punctum distinguens*), npr.: .D. .M. (1), .M. ORATIVS (2), DIVO CAESARI DIVI. F. AVGVSTO. / .TI. CAESARI (7), itd. Mogao je primjere za to naći u *A*, pa ih uzeti kao uzor. No ista se praksa pojavljuje i u prijepisima s kamenih predložaka, npr. .D. M. (116), .B. M. P. D. ANN. P. M. XXXV. (117), .P. VI. (119), itd., na kojima možemo pretpostaviti *punctum distinguens*, ali ne i točku prije sigle i na početku natpisa odnosno natpisnog retka. Osim analogije s *A*, možemo pomisliti da

---

⁷³ Usp. Lučić 1673: 24 e.

⁷⁴ Usp. **Tablicu 5.** i aparat izvora u ovdje priloženom izdanju *In epigr.*

je tu na nj djelovao srednjovjekovni uzus: zabilježeno je da se u jednom srednjovjekovnom priručniku daje uputa: [...] *littera punctata stat pro dictione, ut .G.M. pro generis masculini.*⁷⁵

Za provjeru prijenosa teksta s kamenih izvornika nedostaju nam upravo ti izvornici: deset sačuvanih natpisa iz Papalićeve zbirke⁷⁶ do nas je došlo u fragmentarnu stanju, pa je iz tog nevelikog uzorka nemoguće izvlačiti pouzdanije zaključke. Takva bi se ograda mogla primijeniti i kad je riječ o granicama redaka. Ipak, i ovako je posve očito da Marulić o njima ne vodi računa; ne samo da ne slijedi njihovu raspodjelu kakvu nalazi u *A* nego u tom pogledu pokazuje posvemašnju indiferentnost: u jedan svoj redak on gotovo uvijek stavlja onoliko teksta koliko ima prostora na širini stranice. U toj se nebrizi za raspored redaka Marulić nimalo ne izdvaja među svojim suvremenicima; briga za vjerno reproduciranje granica redaka nastupa tek s djelom Mariangela Accursija *Epigrammata antiquae Urbis*, tiskanim 1521.⁷⁷

Slično vrijedi i za razlikivanja *falsa* i *genuina*: takva vrsta kritike u Marulićevo je doba bila slabo razvijena; nalazimo je u povojima kod Gioconda, koji razlikuje natpise što ih je prepisao s kamena od onih koje preuzima iz tuđih prijepisa. Štoviše, kako je već kazano, mnogi su epigrafičari sami izmišljali natpise, pa ih čak davali uklesati na kamen;⁷⁸ išlo se dotle da je kamen bio antički, radi veće uvjerljivost falsifikata.⁷⁹ Moguće je, uostalom, da je natpis br. 49. izmislio (ili adaptirao) sam Marulić;⁸⁰ to smo ovdje pretpostavili i za br. 136.

7.5.2. Filološki komentari

U pristupu natpisima kao izvorima podataka o antičkoj kulturi rani su humanisti u njima najprije prepoznali prvorazredno pomagalo za utvrđivanje ispravne grafije pojedinih riječi, a zatim i gramatičkih podataka. Susret s natpisom bio je susret s izvornikom koji nije – poput rukopisa – pretrpio izmjene i kvarenja zbog neukosti i nepažnje prepisivača tijekom stoljećâ.

---

⁷⁵ Usp. Calabi Limentani 1970: 255.

⁷⁶ Usp. pogl. **2.2.3. Humanistička epigrafija u Splitu.**

⁷⁷ Usp. Weiss 1989: 178. i ovdje pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku.**

⁷⁸ Usp. Weiss 1989: 192 i ovdje pogl. **2.2.1. Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku.**

⁷⁹ Jedan je takav slučaj Mommsen raspoznao i u Papalićevoj zbirci: za *CIL* 131* (= *In epigr.* 113) napominje: *lapis antiquus est, inscriptio prae se fert saeculum XV.*

⁸⁰ Usp. Lučin 1998. i ovdje pogl. **5. Izvori za natpise (Tablica 5, ad 49).**

Već se Giovanni Salutati u jednom svojem pismu iz 1403. poziva na jedan natpis kao dokaz za ispravno pisanje *Tifernum* a ne *Tyfernum*; i Giovanni Tortelli u svojoj *Ortografiji* traži u natpisima svjedočanstva o grafiji klasičnoga latiniteta; na takvu vrijednost epigrafskih spomenika – osobito za antroponime i toponime – pozivaju se Giuseppe Ferrarini, Felice Feliciano, Angelo Poliziano, Girolamo Bologni i drugi.⁸¹

In epigr. sadrže vrlo malo grafijskih komentara, a i oni su najčešće vezani uz kakvu specifičnost, kao što su fonološki i morfološki arhaizmi: *Veicetini* (46,2), *heic* (80,2), *periculeis* (105,1), *libes* (131,1), *faciundum* (61,2); dublete i morfonološke promjene: *coniux/coniunx*, *coniugis* (116,2); grčki: *gamma* (28,1), a ne tiču se uspostave klasične latinske ortografije. Marulić ne ulazi u potanja objašnjenja, nego samo evidentira takve pojave; očito pogrešnu lekciju *sarcophacus* tumači analogijom (možda sa siglom C za *Gaius*):

Quod autem hic scribitur "sarcophacus", manifestum est in multis "c" loco "g" usurpari. (120,3).

I morfologija dobiva malo prostora, zacijelo zbog toga što u njegovoj građi morfoloških neobičnosti uistinu nema mnogo. Posrijedi je ili grčki oblik: *Sphingos genitivus Græcus* (29,1); ili arhaizam: "*senatus, senati*", "*domus, domi*" itd. (46,2), uz već spominjani *faciundum* (61,2) i *coniu(n)x, coniugis* (116,2); upozorava se i na stegnuti genitiv: *fabrum sincopa est pro fabrorum* (135,2). Sintaktičkih komentara nema, osim na jednom mjestu, a i tu je Marulić više usmjeren na smisao nego na konstrukciju:

Porro ubi dicitur: *Lulia, Titi filia maxima, uxor, maxima non ad uxorem referas, sed ad filiam. Erat enim natu maxima filiarum Titi [...]*. (140,3)⁸²

Najveći izazov za komentatora je leksik: uistinu, natpisi sadrže velik broj rijetkih riječi, arhaizama, tehničkih izraza, tropa itd., koji bi i čitatelja bolje verzirana od Papalića, pa i od samog Marulića, doveli u nedoumicu. Pisac se rado upušta u etimološka objašnjenja,

---

⁸¹ Usp. Grafton 1988: 43; Weiss 1989: 173; Calabi Limentani ⁴1991: 83-86; Bologni 1995: 29, 34, 59, 72 itd. Glasovito je Polizianov dokazivanje, na temelju dvaju natpisa, da treba pisati *Vergilius*, a ne *Virgilius*.

⁸² Marulićevo objašnjenje nije točno, jer treba čitati: *Lulia, Titi filia, Maxima uxor*, pri čemu je *Lulia Maxima* ime supruge.

povremeno navodi sinonime, upozorava na riječi koje su u njegovu lingvističkom obzoru hapaksi, objašnjava *differentiae verborum*. Primjera je odviše a da bismo ih sve navodili, pa ćemo kao ilustracije dati neka karakteristična mjesta.

Objašnjenja rijetkih riječi, arhaizama i tehničkih izraza:

Diis manibus, id est bonis; manum enim ueteres bonum dicebant. (1,1)

Cyphus genus poculi est, quo in sacrificiis utebantur. (18,1)

Micare enim per uices et sine ordine mouere est. (36,4)

Instrumentum rusticum: aratra, ligones, sarculos, falces putatorias, bidentes et alia ad rus excolendum parata. (37,2)

Ancylia, Martis scuta. (41,1)

Sportula fiscella fuit ciborum. (59,2)

Alium corpus, inquit: nos dicimus aliud. (91,1)

Pausationem, id est requiem. Pausa enim (ut Nonius ait) requies est.⁸³ (120,2)

Hostia dicitur pecus quod in sacrificio occiditur, hostire enim dicebant ferire. (127,2)

Ollis antique dictum pro illis. (127,2)

Dico dedicoque: pontificale uerbum, significat: eternum trado. (127,2)

Objašnjenja pomoću sinonima:

DEDICAVIT. Consecrauit. (2,2)

Thuscia autem Tyrenia et mare quo alluitur Tyrenum dictum. (17,1)

Staiano siue Statano, ut alii dicunt (55,1)

Censione, id est arbitrio. (71,2)

Plus minus, id est circiter. (118,2; 126,3)

Emeritis stipendiis: id est persolutis (125,5)

---

⁸³ Cf. Non. s. v. Pausa.

Ideo cum eorum nota, id est ignominia, fuit interceptus dicitur. A sociis conclamatus est, id est deploratus atque defletus (126,2)

Differentiae verborum:

Tertium consul et tertio consul inter se differunt. Tertio locum innuit et duos ante factos consules significat, tertium ad tempus refertur et eundem bis ante consulem fuisse ostendit. (9,1) (cf. "designatus quartum", id est in quarto eius consulatu, 13,2)

A pecuariis: pecuaria sunt armenta, pecuarii armentarii. (36,4)

Liberto Aug. uindicia manumisso: inter libertum et ingenuum hoc differt quod libertus is est qui seruitute liberatus est, ingenuus qui liber natus est. (37,2)

Etimologije:

Consules a consulendo dicti. (2,1)

Pythius Apollo est dictus a Pythono serpente, quem interfecit. (29,1)

Nomenclator censorius is est qui censoris iussu nominatim citat reos, a nomine calando, hoc est uocando, dictus. (30,1)

Mundum muliebrem: ornatum mulieris, quo illa mundior, id est ornatior, in publicum procedat. (37,2)

Præsules primi erant inter Salios, Martis sacerdotes, a præsidendo Saliis dicti. (40,1)

Aduocatus quasi in subsidium uocatus, ut alteri adsit quoquo modo potest. (44,2)

Pontificem Sceuola a "posse" et "facem" dictum putat. Marcus Varro a "ponte" et "facio", quod ab iis primum pons sublicius factus ac sepe restitutus fuisse perhibeatur. (68,2)

Dicti autem sunt flamines uel a pileo quem gerebant, qui pilamines, uel ab infulis, quas flaminea uocabant. (69,3)

Hostia dicitur pecus quod in sacrificio occiditur, hostire enim dicebant ferire. (127,2)

uexillum dictum quasi paruū uelum; est enim uelum in summo hastę suspensum.
(108,2)⁸⁴

"Hapaksi":

Nusquam alibi memini me legere "tabedia". (52,2)

Plethii tamen uocabulum nusquam alibi memini me legere [...]. (110,2)

Objašnjenja perifraza, metonimija i sl.:

Contra decreta amplissimi ordinis: id est tribunitię potestatis. (37,2)

Iccirco fasces pro magistratu et honore interdum a scriptoribus ponuntur. (53,2)

Saxum dedit: id est statuum siue scopulum aliquem datum arbitror, siue saxeum collem, ex quo uectigal aliquod caperet, siue locum sic cognominatum. (65,2)

Hinc quidam sarcophagum pro sepulchro usurpant. (120,3)

Očito je da kakvoća Marulićevih leksičkih objašnjenja ovisi o izvorima kojima je raspolagao. Osobito je često posezao za Perottijem, Tortellijem i Maiom, ali i za drugim humanističkim priručnicima te djelima antičkih gramatičara.⁸⁵ Svakako, u prilog njegovoj kritičnosti valja upisati to što je jasno naznačio mjesta na kojima se sam domišlja o značenju i na kojima je nesiguran u točnost svojeg rješenja; uz spomenute dvije riječi, koje "nigdje drugdje" nije pročitao, takva su ona objašnjenja koja se uvode s *puto* ili sl.:

Taurobolium siue criobolium fecit: puto his uocabulis illud exprimi quod alii dixerunt taurilia. (15,2)

Exagium puto libram dici [...]. (36,2)

---

⁸⁴ Etimologijom će se Marulić i sam poslužiti u pohvali prijatelju i naslovljeniku djela: *Nihil aliud hoc loco explicandum restat nisi quod et te ius Romanę ciuitatis possidere credi par sit, quum et priuilegium possis ostendere et Papalis cognomen geras. Papam enim Romę modo preesse nouimus, cui tunc Cęsares Augusti preferunt.* (125,6)

⁸⁵ Podrobniji podatci nalaze se u pogl. **6.2. Implicitni izvori** i **6.3. Priručnici u Marulićevoj knjižnici**, a potpuni (koliko ih je bilo moguće ustanoviti) u **Tablici 6.2.4.** i u aparatu izvora uz izdanje *In epigr.* u **Prilogu.**

Tacitam pecuniam intelligo uel quam ei tacite sine teste crediderat, uel quam ipse in numerato habebat, non in nominibus, ut tacita sit quasi non scripta nec in tabulis relata. (37,2)

Quæri potest cur adiectum sit "libero munere". Vel quia libere uouerat, nulla necessitate compulsus, uel quia non ante factus est uoti reus quam solutor, ut ostendat eodem die se uouisse atque soluisse. (58,2)

Ima u filološkim komentarima još nekoliko samostalnih Marulićevih prinosa. Pozornost zaslužuju ne samo zbog toga što su rijetki nego i stoga što su samostalni u odnosu na izvore kojima se služio; osim toga, dodatno osvjetljavaju još uvijek nedostavno poznatu filološku komponentu njegova humanističkog profila. Naime, čini se da on na nekoliko mjesta emendira zatečeni tekst natpisa. U pogl. **5. Izvori za natpise** i u **Tablici 5.** već smo ukazali na mjesta gdje to čini *tacite*, tj. u samom činu prepisivanja (*In epigr.* 26; 30; 36; 38; 67; 70; 103; 104; Marulićev tekst kao kontaminacija dvaju predložaka: 44). Ovdje ćemo iznijeti potvrdu za Marulićev eksplicitan prijedlog emendacije:

Mirum est tamen quomodo se siti perisse dicat, quum potius fame pereant inopes. Nam et aqua sitim sedat, quæ omnibus est communis. Et quum ita sit, non ne qui de siti queritur ostendit sitire se malle quam aquam bibere? Quod quidem facit ut rear legendum esse: "situ operii", non "siti", id est illuue et squallore, ad egestatem redactus ab iis quibus benefecerat. (27,3)

Na drugom mjestu uspoređuje podatke iz književnog i epigrafskog izvora s vlastitom autopsijom, da bi zaključio (s ponešto opreza: *coniici potest*) kako je u Cezarovo vrijeme Salona imala manji perimetar nego u doba Marka Aurelija:

Inscriptio autem ista indicat sub quo imperatore et per quos murus iste cum turri fuerat edificatus. (**Quando urbs Salonarum facta latior**) Ex quo etiam coniici potest urbem ipsam non ita amplam tunc fuisse quum a M. Octauio Pompeiano est oppugnata. Tunc enim et loci natura et colle munita dicitur quia latus montis occupabat,⁸⁶ postea uero

---

⁸⁶ Aludira na već citirano (usp. *In epigr.* IV,2) mjesto iz Cezara (*Bell. civ.* 3,9,2).

cum muro hoc, de quo loquimur, in tantum fuit dilatata ut maior pars eius in planicie quam in cliuo sedisse appareat. (124,5)

Na trećem mjestu iskazuje još izrazitiji kritički odnos: uspoređuje epigrafski i literarni (povijesni) izvor te, suočeni s disparatnošću njihova svjedočanstva, pokazuje da je skloniji povjerovati epigrafskom:

Sed quomodo hic dicitur "consul designatus quartum", si in secundo suo consulatu periit? Igitur si huic inscriptioni magis quam historię autoribus credimus, in quarto suo consulatu eum periisse dicemus. (62,2)

Za sam Marulićev kritički odnos nije važno što je njegovu nedoumicu prouzročio niz pogrešaka i nesporazuma, za koje on nije isključivi krivac. Prije svega, u njegovu predlošku za natpis 62 (= *CIL XI 5*) umjesto ispravnog *TI. (Tiberius)* piše *T.*, što je on pročitao kao *Titus*.⁸⁷ Zatim je, pošavši od premise kako je, dakle, posrijedi *Titus Claudius, Drusi filius, Cęsar Augustus Germanicus*, pomiješao podatke i imena. Naime, podatci koje daje u komentaru (62,2) odnose se na Germanika, sina Druza Starijeg i Antonije mlađe, Tiberijeva nećaka i ujedno adoptivnog sina, koji je umro g. 19. posl. Kr. u Antiohiji, prije nego što je nastupio drugi konzulat (usp. Suet. *Cal.* 1). Ovaj se Germanik zove *Germanicus Iulius Caesar*; puno ime ostaje nam nepoznato jer se u izvorima ne spominje.⁸⁸ Agnomen Germanik senat je dodijelio ocu Druzu i njegovim potomcima (usp. Suet. *Claud.* 1), pa su ga primila oba Druzova sina, tj. ovaj Germanik i njegov brat, budući car Klaudije. Ovaj Germanik otac je cara Kaligule (zato Svetonije o njemu opširnije govori u *Cal.* 1-6, nazivajući ga jednostavno Germanikom). No natpis se zapravo odnosi na spomenutoga njegova brata, cara Klaudija (Tiberije Klaudije Neron Germanik, kao car 41-53. nosio je ime *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*). Marulić podatke preuzima iz Suet. *Cal.* 1. i 3; kako su obje osobe Druzovi sinovi i nose agnomen *Germanicus*, zamijenio ih je.

Bez obzira, dakle, na te nesporazume, valja reći da se u odluci o onom što će smatrati bližim povijesnoj istini Marulić ponio vrlo kritički, pa bismo čak smjeli kazati da je bio ispred

---

⁸⁷ *T.* je kao *Titus* razriješeno u Diomeda, Priscijana i Valerija Proba; ovaj posljednji navodi i pokratu *TI. uel TIB. za Tiberius*. Marulić drugdje točno razrješava *TI.* u *Tiberius* (usp. *In epigr.* 103,1).

⁸⁸ "We do not know his full name, as references to him consistently employ the honorific name (*Germanicus*), which he inherited from his father." (Shotter 1992: 33)

svojega vremena. Humanisti su, doduše, iz epigrafske evidencije rado crpili podatke za lokalnu povijest, no kad je trebalo odlučiti između disparatnih podataka što su ih nudili natpis i književni tekst, svjedočanstvo natpisa nije se smatralo presudnim sve do kraja 18. st. Bez prenamagavanja ovog, uostalom izoliranog slučaja, zaključujemo da je Marulićev kriterij preferencije ovdje blizak gledanju suvremene historiografije, koja natpis (dakako, kad je posrijedi kameni izvornik) smatra izvorom prve vrste i u načelu mu više vjeruje nego literarnom izvoru.⁸⁹ Bez obzira na pogrešnu identifikaciju osobe, ovdje je, kao i u prethodna dva slučaja, posrijedi eminentno filološki postupak usporedbe izvora i uspostave smisla, čime se posvjedočuje Marulićeva humanistička obrazovanost i samosvijest, a povremeno i njegova samostalnost u prosudbama i tumačenjima.

U originalne komentatorove prinose pripadaju i zapažanja o stilskoj kakvoći natpisa:⁹⁰

Cuius ego exemplum ab Italo quodam monaco nuper accepi et uetusta uerborum structura delectatus protinus exscripsi. (36,5)

Pulchrum sane et maternę pietatis plenum in funere filii epitaphium. (39,1)

Et quoniam diis consecrabantur, eleganter dicitur: "ad religionem sepulture". (42,1)

Pulchre autem concludit nequo modo monumentum alienetur nec de familia sua exeat. (47,1)

Eleganter sane parentum dolorem perpetuum expressit ob filii amissionem. (54,2)

U stilističko-retorički komentar pripada objašnjenje jedne figure, s pozivom na Servija:

Vixit annos: deest qui. Sic tamen et apud historicos et apud poetas usurpatum inuenies, ut est illud: *Vrbs antiqua fuit, Tyrii tenuere coloni*, quem dicendi modum epexegetim uocat Seruius. (113,2)⁹¹

---

⁸⁹ Za povijesni pregled problema usp. Calabi Limentani ⁴1991: 101-106; općenito o vrijednosti natpisa za povijesno istraživanje usp. Calabi Limentani ⁴1991: 35; Bodel 2001; Scuderi 2008.

⁹⁰ Da je to svojstvo natpisa smatrao važnim, istaknuo je Marulić već u posveti: usp. *In epigr.* I,2; I,3 i pogl. 4.4. **Opća struktura *In epigr.* i posveta Dmini Papaliću.**

⁹¹ *TYRII TENVERE COLONI* deest 'quam', vel ut alii volunt 'hanc': *amant namque antiqui per epexegetin dicere quod nos interposito pronomine exprimimus*. Serv. *Aen.* 1,12. Danas na takvim mjestima govorimo o parentetskom izričaju, koji je čest u ekfrazama (usp. Austin 1985: 35, 173).

No dva možda najzanimljivija filološka komentara, zapravo ekskurza, rijedak su spoj filologije i moralne kritike s elementima satire i ironije. U zajedničkom komentaru uz natpise 7. i 8. Marulić se, potaknut jezgrovitom epigrafske posvete rimskim carevima Augustu i Tiberiju, žestoko obara na oholost suvremenih uglednika, koji pate od pretjerana tituliranja:⁹²

Hoc loco nostri temporis incusanda superbia est. (**Superbia principum huius temporis**) Quis enim nunc regum principum et quorumcunque praesidum se inscribi patitur absque additamento "serenissimi", "magnificentissimi", "sublimissimi" et his similibus, ut omnes caelo se equari uelint dum nominentur? Horum uero uetustiorum tam breuis, tam circumcisa inscriptio nihil tale habens patris tantum filiique nomen indicat, nullo superfluo laudis fuce adumbrata, sed simplici narratione contenta. At modo si quis uel ecclesiae uel urbis praesidem affatus nomine proprio appellauerit, lese maiestatis reus agetur. Vt hoc uites et effugias, dicendum tibi erit: "Reuerendissima dominatio tua", "Magnificentia tua excellentissima". Barbaro itaque, non Latino more loqui cogimur solo timore ne publico munere fungentis animum offendamus. Octavius et Tiberius orbis terrae rectores erant, et tam breui titulo se satis insignitos iudicarunt; ex nostris uero hi etiam qui uni tantum uel minus quam uni provinciae praesunt indignari solent nisi cum omni gloriae qua excogitari potest ambitu se referri audierint. Nec pudet eos minus uirum habere et plus ostentationis. Quid tamen iuuat tales reprehendere qui quauis amice monentem odio habent atque contemnunt, et nullis omnino nisi assentatoribus fauere consueuerunt? (8,2)

Ovomu je srodan i dodatak komentaru uz "oporuku nekog vojnika" (*In epigr.* 37), za koju je već u najavi pisac istaknuo da ju je – dobivši je od nekog italskog redovnika – odmah prepisao "uživajući u starinskom slaganju riječi"⁹³:

Vide quam paucis uerbis ista omnia comprehensa sunt, quae nostri temporis tabellionibus si scribere contigisset, uix mille uersuum ambagibus meandrisque absoluissent, neque id

---

⁹² Usp. Glavičić 2002: 366.

⁹³ *Cuius ego exemplum ab Italo quodam monaco nuper accepi et uetusta uerborum structura delectatus protinus exscripsi [...].* (36,5)

quidem Latine dictionis structura, sed inepta prorsus atque uulgari, ut dolendum sit nostros a ueteribus tantum degenerasse, tantum, inquam, et uerborum corrupisse usum et consuetudinem dictandi deprauasse. Quum enim doctissimus quisque ad conscribendas forenses actiones publicosque codicillos eligi deberet, scholastici ipsi, uix elementis grammaticalibus imbuti, quo impudentius quæstus gratia se se ingerunt, eo facilius cooptantur. (37,3)

I ovdje se kao poželjna *virtus elocutionis* ističe *brevitas*, i ovdje se žali što se "u naše vrijeme" uporaba latinskog jezika izrodila, i ovdje pisac ima na umu javnu uporabu jezika. U prethodnom primjeru riječ je protokolarnom oslovljavanju uglednika, njihovoj razmetljivoj oholosti te o strahu i ulizičkom mentalitetu podanika;⁹⁴ ovdje se pak govori o nepismenosti u sudskoj praksi, o opadanju obrazovne razine u onih koji se njome bave i o njihovoj bestidnoj pohlepi. Marulićeve – danas bismo rekli – sociolingvističke opaske prilično su, dakle, prodorne i obuhvatne (a gotovo bismo mogli dodati: i aktualne).⁹⁵

7.5.2.1. *In epigr.* i grčki jezik

Zasebno valja promotriti grčke riječi kod Marulića. Već je utvrđeno da je njegovo znanje tog jezika bilo jedva elementarno:

No najpouzdaniji dokaz da je Marulićevo poznavanje grčkoga bilo početnički skromno nude upravo njegovi tekstovi: marginalije otkrivaju da je muku mučio već i s time kako

---

⁹⁴ Vrijedi ovdje spomenuti sjajnu studiju o latinskim oblicima oslovljavanja: Dickey 2002: ona ne obuhvaća građu kasniju od Apuleja, pa za našu temu može biti samo neizravno korisna.

⁹⁵ Dalja analiza Marulićeva teksta, za koju ovdje nema mjesta, mogla bi dovesti do zanimljivih zaključaka o izvorima njegovih kvalifikacija i o terminološkoj dosljednosti. Tako bismo u prvom slučaju njegovo kontrastiranje: *Barbaro itaque, non Latino more loqui cogimur* (*In epigr.* 8,2) mogli povezati s naučavanjem rimskih gramatičara i retoričara (npr. *Rhet. Her.*, Quint., Isid.) o *Latinitas* kao *virtus* što biva narušena uporabom solecizama, koji pak pripadaju u *vitium* nazvan *barbarismus*; usp. Lausberg 1998: 220 *sqq.* (§ 463 *sqq.*); 231-235 (§ 494-502). *Verborum structura* (36,5) ili *Latine dictionis structura* (37,3) jest *compositio*, sintaksa, koja je također povezana s valjanim načinom izražavanja (*Latinitas*); za tu jezičnu ispravnost vodičem može biti *vetustas* (pri čemu se ne misli na starinarsku sklonosti za arhaizme i rijetke riječi); usp. Lausberg 1998: 411 (§ 911); 222 (§ 467).

da otisnutu grčku riječ korektno prepíše; grčke su mu etimologije krajnje naivne, a kriva prozodija grčkih posuđenica kvarila je pravilnost njegovih latinskih stihova sve do posljednjih dana. Uz to, popis njegove knjižnice jasno pokazuje da je grčke autore čitao isključivo u latinskim prijevodima.⁹⁶

Ovomu se može dodati da je u *Repert.* Marulić za velik broj grčkih citata jednostavno odustao od prepisivanja grčkog teksta na koji je naišao, te je jednostavno zabilježio: *Gr(ęce)*, a iz izvora preuzeo odnosni latinski prijevod.⁹⁷

In epigr. na dvadesetak mjesta sadrže referencije na grčki; najčešće su to pojedine riječi, no ima i komentara o grčkoj grafiji, a dva su natpisa u njegovoj silogi djelomice na grčkom. Etimologije pojedinih grčkih riječi uglavnom nisu Marulićeve, nego ih on – zajedno s kontekstom – preuzima iz svojih izvora. Stoga spomenutu naivnost ne treba pripisati samo Maruliću.⁹⁸ Ovdje dajemo samo nekoliko karakterističnih primjera u skraćenu obliku:

Etimologija:

Pantheon [...] eo quod dedicatum esset omnibus diis. (9,2) [Izvor nepoznat.]

Criobolium [...] quasi caro bouis dictum. Crios enim Gręce Latine caro dicitur. (15,2) [Izvor nepoznat.]

Thuscia a thure appellata, quia ea gens sacrificiis dedita erat, uel quia Gręci θθειν sacrificare dicunt. (17,2) [Cf. Per. 6,181,4-7; 6,182,1-3]

Vmbria quod imbribus superfuerit dicta [...]. ομβροσι autem imber dicitur. (17,2) [Cf. Tort. 'Vmbria']⁹⁹

---

⁹⁶ Novaković 2005: 50. Usp. i Novaković 1997: 8; Novaković 1999a: 264.

⁹⁷ Na takvim je mjestima u izdanju *Repertorija* Marulićeva rukopisna pokrata *Gr.* razriješena kao *gr(ammaticus)* [!]. Usp. Rep I, 65 (= f. 17v; dva puta na istoj stranci odnosno foliju); Rep I, 70 (= f. 19); Rep I, 202 (= f. 65); Rep I, 301 (= f. 96; dva puta na istoj stranci odnosno foliju), Rep I, 302 (= f. 96); itd. Svi navedeni primjeri potječu iz Ficinova prijevoda Platona.

⁹⁸ I Novaković (2005: 50) odmah u nastavku dodaje: "Slabo pa i nikakvo poznavanje grčkoga nije u Marulićevo doba rijetkost, a još manje sramota."

⁹⁹ Ovaj je primjer inidkativan za Marulićevo nesnalaženje pred grčkim tekstom. U Tortellija otisnuto je ομβρος; (iza riječi je semikolon, ali ne kao znak upitnika); čini se da je Marulić taj malo

Bacchus a βακευω, quod est insanio, dicitur. [...] Dionysius: nomen compositum ex dios et Nysa, urbe Egypti ubi colebatur, quasi Iouis Nysius. Nyseus: ab eadem Egypti urbe, uel a Nysa, altero Parnasi colle ei sacro. Bromius: a βρομω, quod est consummo [...]. Iachus: nomen compositum ex ιουσ, quod est uinum, et χεων, quod est fundens. [...] Euchion: a ποτησ ευχισ,¹⁰⁰ hoc est a uoto, quod ei uota et preces exhibentur. Lyeus: a λυω, quod est soluo, eo quod mentem corpusque uino dissoluatur. (38,2) [Cf. Tort. 'Bacchus', 'Dionysius', 'Bromius', 'Iachus'; Per. 12,90,6-7; Tort. 'Lyaeus']

Grafija:

Gamma enim littera Gręca talis est: Γ, ex qua duplici constat F Latinum; ob hoc dictum est digamma. (28,1) [Izvor nepoznat – možda: Tort. 'De F littera', f. a iiii v – [a v]; Tort. tu donosi i natpis koji nalazimo u Marulića, bez lokacije i s nekim manjim razlikama.]¹⁰¹

VEICETINIS, id est Vicetinis; "ei" enim Gręca diphtongus est et in nostrum "i" conuertitur. (46,2) [Cf. Prisc. 1,32]

Sažetci:

EIN ENI BIPΓIAIOIO NOON / KAI MOVCAN OMHPOY / KΛAVΔIANON PΩMH KAI / BACIAHC EΘECA (34): Gręca uero subscriptio Vergilio et Homero eum comparat. (34,2) [Izvor Marulićeva kratkog, ali točnog smisaonog sažetka možda je Bologni, koji za grčki dio natpisa donosi i svoj latinski prijevod.]¹⁰²

XAIPETE MNHMEC CNEKA (109): Hoc quod Gręce subscribitur nomina parentum sunt. (109,1) [Ovdje je, vjerojatno iz A, nekritički preuzet – i akcentom dopunjen – nepostojeći grčki znak c]u CNEKA umj. ENEKA, tj. ένεκα, a objašnjenje smisla posve je pogrešno; tekst znači: "Ostajte zbogom, u znak sjećanja."]

---

nejasno otisnut semikolon shvatio kao jotu (ne smeta mu točka na toj "joti!"), pa otud njegov oblik ομβροσι.

¹⁰⁰ Još jedan primjer Marulićeva slabog razumijevanja grčkog zapisa. U Perottija piše: ἀπὸ τῆς εὐχῆς.

¹⁰¹ MENS. Tort. : MEN. O; SEPVLTI [!] Tort. : SEPLVTI O.

¹⁰² Usp. Bologni 1995: 132-133 i ovdje pogl. 2.2.1. **Humanistička epigrafija na Apeninskom poluotoku** (pri kraju).

Sasvim očekivano, Marulić pomoć za grčke riječi većinom nalazi u Tortelliju, donekle i u Perottiju, kadšto u Priscijanu – priručnicima koji su mu ionako cijelo vrijeme pri ruci u radu na *Tumaču*. To vrijedi i za ostale grčke riječi i imena u *In epigr.*, koji se ovdje ne citiraju.¹⁰³

7.5.3. Realni komentari

Svi dosadašnji komentari ticali su se forme natpisa – svojstava njegova zapisa i jezičnih sastavnica; naredne komentarske vrste bave se sadržajem epigrafskog teksta. Na prvom je mjestu realni komentar: nalazimo ga uz više od polovice natpisa, pa je – osim samog odčitavanja teksta – to najčešća i najvažnija vrsta. Realije obuhvaćaju razne aspekte grčkih i rimskih starina, dakle ono područje koje se ne tiče povijesti u smislu "događajnice". Tu pripadaju sastavnice javnog života, prije svega državno uređenje, osobito magistrature, vojništvo (ustroj, ratna tehnika i dr.), vjerske starine (bogovi, bogoslužje, svećenici i dr.). U privatne starine ubrajaju se podatci o kućama i drugim građevinama, o odjeći, odgoju djece, robovima, itd. – svakidašnjica u najširem smislu.¹⁰⁴ Realni komentar uključuje i teme bliže uobičajenu shvaćanju historiografije – podatke o povijesnim osobama i povijesnim događajima, apsolutne datume, toponimske i topografske podatke i sl.

Natpisi redovito sadrže mnoštvo ovakvih sadržaja – najčešće se jedino od njih i sastoje – pa su stoga dragocjeni kao izvor, ali i zahtjevni u tumačenju. Humanisti su bili svjesni obaju aspekata: komentirane zbirke natpisa i počele su nastajati da bi se tumačenjem došlo do što potpunijih spoznaja o antici, osobito o drevnoj prošlosti vlastitoga zavičaja. Marulićev *Tumač* jedan je, kako smo već utvrdili, od najranijih predstavnika žanra komentirane siloge, pa je utoliko važnije steći uvid u njegovu interpretaciju starina.

S obzirom na brojnost i opseg takvih komentara u *In epigr.*, nećemo se ovdje – osim iznimno – zadržavati na pojedinačnim tumačenjima, nego ćemo samo upozoriti na osnovne značajke Marulićeva rada. Njegov je tematski obuhvat i ovdje pragmatično motiviran, tj. ovisi o sadržaju primarnoga teksta; sama narav natpisa, kao i njihov broj i raznovrsnost, učinili su da i teme Marulićevih realnih komentara budu vrlo raznovrsne.

---

¹⁰³ Usp. *In epigr.* 29,1; 55,1; 60,3; 61,2; 75,2; 80,2; 99,2; 114,2; 120,3 i aparat izvora *ad locc.*

¹⁰⁴ Standardni hrvatski pregled ovog područja za antiku: Musić ²1942 (pretisak 2002).

Rimski magistrati, staleži i sl.:¹⁰⁵

consul 2,1; *dictator* 2,1; *uir consularis* 15,2; *decem uiri* 33,3; 60,2; *praefectus urbis* 36,2; 60,2; *liberti et libertę* 27,2; *nomenclator censorius* 30,1; *uiatores* 30,1; 60,2; *ędiles* 40,2; *decuriones* 40,3; *aduocatus fisci* 44,2; *proconsul* 46,2; *duum uiri* (više vrsta) 60,2; *triuim uiri* (više vrsta) 60,2; 77,3; *quattuor uiri* (više vrsta) 60,2; *quinque uiri* (više vrsta) 60,2; *uiri epulorum* 60,2; *centum uiri* 60,2; *sexuiratus* 60,2; *equester ordo* 65,2; *magister equitum* (67,2); *tribuni plebis* 68,2; 72,1; *interrex* 71,2; *princeps senatus* 71,2; *censores* 71,2; *praetores* 72,2; *imperator* 75,2; *libertus primigenius* 98,2; *sex uir Augustalis* 112,1; *philologus Augustalis* 114,2; *decuriones* 136,2.

Vojništvo:

emeriti 23,1; 125,5; *arma offerre* 23,1; 138,2; *tribuni militum* 60,2; 72,1; *centurio primipilus* 65,2; *centuriones* 65,2; *primopilaris* 108,1; *praefectus castrorum* 108,2; *dona militaria* 139,2; *legio* 124,2; *uoluntarii* 125,5; *uolones* 125,5; 140,2; *stipendia* 125,5; *missionum genera* 125,5; *centurio primipilus* 140,2; *uicarius tribunus* 140,2; *gregarii milites* 140,2.

Zaustavit ćemo se ovdje načas da bismo upozorili kako ovim dvjema skupinama Marulić posvećuje osobitu pozornost. Kad su posrijedi magistrature, mogli bismo načelno reći da učestalost njihove pojave u komentarima odražava njihovu brojnost na samim natpisima.¹⁰⁶ Ipak, valja upozoriti na nekoliko specifičnih okolnosti: na početku svojeg rukopisa Marulić je unio kazalo magistrata (jedino kazalo u autografu) s oznakama folija na kojima se o pojedinim službama govori; neke se magistrature objašnjavaju u više navrata (*tribuni plebis*, *tribuni militum*; *triuim uiri*; *praefectus urbis*; *decem uiri*); napokon, na jednom mjestu komentar nadmašuje pragmatični poticaj primarnoga teksta te poprima enciklopedijsku pretenziju: uz spomen službe sevira u natpisu br. 60. nižu se podatci o čitavoj skupini nižih magistrata, da bi tek na kraju uslijedila komentatorova napomena kako ne nalazi da se seviri

---

¹⁰⁵ Za izvore kojima se Marulić služio u komentarima o temama koje slijede usp. pogl. **6.2. Implicitni izvori, Tablicu 6.2.4.** i aparat izvora uz tekst.

¹⁰⁶ Na tu činjenicu, dobro poznatu svima koji se susreću s rimskim natpisima, upozorava Cagnat (1914: 35, 88), koji je ovako objašnjava: "Et même on ne se content pas, la plupart du temps, de mentionner la fonction que le personnage remplissait au moment où l'inscription a été gravée; on a soin de rappeler les divers titres par lui obtenus pendant sa carrière." (35).

spominju u Rimu, pa pretpostavlja da je posrijedi služba koja je postojala samo u provincijama.

Slično se može kazati i za vojne starine: nekoliko se pojmova ponovljeno objašnjava (*arma offerre; tribuni militum; centurio primopilus / primopilaris / primipilus; uoluntarii / uolones*); na dva mjesta objašnjenje nadilazi pragmatični povod i proširuje se u svojevrsnu enciklopedijsku informaciju (*legio 124,4; dona militaria 139,2*).

Zapitamo li se o uzroku takvih proširenja, pretpostavljeni odgovor može glasiti kako su civilne i vojničke službe bile jedno od slabije poznatih područja, te su upravo zbog učestalosti pojave i razvedena ustroja, koji se k tomu tijekom rimske povijesti mijenjao, stvarale znatnu poteškoću u razumijevanju natpisa. Stoga je za starinara i komentatora ovo područje predstavljalo poseban izazov. No još je jedan razlog vrlo vjerojatan: i auctor i naslovljenik u svojem su gradu obavljali javne službe: Marulić je bio egzaminator, poklisar komune, sudac; Papalić se spominje kao splitski sindik, sudac i poklisar.¹⁰⁷ Još je očitije Marulićevo nastojanje da naslovljeniku priskrbi što više podataka o vojnim starinama. Nije to nimalo neobično kad znamo da je Dmine bio zapovjednik splitske galije te da je sudjelovao u mletačko-turskom ratu.¹⁰⁸ Najopširniji komentar o vojnim starinama, s rječitom pohvalnicom Papaliću i njegovoj vojničkoj vrlini, zapravo je osamostaljen dodatak, ekskurz, a pisac ga je uvrstio u tumač uz 125. natpis, vojničku diplomu cara Domicijana.¹⁰⁹

Pravo, zakoni:

senatus consultum 12,1; testamentum iure militari 37,2; uindiciarum actio 37,2; lex tutelarlis 37,2; lex Falcidia 37,2; "sui" etiam adoptiui 57,1; ius honorarium 72,2; senatus consultum, plebiscitum 74,2; Neruę lex 94,2; capitis diminutio 133,1 i dr.

Vjerske starine: bogovi, bogoslužni čini, svećenici, igre:

clauuis [sic] annalis 2,2; deus solus inuictus 10,1 (usp. deus solus / Sol inuictus 137,1; Sol inuictus 139,3)¹¹⁰; augur 15,2; taurobolium 15,2; Latineę ferieę 15,1; 59,2; Faunus 29,1; Pythius Apollo 29,1; Bacchus 38,2; Salii 41,1; Siluanus Staianus siue Statanus

---

¹⁰⁷ Za Marulića usp. Kuzmanić 1998: 90; Fisković 1978: 71-72; za Papalića usp. Kečkemet 1978: 176-177; Kuzmanić 1998: 73.

¹⁰⁸ Usp. pogl. **2.2.3. Humanistička epigrafija u Splitu.**

¹⁰⁹ Usp. i pogl. **7.5.7. Ekskurzi.**

¹¹⁰ Marulićevo kolebanje čitanju i razumijevanju dativne sintagme *deo s/Soli inuicto* (od *solus* ili od *Sol*) posljedica je njegova nepoznavanja mitraizma, u čemu se ne razlikuje od drugih humanista.

55,1; *Fabolinus* 55,1; *Mercurius* 66,2; *Aesculapius* [sic] 67,1; *pontifex maximus* 68,2; *flamines* 69,2; *edituus* 85,1; *annua sacra Osiridi* 87,1; *Isis, Io*, 87,2; *Osiris* 87,2; *sacerdotes Isidis* 87,3; *Magna mater* 112,2; *apis* 121,1; *agonium* 132,2.

Mitologija:

Sphinx 29,1; *Oedipus* 29,1; *Silenus* 38,2.

U skupinama vjerskih i mitoloških starina opsegom se ističu komentari uz leme *Sphinx* (29,1) i *Bacchus* (38,2). Razmjerno opširno prepričavanje mita o Edipu i objašnjavanje Sfingine uloge mogli bismo protumačiti pretpostavljenom Papalićevom neupućenošću u potankosti grčke mitologije, a bez takva predznanja ne može se valjano razumjeti poenta komentiranoga teksta. Što se tiče Bakha i opsežna nabranja drugih njegovih imena s popratnim etimologijama, očito je da na taj način Marulić priprema moralistički komentar u kojem će se obrušiti na mahovitost onih – ne samo drevnih ljudi nego još više vlastitih suvremenika – koji robuju trbuhu i odaju se pijanstvu (38,3).¹¹¹ Pozorna pak obradba izvora (za mit o Edipu Perotti, za Bakha Tortelli)¹¹² kanda ukazuje na to da je u spoju filologije i moralke Marulić udovoljio ne samo svojoj vokaciji poučavatelja kršćanskog morala nego i proučavatelja antičke civilizacije.

Budući da *In epigr.* sadrži samo poganske natpise, jedina iznimka od toga pravila zaslužuje da se na nju osvrnemo. Riječ je o natpisu br. 120, u komentaru kojega možemo odčitati motiv za njegovo uvrštavanje:

Inferat, inquit, ecclesie Salonarum centilibras L. Ex hoc patet iam tunc Christianos fuisse Salonis. Ecclesia enim Christianorum est, non infidelium. (120,3)

Time je diskretno naznačeno da Salonu i Split ne povezuje samo utemeljitelj ovoga drugoga grada, rođen u prvom, niti samo genealoški kontinuitet plemenitih rodova.¹¹³ Salonu su "već tada", tj. u antičko doba, naglašava Marulić, nastavali i kršćani.

---

¹¹¹ Takvi su poroci i inače čest cilj Marulićevih moralističkih pouka i satiričnih uboda; usp. Jozić 2010.

¹¹² Usp. **Tablicu 6.2.4. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima.**

¹¹³ O Dioklecijanu će pisac govoriti u predgovoru salonitanskoj skupini natpisa; usp. pogl. **8.1. Struktura i sadržaj** (salonitanskoga parateksta). Genealoški kontinuitet izričito spominje u pismu Marku Prodiću iz 1496; usp. Marulić 1995.

Povijesni događaji:

Bellum Sertorianum 67,1; Cezarov prijelaz Rubikona 67,1; čudesna pobjeda Marka Aurelija 124,2.

Povijesne osobe, ponajviše carevi i članovi carskih obitelji te poneki vojskovođa:

Lucretia 1,1; *Iulius Cezar* 4,1; *Seuerus Antoninus* 11,2; *M. Aurelius Caracalla* 11,2; *Antoninus Pius* 12,1; *Annia Faustina* 12,1; *alia Faustina* 12,1; *Vespasianus* 13,2; *Gallienus* 14,1; *Constantinus* 16,1; 16,3; *Claudius Claudianus* 34,2; *Narses* 35,1; *Scipio Africanus* 51,2; *Titus Claudius* 62,2; *Pompeius* 67,2; *Tiberius* 68,5; *Nero* 69,2; *Agrippina* 70,1; *Quintus Fabius Maximus* 71,1; *Traianus* 73,2; *Lucius Lucullus* 109,1; *Antoninus Verus* 124,2; *Commodus*; 124,2; *Domitianus* 125,4; *Helius Pertinax* 127,1; *Marcus Antoninus* 134,2.

Carske genealogije:¹¹⁴

Nero 69,2; *Agrippina* 70,1.

Kalendar, novac, mjere:

Sextilis 37,2; *signata sestertia* 40,3; *denarius* 61,2; *sestertius* 82,1; 140,3; *stadium* 110,2.

Privatne starine:

dies obitus 32,1; *sportula* 59,2

Toponimi, etnonimi, hidronimi, oronimi:

Baleares insule 37,2; *Vicetini*, *Attestini* 46,3; *Calaguritani*, *Fanularenses* 67,1; *Rubico* 75,1; *Olympus* 110,1; *Alpini*, *Ligures* 125,5; *Troezen* 130,2; *Delminium* 139,2; *Aque Sextie* 140,2.

Kao posebne skupine izdvajamo Rim i Salonu. Objašnjenja pojedinih lokaliteta ili građevina grada Rima i okolice, često u objedinjenu tumačenju: *Pantheon* 9,2; *Via Latina*, *Latium* 37,2; *Tibur* 44,3; *templum Isidis* 87,3; *collis Auentinus*, *templum Dianę* 127,2; *Agonius*, *Agonensis* 132,2 (ovo posljednje zapravo je u prvom redu filološki komentar).

---

¹¹⁴ Za izvore kojima se Marulić služio u komentarima o temama koje slijede usp. pogl. 6.4.

Marulićev odnos prema izvorima i aparat izvora iz tekst.

Za današnjeg čitatelja osobito su zanimljive Marulićeve opaske o lokalnoj topografiji, temeljene na autopsiji salonitanskih starina. Uz opći pogled na salonitanske ruševine (*maiorum nostrorum [...] monumenta, quę sepe tecum per Salonarum rudera parietinasque uagatus passim iacentia spectauit*, IV,1), Marulićeve komentari daju podatke iz prve ruke o pojedinim lokalitetima.¹¹⁵ Pri tom se topografski i starinarski podatci isprepliću s izrazima lokalnog ponosa u ekskurzima, o čemu će još biti riječi.¹¹⁶

Ab hoc igitur missa fuit Delmatarum cohors (**Murus**) ad edificandum murum Salonarum, cuius fundamenta adhuc extant, ingentibus saxis posita prope fluminis ripam et inde ad maris littora Tragurium uersus longo admodum ordine tendentia. (124,3)

(Quando urbs Salonarum facta latior) Ex quo etiam conici potest urbem ipsam non ita amplam tunc fuisse quum a M. Octauio Pompeiano est oppugnata. Tunc enim et loci natura et colle munita dicitur quia latus montis occupabat, postea uero cum muro hoc, de quo loquimur, in tantum fuit dilatata ut maior pars eius in planicie quam in cliuo sedisse appareat. (124,5)

Hęc apud te in saxo ingenti incisus litteris habentur, quę nos de fundamentis Salonarum littoralis muri erruta ad tuas edis transferri, sicut pleraque alia, nuperrime uidimus. (130,1)

Hoc equidem in illo amphiteatro factum reor cuius adhuc uestigia extare cernimus. (132,3)

---

¹¹⁵ Autopsija, autobiografski elementi i osobno iskustvo uopće u komentarima se antičkog teksta pojavljuju kao inovacija koju uvode Pomponio Leto i Filippo Beroaldo Stariji. Leto tako postupa u mnogim svojim komentarima; npr., tumačeći Vergilijeve *Georgike* zadržava se na običajima Skita i na vrstama životinja koje žive u njihovoj zemlji, pri čemu u tekst unosi spoznaje sa svojeg putovanja u tzv. "Skitiju", tj. u Poljsku i južnu Rusiju (usp. Accame 2008: 69-70, 117). Beroaldo u takvoj aktualizaciji odlazi neočekivano daleko: u komentaru uz Apulejeva *Zlatnog magarca* (1500) on uz pripovijest o Amoru i Psihi najprije unosi digresiju o realizmu u suvremenom slikarstvu, zatim ekfrazu vile svojega prijatelja Mina de' Rossi, da bi napokon obznanio kako se nedavno oženio te ponosno dodao kako mu je supruga trudna (usp. Haig Gaisser 2005: 92-93, 101-106).

¹¹⁶ Usp. pogl. 7.5.7. **Ekskurzi**.

Na temelju takvih podataka moguće je djelomično rekonstruirati put kojim se Marulić kretao po salonitanskim ruševinama. Polazna je točka tzv. *Porta Andetria* (u sjeveroistočnom dijelu zidina), gdje je u bedem bilo ugrađeno nekoliko natpisa, od kojih je Marulić onaj pod brojem 124. prepisao i uvrstio u svoju zbirku;¹¹⁷ u komentaru je s ponosom istaknuo da su graditelji bili delmatski vojnici iz prve kohorte, a ta je, napominje on, u ustroju rimske legije uvijek najbrojnija i najuglednija. Puteljak koji od *Porta Andetria* vodi prema zapadu prati potez sjevernih gradskih bedema (Marulićev *murus Salonarum*, usp. *In epigr.* 124,3) i vodi do amfiteatra. U komentaru uz natpis br. 132. Marulić napominje kako su ostatci amfiteatra još uvijek vidljivi.¹¹⁸ Njegove natuknice možemo slijediti još samo kratkim potezom prema moru, tj. prema području gdje se nalazila salonitanska luka: kako nas izvješćuje komentar uz natpis 130, Papalić je upravo odatle dao prenijeti nekoliko velikih epigrafskih spomenika u svoju kućnu zbirku, ne žaleći pritom ni truda ni troška.¹¹⁹

7.5.4. Moralistički komentari

Kao što je rečeno, gotovo polovica natpisa u Marulićevoj zbirci popraćena je moralističkom komentarom. S obzirom na dobro poznatu važnost moralnodidaktične sastavnice u njegovu opusu, to se ne čini neobičnim. No pobliza analiza pokazuje da tumač uz natpise i na tom području sadrži niz osobitosti kakve drugdje u Marulića ne nalazimo.

Kao i drugi humanisti, i Marulić je prema antici imao dvojak odnos: s jedne strane ona je idealno kulturno razdoblje, estetički uzorno i izražajno normativno, a s druge ispunjena je neznabožačkim svjetonazorom i za kršćanina nerijetko zazornim ili u najmanju ruku dvojbjenim sadržajima. Stoga se u djelima Marulićevih suvremenika često očituje osciliranje između pravovjerne i tolerantne tendencije: humanisti su (kao što su nekoć bili i crkveni oci) u ambivalentnu položaju, razapeti između osjećaja divljenja prema antici i svijesti o njezinoj "drugosti". U tom pogledu od pet disciplina humanističkoga obrazovnog programa nazvanog *studia humanitatis* – gramatika, retorika, povijest, pjesništvo i moralna filozofija – ova

---

¹¹⁷ Danas se taj natpis (*CIL* III 1979) više ne nalazi *in situ*, nego u arheološkom muzeju u Splitu (usp. Jeličić-Radonić 2007: 54).

¹¹⁸ O tome, kao i o općem izgledu Salone kakav se pola stoljeća ranije ukazivao i pred Marulićevim i Papalićevim očima, dragocjeno svjedočanstvo pruža opis mletačkoga sindika Giovannija Battista Giustiniana iz 1553 (usp. Giustiniano 1877: 211-212).

¹¹⁹ Za rekonstruirani marulićevski itinerar po Saloni usp. i Lučin 2008: 99-103.

posljednja osobito je osjetljivo područje. Ona je trebala pokazati kako kršćanin, prihvaćajući jezičnu i stilsku uzornost poganskih pisaca, stječući od njih spoznaje o idealnoj antičkoj kulturi, može istodobno iz tih izvora (dakako: i iz drugih, kršćanskih, ali to nije sporno) primati vrijednu moralnu pouku i upoznati uzore vrline.¹²⁰ Jedna od važnih zadaća profesora u humanističkoj školi bila je da tumačeći Cicerona, Vergilija, Terencija, Horacija, Ovidija, Cezara, Salustija, Valerija Maksima, itd., pokaže kako se od "starih" može mnogo naučiti o ljudskoj naravi, društvenim odnosima i moralnim vrijednostima.¹²¹ To će se svojstvo prenijeti i u tiskana izdanja klasika popraćena komentarima, koja se počinju pojavljivati od sedamdesetih godina 15. st.¹²²

U najvećem dijelu Marulićeva opusa antika je, ukoliko je ima, prisutna kao forma recepcije, pa se u tu formu kršćanski sadržaj ulijeva bez smetnje, a pisac se po volji može izrijekom ograditi od nepoželjnih antičkih sadržaja i ideoloških stranputica poganstva.¹²³ Ipak, otkriće glasgowskog rukopisa, pa i detaljnija analiza *Davidijade* i polemičkog spisa o podrijetlu sv. Jeronima, pokazuju da se kršćanski moralist nije uspijevao dokraja otresti "nekorisne ugone" svjetovnih knjiga, "jadikovki i izmišljotina" poganskih pjesnika.¹²⁴ Pismo Marku Prodiću – s karakterističnom sintagmom *humaniores literę* – nedvosmisleno je potvrđuje da Marulić ne samo poznaje nego i s odobravanjem prihvaća humanistički sustav obrazovanja.¹²⁵ Marulića kao komentatora klasika susreli smo u marginalijama uz Katulove pjesme (to što je posrijedi uglavnom kompilacijski posao nimalo ne umanjuje iznenađenje

---

¹²⁰ Iz goleme literature o ovdje samo natuknutim pitanjima izdvajamo: o povijesti naziva i opsegu *studia humanitatis*: Kristeller 1979, *passim*, os. 22-23, 92-99, 250-252; Rabil (ur.) 1988: III; Grendler 1991: 109-271; o humanističkom odnosu prema antici kao izvoru moralne pouke prihvatljive za kršćane: Trinkaus 1970 (os. Vol. II: "Part IV. *Studia Humanitatis and Studia Divinitatis: The Christian Renaissance Italy*", 553-760); Kristeller 1988b; Hankins 2006; Kallendorf 2007. O *studia humanitatis* u Marulićevoj knjižnici usp. Lučin 1997; o nazočnosti u opusu usp. Lučin 2000.

¹²¹ Usp. Grendler 1991: 203; 263-264.

¹²² Usp. pogl. **7.1. Komentar kao žanr humanističke recepcije antike**.

¹²³ Usp. pogl. **1.1. Uvodne napomene** i pogl. **1.2.1. Recepcija**.

¹²⁴ Usp. Novaković 2005, os. 52-56, 78-80. Citati na koje on upozorava (str. 79-80) potječu iz Inst I, 211-212/418-419 (= 2,5: *De Scripturarum lectione*). Za humanističko pozivanje na auktoritet antičkih geografa i povjesničara u *In eos* usp. Lučin 2000: 69.

¹²⁵ Usp. tekst, prijevod i komentar pisma u Lučin 2005.

pred izborom pisca kojem će kršćanski humanist posvetiti znatan filološki trud).¹²⁶ Pokatkad će u svojim moralnodidaktičnim djelima Marulić posegnuti za kojim citatom iz klasika, više zato da bi književno obogatio, a ne bitno potkrijepio, svoju argumentaciju; karakteristično je da u takvu, moralističkom kontekstu, citati češće ostaju neimenovani.¹²⁷

U nastojanju da protumači antičke natpise splitski se humanist nužno morao baviti primarnom antičkom građom; tu bi deklarativno odbacivanje bilo u protuslovlju sa smislom poduzeta posla (zašto uložiti toliki trud u tumačenje antike ako je ona zazorna?). Formalna zahtjevnost natpisa (pokrate, specifičan leksik, epigrafske formule) i njihov sadržaj, ispunjen antičkim realijama, iziskuju konkretan, starinarski odgovor. Komentator bi se našao u ozbiljnim poteškoćama i onda kad bi na takvoj građi htio primijeniti alegorijsko tumačenje, kakvim se mogao razložito poslužiti u razmatranju antičkoga mita.¹²⁸ Pribjeći alegorijskom tumačenju – kad bi uopće bilo izvedivo – također bi značilo posve se iznevjeriti preuzetoj zadaći da se naslovljeniku (i čitatelju uopće) omogući što bolje razumijevanje starih natpisa.

I unutar samog *Tumača* moralistički se komentari nekim svojstvima izdvajaju od ostalih vrsta. Za razliku od filoloških i antikvarskih tumačenja, kojima je svrha odčitavanje i objašnjavanje sadržaja teksta (što podrazumijeva veće ili manje činjenično poznavanje antičke baštine), bitno je svojstvo moralističkoga komentara vrednovanje toga sadržaja.¹²⁹ Za kršćanskoga komentatora to podrazumijeva uspostavu određenog odnosa prema ideološki i svjetonazorno drugačijem svijetu poganske antike. Osim deklarativno, taj se odnos može uspostaviti usporedbom starine i suvremenosti, pa na taj način komentar poprima aktualizacijsku funkciju.¹³⁰ Napokon, dobar dio moralističkih komentara nemoguće je promatrati odvojeno od paratekstova: u Marulićevu djelu oni su čvrsto povezani s posvetom Papaliću (usp. *In epigr.* I,4) i peroracijom (usp. *In epigr.* V), donekle i s predgovorom salontanskim natpisima (usp. *In epigr.* IV,5).

---

¹²⁶ Usp. Lučin 2007a.

¹²⁷ Usp. neimenovane, ali jasno istaknute citate: Ev I, 252: Hor. *Ep.* 2,3-4; Ev II, 530: Ov. *Pont.* 9,32; Ev II, 633: Verg. *Georg.* 1,145-146, *Aen.* 4,402-407; kriptocitat: Ev I, 502: Catull. 62,15; imenovani citati: Ev II, 566: Verg. *Aen.* 10,526-528; *Vlt. iudic.* (LMD I, 266-267): Verg. *Aen.* 6,273-281; 625-627.

¹²⁸ Dakako u *Hercul.*; usp. Lučin 1993.

¹²⁹ Tako se i citati u moralističkom komentaru rabe kao potpora moralnog stava, a ne kao izvor ili potkrepa filološkog odnosno antikvarnog podatka.

¹³⁰ Utvrdili smo je u deset navrata; usp. **Tablicu 7.4. Struktura Marulićevih komentara.**

Mogli bismo očekivati da će i moralistički komentari uz natpise biti određeni pragmatičnim karakterom žanra kojemu pripadaju te da će od slučaja do slučaja mijenjati svoj sadržaj ovisno o signalima primarnoga teksta. Uistinu, naći će se u Marulićevu tekstu brojne potvrde za takvu promjenljivost; no puno je važnije da je *Tumač uz natpise starih* od samog početka zasnovan na sustavnu moralnom dijalogu (kadšto polemici) s antikom. Postupak je najavljen na istom mjestu na kojem je iznesen nacrt strukture čitava djela: u posveti Dmini Papaliću. Za naše razmatranje ključan je četvrti paragraf posvete:

Tu uero inter legendum attendas uelim prisci illi uiri, qui uana idola adhuc, non Deum uerum colebant, quanti fecere uel animi uel corporis uirtutem. Etenim, qui illa p̄diti erant, iis imagines dedicari, arcus columnasque erigi, sepulturas magnifice construi elogiisque exornari mos erat, ne simul cum uita defunctis gloria rerum gestarum interiret, sed posteris etiam nota foret. Scias tamen id illis proculdubio fuisse gloriosum qui non glorie, sed uirtuti studebant, hoc est quibus curę erat probos, modestos, constantes, pudicos, simplices, iustos, ex omni parte perfectos consumatosque esse magis quam uideri. Non est enim magni animi et ad ęterna tendentis gloriam ab hominibus, sed a Deo quęrere, non statuis, non signis, non titulis delectari, quę fragilia quidem et caduca sunt, sed cęlestia tantum, quorum nullus finis est, concupiscere. (I,4; istaknuo B. L.)

Teško bi bilo prenglasiti važnost ove izjave postavljene na samom početku *In epigr.*: u cjelokupnu Marulićevu opusu ne nalazimo ništa slično citiranoj pohvali "onih ljudi iz starine".¹³¹ Iako su bili neznabošci – veli Marulić – oni su uvelike cijenili bilo duševnu bilo

---

¹³¹ Naprotiv, u posveti *Institucije* (napisane, koliko znamo, oko 1496-1499, dakle desetak godina prije *Tumača*) antika u cjelini kao i odabrani predstavnici "tjelesne i duhovne vrline" zaslužuju tek prezir i odbacivanje: *Sequantur igitur, qui uolent, Catones, Scipiones, Fabricios, Camillos, imitentur Socratem, Pythagoram, Platonem reliquosque humanę sapientię professores, nos patriarcharum patrumque et prophetarum, nos Christi et apostolorum, nos utriusque Testamenti sanctorum gesta moresque perpendere et emulari studeamus, ut beatitudinis ęterna p̄mia, quę ipsi adepti sunt, adipiscamur. At illos omnino relinquamus, qui omnem industriam ad captandam hominum gloriam omnemque laborem conferentes et a uera sapientia aberrantes in tenebris erroris disperiere.* (Inst. I, 278). Usp. pogl. **1.1. Uvodne napomene** i bilj. 4. ondje. Za dataciju *Institucije* usp. Šimundža 1986: 17. U *Tumaču* antika će (i to baš njezina pogrešna hijerarhija nagradâ) biti posve odbačena u peroraciji; usp. *In epigr.* V,3; pogl. **9.1. Peroracija i Marulićev odnos prema antici**.

tjelesnu vrlinu, i to ne radi slave i ne radi privida, nego radi vrline same. Portreti, građevine, grobnice i pohvalni natpisi postavljeni su zato da se očuva slavna uspomena kod potomaka, no veliki duhovi svjesni su – veli Marulić, gotovo sinkretistički prelazeći na kršćansku optiku – da vječna slava ne dolazi od ljudi, nego samo od Boga, pa i ne čeznu za prolaznom, zemaljskom nagradom, nego za onom trajnom, nebeskom. Odmah zatim slijede primjeri prolaznosti zemaljskih znakova slave (porušeni kipovi Demetrija Faleranina i Gaja Marija), uz suprotstavljanje, s jedne strane, ispraznosti i ludosti onih koji ištu zemaljsku nagradu i, s druge, "nas" (očito: kršćana), koji tražimo samo onu nagradu koja je od Boga.¹³²

Ova parafraza bila je nužna kako bismo bolje istaknuli nosive pojmove: *uirtus* i *gloria*, njihov kontekst: zemaljska prolaznost – nebeska vječnost, i postupak kontrastiranja: "oni" – "mi". Svi će se ti elementi učestalo ponavljati u moralističkim komentarima. Ukupno se te "ključne riječi" i njihove bliskoznačnice u *In epigr.* nalaze (ne računajući natpise i eksplicitne citate): *uirtus* 35 puta; *honor, honorare, honorarius, honestus, honeste* 28 puta; *fortis, fortiter, fortitudo* 7 puta, *strenue* 2 puta; *gloria, gloriari, gloriosus* 22 puta, *laus, laudare* 17 puta.¹³³ Ulogu koju *uirtus* i *gloria* imaju za njegovo djelo Marulić će potvrditi u peroraciji, gdje će bez ikakve relativizacije ukazati na njihovu pravu vrijednost i značenje u sklopu kršćanskoga svjetonazora.¹³⁴

7.5.4.1. *Virtus i gloria*

Kao prvu skupinu ovakvih komentara navodimo one u kojima se više ili manje jasno razabire auktorov kršćanski stav. Kad je riječ o nagradi za vrlinu, ističe se kako je ljudska prolazna, a nebeska vječna:

---

¹³² Citat iz sv. Pavla u posveti *In epigr.* (1 *Kor* 1,31) i njezina zaključna misao: *Non enim, qui se ipsum commendat, ille probatus est, sed quem Deus commendat* (I,4) pojavljuju se u posve identičnu obliku u *Evandelistaru* 1,17: *De glorię appetitione* (= Ev I, 474). Napominjemo da se u *O* jasno čita *se ipsum*; u *Euang.* 1516 (f. 13v) tiskano je *seipsum*.

¹³³ *Virtus, glora* i srodni pojmovi višekratno se pojavljuju i izvan moralističkih komentara: u realnima (npr. *In epigr.* 65,2) i naročito u motivacijskima (usp. pogl. 7.5.5. **Motivacija za postavljanje spomenika**), također u iskazima lokalnoga ponosa (usp. *In epigr.* IV,1-3; 113,3; 124,3; 139,3) i u elogiju Papaliću (usp. *In epigr.* 125,1).

¹³⁴ Usp. pogl. 9.1. **Peroracija i Marulićev odnos prema antici.**

Laudis amborum hoc epigramma extat, arcus in quo erectum stabat euersus iacet, magnum mortalibus documentum nequaquam tam caduceę mercedis gratia uirtutem colendam, sed ęterne. (11,3)

Vexillis duobus: uexillum dictum quasi paruū uelum; est enim uelum in summo haste suspensum. Et his ergo uirtutis merito donatus fuit Vibius. Egregium hoc sane et uiri uirtuti datum. Meminisse tamen debemus quia fortes uiros remunerat imperator, bonos Deus, et illis quidem terrena bona et caduca conferuntur, his uero cęlestia et ęterna. (108,2-3)

Ex quo constat neminem inscriptionibus clarum fore quem nobilem non fecerit uirtus. Soli memorantur illi qui memoratu digna gessere, aliorum nomina simul cum corporibus mortua iacent: illa obliuione, hec terra obruta. Nobis tamen non ideo colenda est uirtus ut posteritati noti simus, sed ut Deo placeamus. (129,2)

Na tom je tragu podsjećanje na prolaznost ljudskih zasluga i institucija (*In epigr.* 21,1; 91,2) te na temu *mors nivellatrix* (5,1; 96,1). Čak je i rimska država morala propasti, i to sama od sebe (*In epigr.* 6,2), a silnik Gaj Julije Cezar platio je glavom ukidanje slobode vlastitoj domovini (*In epigr.* 77,2).¹³⁵

Poseban je slučaj dužnost sina da naslijedi očeve vrline; na jednom mjestu predbacuje se onima koji zanemaruju tu moralnu obvezu, a preuzimaju njezine zasluge:

Sed certe pudere debet filios non hereditare uirtutes patris, cuius meritum hereditasse uidentur, quotiens accipiunt non quod sibi, sed quod patri debebatur. Qui si degeneres uixerint, duplici poena digni erunt, quod et se deprauent et paternam obterant gloriam. (59,3)

Suprotan je primjer Papalić, pa se dio njegove pohvale sastoji upravo u isticanju da je dosljedan nasljednik vojničke i duhovne vrline svojih djedova:

Nec iniuria id facis, quando quidem auorum gloria ad nepotum redundat laudem, tantoque ad te magis quanto plenius eos expresseris et militię studio et animi uigore. (125,1)

---

¹³⁵ Usp. i *In epigr.* 3,1; 4,1.

Bez izravna kršćanskog predznaka komentiraju se primjeri zaslužene ovozemaljske nagrade: natpis i spomenik znak su zahvalnosti za dobročinstva učinjena pojedincu (ili zajednici) ili za hrabrost:

Betitium: hunc uirum uirtutibus prestantem fuisse statuę honos a prouincialibus exhibitus satis declarat. Nec ipsi sua laude fraudandi qui erga optimum preſidem ingrati esse noluerunt. (17,3)

Atque ita Apronianus communi ciuium utilitati consuluit, nemini priuatim indulgens, sed omnium nequitiam coercens. (36,2)

Huic ergo, pro eo quod populi dissensiones sedarat, Beneuentani statuam posuerunt honoris laudisque gratia. Nullum enim preſidis in ciues beniuolentię maius testimonium est quam discordes ad concordiam reuocare. (52,2-3)¹³⁶

Također bez ideoloških identifikacija ističe se kako svjedočanstva zabilježena na natpisima mogu djelovati kao poticajni primjeri vrline:

Porro unius uirtus iustis donis donata incitamentum multorum est. (65,3)

Porro quum in ciuitate benemeritis digna prēmia impenduntur, cęteri omnes ad uirtutem capescendam excitantur, non tam mercedis cupiditate quam honestę laudis affectu. (102,2)

Atque hoc ipsum principis priuilegium descriptum fuisse Romę dicitur in tabula ęnea quę muro affixa erat post templum Octauiani Augusti ad Mineruam, loco uidelicet conspicuo, ut legentes illorum qui sic honorati erant exemplo ad uirtutem exercendam accenderentur. (125,3)¹³⁷

Ono što moralističke komentare izdvaja iz ostatka Marulićeva opusa jest činjenica da on antičke primjere povremeno predočava kao uzore svojim kršćanskim čitateljima. Tako postupa u filološko-moralističkim ekskurzima uz *In epigr.* 8,2 i 37,3 (u prvom od njih

---

¹³⁶ Također *In epigr.* 140,3.

¹³⁷ Egzemplarnu vrijednost svjedočanstava ratne vrline, ujedno i zahvale božanstvu za sretan povratak iz rata, prepoznali su – dodaje na jednom mjestu komentor – i kršćani: usp. *In epigr.* 138,2-3.

pojavljaju se *laus* i *gloria*).¹³⁸ O dinamičnoj, nimalo jednostranoj usporedbi moralnih vrijednosti posvjedočenih kod pogana ("njih") i kod suvremenih kršćana ("nas") bit će riječi u sljedećem poglavlju. Posve u skladu s tim slobodnijim odnosom prema antici u *Tumaču* se kao moralni auktoriteti uz Bibliju navode i poganski pisci, i to višekratno i poimence: Marcijal (34,3), *satyricus poeta*, tj. Juvenal (93,1), Platon i Plotin (133,2), "Juvenal", tj. Ovidije (135,2), "Lukrecije", tj. Horacije (110,4).¹³⁹

Antički odnos prema vrlini i slavi može poslužiti za uzor i kršćanskim vladarima. *Discite, Christiani principes!*, upozorava splitski humanist:

Annunt quorum nutu Romano imperio regna cessere: hinc saltem discant Christiani principes regni successum ad Deum referre, non suę attribuere uirtuti. (18,2)

De manubiis Cimbricis et Teotonicis eodem Honori et Virtuti uictor fecit: discite, Christiani principes, hoste superato non insolescere, sed Deo gratias agere et quod uicistis ei potius quam uestre uirtuti tribuere. Marius, quum idolatra esset, de hostium spoliis diis suis templum posuit, quod nequaquam fecisset nisi ipsis autoribus se uictoria potitum putasset. Quod ergo ille honori et uirtuti contulit, deos esse ratus, uos Deo uero reddite, cuius donum est et honor ipse et ipsa uirtus. (72,4)

Osobit je slučaj odnos vladara prema učenim ljudima, napose prema piscima; osim "cehovske" zainteresiranosti Marulića je na komentar uz natpis br. 34. zacijelo potaknula i činjenica da je riječ o pohvalnici Klaudiju Klaudijanu, pjesniku kojeg je visoko cijenio. O tome nedvosmisleno govori prvi dio komentara:

Claudianus enim quam excellens in poetica fuerit, opera eius testantur, quum priorum poetarum operibus conferenda, tum posteriorum preferenda. (34,2).

Poznato je da je neka Klaudijanova djela Marulić posjedovao u svojoj knjižnici i da je njegovu pjesmu *De phoenice* prepisao na kraju trogirskog kodeksa Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*, Bibliothèque Nationale de France).¹⁴⁰ To što su carevi

---

¹³⁸ Usp. pogl. 7.5.2. **Filološki komentari**.

¹³⁹ Usp. Tablicu 7.4. **Struktura Marulićevih komentara**.

¹⁴⁰ Za knjižnicu usp. Marulić 2005b: 40; za prijepis *Feniksa* usp. Lučin 2006a. Dodatni dokaz da je Klaudijan pripadao u Marulićevu lektiru nalazi se u njegovoj pjesničkoj memoriji: u pjesmama iz

Arkadije i Honorije pjesniku postavili kip i počasni natpis, za Marulića je odlična prigoda da pokaže kako "stari" mogu biti uzor suvremenim vladarima:

Quod si nostri temporis principes imitari uellent, eruditos uiros digno honore prosequendo, haberent fortasse qui præclare gesta eorum posteritati commendarent. Quæ quamuis modo clara habeantur, in dies paulatim obscurari necesse est, quia idoneis scriptoribus carent. Nemo autem lubenti animo eius laudi suum impendit laborem a quo nullo prouocatur beneficio. (34,3)

Valja još upozoriti da pojam *uirtus*, barem u kontekstu *In epigr.*, za Marulića nadilazi semantičko polje etike, jer pripada i području povijesnoga kontinuiteta: kao humanistički obrazovan splitski plemić, smatrao je da lokalni – splitski i brački – pripadnici toga staleža nisu samo idealni nasljednici nego i izravni potomci salonitanskih plemenitih rodova, a onda i njihove vrline. Ta *uirtus maiorum* izrijekom se spominje u pismu Marku Prodiću kao ključni poklad predaka, koji su nasljednici dužni obdržavati:

Perge ergo, condiscipule amabilis, animo forti, ne Salonitanorum genus a maiorum uirtute desciscat. Vos quidem e Salone urbe originem trahitis, quoniam, etsi post miserabilem eius cladem plures illius nobiles familie hac in ciuitate se locauere, plures itidem in ista insula substiterunt.¹⁴¹

7.5.4.2. "Oni" i "mi"

Položaj "podvojene lojalnosti" nerijetko nuka komentatora antičkih natpisa da uspoređuje moralna načela što se očituju u antičkom tekstu s vlastitim svjetonazorom odnosno svjetonazorom svojega vremena: komentar postaje medijem izrazite aktualizacije antičke građe. Iako bi se očekivalo da će takva moralna *synkrisis* neizostavno rezultirati iskazima kršćanskoga komentatora o nadmoći "današnjice" nad poganskim svijetom, već dosad

---

glasgowskoga kodeksa D. Novaković je na dvadeset mjesta identificirao sintagme i metričke klauzule potvrđene u Klaudijanovu pjesništvu (usp. Novakovićev *Index locorum* u Marulić 1999: 237).

¹⁴¹ Marulić 1995. Dakako, Marulić zna da se taj kontinuitet jednako odnosi na splitske kao i na bračke plemenite rodove: usp. pogl. **8.1. Struktura i sadržaj** (salonitanskoga parateksta).

provedena raščlamba pokazuje da podjela u *In epigr.* nije tako jednostavna. Ogladajmo temu na primjerima koji se ne tiču filoloških razmatranja (kao u ekskurzima uz *In epigr.* 8,2 i 37,3), niti nužno uključuju pojmove *uirtus* i *gloria*, nego im je zajednička crta komentatorov interes za usporedbu starog i novog.¹⁴²

Ljudi iz starine kadšto nadmašuju kršćane u nesebičnoj brizi za javno dobro:

Atque ita Apronianus communi ciuium utilitati consuluit, nemini priuatim indulgens, sed omnium nequitiam coercens. Quotus nunc quisque est qui non tantummodo lucrum suum querat et commune damnus clausis oculis obturataque pertranseat aure? Ita fit ut magistratus, qui ad eorum commodum quibus presunt instituti sunt, ad solum sui questum conuertantur. (36,2-3)

Suvremeni magistrati brinu se doduše za podizanje javnih građevina, ali ne čine to o vlastitu trošku, pa ih stari i u tom mogu nadmašiti:

Et nostra quidem etate multa per prefectos urbium construuntur ad ciuium commodum, sed qui id suo sumptu peragat, inuenitur nemo. Queris quare? Quia nullo eiusmodi remunerationis exemplo prouocantur. (13,3)

Još je gore – nastavlja Marulić svoju društvenu kritiku – što se današnji državni službenici koriste svojim položajem za stjecanje osobne koristi:

Quotus nunc quisque est qui non tantummodo lucrum suum querat et commune damnus clausis oculis obturataque pertranseat aure? Ita fit ut magistratus, qui ad eorum commodum quibus presunt instituti sunt, ad solum sui questum conuertantur. (36,3)

Kršćani se na uzornu primjeru pogana mogu podsjetiti da poštuju roditelje, da ne zanemare poniznu molitvu i zahvalu Bogu:

---

¹⁴² Na razini izraza usporedba se često najavljuje formulacijama kao što su: *nostris temporis* (*superbia*, 8,2; *principes*, 14,3); *nostra etate* (13,3); *nostris tamen* (63,2); *nos / nobis uero* (135,2; 83,1), *nos autem* (131,2) i sl.; ili jednostavno: *nunc* (36,2), *nos* (54,3).

Hinc discant filię atque filii honorem deferre parentibus et quos uiuos debita pietate colunt, his officium prestare etiam defunctis. Qui defunctorum parentum manes nullo prosequantur obsequio, ne uiuos quidem uere atque ex animo dilexerunt. (78,1)

Hic idolatra arguit illos Christianos qui uero Deo uota soluere negligunt, quum ipse soluat fallacibus diis. (79,2)

In omni negotio quicquid prospere cesserit ut Deo acceptum referamus, hoc exemplo admonemur. (98,1)

Hinc reprehendenda est quorundam Christianorum temeritas, qui suę solertię uirtutisque confidentes Deo supplicare negligunt ideoque a paucioribus interdum superantur et pereunt. Ignorant utique Dei potentiam humanis uiribus esse maiorem. (137,2)¹⁴³

Za isti grijeh kršćani zaslužuju veću pokudu od onih koji nisu znali za Božju objavu:

Verum enim uero tam abominandum flagitium multo magis imputabitur illis quibus matrimonii sanctitudo diuina lege commendatur quam his qui Deum ignorantes suę ipsi libidini frena permittebant. Excusabiliores enim sunt qui preceptis celestibus nondum instructi peccauerunt et licet naturalis quoque legis rationem peruerterint, longe deterius

---

¹⁴³ Ovdje se može odčitati politička aluzija: pod malobrojnijim neprijateljima od kojih stradavaju lakomisleni kršćani pisac zacijelo misli na turske osvajače. Zaključak da nevjernici napreduju zbog kršćanskih grijeha potječe još od sv. Jeronima. Usp. Hier. *Ep.* 60,17 (*Nostris peccatis barbari fortes sunt, nostris uitii Romanus superatur exercitus. [...] infelices nos, qui tantum displicemus Deo ut per rabiem barbarorum illius in nos ira desaeuit.*). U Marulića usp. npr. *Molitua suprotiva Turkom* (stihovi 53-54, 85, 99-102, 141-142); *Epist ad Adr.* (*Nonne ob hoc maxime irascitur uobis Deus atque ut criminis huius a uobis poenas exigit infidelibus fauet atque opitulatur?* Marulić 1994b: 62), također *Vlt. iudic.* (LMD I, 234); sonet *Qual maraviglia*. Možda je komentar aktualiziran sjećanjem na događaj što ga Marulić opisuje u pismu Jerolimu Cipiku (*Hier. de Cipicis* 1; 19. VII. 1501): "Novamente qui, in le parte de Chroatia, chome za avanti havete intexo, essendo adunati cinquecento chavalli ungari et chroatti e stradioti, tutti valentissimi homini e ben armati, furono rutti [*sic*] e frachassati da trecento Turchi, mal armati et mal a chavallo, in sula bella pianura. Intanto che quelli scanpavano, non sapevano dire per qual causa scanparono, nè perchè non havevano animo resistere a sì pochi, havendo in ogni chossa gran avantazo. E pur anchora non se achorgemo, non esser la forza del inimico che ne preme, ma furor divino." (Marulić 1992: 36).

est cognita diuinę reuelationis ueritate summę maiestatis auctoritatem contemnere quam non obedisse nature. (94,3)

Quod si philosophis diuinę legis ignaris hec sententia sederit, quanto magis Christianis Deo cui seruiunt id ipsum asserente placere debet? Ait enim: *Non occides*, et si alios occidere uetamur, quanto magis nos ipsos? Longe autem satius est seruitutem, exilium, proscriptionem et queque aduersa inuita pati quam malis istis que temporaria sunt euitatis in malum eternum incidere, et post corporis animeque solutionem ad inferos relegari. Diuini quippe mandati preuaricatoribus talis proposita est poena. (133,3)¹⁴⁴

Strogost rimske moralne dosljednosti zna u Marulića izazvati neskriveno divljenje:

Lucretię mors pudicię testimonium fuit: nequanquam enim adultero consensisse uidetur que uiolata uiuere noluit. (1,2)

O magni animi uirum Virginium! Filiam sibi charissimam suis ipse manibus necare maluit quam uiuam relinquere nequissimo iudici stuprandam. O pulchram populi Romani in scelestissimum hominem uindictam! Nec Virginia ipsa potuit honestius mori, nec Claudii flagitium iustius puniri. (33,2)

Dakako, brojni su drugačiji primjeri, oni u kojima se pokazuje nadređenost kršćanskoga moralnog stava:

Sed quid, queo, proderat defuncto uel rosarum odor uel epularum gustus? Totum hoc non mortuorum, sed uiuorum erat. Satis est autem mortuis nostris si cum odore uirtutum decesserint: hoc solo delectatur ille qui mortalibus largitur immortalitatem. (32,3)

Et satis certe magnificum fuit tam procul petitas bestias in ludum adduxisse, sed ego multo magnificentius esse dixerim hominum bestiali ritu uiuentium licentiam legibus coercere. Illud enim ad uoluptatem pertinet oculorum, hoc ad morum censuram. (132,4)

Beatus dicitur cui cuncta prospere succedunt. Sed quoniam mortalium beatitudo fluxa atque fragilis est, beatum non putabant nisi quem usque in finem uite beatum fuisse constabat. Vnde Iuuenalis: *Dicique beatus ante obitum nemo supremaque funera debet.*

---

¹⁴⁴ Usp. i *In epigr.* 38,3 (proždrljivost i pijančevanje) te s time u vezi osvrt na vjerske i mitološke starine u pogl. **7.5.3. Realni komentari.**

Nos uero illum beatum esse dicimus qui iam illam beatitudinem que amitti non potest est consecutus. Quid enim iuuat usque ad diem extremum prosperitatibus perfrui et post hæc æternis subiici suppliciis? (135,2-3)¹⁴⁵

7.5.4.3. Ostali moralistički komentari

Navodimo nekoliko važnijih skupina, bez nastojanja da iscrpimo svu tematsku raznolikost. Zdravlje duše pretpostavlja se zdravlju tijela (19,2; 20,2; 31,2). Ističe se pohvalna *pietas* djece, odnosno nasljednika, prema pokojnicima (81,2; 87,1; 130,3). Tijesan prostor groba postaje povod za pouku živima koji se žale na tijesan stan (25,2) ili, suprotno, da se one koji žive raskošno opomene kakav ih stan čeka nakon smrti (47,2; 93,1); povremeno Marulićev komentar poprima crnohumornu notu:

Timuit scilicet ne nimis arcte hinstaret si alii ibidem ponerentur. Sed meminisse debebat quia nemo unquam mortuorum de loci in quo positus est angustia conqueri sit auditus. (84,2)

Rado se u moralističkim komentarima tematizira bračni život: razmatra se vrijeme za ženidbu/udaju (101,1, auktoritet je Platon!); ističu se zasluge valjanih i vjernih bračnih družica (12,1; 45,1; 64,2; 107,1; 140,3), jednom i muževa (100,1). Na suprotnom je polu satira protiv žena, i to zbog njihove jezičavosti (24,1) i svadljivosti (49,1).¹⁴⁶

Upozoriti je na Marulićevu nedosljednost (ili barem tolerantnost) kad je riječ o tako krupnu postulatu kršćanskoga moralnog zakona kao što je onaj o samoubojstvu.¹⁴⁷ U komentaru uz natpis br. 133 (u kojem se iznosi da je supruga prognanog čovjeka, kažnjenog *maxima capitis diminutione*, tj. gubitkom slobode, građanskog prava i obitelji, oduzela sebi i djeci život) samoubojstvo se oštro osuđuje (najprije – što je primjereno poganskom kontekstu natpisa – pozivanjem na antičke auktoritete, Platona i Plotina, a zatim – u kontekstu kršćanskomoralističkoga tumačenja – podsjećanjem na petu Božju zapovijed). S druge pak

---

¹⁴⁵ Usp. također *In epigr.* 54,2; 63,2; 83,1; 110,3-4; 129,2; 131,2.

¹⁴⁶ Usp. satirične protuženske epitafe u LS, br. 129. i 156. Općenito o Marulićevoj poruzi u epitafigama usp. Novaković 2005: 65; za *In epigr.* 49. kao moguću Marulićevu patvorinu usp. Lučin 1998. te pogl. **4.5.1. Autentičnost natpisa u Marulićevoj zbirci** i bilj. 24 ondje.

¹⁴⁷ Uočila je to Stepanić 2007: 241.

strane, u komentaru uz natpis br. 1 (tobožnji nadgrobni spomenik što ga je Tarkvinije Kolatin podigao Lukreciji) samoubojstvo se ne osuđuje, nego se dapače daje moralno objašnjenje za takav postupak: silovana Lukrecija time je zapravo obranila svoju čednost.¹⁴⁸

7.5.5. Motivacija za postavljanje spomenika

Trudeći se proniknuti u razlog nastanka natpisa, Marulić se često izvodi zaključke iz samoga teksta. Tako čitajući formule *ex uoto, uotum soluit* i sl. napominje da je spomenik nastao kao ispunjenje zavjeta, a drugdje zaključuje kako je načinjen radi toga da bi se božanstvo učinilo sklonim i da bi podržalo uspjeh nekog pothvata (riječ je, dakako, o posvetnim natpisima):

Ista itaque pro filio iam pedibus insistentem uotum soluit. (55,2)

Votum se soluisse fatetur et inscribi uoluit ueritus fortasse ne dii deēque quos coluit solutionem factam inficiari uellent, si soluti cautio non extaret. (85,2)

Vibius iste ductor Salonitani exercitus fuit et cum hoste conflicturus deum sibi propiciū optauit. (137,1)¹⁴⁹

Drugačiju motivaciju komentator prepoznaje čitajući na natpisima formulacije *pro accepto beneficio, ob merita, honoris laudisque gratia* i sl.¹⁵⁰ Jasno je da tu pojedinac ili zajednica iskazuju zahvalnost i počast zaslužnu pojedincu (riječ je uglavnom o počasnim natpisima, uz poneki nadgrobni):

Pręsens autem epigramma docet statuam illi positam pro merito liberalitatis operi publico impensę. (13,2)

---

¹⁴⁸ Usp. *In epigr.* 133,2; 133,3; 1,2. Takvo hijerarhiziranje moralnog prijestupa, po kojem bi neprihvatanje preljuba, makar i nasilnog, bilo nadređeno zabrani samoubojstva, donekle podsjeća na Marulićev dobro poznat pogled o dopuštenoj laži (*Instit.* 4,4); svakako, zasluživalo bi dodatno proučavanje.

¹⁴⁹ Ostali primjeri: *In epigr.* 56,2 (po oporučnoj želji, nadgrobni natpis); 92,1; 98,1; 113,3; 121,1; 130,2 (po oporučnoj želji, nadgrobni natpis); 131,2; 134,1.

¹⁵⁰ Za ovakve se natpise motivacija često može odčitati iz moralističkih komentara; usp. pogl.

7.5.4.1 *Virtus i gloria.*

Fabri igitur Tiburtini Hortensio patrono, ut pro acceptis beneficiis gratiam referrent, loco dato statuas statuerunt, ut locus simul cum simulachro illi esset dicatus. (44,3)

Huic ergo, pro eo quod populi dissensiones sedarat, Beneventani statuas posuerunt honoris laudisque gratia. (52,2)¹⁵¹

Na drugim natpisima Marulić pronalazi političku motivaciju (odioznost prema kraljevstvu i diktaturi: *In epigr.* 3,1; 4,1); zaštitu od naknadnoga korištenja grobnice (27,2; 91,1), uspostavljanje granice radi sprečavanja sukoba (46,3); isticanje imena onoga tko je dao podignuti građevinu (66,2) ili onoga tko je priredio igre (132,3); za života iskazanu brigu za posljednje počivalište (90,1); ljubav prema pokojnici (100,1).

7.5.6. Parafraze

Kadšto se Marulić u svrhu dodatnog objašnjenja služi parafrazom čitava natpisa ili jednoga njegova dijela.¹⁵² Načini su raznovrsni, pa dajemo samo nekoliko primjera:

Djelomično objašnjenje putem parafraze:

Ideo hic dicitur: "Credis hoc quod refero esse enigmata Sphingos? Non est enigma, sed ueritas." Et postremis duobus uersiculis explicat quomodo uerum sit. (29,2)

Sažima se smisao natpisa i realni komentar:

Hic igitur Narses uictis in Italia Gothis de manubiis pontem hunc edificauit ante quam in suspicionem uenisset Iustiniano. (35,2)

Parafraza s umetnutim leksičkim objašnjenjima (ovdje su stavljena u uglate zagrade):¹⁵³

Hic igitur praefectus laniorum fraudem in carniū uenditione corrigens interdixit ne trutina in ponderando uterentur, in qua digitorum supplōsione decipiebant emptorem, sed sub exagio uendi pecora iussit. [Exagium puto libram dici, a qua geminę lances dependent atque exagitantur.] Decernit etiam quę pars lanio cedere debeat. Submouet

---

¹⁵¹ Ostali primjeri: *In epigr.* 14,1; 40,1; 59,2; 95,1; 102,1; 103,2; 104,1; 135,1; 136,2; 139,2.

¹⁵² Ovdje ne ubrajamo sažetke grčkih dijelova natpisa (34,2; 109,1), koje smo uvrstili u filološke komentare.

¹⁵³ Usp. pogl. 7.5.2. **Filološki komentari.**

prędam de pecuariis, [id est de armentis,] exigi solitam a tribuno, cancellario et scriba. Atque ita Apronianus communi ciuium utilitati consuluit, nemini priuatim indulgens, sed omnium nequitiam coercens. (36,2)

Spajaju se sažetak i motivacija:

Fabri igitur Tiburtini Hortensio patrono, ut pro acceptis beneficiis gratiam referrent, loco dato statuam statuerunt, ut locus simul cum simulachro illi esset dicatus. (44,3)¹⁵⁴

Povremeno se javljaju i drugačiji komentari, koje nije lako svrstati u navedene skupine. Mogli bismo ih, općenito, nazvati egzegetskima: u *In epigr.* 6,1 zaključuje se o moći Rima, kojemu je za sastavljanje vojske bilo dostatno već samo ljudstvo glavnoga grada; u 13,2 upozorava se rečenicom *Quando hoc egerit* [...] da je u tekstu natpisa navedeno relativno vrijeme javnog posla koji se komemorira; u 131,2 upozorava se na antički način datiranja; uz natpise br. 128. i 129. objašnjava se da ne sadrže nikakvih podataka osim golih imena. Alegorijski komentar pojavljuje se samo jednom, ali i on se odnosi na biblijski citat, a ne na natpisni tekst (usp. 54,2).

7.5.7. Ekskurzi

Iako su malobrojni, Marulićevi ekskurzi važna su sastavnica njegova teksta, te već svojim rasporedom i sadržajem nukaju da im se obrati dodatna pozornost. Osim po tome što su razmjerno osamostaljene tekstualne cjeline, ekskurzi se prepoznaju i po auktorovim metatekstualnim signalima: gotovo redovito uz takve se digresije pojavljuje kompozicijski "šav".¹⁵⁵ Identificirali smo jedan u rimskoj skupini (uz *In epigr.* 7-8), uz natpis neodređene lokacije (*In epigr.* 37) te jedan u skupini *Externa* (uz *In epigr.* 94); primarna salonitanska skupina, međutim, sadrži ih četiri (uz *In epigr.* 113; 124; 125; 130).

Dva rimska ekskurza tiču se uporabe latinskog jezika i ovdje su već obrađena.¹⁵⁶ Onaj u 94,3 potaknut je time što se zagonetan natpisni tekst može objasniti samo incestuoznom

---

¹⁵⁴ Ostale parafraze: *In epigr.* 40,1; 75,1; 86,1; 94,1 96,1; 97,1; 98,1; 101,1; 102,1; 107,1; 108,1; 113,3; 125,3; 126,2; 127,2; 130,2.

¹⁵⁵ Usp. pogl. 7.4. **Struktura Marulićevih komentara.** "Šav" se ne pojavljuje jedino u ekskurzu uz natpis 113.

¹⁵⁶ Usp. pogl. 7.5.2. **Filološki komentari.**

vezom: izrazito je moralistički intoniran i nastavlja se na realni i moralistički komentar u 94,2.¹⁵⁷

Preostala četiri ekskurza čine skupinu za sebe. Svi tematiziraju Dminu Papalića, naslovljenika djela, ali sadrže i brojne autoreferencijalne podatke. Prvi (113,4) donosi autobiografske reminiscencije, podsjećajući na zajedničke uspomene iz mladosti (*in adolescentia nostra*;¹⁵⁸ *ut et tu meminisse potes; dum adhuc Tydei, præceptoris mei, scholam frequentarem*); pridodan je i autocitatni umetak: epitaf Jurja i Perine (*In epigr.* 113,4 = LS, br. 147)

Drugi je ekskurz (124,3-5) potaknut autopsijom starina (*muris Salonarum*, 124,3; *urbs Salonarum*, 125,5 *marg.*) i lokalnim ponosom (*Delmatarum militum uirtus*, 124,3),¹⁵⁹ ujedno i željom da se naslovljeniku, koji se iskazao u ratničkoj vještini (kako će se vidjeti u 125,1), pobliže objasni ustroj rimske legije (124,4).

Treći ekskurz (125,1-2; 125,5), koji se, kao i prethodni, ističe ovećim opsegom, potaknut je pronalaskom brončanih pločica – vojničke diplome kojom car Domicijan isluženim vojnicima potvrđuje časni otpust i pravo rimskoga građanstva. Marulić najprije u diskretnoj autoreferenciji uvodi sebe kao starinara na djelu:

Hoc ita descriptum in tabellis æneis intra Salonarum ruinas repertum uidimus, legimus, exscripsimus. (125,1)

Zatim spominje kako je sada Dmine vlasnik toga dragocjenog nalaza:

Has autem tabellas nunc tu, Dominice, dono tibi datas in deliciis habes, quasi heres eorum quibus olim in testimonium uirtutis ab imperatore traditæ fuere. (125,1)

---

¹⁵⁷ Zanimljivo je da uz natpis 29, koji također u obliku zagonetke spominje incest, Marulić samo primjećuje da se u posljednja dva stihla objašnjava na koji je način to što se u njima veli istinito. Komentirajući natpis br. 94, nije zaboravio br. 29: u 94,1 sam govori o sličnosti, ali bez pobližeg obrazloženja dodaje da to ovdje "valjda izložiti drugačije".

¹⁵⁸ Istom se sintagmom (*in nostra adolescentia*) sjećanje na zajedničku mladost priziva i u Marulićevu pismu Marku Prodiću; usp. Marulić 1995.

¹⁵⁹ Usp. pogl. 7.5.3. **Realni komentari.**

[...] his omissis reuertar ad tabellas et scripturam istam, quę de terrę puluere erruta et fato quodam tibi exhibita in tuo seruatur scrinio, interpretari pergam. (125,2)¹⁶⁰

Te dvije osobne i prijateljske reminiscencije uokviruju pohvalu Papalićevoj ratničkoj vrlini, sastavljenu u retorički povišenu, elegijskom tonu:

Nec iniuria id facis, quando quidem auorum gloria ad nepotum redundat laudem, tantoque ad te magis quanto plenius eos expresseris et militię studio et animi uigore. Dum enim uirenti adhuc ętate floreres, equos alere, arma tractare et nunc hasta, nunc ense pugnę simulacra cum ęqualibus ciere magnopere te delectabat. Quin etiam, quoties incursiones pati contigit, toties obuiam hosti cum armatorum manu prodibas, contempto uitę periculo pro patrię honore. Post hęc in classe Veneta triremis pŕefectus Ottomanico bello ita te gessisti ut iam emeritis stipendiis domum reuersus domesticis laudem attuleris, amicis lętitiam, patrię decorem. Non uereor nequis me adulari existimet: omnibus nota loquor magisque timeo ne uerecundiam tuam offendam quam ne aliorum aures grauem. Te enim tuo merito et summi diligunt et medii amplectunt et infimi colunt. (125,1-2)¹⁶¹

Nešto kasnije, nakon realnoga komentara u kojem se spominje pravo rimskoga građanstva, slijedi završni dio te pohvalnice Papaliću: etimološko tumačenje njegova prezimena i zaključak da se on ima pravo smatrati rimskim građaninom:

---

¹⁶⁰ Novaković upozorava da su ta dva mjesta u *G* znakovito izmijenjena: *Has autem tabellas nunc tu, Dominice, dono a me habitas in deliciis habes* (*G*, f. 86); *scripturam istam, quae de terrae puluer [!] erruta et fato quodam mihi exhibita*. On iz toga zaključuje: "Zaslugu koju je Marulić u autografu očigledno samozatajno potisnuo, glasgowski mu kodeks dvaput u kratkom vremenu vraća." (Novaković 1997: 29). Dosljedno tomu, izvodi dalji važan zaključak: "Ispravak je mogao zahtijevati samo netko tko je dobro znao za Marulićevu ulogu kao darovatelja i tko je držao da bi bilo nezahvalno prešutjeti takvu gestu. Sve upućuje na nekoga iz obitelji Papalića." (*Ibid.*). Usp. i pogl. **3.1.1.2. Prijepisi (ad G)**.

¹⁶¹ Zapaziti je da se u ekskurzu ponovljeno ističu naslovljenikove *uirtus, gloria, laus, fortitudo*. To je posve u skladu ne samo sa životom osobe kojoj je pohvala upućena nego i s koncepcijom *In epigr.*: usp. **7.5.4. Moralistički komentari**.

Nihil aliud hoc loco explicandum restat nisi quod et te ius Romanę ciuitatis possidere credi par sit, quum et priuilegium possis ostendere et Papalis cognomen geras. Papam enim Romę modo p̄resse nouimus, cui tunc Cęsares Augusti p̄fuerunt. (125,6)

Posljednji je ekskurz još jedna pohvala naslovljenika, ovaj put kao kolekcionara natpisa (uz još jednu potvrdu Marulićeve nazočnosti u zbilji i u tekstu: *quę nos... nuperrime uidimus*). Neće biti slučajno što je ta apostrofa Papalića u ulozi zauzeta starinara smještena – prema prvotnom rasporedu – baš u zaključku komentatorskog dijela spisa (*in fine opusculi*), neposredno prije peroracije.¹⁶²

Hęc apud te in saxo ingenti incisis litteris habentur, quę nos de fundamentis Salonarum littoralis muri erruta ad tuas ědis transferri, sicut pleraque alia, nuperrime uidimus. Nec sumptui enim nec labori parcis dum ueterum monumenta undequaque tibi comparas. Hęc igitur in fine opusculi descripta ita exponere libuit. (130,1)

7.6. Opća svojstva Marulićevih komentara

Koliko god nastoje objasniti svaki aspekt primarnoga teksta, Marulićevi su komentari u načelu ograničena opsega: komentarsku lemu on ne uzima kao povod za digresije i za opširno razmatranje pojedinih aspekata antičke kulture, pa se može općenito reći da njegov komentar ne teži ni enciklopedičnosti obuhvata ni isticanju piščeve rječitosti i učenosti. U tom pogledu splitski je humanist suzdržaniji i od Giorgia Merule, čije se *Enarrationes Iuuenalis* uzimaju kao primjer strože vrste humanističkoga komentara.¹⁶³ Marulić kao da je imao na umu već spomenuta jeronimovska načela: *quae obscura sunt, breuiter aperteque dilucidare; non tam disertitudinem ostentare suam, quam sensum ejus quem exponit, edissere*.¹⁶⁴ Rijetka

---

¹⁶² Možda nije slučajno ni to što je za posljednji, 130. natpis prema prvotnoj zamisli djela Marulić odabrao baš onaj u kojem se dva puta nalazi ime *Marulia* (*Noniae Lacri filiae*) *Maruliae, matri; Iuliae L(uci) filiae*) *Maruliae, filiae*): nemoguće je ne zamijetiti sličnost s latinskim oblikom piščeva prezimena. *CIL* rekonstruirala točno čitanje: *Marullae*, ali to nimalo ne umanjuje sugestivnost pretpostavke o neslučajnu odabiru mjesta u *In epigr.*

¹⁶³ Usp. pogl. 7.1. **Komentar kao žanr humanističke recepcije antike.**

¹⁶⁴ Usp. Hier. *in Ionam* prol., *PL* 25,1118; pogl. 7.1. **Komentar kao žanr humanističke recepcije antike.**

odustajanja od tih načela nalazimo u ekskurzima i u nekoliko opširnijih komentara, koji teže enciklopedijskoj obuhvatnosti obradbe: takva su mjesta redovito povezana s osobom naslovljenika, tj. s njegovom građanskom i vojnom karijerom te starinarskom sklonošću, a ponekad i sa starinarskim interesom samoga Marulića.¹⁶⁵

Takvoj je ograničenosti opsega možda pogodovala i narav epigrafskoga teksta, no ova pretpostavka mogla bi se potkrijepiti ili obesnažiti tek usporedbom s komentiranim silogama Marulićevih suvremenika, što ostaje izvan obuhvata našeg rada. Napokon, neke praznine u komentarima mogu se objasniti Marulićevim neznanjem, tj. nedostatkom izvora u kojima bi našao prikladna objašnjenja. Primjeri koji slijede (bez ambicije da iscrpe sve takve pojave) ne navode se kao objašnjenja za suzdržan opseg komentara, nego radi boljeg uvida u Marulićevu starinarsku kompetenciju.¹⁶⁶

U epigrafskim komentarima ne razrješuje i ne tumači: NVNGENT. za *nongenti*. (6). ne komentira K. u pokrati M. K. D. (133); MARC. AN. A. SOZOMENE IMPERIO (134) (umj. MARCANA SOZOMENE IMPERIO) razriješio je *Marci Antonii Augusti Sozomene imperio*, što je izazvalo zbrku u odčitavanju (usp. 134,1) i potaknulo opsežan komentar o caru koji se tu tobože spominje (usp. 134,2);¹⁶⁷ pogrešno čita VIC. TRI. (140) umj. VICTRIC., ali točno razrješuje *uictricis* (140,1).

U filološkim komentarima ne tumači: nominativ VIVOS za *uiuus* (32); PERICVLEIS (104; usp. 46,2); FACIVND(um) (114; usp. 32; 61); FAXIT (127);¹⁶⁸ izmišlja riječ *consentio*, -onis, f. jer ne zna za rijetko *consentium*, ii, n. (134,1)

U realnim komentarima ne tumači: *ex damnato sumptus cohitu* (37); DIANENSES (95; inače loše tradiran natpis); FISCVS; COLLEGIVM FABRVM (44); DIE

---

¹⁶⁵ Usp. pogl. **7.5.3. Realni komentari**, napomena uz skupine "Rimski magistrati", "Vojništvo" i opaske o lokalnoj topografiji; **7.5.2. Filološki komentari** (pri kraju, gdje je riječ o ekskurzima uz *In epigr.* 7-8. i 37); **7.5.7. Ekskurzi**.

¹⁶⁶ Na neka smo takva mjesta već upozoravali u prethodnoj raspravi; usp. npr.: **7.5.1. Epigrafski komentari u užem smislu**, gdje se govori o neprepoznavanju imena tribusa, nedostatnim izvorima, iskvarenoj rukopisnoj tradiciji; **7.5.2. Filološki komentari**, gdje se pokazuje kako pogrešan tekst preloška (T. umj. TI.) dovodi do pogrešne identifikacije osobe); **7.5.2.1. In epigr. i grčki jezik**, gdje se govori o nesporazumima zbog nepoznavanja grčkoga; ovdje bilj. 110, gdje se govori o Marulićevu (i ne samo njegovu) nepoznavanju mitraizma.

¹⁶⁷ Za taj komentar usp. pogl. **6.4. Marulićev odnos prema izvorima**.

¹⁶⁸ Objašnjenje je mogao naći u *Cornu copiae*; usp. Per. 2,648,12-13.

NEPTVNALIORVM (61). U 107. ne uočava da je SECVNDVS kognomen, pa krivo razumije smisao natpisa. U 114. ne tumači CLOLICILENO (umj. DOLICHENO);¹⁶⁹ taj pogrešni oblik Marulić preuzima iz *A* (valjda je predložak bio kakav minuskulni rukopis, tako da minuskulno *d* prepisivač *A* čita kao *cl*, a *h* kao *il*). U 120. piše CENTILIBRAS umj. ARGENTI LIBRAS, vjerojatno zbog oštećenja kamena; posljedica je Marulićev komentar: *Centilibre quoque nouitium monetę genus, non uetus* (120,3); u istom natpisu ne tumači ZACONVS.¹⁷⁰

I u Marulića se nerijetko nalazi ona "izluđujuća navada" (kako je nazva Anthony Grafton) humanističkih komentatora da za nejasna mjesta ponude dva rješenja, a čitatelju ostave na volju koje će prihvatiti; sličan postupak preporučivao je i sv. Jeronim.¹⁷¹ Evo primjera u Marulićevu tekstu:

Taurobolium siue criobolium fecit: puto his uocabulis illud exprimi quod alii dixerunt taurilia. [...] Possumus et aliter intelligere, quod uidelicet ea sacra ab illo facta fuerint que Latinas ferias appellabant. (15,2)

Thuscia a thure appellata, quia ea gens sacrificiis dedita erat, uel quia Gręci θυειν sacrificare dicunt. (17,2)

Pontificem Sceuola a "posse" et "facem" dictum putat. Marcus Varro a "ponte" et "facio", quod ab iis primum pons sublicius factus ac sepe restitutus fuisse perhibeatur. (68,2)

Dicti autem sunt flamines uel a pileo quem gerebant, qui pilamines, uel ab infulis, quas flaminea uocabant. (69,3)¹⁷²

---

¹⁶⁹ Vjerojatno ga ne bi mogao protumačiti ni da je imao ispravno čitanje. *Iuppiter Dolichenus* zapravo je sinkretizirani Baal iz Doliheje (u Siriji), čije se štovanje u 2. st. stopilo s Jupiterovim kultom i bilo osobito rašireno 3. st. pod Severima (usp. Matijašić 2002: 92).

¹⁷⁰ O vulgarnolatinskom obliku *zaconus* u značenju "đakon" (a ne kognomena "Zakon") usp. Demicheli 2009.

¹⁷¹ Usp. pogl. 7.1. **Komentar kao žanr humanističke recepcije antike**, os. bilj. 14.

¹⁷² Dalji primjeri: 34,1; 58,2; 65,2; 96,1; 137,1.

8. RECEPCIJA NETEKSTUALNE ANTIKE: SALONITANSKI PARATEKST

Predgovor salonitanskim natpisima (*In epigr.* IV) razlikuje se od ostalih dijelova *Tumača* po tome što se ne bavi natpisnim tekstovima, nego samim antičkim spomenicima, odnosno antičkom arhitekturom: ne onim što treba odčitati i protumačiti, nego onim što treba vidjeti i opisati. Iako kratak, taj paratekst iznimno je važan i u sadržajnom i u formalnom pogledu, pa nije začudno što je dosad bio jedini temeljitije pročeni dio *In epigr.* Ovdje ćemo ukratko prikazati njegovu strukturu i sadržaj, promotriti ga u okružju žanrovskih srodnika, a na kraju ćemo pokušati ukazati na izvore Marulićeva arhitektonskog leksika u opisu Dioklecijanove palače.

8.1. Struktura i sadržaj¹

Salonitanski paratekst strukturiran je ovako:

1. osobna reminiscencija na zajedničke šetnje s Papalićem, lamentacija zbog prolaznost (IV,1)
2. nekoliko natuknica o slavnoj prošlosti Salone, s pozivima na antičke povijesne izvore; jedan je od njih ujedno prigoda da se istakne vrlina "naših Salonitanaca" (IV,2)
3. osvrt na Dioklecijana kao najslavnijega među Salonitancima (IV,3)
4. pohvalni opis "njegove građevine" od koje je nastao Split (IV,4)
5. pohvala Papaliću (uključena u zaključnu figuru pretericije) i kršćanski intonirana refleksija o prolaznosti zemaljske naspram vječnosti nebeske nagrade (IV,5)
6. karakteristična prijelazna formula (metatekstualni "šav")

1. Prvi odjeljak započinje apostrofom Papalića i podsjećanjem na njihovo zajedničko lutanje ruševinama, nakon čega slijedi lamentacija zbog prolaznosti ljudskih djela i slave, uz podsjećanje na slavnu prošlost zavičaja: *patrii soli nostri quanta quondam gloria fuit*. Meditacija o prolaznosti popraćena je citatom Vergilijevih stihova o propasti Troje (*Aen.* 2,325-6). Iako se na prvi pogled čini tek lijepom autobiografskom sličicom, ovaj kratki uvodni tekst ima šire implikacije. Lament nad antičkim ruševinama bio je, kao što ćemo ubrzo vidjeti, sastavnim dijelom humanističkog odnosa prema antici, a ni Marulićev izbor citata

---

¹ Ovaj se odjeljak temelji na auktorovu predgovoru u Marulić 2005a ("Prva pohvalnica Splitu", str. 5-19); tekst je za ovu priliku preinačen i dopunjen bibliografskim podacima.

nije, čini se, bio slučajan. Vergilijevi stihovi nenadmašna su formulacija osjećaja sjete i žala zbog neumitne prolaznosti slave i veličine, ujedno su prikladna učena reminiscencija, ali ovdje imaju dodatnu konotaciju: iz njih zaključujemo kako je Salona za splitskoga humanista uistinu bila domaćim adekvatom antičke Troje. Mitsko-povijesna matrica u bitnom je ista, samo joj je mjerilo umanjeno: Troja stoji naspram Rimu kao Salona naspram Splitu. Podudarni su elementi opsada grada, njegov pad, bijeg stanovništva, dolazak u novo sjedište, osnutak grada, prijenos svetinja, održavanje spomena na slavno podrijetlo.² Stav da je Split nasljednik Salone nije ništa novo: Marulić se u tome nastavlja na lokalnu tradiciju, zabilježenu u splitskih povjesničara Tome Arhidakona i Mihe Madijeva, kodificiranu u srednjovjekovnom komunalnom statutu.³ Nju su SPLICANI Marulićeva vremena usvajali već u školskim klupama, kako pokazuje njegovo pismo bračkom svećeniku Marku Prodiću:

Perge ergo, condiscipule amabilis, animo forti, ne Salonitanorum genus a maiorum uirtute desciscat. Vos quidem e Salone urbe originem trahitis, quoniam, etsi post miserabilem eius cladem plures illius nobiles familię hac in ciuitate se locauere, plures itidem in ista insula substiterunt. Sed hec tu probe nosis ex monumentis in nostra adolescentia lectis, que apud uos quoque extarent, nisi anno MCCLXXVII in ista domo communi conflagrata ab Almissanis fuissent.⁴

I reminiscencija na Troju, koja je u *In epigr.* naznačena samo implicitno, pojavljuje se u jednom od splitskih izvora. Miha Madijev u poglavlju "O porijeklu građana grada Splita", u sklopu argumentacije o salonitanskom podrijetlu splitskih plemića, donosi izričitu usporedbu Salone i Troje:

Ex quibus Salonitanis ciuibus nati sunt nobiles Spalatini, et ideo uere nobiles sunt quia ex generoso sanguine procreati ortum a nobilibus habuerunt, sicut Seuerus Magnus et

---

² Usp. o tome Lučin 1995: 107. Za naš kontekst važno je zapaziti sintagmu *uirtus maiorum*.

³ Usp. Thomas 2003: 30-51 (VII. *Qualiter Salona capta est*; VIII. *Qualiter Salonitani ad insulas fugerunt*; IX. *Qualiter Salonitani per diuersa sunt loca dispersi*; X. *Qualiter de insulis redeuntes Spalatum intrauerunt*; XI. *De Iohanne primo archiepiscopo Spalatino*; XII. *De translatione sanctorum Domnii et Anastasii*); Miha Madijev 1977: 171-172/375-377 (*De origine ciuium ciuitatis Spalatensis*; usp. Miha Madijev 1666: 376); Hanel (prir.) 1878: 2, 3 (*Incipit prohemium Statutorum Spalati*).

⁴ Marulić 1995. Pismo nosi nadnevak 10. svibnja 1496.

alii quamplures nobiles Salonitani, et sicut Veneti et Paduani et alii multi nobiles habuerunt eorum antiquam originem a Troianis et aliis nobilibus huius orbis.⁵

2. O slavnoj pak prošlosti Salone, o junaštvu i neustrašivosti Salonitanaca – a od njih, kao što smo upravo vidjeli, potječu plemeniti splitski rodovi – najbolje je svjedočio auktoritet antičkih pisaca.⁶ Humanistički erudit izabire trojicu uistinu ponajvažnijih – grčkoga geografa Strabona (*Geogr.* 7,5,5), rimskog enciklopedista Plinija Starijeg (*Hist. nat.* 3,141-142) te državnika i pisca Gaja Julija Cezara (*Bell. civ.* 3,9,1-2).⁷ Ovaj je posljednji u svojim *Zabilješkama o građanskom ratu* opisao junaštvo stanovnika dalmatinskoga grada koji mu je ostao vjeran i čiji su se branitelji suprotstavili navalama Pompejevih pristaša pod zapovjedništvom legata Marka Oktavija. No tu se, u gotovo doslovnu prepričavanju Cezarova teksta (koje završava eksplicinim citatom), pojavljuje neobičan podatak: među onima koji su se odmetnuli od Cezara u Marulića se, umjesto *Issa*, kako stoji u rimskoga pisca, spominje *Clissa*, tj. Klis:

Præter hæc in Cæsaris *Commentariis* relatum legimus quod M. Octavius cum nauibus Salonas peruenerit, ubi concitatis Delmatis reliquisque barbaris Clissam a Cæsaris amicicia auertit, conuentumque Salonensem quum neque pollicitationibus neque denunciatione periculi permouere posset, oppugnare instituit. *Est autem oppidum, inquit, et loci natura et colle munitum.* (IV,2)

Teško je vjerovati – iako to bez provjere nije moguće posve isključiti – da bi se baš takva koruptela nalazila u izdanju (ili rukopisu) Cezarova djela kojim se Marulić služio (a koje je zasad nije identificirano). Podatci kojima raspolažemo govore da su rukopisi i stara izdanja redovito na tom mjestu imali *Hissam*, a da je emendaciju *Issam* uveo tek Paolo

---

⁵ Miha Madijev 1977: 376 (usp. Miha Madijev 1666: 376).

⁶ Dalje će se u komentarima osobita pozornost posvetiti vrlinama predaka (Salonitanaca, Delmata) o kojima svjedoče književni izvori jednako kao i natpisi iz Papalićeve zbirke (usp. *In epigr.* IV,2-3; 124,3; 139,2-3).

⁷ Isto se mjesto iz Plinija citira još jednom u *In epigr.* 61,2, radi objašnjenja o dekurijskim, a citat iz Cezara parafrazira se u 124,5, gdje se zaključuje kako je grad imao manji perimetar u Cezarov doba nego u vrijeme Marka Aurelija (usp. i pogl. 7.5.2. **Filološki komentari**).

Manuzio u izdanju 1559.⁸ Bismo li smjeli pretpostaviti da je zabrinuti pisac (koji je svoju epigrafski spis sastavio negdje između 1503. i 1510, dakle u vrijeme krhkoga i često narušavanoga mletačkog mira s Turcima) možda i nesvjesno približio antički podatak vlastitu vremenu i prostoru, klaustrofobičnu osjećaju opsade i sveprisutnim strepnjama od osmanlijskoga zauzeća ključne strategijske točke između priobalja i Zagore?⁹ Bilo kako bilo, osvrst na salonitansku povijest Marulić će zaključiti izrazom divljenja: *Atque talis fidei talisque in bello uirtutis tunc fuere Salonenses nostri!*¹⁰

3. U salonitansku slavu valja, prema Maruliću, upisati i to što se u njoj rodio car Dioklecijan, koji k tomu nije dospio na taj položaj po dinastijskom pravu, nego zahvaljujući vlastitim zaslugama: *uirtute et rebus gestis*. Govoreći o Dioklecijanovu podrijetlu, Marulić nastavlja mnogostoljetnu lokalnu tradiciju: za Tomu Arhidakona on je rodom Dalmatinac, Miha Madijev dapače tvrdi da je iz Salone; oba srednjovjekovna pisca znaju da je Palača njegovo djelo.¹¹ Miha Madijev i Statut izričito kažu (istim riječima) da je on svoju palaču,

---

⁸ *Caesaris commentarii cum correctionibus Paulli Manutii*. Venetiis, 1559; usp. Meusel (prir.) 1893: XI, 130.

⁹ Te će strepnje uistinu postati nemilom zbiljom, ali tek trinaest godina nakon Marulićeve smrti.

¹⁰ Lik *Salonensis* pojavljuje se u *In epigr.* ukupno četiri puta (u upravo citiranoj rečenici kao etnik, drugdje kao ktetik): IV,2 (2x); IV,4 *margin.*; 134,1; lik *Salonitanus* pojavljuje se samo jednom (kao ktetik): 137,1. U korpusu obuhvaćenom u *BTL 3* za *Salonensis* nema potvrde, a *Salonitanus* se pojavljuje dva puta: *in regione Salonitana* (Iulii Paridis *Epitome Valerii Maximi* 6,8,5); *Salonitanum quendam nomine Danum* (Ammiani Marcelini *Rerum gestarum libri qui supersunt* 16,8,3). U Marcelina riječ je o glasovitoj epizodi u kojoj se pripovijeda kako je neki Dano ukrao *velamen purpureum* s Dioklecijanova groba. Marcelinovo djelo, tiskano u Rimu 1474, ne nalazi se na popisu Marulićeve knjižnice, a kompendij Valerija Maksima, zabilježen na popisu, sastavio je sam Marulić (usp. Marulić 2005b: 40). U korpusu koji obuhvaća *CroALa* sve tri potvrde za *Salonensis* potječu iz *In epigr.* (zbirka zasad sadrži samo *In epigr.* IV); za *Salonitanus* nađeno je u korpusu 46 potvrda; odbacimo li one koje su nastale nakon Marulićeve smrti, ostaje ih 37; oduzmemo li još tri iz *Regnum Slavorum* Popa Dukljanina, djela koje Marulić – po svemu što znamo – nije čitao u tom, latinskom obliku, ostaje ih 34. Od ovih 32 su iz Tome Arhidakona, po jedna iz Hrankovićeva opisa Brača i iz Marulićeva pisma Marku Prodiću (*Salonitanorum genus*). Neobičan lik *Salonensis* možda je Marulić preuzeo iz kojega humanističkog prijevoda s grčkog ili iz komentara klasika, no takvu mogućnost tek trebati istražiti.

¹¹ Usp. Thomas 2003: 16-19 (IV. *De constructione edificii, quod Spalatum nuncupatur*); Miha Madijev 1977: 171/375 (Miha Madijev 1666: 376).

današnji Split, "sagrađio na zadivljujući način" (*a Diocliciano imperatore mirabiliter fabricatum*), a salonitansko podrijetlo grada potvrđuju i etimološkim domišljanjem po kojem *SPALATUM* dolazi od *Salonae PALatium LATUM* ili *laetum* (prostrana – ili: ugodna – palača Salone). Učeni je Perceval iz Ferma godine 1312. tu domisao složio u leoninski heksametar, koji je urezan u komunalni pečat:

Palatium lētum Spalatum, Salonę quietum.¹²

Marulić je obavljao razne komunalne dužnosti, među kojima i sudske (*iudex honorabilis, iudex curiae*),¹³ pa je zacijelo poznao gradski Statut; ima temelja i za pretpostavku da je čitao povjesnice svojih sugrađana.¹⁴ S druge pak strane, budući da je Dioklecijana tijekom povijesti pratio glas neprijatelja i progonitelja kršćanstva, očekivati je da će kršćanski moralist za njega imati samo najstrože riječi prijekora. I doista – da izdvojimo samo najizrazitije primjere – u *Instituciji* car se pojavljuje kao *seuissimus Christianorum persecutor*, spominje se *perfidii imperatoris duritia* i *proteruę potestatis uanus imperator*, a u *Propovijedi o Kristovu posljednjem sudu* podsjeća se na stradanja mučenika za njegovih progona.¹⁵ U *Repertoriju* carevo se ime dva puta spominje u neutralnu kontekstu;¹⁶ kao progonitelj pojavljuje se tek u dodatku naslovljenu *Martires Christi*.¹⁷ Samo na jednom mjestu u čitavu Marulićevu opusu odnos je prema Dioklecijanu drugačiji: upravo u ulomku kojim se ovdje bavimo, tj. ondje gdje govori o slavnom podrijetlu i nastanku rodnoga grada. Tu nema ni spomena o progonima kršćana, o okrutnosti, o mučenicima. Ne treba ovako dvostruku Marulićevu optiku nipošto tumačiti nedosljednošću osobnoga stava: riječ je naime o već spominjanoj humanističkoj dvojnosti, koja se očituje i u mnogih njegovih suvremenika.¹⁸ Svoj tolerantan, da ne kažemo pohvalan, odnos prema Dioklecijanu Marulić iskazuje u eminentno

---

¹² Usp. Miha Madijev, *ibid.*; Hanel (prir.) 1878: 3.

¹³ Usp. Fisković 1978: 71.

¹⁴ Tomino i Madijevo povijesno djelo nalaze se, s još nekim izvorima za lokalnu povijest, u Papalićevu kolektaneju (usp. Rački 1874: 175); Kečkemet (1978: 180) uočava da jedan "naknadno izrađeni crtež u kodeksu prikazuje grb obitelji Marulić".

¹⁵ Usp. redom: Inst I, 437 (= 2,11); Inst III, 430 (= 5,5); LMD I, 233.

¹⁶ Usp. Rep III, 204, 352 (= ff. 383, 438v).

¹⁷ Usp. Rep III, 367, 373 (= ff. 444, 447v).

¹⁸ Usp. Novaković 2005: 52-56, 78-80.

humanističkom kontekstu – u komentaru uz antičke natpise, pobliže u pohvalnici rodnom gradu (koji se u nastavku opisuje kao blistavi spomenik antike, toga humanistima uzornoga razdoblja) – a ne u zbirci uputa za valjan kršćanski život, ili u propovijedi ili sl. Uistinu, moralistička intervencija na tom mjestu nepovratno bi narušila priču – za humanističko poimanje upravo idealnu – o antičkom podrijetlu užega zavičaja i njegovih građana (*origo urbis*). Ta kakva bi smisla imalo neposredno prije izricanja pohvala arhitektonskim spomenicima vlastitoga grada (*laudatio urbis*) iznositi da je onaj koji ga je podigao bio ne samo poganin, nego tvrdokorni neprijatelj i progonitelj sljedbenika istinske vjere?

Dioklecijanu pisac u zaslugu upisuje i odricanje od vlasti te otklanjanje poziva da se vrati na prijestolje. Tu se on zacijelo poslužio podacima što ih je mogao naći u Euzebijevoj *Kronici* i u dvama povijesnim sažetcima iz 4. st. – *Epitome de caesaribus* Pseudo-Seksta Aurelija Viktora i Eutropijevu *Breviarium ab urbe condita*:

Diocletianus haud procul a Salonis in villę suę palatio moritur et solus omnium inter deos priuatus refertur. (Euseb. *Chron.* A. D. 318 = 316)

Diocletianus vero apud Nicomediam sponte imperiales fascēs relinquens in propriis agris consenuit. Qui dum ab Herculio atque Galerio ad recipiendum imperium rogaretur, tamquam pestem aliquam detestans in hunc modum respondit: "Utinam Salonae possetis visere olera nostris manibus instituta, profecto numquam istud temptandum iudicaretis." (Ps. Aur. Vict. *Epit.* 39,5-6)

Diocletianus privatus in villa, quae haud procul a Salonis est, praeclaro otio senuit inusitata virtute usus, ut solus omnium post conditum Romanum imperium ex tanto fastigio sponte ad privatae vitae statum civilitatemque remearet. (Eutr. 9,28)

Carevo odricanje od vrhovne vlasti i sklanjanje u osamu višestruko se doimalo humanističkih čitatelja: apostrofira ga već Petrarca u svojem djelu *De vita solitaria* (2,13,5-6), a i Marulićev suvremenik, Firentinac Pietro del Riccio Baldi (*Petrus Crinitus*, 1474–1507) egzemplarnom je caru posvetio jedno poglavlje svojega spisa *Commentarii de honesta disciplina*.¹⁹ Obojica mu pripisuju salonitansko podrijetlo, a mlađi ne propušta navesti

---

¹⁹ Usp. Petrarca 1999: 342. Tekst prvog izdanja *De honesta disciplina* (Firenca, 1504) dostupan je u digitalnom obliku na adresi <http://asklepios.chez.com/crinitus> (12. studenoga 2010); usp. pogl. 8:

poslovični carev odgovor, što ga je za buduća stoljeća sačuvalo anonimni sastavljač *Epitome de caesaribus*. Odustajanje od svjetovnih časti i samotnički život bijahu u kršćanskoj optici prikladan put k usavršavanju u krepostima i udubljivanju u kontemplaciju, pa i Marulić toj temi posvećuje jedno poglavlje svojega *Evandelistara*.²⁰ Humanisti pak isticahu kako mir na osami pogoduje pjesničkom stvaranju: Marulić je o tome mogao čitati u Boccacciovim *Rodoslovljima poganskih bogova*,²¹ a i sam Pjesnik u *Dijalogu o Herkulu* ističe kako oni "koji o čemu osobitom i uzvišenom razmišljaju treba da su sami".²² Pišući o Dioklecijanovoj odluci u kontekstu pohvalnice rodnoga grada, Marulić je tumači ljepotom i mirom zavičaja: *usque adeo coeperat eum et amoenitas loci et tranquillum in secessu ocium*; te će mu riječi ujedno poslužiti kao prijelaz na opis Splita.

4. Unatoč skromnu opsegu, taj opis ima osobitu vrijednost u razmatranju Marulićeve recepcije antike: pisac u njemu očituje nesuspregnutu oduševljenost starinom, k tomu lokalnu samosvijest i ponos. Uočljiva mu je značajka nešto što bismo mogli nazvati "selektivnošću pogleda": *Spalatum* Marulić izjednačuje s *edificium Diocletiani*. Ipak, u vrijeme kada Marulić piše Split je uz stari dio (tj. samu Palaču) imao i posve definiran dodatak na zapadu, tzv. "novi grad": stari dio i dalje su omeđivale antičke, Dioklecijanove zidine i kule, a središte duhovnog života činio je Peristil sa stolnicom; novi je dio grada postupno utvrđivan obrambenim bedemima na zapadu (današnja ulica Obrov) i sjeveru (danas: Pistura). Tu, u novom dijelu, nastaje svjetovno središte grada: Trg sv. Lovre (danas Narodni trg), na kojem je u 15. st. izgrađen Knežev dvor (za mletačkog upravitelja) i komunalna palača s ložom, koja je sačuvana do danas; u splitskoj luci Mlečani su podigli jaki kaštel. Ta bicentričnost i novovjekovni dodateci Marulićevoj starinarskoj vizuri nisu nimalo zanimljivi, pa se on usredotočuje isključivo na antičku palaču.²³

Quomodo Diocletianus Caesar imperii dignitatem contempserit, et quibus verbis apud populum Romanum deprecatus sit. O auktoru usp. DBI: "Del Riccio Baldi, Pietro".

²⁰ Usp. *Euang.* 2,21.

²¹ Usp. *Genealogie deorum gentilium libri* 14,11.

²² Usp. LMD I, 63/103.

²³ Paladije Fusko u svojem *Opisu obale Ilirika*, nastalom oko 1505-1509, registrira to proširenje: *Villa [= Dioklecijanova palača] itaque in plurimas aedes primum partita est, deinde crescente in dies multitudine, quum locus tot hominum capax non esset, producto muro constructisque aedificiis tantundem pene spacii ab occasu adiectum est.* (Fusko 1990: 102). Za dataciju spisa usp. Kurelac 1990: 48.

Zapažajući oštećenost i ruševnost antičke građevine kao cjeline, on ističe ljepotu perimetralnih struktura (zidina, kula i osobito vrata), koje su uz samo središte uistinu najdojmljiviji i najbolje očuvani njezini dijelovi. Nastavak teksta posvećen je Peristilu (koji Marulić naziva *atrium*) i okolnim hramovima. Znakovito je za starinarski purizam Marulićeva pristupa da on uopće ne spominje dominantnu vertikalnu zvoniku, koja mu je neprestano bila pred očima. Opis vanjštine i unutrašnjosti stolnice zasnovan je, nedvojbeno, na osobnom uvidu: pisac je prebrojio stupove periptera (koji on naziva *peristylum*). Njegov je pogled iz današnje perspektive dodatno povlašten jer on građevinu vidi u znatno izvornijem stanju, prije intervencija nadbiskupa Marka Antuna de Dominisa, koji je oplatu oktogona probio s istočne strane da bi tu dogradio kor, pri čemu je uklonio dva stupa periptera (tako da ih on danas ima 20, umjesto izvorna 22, koliko ih je vidio i Marulić). Identifikacija izvorne namjere (Jupiterov hram) pokazuje kako se Marulić oslanjao na lokalnu tradiciju, zabilježenu u anonimnim prikazima života i prijenosa moći sv. Dujma, u hagiografskoj obradbi Adama Parižanina i u djelu Tome Arhiđakona, a preuzetu u Cirijaka iz Ankone.²⁴ I ovdje humanist odustaje od raščišćavanja s poganskim antičkim naslijeđem, ostajući na jednostavnoj činjeničnoj izjavi: *templum Ioui quondam sacrum, nunc Domnio martyri dedicatum*. Usporedbe radi navodimo Marulićev latinski epigram na istu temu, slično i naslovljen: *De templo S. Domnii olim Ioui dicato*, u kojem se kršćanski hram rezolutnim i gotovo ritualnim izričajem "čisti" od poganskih tragova:

Hęc sunt templa tibi, Domni, data: Iuppiter absit –
 Vanus cum ritu Iuppiter ille suo!²⁵

Prepletanje osobnih zapažanja s domaćom predajom i s humanističko-eruditskim refleksom stalna je značajka opisa: nakon što je osobno pobrojio stupove, pisac je vrste mramora od kojeg su izrađeni identificirao – oslanjajući se zacijelo na starinarsko-eruditsku lektiru – s porfirom i sa sinadskim, odnosno frigijskim mramorom. Dojmljiva arhitektura Peristila nuka ga na hiperboličan iskaz: *ita ut nusquam Romę tot, tantas talesque columnas uno in loco compositas reperies*.

---

²⁴ Usp. Gligo i Morović (ur.) 1977: 24, 49, 52; Thomas 2003: 48-49; Moroni (prir.) 1660 (?):

XXII.

²⁵ LS, br. 71.

Spominjući "malo svetište" – današnju krstionicu, a po izvornoj namjeni, kako se danas smatra, Jupiterov hram – Marulić zapaža da je ono građeno na isti način kao i prvoopisana građevina. No znatno veću pozornost privlači njegov podatak da uz dva prethodna postoje još tri hrama, za koje odmah dodaje da su kudikamo lošije očuvani (pa iz toga izvodi pretpostavku da bi mogli biti stariji). Tu on očito postupa samostalno, vjerujući prije svega vlastitim očima i zaključcima, a udaljava se od svojega prethodnika Tome Arhiđakona, koji govori o tri hrama (dok će ih pedesetak godina nakon Marulićeva spisa splitski kancelar Antonio Proculiano navesti četiri).²⁶ Budući da se u svojem opisu ograničava na Peristil, zaključujemo da je Marulić zacijelo imao na umu dva hrama kružnog oblika na zapadnoj strani (sjeverno i južno od krstionice), a trećim očito smatra Vestibul, vjerojatno zbog podudarnosti kružnoga tlocrta. U prilog ovakvoj pretpostavci podsjetiti je na iznimno vrijedan, u struci odavno zapažen, Marulićev podatak:²⁷

In his tessellarum pictura, qua exornata fuerant, alicubi adhuc uisitur. (IV,4)

On doduše ne kaže gdje je točno vidio te tragove (ono *in his* podrazumijevalo bi: u svima trima), ali znakovito je da su ostatci mozaičnog ukrasa pronađeni upravo u kupoli Vestibula. Zapaziti je napokon da se humanist ne izjašnjava o titularima tih svetišta (s iznimkom općeprihvaćena "Jupiterova hrama"); možda je sumnjao u točnost atribucija koje bijahu u optjecaju (Toma bez pobliže identifikacije govori još o Asklepijevu i Martovu, a Proculiano o Kibelinu, Venerinu i Janovu hramu). Opis Palače završava se kratkim spomenom podzemnih trijemova (danas nazvanih "podrumima"), koji također pobuđuju gledateljevo divljenje.

5. U zaključnom obraćanju prijatelju Papaliću pisac ponovno hvali njegovu starinarsku strast: *tibi pręsertim, qui cuncta quidem et sepe uidisti, et adhuc inspicere (in tantum te delectat antiquitas) non satiaris*; time se nadovezuje na uvodnu reminiscenciju (IV,1), ali i na početak čitava djela, gdje se adresat opisuje kao *antiquitatis mirum in modum studiosus* (I,1).²⁸ Ponavlja se i tema prolaznosti s početka salonitanskoga parateksta, no s tom razlikom da ovdje više nije posrijedi humanistička lamentacija nad ruševinama i slavom davnine, nego

---

²⁶ Usp. Thomas 2003: 18-19; Proculiano 1567: f. 29.

²⁷ Usp. Bulić 1984 (= 1912).

²⁸ Usp. također: *Nec sumptui enim nec labori parcis dum ueterum monumenta undequaque tibi comparas. (In epigr. 130,1).*

kršćanska refleksija o prolaznosti svega ljudskog. Više nema izravna citata iz Vergilija, no podtekst je ipak antički: na nestalnost zemaljske sudbine podsjeća se formulacijom iz Kvinta Kurcija Rufa, a u opisu nebeskog stana vječite sreće pojavljuje se reminiscencija iz šestog pjevanja *Eneide* (podvučeni su slični ili identični dijelovi teksta):

<i>In epigr. IV,5.</i>	Antički podtekst
<p>Sed ne plura intempestiue replicem, tibi pręsertim, qui cuncta quidem et sepe uidisti, et adhuc inspicere (in tantum te delectat antiquitas) non satiaris, uide tandem quanta <u>rerum humanarum mutatio sit</u>, quanta <u>uolumina</u>, uel ludibria potius, <u>nunquam simpliciter indulgentis fortune</u>. <u>Nihil</u> usquam <u>firmum habetur</u> in terra, nihil stabile, nihil in eodem statu permanens, non urbes, non imperia. Extra terram igitur, <u>extra anni Solisque uias</u> querenda hominum <u>felicitas</u> est. Quam pie iusteque uiuentibus omnium potens Deus super cęlum perennem perpetuamque largitur.</p>	<p><u>Nihil</u> autem <u>potest esse diuturnum</u>, cui non subest ratio. Licet <u>felicitas</u> adspirare videatur, tamen ad ultimum temeritati non sufficit. Praeterea breues et <u>mutabiles vices rerum sunt</u>, et <u>fortuna numquam simpliciter indulget</u>. (Curt. 4,14,19)</p> <p><u>Extra anni solisque uias</u> (Verg. <i>Aen.</i> 6,796)</p>

8.2. Žanrovski okoliš

Salonitanski paratekst očituje dvostruku žanrovsku iskaznicu: s jedne strane pripada humanističkim opisima antičkih ruševina, napose onih rimskih, a s druge uključuje se među onodobne *laudationes urbium*.

Divljenje arhitektonskim i općenito arheološkim ostacima antike započinje već s Petrarcom, koji se u znamenitom pismu Giovanniju Colonna (*Fam.* 6,2) sjeća njihove zajedničke šetnje rimskim ruševinama, a slične su opise Rima ostavili Petar Pavao Vergerije Stariji (u poslanici nepoznatom primatelju), Manuel Krizoloras (u poslanici caru Ivanu, u kojoj uspoređuje stari i novi Rim), Poggio Bracciolini (u prvoj knjizi svojeg djela *De varietate fortunae*) i drugi.²⁹ Kako je uočila Gorana Stepanić, Marulićev predgovor salonitanskim natpisima sadrži niz motiva koji su zajednički humanističkim opisima ruševina.³⁰ Kao prvo, šetnja među antičkim ostacima – u Petrarke i Marulića uporabljen je glagol *uagari* – često se

²⁹ Za obilnu dokumentaciju i analizu usp. Špikić 2006; za razmjenu spoznaja o antici u humanističkim poslanicama 15. st. usp. Špikić 2009.

³⁰ Ovdje se sažeto prenose rezultati njezina istraživanja, objavljeni u Stepanić 2007, 246-252 (tu se daju i usporedni citati odnosnih mjesta).

odvija u društvu s prijateljem: Petrarca obilazi Rim s Colonnom, Poggio s Antoniom Loschijem, Marulić Salonu s Papalićem. Čest je i motiv nestalnosti sudbine i prolaznosti veličine, što se rado oprimjeruje na propasti Rimskog Carstva: tako je u Vergerija i Poggia, a kod Marulića u partakestu nalazimo opće refleksije o prolaznosti, dok se o urušavanju rimske moći govori u *In epigr.* 6,2 (na margini je auktor zabilježio: *Nota*). Uz misao na prolaznost Poggio i Marulić mjestimice unose citate iz Vergilija, spominju se djela antičkih povjesnika kao vrijedan izvor spoznaja o drevnim gradovima (Vergerije, Marulić).³¹ Drugačije je, dodajemo, u opisu Splita što ga je u *Životopis Marka Marulića* uvrstio Frane Božićević: tu se od spomenutih motiva pojavljuje samo poziv na antičkog auktora, i to pogreškom Plinija umjesto Strabona.³²

Salonitanski paratekst – napose opis Splita – može se promatrati i u žanrovskom okolišu takozvanih *laudationes urbium*.³³ Osim Marulićeve, dosad su bile uočene još dvije latinske pohvalnice Splita: upravo spomenuti Božićevićev opis i anonimna pjesma kojoj je početak (4 elegijska distiha) sačuvan u tzv. *Splitskoj pjesmarici Trogirskoga kaptola* (rukopis nastao krajem 16. ili početkom 17. st.).³⁴ Nedavno je Neven Jovanović iznio obuhvatnu evidenciju tekstova u kojima se hvale (ili kritiziraju) gradovi i regije na istočnoj obali Jadrana. Prema podatcima što ih je predočio na Marulićevim danima 2010, u razdoblju od 1268. do 1608. nastalo je 57 proznih i 40 pjesničkih djela koja pripadaju tom žanru (odnosno "tematskom kompleksu"), a potječu od ukupno 50 auktora.³⁵

Najviše je pohvala (31) upućeno Dubrovniku (četiri su nastale prije 1400); slijedi Split s devet tekstova, od kojih su tri napisana prije 1400. [...] *Laudationes urbium Dalmaticarum* uključuju poznatije pohvale (poput djela Tome Arhiđakona i Milecija,

---

³¹ Stepanić (2007: 50-51) zapaža kako se u talijanskih humanista (Poggio, Vergerije) pojavljuje i motiv zapuštenih građevina obraslih dračem, čega u Marulića nema.

³² Iz "Plinija", tj. Strabona, Božićević kao i Marulić uzima podatak o delmatskom trgovištu, ali pri tom ponovno griješi: delmatskim trgovištem umjesto Salone proglašava Dioklecijanovu palaču (usp. Božićević 2007: 36).

³³ Najpoznatiji je predstavnik vrste *Laudatio Florentinae urbis* Leonarda Brunija. O takvim "opisima zemalja, regija i gradova" u humanizmu usp. Kurelac 1990: 48-49.

³⁴ Sva su tri teksta objavljena u Marulić 2005. O *Splitskoj pjesmarici* usp. Lučin 2010.

³⁵ Usp. Jovanović 2010: 1-2. Čitava je zbirka slobodno dostupna na internetu, u okviru projekta *Croatiae auctores Latini*, na adresi <http://www.ffzg.hr/klafil/croala>.

Michelea Marulla i Ilije Crijevića, Šižgorića, Paladija Fuska i Pribojevića, Filipa Diversija i Ivana Bolice), ali i tekstove koji su, bilo kod nas, bilo u svijetu, manje poznati.³⁶

Jovanović dalje prikazuje opise Salone i Splita koji se nalaze u djelima Cirijska, Zovenzonija, Marulića, Božićevića, Šižgorića, Fuska i Pribojevića. Vrijedno je pozornosti Jovanovićeva zapažanje da su po nekim svojstvima bliski Marulićev i Cirijski opis:

Kao kod Marulića, antička je materijalna kultura u središtu pažnje Cirijska iz Ancone. Putni dnevnik ovoga humanista koncem srpnja 1436. u Splitu bilježi zidine i "Jupitrov hram" "u središtu grada": *in medio conspicitur nobile Iouis Templum, quod nomine Beati Doimi Pontificis hodie ciues incolunt*. U Salonu Cirijski zapaža srušene zidine, amfiteatar, čudesne akvedukte – poput Božićevića – te umjetničke kipove i "divovske stupove" (*immanes columnas*) kako leže posvuda među "kolosalnim razvalinama".³⁷

S druge strane, od Marulića se udaljava Šižgorić, koji u svojem *De situ Illyriae et civitate Sibenici* nabroja nešto drugačije izvore o Salonu (Lukan, Vergilije, Stacije, Marcijal), a inače o temi piše posve šturo (Split mu je samo "kolonija Salone", a Dioklecijana uopće ne spominje), kao i Paladije Fusko, koji opisuje "moderni" Split.³⁸ O Marulićevu tekstu Jovanović zaključuje da se od ostalih pohvala (odnosno opisa) Splita razlikuje pažljivom kompozicijom, naglaskom na "starinama i vrlinama", pozornošću koju poklanja stupovima, spomenom *amoenitas* kao važne sastavnice splitskoga identiteta, te dakako moralističkim zaključkom.³⁹

8.3. Leksički aspekt opisa Dioklecijanove palače

Dvadesetak redaka Marulićeva opisa gusto su ispunjeni raznovrsnim leksemima koji pripadaju semantičkom polju arhitekture:

---

³⁶ Jovanović 2010: 2. U nastavku on daje popis "manje poznatih" imena i naslova.

³⁷ Jovanović 2010: 4-5. Cirijski opis Splita i Salone nalazi se u Moroni (prir.) 1660 (?): XXIII, XXIV.

³⁸ Usp. Jovanović 2010: 5, 6.

³⁹ Usp. Jovanović 2010: 3, 6.

Extat edificium eius Salonis proximum, quod maiores nostri post urbis euersionem incolere coepere: nunc nostrum natale solum est, quod Spalatum appellant, sed et ipsum semirutum quidem atque in parte deintegratum, murorum tamen ac turrium pulchritudine portarumque affabre structarum decore ostendens qualia etiam illa fuerint quę uel uetustate uel inimicorum iniuria defecere. Stat adhuc templum Ioui quondam sacrum, nunc Domnio martyri dedicatum, magne turris instar, rotunda specie angulatum, cuius murus (ut uides) quadrato lapide rethiculataque structura constat. Octo columnis ingentibus intus fulcitur, quibus alię insident minores, quorum quattuor e marmore porphyrite cum aliis ad testudinem usque tecti eriguntur. Exterius circa se magnarum duarum et uiginti columnarum peristylum habet, et id quidem Sinadico marmore nobile. Porro ante templi limina uestibulum ipsum atriumque patet spaciosum, columnis grandibus, et ipsis e marmore Phrygio dolatis, circumseptum, quibus arcus impositi fulciuntur, ita ut nusquam Romę tot, tantas talesque columnas uno in loco compositas reperiēs. E regione templi sacellum est, eodem tempore parique structure genere elaboratum. Pręter ista erant et alia tria templa, reliquo edificio (ut apparet) uetustiora atque ideo magis dirruta. In his tessellarum pictura, qua exornata fuerant, alicubi adhuc uisitur. Extant et chryptoporticus plurimę, ita ut non minus miremur subterranea edificia quam quę in aperto spectantur. (IV,5)

Iako je njihova pojava posve očekivana s obzirom na sadržaj koji se opisuje, broj i raznovrsnost nukaju na potanji uvid.⁴⁰ Ovdje se nećemo baviti usporedbom s leksičkim izborima u drugim pohvalama gradova,⁴¹ nego ćemo pokušati utvrditi koje su od uporabljenih latinskih riječi za Marulića hapaksi (tj. ne pojavljuju se nigdje drugdje u njegovu opusu) i u kojim je izvorima mogao pronaći leksičku građu za svoj opis.

Uz pomoć računalno pretraživa korpusa Marulićevih latinskih djela u zbirci *CroALa* nije bilo teško utvrditi da se samo u *In epigr.* IV,5 pojavljuju imenice *chryptoporticus*, *peristylum*, *porphyrites*, *tessella* i pridjevi *angulatus*, *deintegratus*, *rethiculatus*, *semirutus*,

---

⁴⁰ Još veći broj arhitektonskih i srodnih termina sadrži opis gradnje Davidova dvora u *Davidijadi* (usp. *Dauid.* 8,1-69); njegova analiza i usporedba s opisom Dioklecijanove palače ostaju izvan naše zadaće.

⁴¹ Tu je temu N. Jovanović najavio obraditi u cjelovitoj verziji svojega rada koja će izići u *CM* 20; usp. Jovanović 2010: 5.

Sinadicus. Vrlo je rijedak prilog *affabre*, koji ima samo po jednu potvrdu u *Quinqu. parab.* 47 (= LMD I, 434) i *Instit.* 5,10 (= Inst III, 495) te pridjev *subterraneus*, također s dvije potvrde (ne računajući dvije u *Repert.*): *Quinq. parab.* 35 (= LMD I, 423), *Instit.* 6,13 (= Inst III, 578) i *dirrutus*: dvije potvrde u *Regum gesta* (CM 18, 42 i 44) i dvije u *Repert.* Pojava je još uočljivija kad se promotre sklopovi u kojima se te riječi pojavljuju u tekstu: *ędificium semirutum / deintegratum, murus quadrato lapide rethiculataque structura, marmor porphyrites, templum rotunda specie angulatum, duarum et uiginti columnarum peristylum, tessellarum pictura, Sinadico marmore nobile*. Kao unikatni sklopovi pojavljuju se i *templi limina, testudo tecti, turris instar i subterranea ędificia*.⁴² Uočljivo je da se u opisu palače Marulić ne koristi imenicom *palatium*: Dioklecijanovu građevinu dosljedno naziva *ędificium*.⁴³

Pretpostavka da je splitski humanist takve izraze mogao susresti u svojoj lektiri tražila je provjeru na dvjema vrstama izvora koje smo već susreli u ovom radu: u djelima antičkih rimskih pisaca i u humanističkim priručnicima. Ipak, u obzir smo odlučili uzeti i humanističke opise Rima okupljene u nedavno u nas objavljenu korpusu tekstova,⁴⁴ i to iz dva razloga: prvi je motivska podudarnost salonitanskoga parateksta s tim opisima (usp. pogl. **8.2. Žanrovski okoliš**) a drugi je očita hiperboličnost Marulićeve usporedbe broja stupova s onima u Rimu. Sama formulacija sugerirala bi, doduše, da se podatak temelji na vlastitom iskustvu (pa bi se mogla povezati s pretpostavkom da je Marulić uistinu posjetio Vječni grad⁴⁵), ali upravo njezina pretjeranost pobuđuje filološki oprez. Iako se ovdje izneseni rezultati ne mogu smatrati konačnima, oni sadrže pozornosti vrijedne podatke (usp. **Tablicu 8.3**).

Uočljivo je – i posve očekivano, dodali bismo – da se veći dio Marulićeva specifičnog leksika nalazi kod Vitruvija, u manjoj mjeri kod Plinija Starijeg te kod Makrobija i Horacijeva komentatora Porfiriona. U popisu knjižnice nalazimo samo Plinija, dok bismo Porfiriona mogli pretpostaviti u naslovu *Oratius et Iuuenalis cum commento*; svi su spomenuti piscu bili

---

⁴² Budući da se u *CroALa* zasad nalazi samo salonitanski paratekst (*In epigr.* IV,1-6), provjerili smo cjelovit tekst *In epigr.*, s nepromijenjenim rezultatom: IV,5 ostaje "oaza" hapaksa.

⁴³ U Marulića je *pallatium* i inače rijetko: u korpusu *CroALa* našli smo samo tri potvrde izvan *Repert.*: jednu u već spomenutom opisu gradnje Davidova dvora (*David.* 8,65) a dvije u *Starozavjetnim ličnostima* (SZL, 287, 288); sve imaju dvostruko "l"; u *Repert.* također su tri (uvijek s jednim "l"). Kao što smo vidjeli, Euzebije Dioklecijanov stan naziva *villae palatium* a Eutropije *villa*.

⁴⁴ Usp. Špikić 2006: 191-335.

⁴⁵ Usp. Runje 1997.

dostupni u petnaestostoljetnim izdanjima.⁴⁶ Ipak, većinu Marulićevih termina nalazimo u djelima Perottija i Maia, koja su, kao što smo pokazali, bila među najčešćim izvorima u sastavljanju *In epigr.*⁴⁷ Naročito se vjerojatnim izvorom čini Perottijev komentar uz *Cryptoporticus*, jer u njemu nalazimo četiri izraza koji se pojavljuju u Marulićevu opisu: *cryptoportcus*, *peristyllium*, *subterraneus*, *testudo* (prva dva su u Marulićevu opusu hapaksi, treći je rijetkost).⁴⁸ Slično vrijedi za *affabre* kod Perottija i za *Sinadicus* kod Maia.

Motivske podudarnosti u humanističkim opisima Rima i Marulićevu salonitanskom paratekstu već su Goranu Stepanić ponukale da natukne kako bi vrijedilo istražiti jesu li navedeni izvori mogli biti dostupni Maruliću.⁴⁹ Utvrdila je da je Petrarkina zbirka *Ad familiares* (koju ne nalazimo na Marulićevim policama) bila tiskana u barem dva inkunabulska izdanja, iz čega zaključuje da je splitski humanist mogao doći do tako znamenite zbirke pisama,⁵⁰ Vergerijeva su djela tiskana tek u 19. st., pa je teško moguće da bi Marulić mogao poznavati njegov tekst. Što se tiče pisma Leonarda Brunija koje sadrži opis ruševina Riminija (*Ep.* 3,9), a koje je Marulić mogao čitati jer je – kako podsjeća G. Stepanić – posjedovao svezak *Epistolę Leonardi Aretini*, utvrdili smo da ono ne sadrži takve motivske ili leksičke podudarnosti koje bi upućivale na eventualni utjecaj.⁵¹ Naše istraživanje tekstualnih sličnosti, provedeno na latinskom dijelu korpusa koji je objavio Špikić (Krizolorasovu grčku poslanicu Marulić ne bi mogao samostalno čitati), ukazalo je na određene sličnosti samo s Poggiovim tekstom. Ipak, ni one nisu tolike da bismo se usudili govoriti o eventualnom konkretnom utjecaju, osim možda u jednom slučaju: oba pisca, u kontekstu pisanja o Dioklecijanu i o stupovima, rabe sličnu *congeries*, koja nije potvrđena u

---

⁴⁶ Usp. ISTC.

⁴⁷ Usp. pogl. **6.3. Priručnici u Marulićevoj knjižnici**.

⁴⁸ Ta mjesta ipak nisu uvrštena u aparat izvora u izdanju ni u **Tablicu 6.2.4.** jer ne zadovoljavaju kriterij pouzdano utvrđena izvora i ne obuhvaćaju tekstnu cjelinu veću od pojedinačnog leksema.

⁴⁹ Usp. Stepanić 2007: 251.

⁵⁰ Oporučni popis ne bilježi nijedan Petrarkin naslov, ali latinski prepjev kancone *Vergine bella* potvrđuje da su Maruliću bili dostupni barem neki dijelovi njegova opusa.

⁵¹ Usp. Bruni 1741: 76-83. Dobar dio toga pisma zauzima rasprava o pojmovima *civis* i *civitas* te pohvalnica Carlu Malatesti. Od četiri inkunabulska izdanja koja bilježi ISTC Marulić je zacijelo posjedovao jedno od dva mletačka, tiskana 1472. i 1495, oba pod naslovom *Epistolarum familiarium libri VIII*; preostala dva tiskana su u Louvainu 1483-85. i Leipzigu 1499, oba pod naslovom *Epistolarum familiarium libri IX*.

rimskim i humanističkim izvorima što smo ih mogli konzultirati: *non sine admiratione quadam quid sibi uoluerit ad tam uilem usum tanta ædificiorum moles, tot tantarumque columnarum tam uarii generis marmorum apparatus* (Poggio) : *ita ut nusquam Romę tot, tantas talesque columnas uno in loco compositas reperies* (Marulić).⁵² Manje je indikativna podudarnost sheme *templum quondam/fuit* + imene poganskog božanstva, *nunc/hodie sacratum* + kršćanski titular, koja se (uz leksičke varijacije) javlja kod obojice, a u nešto jednostavnijem obliku nalazimo je i kod Cirijaka.

Dakako, svako istraživanje koje bi željelo poći dalje u tom smjeru moralo bi najprije utvrditi je li Marulić mogao čitati prvu knjigu Poggiova djela *De varietate fortunę*.⁵³ Čini se da je ta mogućnost malo vjerojatna. To je djelo, koje se sastoji od četiri knjige, imalo doduše veliku rukopisnu distribuciju u 15. st. upravo na jadranskom području (Marke, Venecija, Udine),⁵⁴ a opis Rima, koji se nalazi u prvoj knjizi, objavljen je kudikamo prije prvoga cjelovitog izdanja (Pariz, 1723), jer je u ponešto skraćenu obliku bio uključen u Poggiovu knjigu *Historiæ convivales disceptatiuæ, orationes, inuectiuæ, epistolæ, descriptiones quaedam et faceciarum liber* (Strasbourg, 1510/1511).⁵⁵ No sve je to nedostavno za iole utemeljenu pretpostaku o tome kako bi splitskom humanistu bio dostupan dojmljivi Poggiov opis antičkog Rima.

---

⁵² Izvan gramatičarskih nabiranja nešto donekle slično nalazimo u rimskoj književnosti (*BTL* 3) samo u *Interpretationes Vergilianæ* Klaudija Tiberija Donata: *Iliaci cineres et flamma extrema meorum, testor in occasu vestro nec tela nec ullas vitavisse vices Danaum, et, si fata fuissent, ut caderem, meruisse manu: quia videbat Aeneas esse crimosum vel esse posse dedecori quod cadentibus tot, tantis ac talibus ipse evasisset, iurisiurandi religionem ultro ante obiectum quod metuebat opposuit.* (Claud. Don., ed. Georgii, p. 206). Epitoma djela objavljena je prvi put u Firenci 1487, puno izdanje u Napulju 1535. Nedavno je potvrđeno da je komentar Tiberija Donata bio poznat nekim uglednim humanistima talijanskoga *Quattrocenta*, među kojima i Poggiu (usp. Kallendorf 1999: 42).

⁵³ U tom poslu neće pomoći podatak – koji registriramo samo potpunosti radi – da je Marulić u svojoj knjižnici posjedovao jedno do brojnih izdanja Poggiove zbirke šaljivih i lascivnih anegdota *Facetiæ*.

⁵⁴ Usp. Merisalo 1988: 108-109, 111.

⁵⁵ Usp. Bracciolini 1510/1511: ff. 66v-68v. Usp. i Merisalo 1986: 102 i 105-106 (za pitanje godine izdanja). Godine 1511. Marulićev je *Tumač*, koliko znamo, u svojem izvornom obliku (bez *Salonis postea repertum*) bio već dovršen. Usp. pogl. **4.2. Vrijeme nastanka**.

Tablica 8.3. Mogući izvori Marulićevih arhitektonskih termina

Sličnosti Marulićeva teksta s klasičnim piscima i humanističkim priručnicima (podvučeno) ograničene su na navedene marulićevske hapakse; kod usporedbe s Poggiovim djelom uključene su sve pronađene podudarnosti, a označene su kurzivom. Brojevi u Poggiovu tekstu odnose se na stranice i brojeve u izdanju Špikić 2006. Uglatim zagradama omeđen je ulomak koji se ne nalazi u izdaju Poggio 1510/1511.

<i>In epigr. IV,4.</i>	Klasični pisci	Perotti, Maio	Poggio, <i>De var. fort.</i>
Extat edificium eius [sc. Diocletiani] Salonis proximum, quod maiores nostri post urbis euersionem incolere coepere: nunc nostrum natale solum est, quod Spalatum appellant, sed <i>et ipsum</i> semirutum quidem atque <i>in parte</i> deintegratum, murorum tamen ac turrium pulchritudine portarumque <u>affabre</u> structarum decore ostendens qualia etiam illa fuerint que uel uetustate uel inimicorum iniuria defecere.	Deinde post multa saecula collapsio per vetustatem apud Gnosum, olim Cretensis regis sedem, sepulchro eius, pastores cum eo devenissent, forte inter ceteram ruinam loculum stagno <u>affabre</u> clausum offendere ac thesaurum rati mox dissolvunt. (Dict. 448,2) [...] quorum dativus in o desinens in e longam convertitur et facit adverbium, ut 'huic claro clare, optimo optime, pulchro pulchre, affabro <u>affabre</u> ' (Cicero in Verrinarum II: deum nullum, qui ei paulo <u>affabre</u> factus) [...]. (Prisc. 15,68,20-23)	Veteres affabrum pro fabrefactum dixere et <u>affabre</u> adverbium pro eo quod est pulchre [...]. (Per. 2,62312-13)	Iuxta uiam Appiam ad secundum lapidem integrum uidi sepulchrum .Q. Cecilie Metelle opus egregium <i>et id ipsum</i> tot seculis intactum ad calcem postea maiori <i>ex parte</i> exterminatum. (286/229-30)
<i>Stat adhuc templum</i> Ioui <i>quondam sacrum, nunc</i> Domnio martyri <i>dedicatum</i> , magne turris instar, <u>rotunda</u> specie <u>angulatum</u> , cuius <i>murus</i> (ut uides) <u>quadrato lapide rethiculataque structura</u> constat.	Turres itaque <u>rotundae</u> aut polygonoe sunt faciendae; quadratas enim machinae celerius dissipant, quod <u>angulos</u> arietes tundendo frangunt, in <u>rotundationibus</u> autem uti cuneos ad centrum adigendo laedere non possunt. (Vitr. 1,5,5) Nec solum ea in <u>quadratis lapidibus</u> sunt observanda, sed etiam in caementiciis		Erat pone Capitolium uersus Romuli templum, cuius pars <i>muri</i> uetustissima <u>quadrato lapide</u> non quoque mirandam speciem sui prebet, <i>hodie</i> Cosmo et Damiano <i>consecratum</i> . Huic proximum <i>fuit</i> diui Antonini diueque Faustine <i>templum nunc</i> beato Laurentio <i>dicatum</i> . (276/110)

	<p>structuris. (Vitr. 2,7,5)</p> <p>Id quoque traditur, fulsisse trabibus spinae oleo incoctae, dum in fornices <u>quadrati lapides</u> adsurgerent. (Plin. <i>Hist. nat.</i> 36,89)</p> <p>Hac cessante visus inefficax est, adeo ut quod remus in aqua fractus videtur, vel quod <u>turris</u> eminus visa, cum sit <u>angulosa</u>, <u>rotunda</u> existimatur, faciat rationis negligentia, quae si se intenderit. (Macr. <i>Sat.</i> 7,14,20)</p> <p>Incerta vero caementa alia super alia sedentia inter se que imbricata non speciosam sed firmiorem quam <u>reticulata</u> praestant <u>structuram</u>. (Vitr. 2,8,1)</p>		<p>Placet quibusdam [...] <i>fuisse</i> Saturni <i>templum</i> iuxta Forum [...], <i>nunc</i> Adriano pontifici <i>sacratum</i>. <i>Stat ed ad hanc diem</i> nobilis porticus <i>edis</i> Mercurii [...] (278/135)</p>
<p>Octo <i>columnis ingentibus</i> intus <i>fulcitur</i>, quibus alię insident minores, quorum quattuor e <u>marmore porphyrite</u> cum aliis ad <u>testudinem</u> usque <u>tecti</u> eriguntur.</p> <p>Exterius circa se magnarum duarum et uiginti columnarum <u>peristylum</u> habet, et id quidem <u>Sinadico marmore</u> nobile.</p> <p>Porro <u>ante</u> templi limina <u>uestibulum ipsum</u> atriumque <i>patet</i> spaciosum, <i>columnis</i> grandibus, et ipsis e <u>marmore</u></p>	<p>Ita fastigiorum duplex pectinata dispositio extrinsecus <u>tecti</u> et interioris altae <u>testudinis</u> praestat speciem venustam. (Vitr. 5,1,10)</p> <p>Reliqua omnia eadem habet quae dipteros, sed interiore parte columnas in altitudine duplices, remotas a parietibus ad circumitionem ut porticus <u>peristyliorum</u>. (Vitr. 3,2,8)</p> <p><u>Vestibulum ante ipsum</u> (Verg. <i>Aen.</i> 2,469 = 6,373)</p> <p>Hoc Claudii principatu inventum,</p>	<p><u>Testudo</u> camera <u>templi</u> obliqua, quae ideo sic fit ut simulacri imago coeli reddat imaginem, quem constat esse conuexum [<i>ex connexum</i>]. Virgilius: Tum foribus diuae media <u>testudine templi</u>. Seruius. (Mai. 'Testudo')</p> <p>Fessi iam eundo perveniunt ad viarum illum inexplicabilem errorem, quin et cenacula clivis excelsa, porticusque descenduntur nonagenis gradibus; intus columnae <u>porphyrite</u> lapide, deorum simulacra, regum statuae, monstificae effigies. (Plin. <i>Hist. nat.</i> 36,87)</p> <p>Synada <u>Phrygiae</u> oppidum ex sexaginta stadia proximum habere</p>	<p>[Hodie illius desolati magnificentia multum prestat ceteris, in quo et nunc reliquę nobilis porticus <i>ingentibus columnis</i> subnixae. (289-90/274)]</p> <p>Extat et Vestę templum iuxta Tyberis ripam ad initium montis Auentini <i>rotundum ac patens</i> undique, nullo muro frequentibus</p>

<p><u>Phrygio</u> dolatis, circumseptum, quibus arcus impositi <i>fulciuntur</i>,</p> <p>ita ut nusquam Romę <i>tot, tantas talesque columnas</i> uno in loco compositas reperies.</p>	<p>Neronis vero maculas, quae non essent in crustis, inserendo unitatem variare, ut ovatus esset Numidicus, ut purpura distingueretur <u>Synnadicus</u>, qualiter illos nasci optassent deliciae. (Plin. <i>Hist. nat.</i> 35,3)</p> <p>Quod si dolentem nec <u>Frygius lapis</u> nec p(urpurarum) s(idone) c(larior) d(elenit) u(sus): Sensus est: si dolorem corporis animi que nulli diuitiarum apparatus excludere possunt, cur laboremus in acquirenda re? <u>Frygius lapis marmor</u> est <u>Synnadicum</u>. (Porphyr. Hor. <i>Od.</i> 3,1,41)</p> <p>[...] quia videbat Aeneas esse crimosum vel esse posse dedecori quod cadentibus <u>tot, tantis ac talibus</u> ipse evasisset, iurisiurandi religionem ultro ante obiectum quod metuebat opposuit. (Claud. Don., ed. Georgii, p. 206).</p>	<p>uicum Documam, ubi <u>marmor</u> fodiebatur, quod incolae Documitem uel Documeum [<i>ex - cune-</i>], Romani <u>Sinadicum</u> [<i>ex Sinodi-</i>] appellarunt; ex quo columnae fiebant ingentes, colore alabastritae similes. (Mai. 'Synada')</p> <p><u>Sinadicum</u> distinctum est maculis purpureis quoniam Atis puer, cum in <u>Phrygia</u> Cybelem fugeret [...] (Mai. 'Sinadicus')</p>	<p>tantum <i>suffultum columnis</i>. (278/124)</p> <p><i>Diocletiani</i> et item Seueri Antonini seruato ad hanc diem conditorum nomine permaxima uestigia [...] aspicientes mouent, non sine admiratione quadam quid sibi uoluerit ad tam uilem usum tanta <i>ędificiorum</i> moles, <i>tot tantarumque columnarum tam</i> uarii generis <i>marmorum</i> apparatus. (280/144-5)</p>
<p>E regione templi sacellum est, eodem tempore parique structurę genere elaboratum. Pręter ista erant et alia tria templa, reliquo ędificio (ut apparet) uetustiora atque ideo magis <u>dirruta</u>.</p>	<p>[<i>Dirutus</i> ima mnogo potvrda kod rimskih pisaca.]</p>		
<p>In his <u>tessellarum</u> <u>pictura</u>, qua exornata fuerant, alicubi adhuc uisitur.</p>	<p>Celeberrimus fuit in hoc genere Sosus, qui Pergami stravit quem vocant asaroton ocon, quoniam purgamenta cenae in pavimentis quaeque everri solent velut relicta fecerat parvis e <u>tessellis tinctisque in varios colores</u>. (Plin. <i>Hist. nat.</i> 36,184)</p>	<p><u>Tesserulae</u> lapilli ad conficiunda sternendaque pauimenta, ut Cicero de oratore: Quam lepide lexis compositae ut tesserulae omnes arte pavimento atque emblemate vermiculato. (Mai. 'Tesserulae')</p>	
<p>Extant et <u>chryptoporticus</u> plurime, ita</p>		<p>Ab hoc <u>Cryptoporticus</u> dicitur,</p>	

<p>ut non minus miremur <u>subterranea</u> <u>edificia</u> quam quę in aperto spectantur</p>		<p>nomen ex graeco latinoque compositum. <u>krup</u>ta enim Graeci <u>subterraneas</u> <u>testudines</u> vocant. Sunt autem <u>cryptoporticus</u> <u>subterraneae</u> porticus cum amplis fenestris quibus refrigerandi gratia per aestatem utimur. Nec a porticu dissimile est <u>peristyllium</u>, quod latine interpretari circumcolumnium potest. (Per. 2,155,4-8)</p>	
--	--	--	--

9. PERORACIJA, ODNOS PREMA ANTICI, SVRHA DJELA

9.1. Peroracija i Marulićev odnos prema antici

Peroracija započinje, kao i prethodni paratekstovi, afektivno obojenom apostrofom Papalića (*charissime* I,1; IV,1; *iocundissime*);¹ ponavlja se da je djelo nastalo na njegovu molbu i još se jednom potvrđuje ono što je bilo najavljeno u I,4: natpise su ljudi u starini postavljali radi toga da se javno iskaže čast onima koji su se proslavili vrlinom i postali znameniti te da se sačuva trajna uspomena na njih. No, za razliku od posvete, ovdje se odmah prelazi na već poznatu formulu *nos uero*,² kojom se oštro diferencira kršćanski svjetonazor od poganskoga. U tu svrhu Marulić rabi glagol *contemnere*, koji se, doduše, u djelu ne pojavljuje prvi put, no u obje prethodne potvrde subjekt su bili loši kršćani, a objekt njihova omalovažavanja neki element kršćanskog svjetonazora (8,2: oholi razmetljivci ne mare za skromnost; 94,3: samoubojice ne mare za Božju zapovijed). Sada su pak subjekt kršćani, očito oni valjani ("mi"), a glagol označava njihov odnos prema ovozemaljskoj, propadljivoj nagradi, do koje su držali pogani. Dalje se opisuje jedina za kršćanina prava nagrada: ona vječna, koja dolazi od Boga i koja nije podložna ni fizičkom propadanju zbog starosti ni općoj promjenljivosti zemaljskih stvari.³ Takva vrednosna hijerarhija nagrada sukladna je onoj koju poznajemo iz posvete *Institucije*.⁴

Usporedba koja slijedi uzima za *secundum comparationis*, pomalo neočekivano, rimske vojne zapovjednike (odnosno vladare):

---

¹ Sintaktički okvir uvodne rečenice (*Hęc habui, Dominice iocundissime, quę de ueteribus collecta monumentis tuo rogatu tibi exponerem*) ekskluzivno je ciceronovski, tj. nema mu usporednice u korpusu *BTL* 3; usp. *Haec habui de senectute quae dicerem* (Cic. *Cato* 85); *Haec habui, inquit, de diuinatione quae dicerem* (Cic. *Div.* 1,131); *Haec habui de amicitia quae dicerem* (Cic. *Lael.* 104).

² Usp. pogl. 7.5.4.2. "Oni" i "mi".

³ Marulićevi leksički izbori kao da se implicitno referiraju na ranije u tekstu spomenute pojave propadljivosti i pomjenljivosti: usp. *uetustatis situs* (V,2) : "*situ operii*" (24,3); *status mutatio* (V,2) : *rerum humanarum mutatio; nihil in eodem statu permanens* (IV,5).

⁴ [...] *nos Christi et apostolorum, nos utriusque Testamenti sanctorum gesta moresque perpendere et emulari studeamus, ut beatitudinis ęterna premia, quę ipsi adepti sunt, adipiscamur. At illos omnino relinquamus, qui omnem industriam ad captandam hominum gloriam omnemque laborem conferentes et a uera sapientia aberrantes in tenebris erroris desperiere.* (*Instit., dedic.* = *Inst* I, 278). Usp. i pogl. 7.5.4. **Moralistički komentari** i bilj. 131 ondje.

Eam autem assequemur si, sicut Romani imperatores contra inimicos magno animo dimicabant, ita nos aduersus prauas cupidines boni et equi rationem tuendo depugnabimus acriterque resistemus.

Čak i ovdje, u naglašeno kršćanski intoniranu zaglavlju djela, Marulić kao da vodi računa o starinarskom kontekstu. Borba protiv zlih požuda uspoređena je s borbom ljudi iz starine koji se komemoriraju na natpisima, samo što je neprijatelj različit, pa su drugačije i *uirtutes* koje donose pobjedu: za Rimljane to je *magnus animus*, za kršćane *boni et equi ratio*. Pa i kada u nastavku uzme proslavljati kršćansku nagradu i kršćansku slavu, uporabit će nekoliko izraza s područja rimskih realija: *tropheum*, *ouatio*, *triumphus*; ipak, oni se tu pojavljuju samo u svrhu nadmašivanja, naime da bi se ustvrdilo kako je najslavnija pobjeda nadvladati samoga sebe.⁵ *Virtus* i *gloria* sada zadobivaju isključivo kršćanski predznak:

nulla tamen gloriosior est uictoria quam se ipsum uincere et affectibus imperare, et non ea quę corporis uoluptas suggerit facere, sed quod lex præcipit diuina: illud meditari, illud exequi uelle, ad illud perficiendum tota animi affectione niti atque contendere. Eos enim qui sic agunt non terrena manet remuneratio, sed cęlestis, non laus in marmore incidenda uel in chartis describenda, sed illa inestimabilis atque ineffabilis gloria in cęlesti regno perpetuo permanenda diuinęque destinationis immobilitate stabilienda, neque minuenda unquam neque finienda. (V,3)

Deum autem habent qui iussa eius perficere student atque conantur, cauendo a uitiis uirtutibusque inherendo. (V,4)

Za proslavljanje te pobjede, kao i za isticanje najveće, beskonačne nagrade – a to je slava ne zemaljska, nego nebeska – Marulić angažira pun opseg svojih književnih sposobnosti: završni su paragrafi napisani uzvišenim retoričkim stilom, pri čemu je uporabljen *ornatus* kakav nećemo naći drugdje u *In epigr.*, a i u čitavu Marulićevu opusu malo je mjesta koja se u tom pogledu mogu mjeriti sa završnim paragrafima peroracije.⁶

---

⁵ To će kojih desetak godina kasnije postati jedna od nosivih misli *Dijaloga o Herkulu*. Usp. Lučin 1994.

⁶ U *In epigr.* visokom se stilizacijom ističe sadržajno srodan završetak salonitanskoga parateksta (IV,5), a naglašeno je retorički impostirana i pohvalnica Papaliću (125,1-2); ipak, peroracija ih

Tako naglašeno odbacivanje poganstva nije ništa novo u Marulićevu opusu, no ovdje se ono može napose obrazložiti činjenicom da se pojavljuje na kraju djela u kojem je pisac prema antičkoj baštini višekratno pokazao neutralan, pa čak i afirmativan odnos. Jasan ideološki iskaz na tom mjestu više ne stvara tako uočljivo protuslovlje, ne izaziva interferenciju sa starinarskim sadržajem *Tumača*, koja bi se zacijelo pojavila da je ovakav doktrinarni i moralistički naglasak postavljen na početku spisa. Istodobno, zaglavlje kao kompozicijski istaknuto mjesto omogućuje auktoru da snažno posvjedoči svoj kršćanski identitet i retrogradno otkloni eventualne čitateljske dvojbe zbog nekih slobodnijih moralističkih komentara. Stoga je ovdje mjesto da se zapitamo: kakav je zapravo odnos prema antici razvidan iz *Tumača*?

Prethodne analize pokazale su kako se s obzirom na Marulićev opus kao cjelinu na to pitanje ne može dati jednoznačan odgovor.⁷ No nećemo ga naći ni unutar samog teksta koji razmatramo: antika u *Tumaču* znači za Marulića zbir povijesnih, jezičnih, iz starinarske perspektive zanimljivih činjenica, povremeno je i područje moralnih primjera vrijednih pozornosti, no ujedno je ona i trusni prostor ideološke drugosti. Pokazuje se stoga da je postupak njegova humanističkoga posvajanja starine diferenciran, a povremeno i protuslovan. Recepcija jezičnog standarda te epigrafskih i filoloških znanja u najširem smislu odvija se bez zadržke, dapače, uz nedvosmisleno priznanje uzornosti starih; područje realija uglavnom je popunjeno ideološki neutralnom zbirkom činjenica, kojoj se pristupa s ciljem razumijevanja teksta i uvećavanja vlastite erudicije; realije, štoviše, mogu podržati osjećaj lokalnog ponosa, a one vojne mogu se prikladno uklopiti u pohvalnicu adresatu. Slično je i s netekstualnom antikom, koja se recipira bez ikakve ideološke nelagode i bez potrebe za moralističkim

---

nadmašuje i duljinom i retoričkom stilizacijom. U Marulićevu latinskom proznom opusu slični primjeri uzvišena stila susreću se u *Propovijedi o posljednjem sudu*; potanja analiza – kojoj ovdje nije mjesto – pokazala bi i sličnost u izboru stilskih sredstava (reduplikacija, gradacija, anafora, nabranje, homeoteleut, sinonimija, kontrast itd.). O stilu *Propovijedi* usp. Lučin 1998 (rukopis): 140-160. Završno poglavlje *Evandelistara* (7,33) nosi naslov: *In fine operis peroratio*. U njemu se pisac ne služi tako visokim stilskim registrom, ali ga ovdje ipak vrijedi spomenuti, prije svega zbog sadržajne sličnosti: sva postignuća antičkih govornika, filozofa i pjesnika, upozorava tu Marulić, ne mogu im pomoći da zadobiju nebesku nagradu, koja pripada samo onima koji vjeruju u Krista; zapaziti je u objema peroracijama podudarnu svetopisamsku potporu (1 *Kor* 2,9).

⁷ Usp. Novaković 2005: 52-56 i ovdje pogl. **1.1. Uvodne napomene**.

interpretacijama: ona je predmet divljenja, opipljiva poveznica sa slavnim predcima, potvrda vlastitoga humanističkog identiteta.

No već i neki sadržaji s kojima se komentator susreće u antičkim realijama navode ga da iskaže zazor naspram njezinim za kršćanina neprihvatljivim aspektima, kao što su antička božanstva i kultovi. Promjenljiva recepcijska perspektiva još je uočljivija u moralističkim komentarima, u kojima se zbog dispartnosti između starinarskog divljenja antici i vjernosti kršćanskom svjetonazoru očituje komentatorova podvojenost, pa i nedosljednost. U nekim slučajevima postupci pogana predočavaju se kršćanskom čitatelju kao uzorni (pojedini komentari čitaju se kao *institutio bene uiuendi per exempla priscorum*), dok je na drugim mjestima upravo suprotno: ističe se nadmoć kršćanskog svjetonazora nad poganskim; nedosljedan pogled na samoubojstvo dade se kontekstualno objasniti, ali rezultira protuslovnim moralnim stavom.

Nedosljednosti unutar komentara kao humanističkog žanra, pa i unutar ovdje promatranoga djela, mogu se ipak objasniti kontekstualno-pragmatičnim razlozima. Humanistički komentar na svim je razinama, pa u određenoj mjeri i na ideološkoj, obilježen onim svojstvom što ga je Martine Furno prepoznala u kompilatorskom poslu: ne postoji metodološka dosljednost, postupci kompilatora (dosljedno: i komentatora) uvelike ovise o potrebama što proizlaze iz primarnoga teksta.⁸ Unutar čitava Marulićeva opusa odnos prema antici bitno je određen, kao što smo vidjeli, izborom primarnog odnosno sekundarnog recepcijskog modela, a ovaj je pak povezan sa žanrovskim izborima, kao i sa značajkama intendirane čitateljske publike. Dakako, sastavljanje kompendija kršćanske etike namijenjena u prvom redu svećenicima, ili zbirke primjera s uputama za praktičan kršćanski život, podrazumijeva bitno drugačiji odnos prema antici nego pisanje učena humanističkog epa (makar i biblijskog po sadržaju) ili pjesničke poslanice, elegije i epigrama namijenjena obrazovanu prijatelju ili kojem drugom humanistu; stav prema antičkoj kulturi bit će još više uvjetovan pozicijom primarne recepcije, tj. pisanjem komentara uz tekst nastao u antici.⁹ Različitost je osobito uočljiva kad se usporedi način na koji Marulić pristupa istoj temi u djelima koja pripadaju različitim modelima recepcije. Za usporedbu s *Tumačem uz natpise starih* prikladan primjer nalazimo u *Instituciji*:

---

⁸ Usp. Furno 1995: 55-56; 113, 118. Za kompilacije usp. pogl. **6.4. Marulićev odnos prema izvorima**.

⁹ Usp. pogl. **1.1. Uvodne napomene; 1.2.1. Recepcija**.

Quid est prætereā, quod sepulture eius locus ignoretur, nisi ut illorum arguatur fatuitas, qui nisi in marmoreis conditoriis, affabre sculptis, ad unguem lenigatis auroque linitis et in celebri loco positis putrescere nesciunt? Quin etiam incisis in lapide litteris nomina conscribunt, quasi quicquam eis prodesse possit, ut, qui fuerint, posterī cognoscant, cum ipsi semet, dum uiuerent, non cognorint, magis inani glorię quam uirtuti studentes. (Inst III, 496 = 5,10)

Izrazi kao *affabre, incisis in lapide litteris, gloria, uirtus* dobro su poznati iz *Tumača*, ali kontekst njihove uporabe na citiranom mjestu u *Instituciji* nije afirmativan: riječ je o oštru prijekoru nerazumnosti onih "koji ne znaju trnuti doli u mramornim grobnicama". I u epigrafskom spisu nalaze se, dakako, prijekori upućeni poganskom svjetonazoru; pa ipak, zamjetne su razlike: u *Tumaču* nema ironična isticanja razmetljive raskoši nadgrobniĥ spomenika (*affabre sculptis, ad unguem lenigatis auroque linitis et in celebri loco positis*); iako često tematizira smrt, komentar ne daje nijednu potvrdu za glagol *putrescere*, koji pripada zastrašujućem moralističkom registru podsjećanja na tjelesnu raspadljivost;¹⁰ glagol pak *arguere* pojavljuje se u *Tumaču* u dijametralno suprotnu kontekstu:

Hic idolatra arguit illos Christianos qui uero Deo uota soluere negligunt, quum ipse soluat fallacibus diis. (79,2)

9.2. Svrha djela

Na kraju ovog razmatranja ostaje zapitati se: zašto je *Tumač* napisan i komu je namijenjen? Najjednostavniji odgovor već znamo, jer ga je Marulić iznio u posveti: svrha je bila udovoljiti prijateljevoj molbi, tj. omogućiti mu da što bolje razumije sadržaj antičkih natpisa, te ujedno pokazati kako je starina, kad je riječ o hijerarhizaciji moralnih vrijednosti, bila u zabludi postavljajući spomenike zemaljskoj slavi.¹¹ U raščlambi provedenoj na prethodnim stranicama pokazalo se kako se prvoj proklamiranoj svrsi u velikoj mjeri

---

¹⁰ *Putrescere* i *putrescentia* nalaze se, izuzmemo li *Repertorij*, samo u *Instituciji* (pet potvrda) i *Evandelistaru* (četiri potvrde); podatci prema *CroALa*.

¹¹ Usp. 4.4. Opća struktura *In epigr.* i posveta Dmini Papaliću.

pridružila osobna motivacija Marulića kao humanistički obrazovana pisca i ljubitelja starina; što se tiče drugoga najavljenog cilja, u samom svojem ostvarenju on je ponešto izgubio na prvotnoj jednoznačnosti: zemaljska slava je, dakako, posve inferiorna onoj vječnoj, nebeskoj, ali *exempla uirtutis* što ih čuvaju natpisi pokazala su da iz njih "današnji" ipak mogu ponešto naučiti od "starih".¹²

Može se u djelu nazrijeti i pedagoško-propedeutička svrha, koja je uostalom inherentna žanru komentara.¹³ Marulićevi komentari sadrže za ono doba vrijedne upute za čitanje natpisa, podatke o nekim leksičkim osobitostima latinskog jezika, o raznim rimskim realijama i sl., pa bi čitatelju koji se početkom 16. st. zanimao za starine *Tumač* mogao poslužiti kao korisno pomagalo. No na pitanje je li Marulić pomišljao *In epigr.* objaviti, nije lako dati jednoznačan odgovor. Vrlo je vjerojatno da u vrijeme kad je iza *FINIS* (f. 63v) nadodao odsječak *Salonis postea repertum*, na tisak više nije pomišljao: taj je dodatak narušio pomno sastavljenu cjelinu, pa bi eventualna odluka o objavljivanju tražila znatnu preradbu i nov čistopis.¹⁴ Može li se izvorna verzija, koja sadrži 130 natpisa i završava peroracijom, smatrati arhetipom namijenjenim tiskarima? Po kodikološkim svojstvima autograf *In epigr.* srodan je nekim drugim Marulićevim autografskim kodeksima: usporedimo li ga s onim vallicellianskim (koji sadrži *Dijalog o Herkulu* i *Starozavjetne ličnosti*), i torinskim (*Davidijada* i prepjev Dantea), utvrdit ćemo da svi imaju približno iste dimenzije,¹⁵ da su uredno ispisani crnom tintom i

---

¹² Upravo u naglasku na egzemplarne postupke (ili općenitije: moralni habitus) ljudi iz starine – što Marulić ističe već u posveti (usp. *In epigr.* I,4) – vidimo razlog što djelo nosi naslov *In epigrammata priscorum commentarius*, a ne možda *In uetera / prisca epigrammata commentarius* ili sl. Usp. naslove komentiranih zbirki natpisa Benedetta Giovija: *Veterum monumentorum... collectanea* i Andree Alciata: *Monumentorum veterumque inscriptionum... collectanea*.

¹³ "In short, the commentary was a very flexible instrument of instruction." (Grafton 1977: 153); "Le genre [du commentaire] est, essentiellement, un genre scolaire, quelle que soit, là encore, la diversité, aux différentes époques, des publics comme des enseignants." (Furno 1995: 108; usp. i 57, 58, 118, 127). Usp. i Fera 1999: 534-539; ovdje pogl. **7.1. Komentar kao žanr humanističke recepcije antike.**

¹⁴ Naknadno dodane natpise *scriba* rukopisa *G* integrirao je u salonitanski korpus (usp. pogl. **3.1.1.2. Prijepisi**).

¹⁵ Oxfordski rukopis: 22,6 x 16,2 cm; torinski: 21,5 x 14,5 cm; vallicellianski: 21 x 15,8 cm. Dimenzijama 15,2 x 10,2 cm, pa onda i brojem redaka po stranici (22), kao i vrstom podloge (vrlo fina pergamena) od spomenutih se znatno razlikuje autografski kodeks koji sadrži *Vita Hier.*: u vezi s ovim posljednjim D. Novaković zaključuje kako "finoća upotrijebljena materijala i trud koji je uložen u

opskrbljeni crveno istaknutom naslovima, marginalijama, tekućim glavama i sl., što navodi na zaključak da pred sobom imamo čistopise namijenjene tiskarima. Kao što je zapazio Branimir Glavičić uspoređujući vallicellianski i torinski kodeks, značajka im je "spoljašnja podudarnost, koja će prije biti odraz pjesnikovih navika i pedantnosti negoli plod slučaja. Riječ je o izgledu njegovih čistopisa priređenih za tisak: svaki naime kodeks sadrži dvadeset i šest redaka po stranici, s četrdesetak spacija u retku."¹⁶ U takav se kodikološki opis uklapa i prvotni tekst oxfordskog autografa. Podsjetiti je da se pri kraju toga izvornog dijela dva puta mijenja boja tinte: od f. 59v do f. 61 (*In epigr.* 126-127,3) ona više nije crna, nego crvena; zatim od f. 61 do f. 67 (*In epigr.* 128-136) poprima smeđe-sivkasti ton. Iz toga bi se moglo zaključiti da je i zaključni dio prvotne verzije unesen u kodeks nakon određenog vremenskog razmaka, ali još uvijek s pomnim obdržavanjem osnovnih parametara čistopisa. Nova se promjena boje uočava na stranicama naknadnoga dodatka (f. 67v i dalje), u kojem se slabije mari za dosljednost općeg izgleda: tekuće glave nestaju nakon f. 68, a ravnomjeran ritam redaka po stranici višekratno je narušen (npr. 24 retka na f. 66v, 29 redaka na f. 65v).¹⁷

Vanjski, kodikološki podatci govore bi, dakle, u prilog pretpostavci kako je auktor prvotno kanio djelo dati u tisak, a tek poslije je od toga odustao. No neki sadržajni aspekti nukaju na dodatan oprez. Zapaziti je, naime, da se u *In epigr.* Papalić apostrofira (imenom ili osobnom odnosno posvojnomo zamjenicom u drugom licu jednine) ne samo u posveti, dakle ondje gdje je to samo po sebi razumljivo, nego na mnogim mjestima u glavnom tekstu (u paratekstovima i u komentarima).¹⁸ Dok su posvete uglednicima, prijateljima i sl. posve uobičajena sastavnica mnogih Marulićevih djela (naravno, i djela brojnih pisaca od antike nadalje), izravno obraćanje adresatu u glavnom tekstu koji ne pripada epistolarnom žanru neobična je, upravo iznimna pojava. Po tome svojstvu *In epigr.* nema, koliko nam je poznato, usporednice u Marulićevu opusu. Doduše, u humanističkoj književnosti sličan je prodor

---

razgovijetnost ispisa upućuju na to kako je posrijedi primjerak koji je Marulić bio namijenio osobnoj knjižnici". Usp. Novaković 1994: 5-6 (opis rukopisa i citat). Od svih se njih posve izdvaja autograf *Repertorija* (31 x 11 cm).

¹⁶ Glavičić 1981: 330-331.

¹⁷ Usp. i pogl. **3.1.1.1. Marulićev autograf; 4.3. Opća struktura *In epigr.***, bilj. 11.

¹⁸ Usp. (izvan posvete): *In epigr.* 36,5; IV,1; IV,5 (*tibi, te*); 113,4; 124,3 (*tibi*); 125,1; 125,2 (*tuam, te, tibi* i sl.); 125,4 (*tibi*); 130,1 (*apud te, tibi* i sl.); V,1.

privatne sfere u glavni tekst djela potvrđen upravo u komentarima uz klasike:¹⁹ kako smo vidjeli na Letovu i osobito Beroaldovu primjeru, u njima ima mjesta i za osobna iskustva, reminiscencije, pa i detalje iz obiteljskog života.²⁰ Još bližu usporednicu nalazimo u Bologniju *Starinaru*: djelo je auktor posvetio svojem sinu Giuliju, kojeg višekratno apostrofira u samom tekstu.²¹ Možda nije slučajno što su i Bolognjev i Marulićev tekst ostali neobjavljeni za života njihovih auktora. Ne pretendirajući na konačne zaključke, možemo se zapitati ne bi li se i na autograf *Tumača* mogla primijeniti pretpostavka iznesena o njegovu prijepisu, rukopisu *G*: možda i autografski kodeks treba u prvom redu vidjeti kao "svojevrstan interni vodič uz Papalićevu epigrafsku zbirku".²²

Ako ipak nije bio posrijedi spis posve privatne naravi, dar prijatelju, nego djelo što bi trebalo i u tiskanu obliku na vidjelo iznijeti Papalićeve zasluge i ugled (a ujedno posvjedočiti Marulićevu prijateljsku odanost i erudiciju), onda ostaje zapitati se: što se promijenilo nakon što je komentatorova ruka zapisala ono nedvosmisleno *FINIS* na kraju peroracije? Zašto nakana nikad nije ostvarena, a odustajanje od nje i definitivno je potvrđeno salonitanskim dodatkom? Kao i za tolike druge neobjelodanjene (odnosno s većom ili manjom odgodom objelodanjene) Marulićeve rukopise, odgovor – barem zasad – ne znamo.

Tim razmatranjima, utemeljenima na kodikološkoj i sadržajnoj analizi, možda na kraju smijemo dodati i neka domišljanja. Ima naznaka za pretpostavku da su pedesete godine života za Marulića vrijeme intimnoga svođenja računa: kao da se u svojem bavljenju Katulom i drugim elegičarima u trogirskom kodeksu Petronija te u sastavljanju komentirane zbirke natpisa splitski humanist vraća intenzivnu dodiru sa svijetom antike, obnavlja razgovor s onim "drevnim i svetim" auktorima koji su ga toliko zaokupljali u mladosti. Možda nije slučajno da to čini oko pedesete godine života, prije nego što će se definitivno posvetiti velikim sintezama kršćanske moralke: *Institucija* je već devedesetih godina bila na radnom stolu (prvo je izdanje izišlo u doba definitivna oblikovanja *Tumača*); po svoj prilici poslije 1510. uslijedit će

---

¹⁹ Ovdje nije moguće ulaziti u raspravu o prisutnosti privatnih tema u humanističkoj književnosti općenito.

²⁰ Usp. pogl. **7.5.3. Realni komentari**, bilj. 115.

²¹ Uvijek na strukturnim "šavovima": u početnom obraćanju, na kraju općeg uvoda o natpisima, na početku druge knjige i u zaključnom obraćanju (*Habes Iuli duos antiquorum epigrammatum cum enarrationibus libellos...*); usp. Bogni 1995: 5, 17, 81, 160.

²² Novaković 1997: 29; tu se nalazi i argumentacija za njegovu pretpostavku o takvu karakteru *G*; usp. i pogl. **7.5.7. Ekskurzi**, bilj. 160.

Evandelistar, usporedno s njima latinski biblijski ep, zatim *O Kristovoj poniznosti i slavi* – zamašni književni pothvati kojima će pisac posvetiti najveći dio svoje energije u posljednim desetljećima života.²³ I proslavljeni ratnik Papalić, koji je početkom novog stoljeća također zašao u pedesete, mogao je upravo tada osjetiti kako je došlo vrijeme da nadoknadi praznine u vlastitom obrazovanju, što ih je nužno uzrokovala njegova *vita activa*, ispunjena građanskim i vojničkim dužnostima. Bilo bi sasvim razumljivo da imućni i za antiku živo zainteresirani kolekcionar,²⁴ koji "ne žali troška ni truda" kako bi svoju zbirku obogatio novim nalazima, poželi da napokon uzmogne valjano razumjeti govor "slova i natpisa urezanih u mramor" što ih je prikupljao u svojoj splitskoj palači. Tako su se – prosljedimo li s našom hipotezom – dva prijatelja, obojica na prijelazu u novo životno razdoblje, susrela u još jednoj zajedničkoj točki: u istodobnoj želji da obnove mladenački dodir s antičkom baštinom.

---

²³ Za relativnu dataciju *Evandelistara* usp. Ev I, 524 (= 2,3): *Hoc me fecisse nullo modo poenitet edito illo quinquaginta parabolarum libello, dum prodesse plurimis cupio, non commento, sed ueritate*. Prvo poznato izdanje *Quinqu. parab.* datira se na temelju posvete u 1510. godinu. Da je *Dauid.* započeta nakon 1510, a dovršena prije 1518, zaključujemo na temelju podataka što ih donose Badalić 1954: 9, 11-12 i Novaković 1999b: 52-54. *De hum.* je dovršeno početkom 1518 (posveta datirana 21. ožujka 1518), a prvi put tiskano 1519.

²⁴ Pridjev "imućan" ovdje nije puka fraza: zahvaljujući darovnici i oporučnim odredbama vrlo bogatoga Ivana (*Jancius, Zanci*) Albertija, njegov je pašanac Dmine 1493. došao u posjed brojnih zemalja i zgrada u Splitu i okolici (usp. Hilje 2005: 46; Lučin 2008: 133-134).

10. ZAKLJUČAK

Cilj ovoga rada bila je analiza recepcije klasične antike u Marulićevu djelu *In epigrammata priscorum commentarius*. U uvodnim poglavljima prikazani su osnovni modeli humanističke recepcije: primarni, u kojem je težište na antičkim izvorima (pa je antika supstancija recepcije), i sekundarni, u kojem dominantan položaj ima djelo humanističkoga pisca (tu se antička baština pojavljuje kao organizacijski princip, odnosno generički ili stilski uzor, pa je možemo smatrati formom recepcije). Time što je odlučio tematizirati antički tekst Marulić je odabrao primarni recepcijski model. I u takvu osnovnom modelu postoje, naravno, raznovrsni izbori: omogućuje ih, s jedne strane, tematska i žanrovska raznolikost antičkih testova, dok s druge humanističkom piscu na raspolaganju stoje raznovrsni načini posvajanja primarnoga teksta i njegove uporabe u vlastitu svrhu. Specifičnost Marulićeva izbora očituje se ponajprije u tome što je kao tekst kojim će se baviti odabrao antičke natpise, a ne npr. pjesničko djelo (kao što je učinio kod Katula) ili mitološku građu (kao u epigramima i u *Dijalogu o Herkulu*). Njegov je izbor dodatno određen time što je primarni tekst odlučio popratiti komentarima, a ne dodati mu prozne sažetke i emendacije (kao kod Katula), ili sastaviti zbirku ekscerpata iz većeg broja tekstova (kao u *Repertoriju*), ili odabrani primarni tekst pjesnički parafrazirati (kao u epigramima), ili građu podvrgnuti kršćanskoj alegorezi (kao u *Herkulu*), ili ga prevesti na hrvatski (kao u *Utih nesriće*).¹

Svoj recepcijski model pisac je opisao u posveti Dmini Papaliću: ovdje provedena analiza pokazala je da su svi najavljeni elementi u djelu zaista i ostvareni. Izabrani natpisi zadovoljavaju traženu egzemplarnu vrijednost sadržaja, a barem su povremeno, kako zaključujemo iz Marulićevih komentara, u skladu i s najavljenim estetskim kriterijima. Dosljedno je provedeno okupljanje natpisa po topografskom kriteriju, a djelo je pažljivo komponirano: nakon posvete (I). slijedi skupina rimskih (II), pa "vanjskih" natpisa (III), tj. onih koji nisu ni rimski ni salonitanski; salonitanskoj je skupini predmetnut svojevrsan predgovor (IV) u kojem se daju natuknice o povijesti antičkog grada, a zatim slijedi pohvalni opis Dioklecijanove palače; nakon salonitanskih natpisa dolazi *Peroratio* (V), kojom se djelo prema izvornoj zamisli završavalo. Naknadno je pridodana skupina *Salonis postea repertum* (VI). Prvotno je bilo zamišljeno da *In epig.* sadrži 130 natpisa (II: 36; III: 76; V: 18), no konačni je njihov broj 141 (VI: 11).

---

¹ Za ograde što ih iziskuje ovaj posljednji slučaj usp. pogl. **1.2.1. Recepcija** i bilj. 25 ondje.

Pojedini natpis obrađuje se po ustaljenu obrascu: daje se oznaka lokacije i tekst natpisa, a zatim komentar. I u komentarima se teži ostvariti više-manje postojan raspored: prvo se daje čitanje natpisa i razrješuju se pokrate, nakon toga objašnjavaju se teža mjesta, slabije poznate riječi, gramatičke osobitosti, antičke realije, a često se pridodaju i komentari moralističke naravi. U komentarskim dijelovima teksta zamjetna je ipak znatna neujednačenost, kako u pogledu njihove duljine, tako i s obzirom na redosljed i sadržaj tumačenja. Ona se može objasniti raznolikošću primarnih tekstova, o kojima komentarski tekst po samoj svojoj naravi bitno ovisi. Dodatni razlog zacijelo je općenita neujednačenost humanističkoga komentara kao žanra koji u to doba još ne poznaje metodološku dosljednost: kao i njegovi suvremenici, Marulić se nalazi pred tekstovima koje ne može uvijek valjano protumačiti, pa mu ostaje ili da se na takvim mjestima domišlja ili da ih u komentaru *tacite* preskoči. Na ritam komentara može utjecati i procjena recipijentove upućenosti, ali i osobna motiviranost komentatorova: ako mu nešto u primarnom tekstu nije zanimljivo, ili to smatra notornim, komentar će biti kratak; naprotiv, ako je riječ o temi koja ga iz nekog razloga motivira, doći će do bujanja komentarskog teksta i do pojave ekskurza. Upravo se to događa u *In epigr.*: shematičnost rasporeda bitno se narušava u dijelovima teksta koji su usmjereni na osobu naslovljenika ili na lokalnu povijest i topografiju. Tako se izvorni salonitanski odsječak (bez *Salonis postea repertum*) znatno razlikuje od ostatka djela: u njemu se moralistički komentar pojavljuje samo na jednom mjestu, a izrazito pretežu starinarski sadržaji; ovi se pak višekratno kombiniraju s osobnim reminiscencijama i opaskama temeljenim na autopsiji; u tom se odsječku nalazi i većina ekskurza, koji kao pretežit sadržaj imaju pohvalu naslovljenika. I sam salonitanski paratekst razlikuje se od ostalih – posvete i, naročito, peroracije – jer ima gotovo isključivo starinarski značaj.

Tako je, u zbroju svih sastavnica, polučena višestruka svrha *Tumača*: postupkom sustavna rasporeda i komentiranja antičke epigrafske građe pružiti recipijentu poduku u starinarskim znanjima, upozoriti na etičke dosege antike i na njezine zablude, osobito u usporedbi sa kršćanskim svjetonazorom, te iskazati višestruku pohvalu – naslovljeniku zbog njegove vojničke vrline i starinarskog interesa, a zavičaju zbog "slave očinskoga tla", "ljupkosti mjesta" i monumentalne ljepote antičke građevine.

Osim objašnjenja recepcijskog modela, strukture i sadržaja djela te njegove svrhe, ovaj je rad imao za cilj utvrditi vertikalni i horizontalni žanrovski okoliš u kojem se *Tumač* pojavljuje te rukopisnu tradiciju i povijest istraživanja *In epigr.*; napose važna zadaća bila je utvrditi izvore kojima se pisac služio – kako one primarne (za same natpise) tako i sekundarne (za komentarski dio teksta).

Žanrovski okoliš promatran je iz trostruke perspektive, jer je *In epigr.* istodobno i epigrafska siloga, i komentar antičkog teksta, i dio Marulićeva opusa. Kao zbirka natpisa djelo se nastavlja na plodnu humanističku tradiciju sabiranja i prepisivanja antičkih epigrafa, koja se razvila na Apeninskom poluotoku (Cirijak iz Ancone, Giovanni Marcanova, Felice Feliciano, fra Giovanni Giocondo i dr.), koja je rane predstavnike imala i na istočnoj obali Jadrana. Uz dosad poznate, Petra Cipika i Marina Marinčića (možda i Jurja Benju i Marina Rastića), te dakako Dminu Papalića kao sakupljača kamenih spomenika, ukazali smo i na jedno novo ime – Marulićeva suvremenika Jerolima Trogiranina (možda identičan s Jerolimom Makareličem). Nakon te prve faze skupljanja natpisa i njihova prepisivanja u sve veće siloge, na prijelazu iz 15. u 16. st. pojavljuje se novi epigrafski žanr – komentirana zbirka antičkih natpisa. Prvi, a u Marulićevo doba, koliko znamo, i jedini predstavnici toga novog žanra jesu Benedetto Giovio, Andrea Alciato i Girolamo Bologni. U takav inovativni žanrovski okoliš gotovo se istodobno uključuje Marulićev *Tumač*, pa se on u tom smislu može smatrati jednim od pionirskih djela humanističke epigrafije. Malo je vjerojatno da bi Maruliću bila poznata djela Giovija i Alciata, ali nije isključeno da je osobno poznao trećeg od spomenutih: kako smo pokazali u radu, Girolamo Bologni, tajnik splitskoga nadbiskupa Lovre Zane, prijateljevaio je s Jerolimom Trogiraninom i Jerolimom Splićaninom (Papalićem?), čitao je *Historiju* Tome Arhidakona. Stoga nije bez temelja pretpostavka da su se on i Marulić mogli poznavati ili barem pismenim putem razmjenjivati natpise i druge podatke. Pretpostavku dodatno potkrepljuju unutarnje sličnosti Bolognijeva djela *Antiquarius* i Marulićeva *In epigr.*; proučavanje povijesti Marulićeva autografa pokazalo je, k tomu, kako je vrlo vjerojatno da je on već u 16. st. došao u vlasništvo obitelji Bologni u Trevisu.

Istraživanjem rukopisa kao i drugih izvora došlo se do novih spoznaja o sudbini autografa (*O*) i dvaju cjelovitih prijepisa (*G*, *V*). Usporedbom svih sačuvanih rukopisa – uz tri spomenuta, cjelovita, postoji ih još pet koji sadrže veće ili manje ulomke – rekonstruiran je njihov međusobni odnos, tj. *stemma codicum*. Dobiveni su i novi podatci za povijest recepcije, osobito kad je riječ o ranom korištenju Marulićeva djela: već u knjizi tiskanoj 1616. godine Trevižanin Bartolomeo Burchelati citira natpise iz *In epigr.* i poziva se na Marulićeva tumačenja, dok prvi ulomak jednoga parateksta (uz pregršt natpisa) tiska Jacob Spon 1685 – gotovo stotinu godina prije najranijega dosad poznatog parcijalnog izdanja (onoga Mittarellijeva iz 1779).

Najveći filološki izazov bila je, nedvojbeno, potraga za primarnim i sekundarnim izvorima. Utvrdili smo da je za natpise Marulić imao dva glavna izvora: salonitanske je po svemu sudeći prepisao izravno s kamenih izvornika u Papalićevu lapidariju, a za sve ostale (iz

Rima i s raznih drugih lokaliteta Italije i jadranske obale) ponajvećma je crpio iz jedne rukopisne siloge koja se danas čuva u Ambrozijanskoj knjižnici u Milanu. Do nje nas je dovelo proučavanje bilježaka Theodora Mommsena u *CIL*-u.² Uvidom u sam rukopis, tj. u odnosni njegov dio, potvrdilo se da je Marulić iz njega preuzeo barem 88 natpisnih tekstova za svoje skupine *Rome* i *Externa*. Ambrozijanski sveščić (*A*), kasnije uvezan u veću cjelinu, pisale su, kako se čini, tri ruke, no identitet pisarâ nije bilo moguće utvrditi. Sigurno je ipak da je jedan od njih prepisao niz natpisa iz Papalićeva splitskog lapidarija te da je to učinio prije Marulića. Unatoč tom otkriću, za najmanje 17 natpisa (a najviše 23) i dalje ne znamo odakle ih je Marulić preuzeo: zaključiti je, dakle, da je imao barem još jedan izvor. Nepoznat ostaje i identitet "nekog italiskog redovnika" od kojeg je Splicićanin, kako sam spominje, preuzeo 37. natpis u svojoj silogi.

Potruga za izvorima kojima se Marulić služio u pisanju komentara na prvi je pogled izgledala jednostavnijom, ali se u ishodu pokazala kudikamo zahtjevnijom od prethodne. U komentarima poimenice se navodi čak 35 auktora, mahom antičkih, pa se činilo da će identifikacija citata, uspostava aparata izvora i analiza načina na koji se Marulić njima služi biti manje-više rutinski posao. Pokazalo se, međutim, da iz djela tih imenom navedenih pisaca potječe razmjerno malen broj podataka, dok za većinu Marulićevih komentara (razrješenje pokrata, objašnjenje značenja nekih riječi, etimologija, informacije o mitologiji, državnim i religijskim starinama itd.) oni nisu bili izvor. Tek pozorno studiranje samih komentara, ali i komentarske prakse Marulićevih suvremenika, dovelo nas je do usporedbe komentarskog dijela *In epigr.* s humanističkim rječnicima i kompendijima: ovi su se uistinu pokazali kao omiljena Marulićeva pomagala, iz kojih je neštedimice crpio. Tako je utvrđeno da je Marulić, osim eksplicitnih, rabio niz implicitnih, u tekstu uvijek prešućenih izvora. Među njima osobitu važnost ima komentar uz Marcijalove epigrame – zapravo enciklopedijski rječnik latinskog jezika – Niccolò Perottija (kao izvor identificiran u 52 navrata), a slijede kompendij Pomponija Leta o rimskim magistratima i svećenicima (28), rječnici Giovannija Tortellija (17) i Giuniana Maia (12) te još nekoliko sličnih petnaestostoljetnih priručnika. U prepoznavanju izvora i punoj potvrdi pretpostavke pomogla je ne samo detaljna usporedba tekstova nego i okolnost što se gotovo sva ta djela nalaze na oporučnom popisu Marulićeve knjižnice; uzgredan je, ali za marulićevsku filologiju nipošto nevažan, dobitak to da su neke od jedinica s popisa na taj način prvi put identificirane. U radu je obrazloženo da takva,

---

² Mommsenove bilješke o silogama s dalmatinskim natpisima dovele su prije petnaestak godina do otkrića rukopisa *G*; usp. Novaković 1997.

prešutna uporaba suvremenih izvora nipošto nije Marulićev *specificum*, nego, naprotiv, bogato potvrđena humanistička praksa.

Kad su tako identificirani primarni i sekundarni izvori, moglo se prijeći na analizu njihove uporabe te općenito na proučavanje strukture i sadržaja Marulićevih komentara. Pokazalo se da su njegovi postupci kompilacije, sažimanja i preoblike polaznoga teksta, tj. prilagodbe izvora novom kontekstu, u načelu slični onima što ih nalazimo u njegovih suvremenika. Osim toga, slični tipovi adaptacije potvrđeni su i drugdje u Marulićevim djelima, osobito u *Repertoriju* i u komentarima uz Katula. Što se tiče strukture i sadržaja, utvrdili smo da Marulićev *Tumač* pripada vrsti kraćih, sažetijih komentara, jer ne teži enciklopedijskom obuhvatu, dugim ekskurzima ni isticanju vlastite rječitosti i učenosti (rijetke su iznimke od toga pravila pohvalnice Papaliću i vlastitom zavičaju te retorički istaknuta peroracija). Zbog takvih svojstava Marulićev se komentatorski postupak može povezati s *officia commentatoris* kako ih je u svojim biblijskim komentarima izložio sv. Jeronim.

Unatoč spomenutim neujednačenostima, pa i nedosljednostima, u *Tumaču* se dade raspoznati težnja uspostavi rekurentnoga komentarskog obrasca: načelno govoreći, nakon epigrafskog komentara u užem smislu, slijede filološka i realna objašnjenja te moralističke opaske. Uočljiva je svijest o cjelini djela i nastojanje da se njegove sastavnice jasno artikuliraju, pa i da se čitatelj orijentira u mnoštvu podataka: tomu služe brojne metatekstualne opaske, koje se na granicama većih cjelina pojavljuju kao anaforični i kataforični elementi ("šavovi"), a drugdje u tekstu kao podsjećanje na više ili manje udaljena mjesta gdje se već govorilo o sličnoj temi ("uputnice").

Poredani po učestalosti, na prvom su mjestu epigrafski komentari u užem smislu, tj. odčitavanje natpisnoga teksta (utvrdili smo ga uz 91 natpis), a slijede realni (78), moralistički (66) i filološki (42) komentari, objašnjenja motiva za postavljanje spomenika (32) te parafraze (20) i ekskurzi (7). Prevaga realnih komentara nad moralističkima relativizira već citiran Šrepelov dojam "da je Maruliću moralna tendencija preča od starinarske";³ to je još uočljivije kad se svi "nemoralistički" komentari promotre zajedno. Promotrimo li pak djelo kao cjelinu, tj. uzimajući u obzir i natpise, i komentare, i paratekstove, pokazuje se da mu je osnovna intencija zapravo dvostruka: i starinarska i moralistička, pri čemu se prevaga ovog ili onog

---

³ Šrepel 1901a: 178. Usp. pogl. 3.3. Izdanja i povijest istraživanja.

elementa mijenja u raznim odsječcima teksta.⁴ Uz malo slobode mogli bismo, *mutatis mutandis*, Marulićev postupak usporediti s Perottijevim: kao što je njemu komentar Marcijalovih epigrama bio svojevrsnom izlikom da napiše enciklopediju rimske kulture, tako je i Marulić unošenjem moralističkih naglasaka ublažio nelagodu zbog toga što sastavlja spis eminentno starinarske naravi.

Kao epigrafičar Marulić ne teži sastaviti silogu sa što većim brojem natpisa, nego naglasak stavlja na izbor građe i njezino razvrstavanje; uvrštava isključivo poganske natpise, u čemu je dosljedniji od većine svojih suvremenika (jedina je iznimka *In epigr.* 120). Odabir po kriteriju stilske kakvoće i topografski raspored u njegovo su doba novi epigrafski kriteriji, koje prvi put nalazimo kod Alciata i Gioconda, dakle na prijelazu iz 15. u 16. st. Poput većine suvremenika, ni Marulić ne pazi na granice redaka, ne razlikuje *falsa* od *genuina*, pokrate razrješuje s promjenljivim uspjehom, itd.

Analiza filoloških aspekata njegova posla ukazala je na određen interes, pa i barem djelomičnu kompetenciju na tom području: Marulić uvodi implicitne, gdje i eksplicitne emendacije natpisnih tekstova, komentira uporabu latinskog jezika u svoje vrijeme u usporedbi s onom u starini. No zbog uistinu rudimentarna poznavanja grčkoga jezika događaju mu se, unatoč uloženu trudu i zagledanju u priručnike, propusti u prepisivanju pojedinih riječi i razumijevanju smisla grčkoga teksta.

Podatke s područja realija Marulić prikuplja iz eksplicitnih, te još kudikamo više iz implicitnih izvora; osobito obilno uvrštava informacije o magistratima i vojnim starinama, što se može povezati s interesima i djelatnošću naslovljenika, Dmine Papalića, koji je u Splitu obnosio mnoge ugledne komunalne dužnosti, a istaknuo se i kao ratni zapovjednik. Lektirne podatke pisac povremeno obogaćuje osobnim zapažanjima, naročito kad je riječ o lokalnoj topografiji i arhitekturi. Već je bilo uočeno da je Marulićev salonitanski paratekst motivski srodan sa sličnim opisima starina što su ih ostavili Francesco Petrarca, Petar Pavao Vergerije Stariji i Poggio Bracciolini; središnji je njegov dio *laus urbis*, pohvalni opis Dioklecijanove palače, iz kojeg se jasno odčitava Marulićevo divljenje antičkim spomenicima rodnooga grada. Ovdje smo napose pokušali utvrditi izvore leksičke građe za njihovu deskripciju.

Moralistički komentari višekratno ukazuju na to da pisac visoko cijeni etičke vrijednosti antike: ističu se primjeri vrline i slave, uspoređuju se postupci i nazori pogana zabilježeni na

---

⁴ Naročito je uočljiva – kako smo već rekli – odsutnost moralističke sastavnice u komentarima uz salonitanske natpise, dok je peroracija, kao istaknuto kompozicijsko mjesto, ispunjena retorički stiliziranom moralnom poukom i adhortacijom na život u skladu s kršćanskim svjetonazorom.

natpisima s postupcima i nazorima kršćana, da bi se istaknuo etički prihvatljiv izbor (koji ne pripada automatski kršćanskim primjerima). Naznake svjetonazorne podvojenosti – kojoj se parnjak nalazi u poetičkom rascjepu uočljivu drugdje u njegovu opusu, naročito u latinskom pjesništvu – odlučno se otklanjaju tek u završnom paratekstu: tu se visokom stilskom instrumentacijom hvale kršćanske vrijednosti, koje u svakom pogledu nadvisuju poganske, a nebeska nagrada, koju udjeljuje Bog, ističe se – za razliku od one prolazne, zemaljske, o kojoj govore antički natpisi – kao jedina vječna i dostojna da za njom teže kršćani.

U kontekstu Marulićeva opusa *Tumač* se pokazao kao tekst koji se – unatoč nekim sličnostima s *Repertorijem*, komentarima uz Katula, epigramima na mitološke teme i *Dijalogom o Herkulu* – izdvaja svojom tematskom, žanrovskom i svjetonazornom posebnosti. Štoviše, riječ je o djelu koje po svojim unutarnjim svojstvima i po položaju u generičkoj povijesti nedvojbeno nadmašuje i marulološke i nacionalne okvire, te nedvojbeno zaslužuje dalje pozorno proučavanje.

Neka *desiderata* moguće je navesti već sada. Prije svega, trebat će dodatno istražiti Marulićeve primarne i sekundarne izvore: unatoč tomu što je ih većina u ovom radu identificirana, za neke natpise i neke komentarske podatke još uvijek nije poznato odakle ih je Marulić preuzeo. Osobito je važno potanje usporediti *In epigr.* sa zasad neproučenim silogama Petra Cipika i Marina Marinčića te s komentiranim epigrafskim zbirkama Giovija, Alciata i Bolognija. Na taj način jasnije će se raspoznati mjesto Marulićeva epigrafskog spisa u žanrovskom okolišu, a dobit će se i dodatne spoznaje o razvoju hrvatske humanističke epigrafije. Napose bi potanja usporedba *Tumača* s Bolognijevim *Starinarom* te uopće dodatno proučavanje života i rada toga treviškoga humanista, mogli iznijeti na vidjelo nove podatke o vezama dvojice uglednih pisaca i epigrafičara, pa i pomoći u pouzdanoj identifikaciji Jerolima Splitsanina i Jerolima Trogiranina. Napokon, otvorenim ostaje pitanje je li Marulić kanio svoje djelo tiskati i, ako jest, zašto je od toga odustao.

Temelj svakom daljem proučavanju jest cjelovito i kritički priređeno izdanje latinskoga teksta, koje se podastire ovdje u **Prilogu**. Posrijedi je, dakako, *editio princeps*. Ipak, *In epigrammata priscorum commentarius* u punoj će mjeri postati prisutan u matičnoj, hrvatskoj kulturi tek kada bude tiskan, i to u dvojezičnu izdanju, s usporednim prijevodom, objasnidbenim bilješkama, predgovorima i indeksima, u sklopu edicije Sabrana djela Marka Marulića. *Hoc est in votis!*

11. BIBLIOGRAFIJA

KRATICE¹

Kratice naslova Marulićevih djela

<i>Dauid.</i>	Dauideas
<i>Epist. ad Adr.</i>	Epistola ad Adrianum VI Pontificem Maximum
<i>Euang.</i>	Euangelistarium
<i>Hercul.</i>	Dialogus de Hercule a Christicolis superato
<i>Hier. de Cipcis 1</i>	Hieronymo de Cipcis (pismo, 19. VII. 1501)
<i>Iacob. Grassol. 2</i>	Iacobo Grassolario (pismo, 25. VIII)
<i>In eos</i>	In eos qui beatum Hieronymum Italum fuisse contendunt
<i>In epigr.</i>	In epigrammata priscorum commentarius
<i>Instit.</i>	De institutione bene uiuendi per exempla sanctorum
<i>Judita</i>	Judita
<i>Marco Prodich</i>	Marco Prodich (pismo, 10. V. 1496)
<i>Qual maraviglia</i>	Qual maraviglia se 'l furor turchesco (sonet)
<i>Quinqu. parab.</i>	Quinquaginta parabole
<i>Regum gesta</i>	Regum Delmatie atque Croatiae gesta
<i>Repert.</i>	Repertorium
<i>Suzana</i>	Suzana
<i>Testam.</i>	Nobilis domini Marci Maruli testamentum
<i>Tropol. expos.</i>	Tropologica Dauidiadis expositio
<i>Vita Hier.</i>	Vita diui Hieronymi presbiteri
<i>Vir. ill.</i>	De Veteris instrumenti uiris illustribus commentarium
<i>Vlt. iudic.</i>	De ultimo Christi iudicio sermo

---

¹ Za kratice identificiranih Marulićevih izvora za *In epigr.* usp. **Načela ovog izdanja u Prilogu.**

Kratice svezaka Sabranih djela Marka Marulića

- Dav *Davidijada = Davidias*. Priredio Veljko Gortan, preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug, 1984.
- De hum *O poniznosti i slavi Kristovoj = De humilitate et gloria Christi*. Priredio i preveo Branimir Glavičić, Split: Književni krug, 1989.
- Ev I, II *Evandelistar = Euangelistarium*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug, 1985.
- Inst I, II, III *Institucija = De institutione bene uiuendi per exempla sanctorum*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug, 1986 (I); 1987 (II, III).
- LMD I *Latinska manja djela I*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug, 1992.
- LS *Latinski stihovi*. Priredili i preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković. Split: Književni krug, 2005.
- Rep I, II, III *Repertorium*. Edidit Branimir Glavičić. Split: Književni krug, 1998 (I, II); 2000 (III).
- SZL *Starozavjetne ličnosti = De Veteris instrumenti uiris illustribus commentarium*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug, 1991.

Ostale kratice

- BMM 1 Jozić, Branko i Lučin, Bratislav, *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: tiskana djela (1477-1997)*. Split: Književni krug – Marulianum, 1998.
- BTL 3 Tombeur, Paul (ur.), 2004. *Bibliotheca Teubneriana Latina: BTL-3*. Munich: Saur; Turnhout: Brepols. Računalna datoteka (CD).
- CIL *Corpus inscriptionum Latinarum, I sqq.* Berolini, 1863. *sqq.*

- CM* *Colloquia Maruliana*, 1 *sqq.* (ur. Vedran Gligo, Neven Jovanović, Branko Jozić, Bratislav Lučin, Mirko Tomasović). Split: Književni krug – *Marulianum*, 1992. *sqq.*
- CroALa* *Croatiae auctores Latini*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta, 2009. Mrežno dostupna zbirka. <<http://www.ffzg.hr/klafil/croala>>
- DBI* *Dizionario biografico degli italiani*. Mrežno dostupan izvor. <<http://www.treccani.it/Portale/ricerche/searchBiografie.html>>
- DNP* *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, 1-16 (ur. Hubert Cancik, Helmuth Schneider, Manfred Landfester). Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler, 1996-2003.
- EDCS* *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby*. Mrežno dostupna zbirka. <http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en>
- HBL* *Hrvatski biografski leksikon*, 1 *sqq.* Zagreb: (JLZ), Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 1983. *sqq.*
- HER* Anić, Vladimir *et al.* (ur.), 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi liber.
- ISTC* *Incunabula Short Title Catalogue*. Mrežno dostupan izvor. <<http://www.bl.uk/catalogues/istc/>>
- LHP* Fališevac, Dunja, Nemeč, Krešimir, i Novaković, Darko (ur.), 2000. *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga.
- ODNB* *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: OUP. Mrežno dostupan izvor. <<http://www.oxforddnb.com>>
- PL* *Patrologia Latina* (ur. Jacques-Paul Migne). Parisiis: apud J. P. Migne, 1844-1855.
- ThLL* *Thesaurus linguae Latinae*. München: K. G. Saur, 2004. Računalna datoteka (CD)

IZVORI I LITERATURA

- Abbot, Frank Frost, 1908. Some Spurious Inscriptions and Their Authors. *Classical Philology* 3: 1, 22-30.
- Accame, Maria, 2008. *Pomponio Leto: vita e insegnamento*. Tivoli (Roma): Tored.
- Alciato, Andrea, 1973. *Andreae Alciati Mediolanensis I. C. Antiquae inscriptiones veteraq. monumenta patriae* (prir. G. Barni). Ristampa anastatica. [Milano:] Cisalpino-Goliardica, 1973.
- Andreis, Mladen, 2002. Trogirski patricijat u srednjem vijeku. *Raprave iz hrvatske kulturne prošlosti* 2, 5-209.
- Andreis, Mladen. 2006. Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1850.). Trogir: Muzej grada Trogira.
- Appendini, Francesco Maria, 1902: I, 1903: II. *Notizie storico-artistiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*. Ragusa: Antonio Martecchini.
- Austin, R. G., 1985. Commentary, u: *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Primus. With a Commentary by R. G. Austin*. Oxford: At the Clarendon Press, 25-227.
- Axer, Jerzy i Tomaszuk, Katarzyna, 2007. Central-Eastern Europe, u: Kallendorf *et al.* (ur.) 2007: 132-155.
- Babić, Ivo, 2006. Oporuke Pelegrine, Petra i Koriolana Cipika. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30, 29-49.
- Badalić, Josip, 1950. Bibliografija Marulićevih djela te radova o životu i djelima Marulićevim. *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950* (ur. Josip Badalić i Nikola Majnarić). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 313-345 (*Djela JAZU*, knj. 39 [40!]).
- Badalić, Josip, 1954. Marulićeva Davidijada, u: Marko Marulić, *Davidias* (prir. J. Badalić). Zagreb: JAZU, 5-40. (SPH, knj. 31)
- Bajamonti, Julije, 1975. *Zapisi o gradu Splitu* (izabr. i prev. Duško Kečkemet). Split: Marko Marulić.
- Belamarić, Josip, 1983. Franjevačka crkva i samostan na otoku kod Korčule. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23, 149-191.

- Berić, Dušan (1950). Bibliografske bilješke Julija Bajamontija o djelima Marka Marulića. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*. 1: 4, 289-293.
- Besomi, Ottavio i Caruso, Carlo (ur.), 1992. *Il commento ai testi. Atti del Seminario di Ascona, 2-9 ottobre 1989*. Basel –Boston – Berlin: Birkhäuser Verlag.
- Bianchi, Dante, 1913. L'opera letteraria e storica di Andrea Alciato. *Archivio storico lombardo*, s. 4, 20, 1-130.
- Bodel, John (ur.), 2001. *Epigraphic Evidence: Ancient History from Inscriptions*. London: Routledge.
- Bodel, John, 2001. Epigraphy and the Ancient Historian, u: Bodel 2001 (ur.): 1-56.
- Bodnar, Edward William, 1960. *Cyriacus of Ancona and Athens*. Bruxelles – Berchem: Latomus.
- Bolgar, Robert R., ²1973. *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bologni, Girolamo, 1995. Hieronymi Bononii Tarvisini *Antiquarii libri duo* (kritičko izdanje prir. Fabio d'Alessi). Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti.
- Božićević, Frane, 2007. *Život Marka Marulića Splitsanina* (prir. i prev. Bratislav Lučin). Split: Književni krug – *Marulianum*.
- Bracciolini, Poggio, 1510/1511. *Historiae convivales disceptativae, orationes, invectivae, epistolae, descriptiones quaedam et faceciarum liber*. Argentine: per Ioannem Knoblochum.
- Bruni, Leonardo, 1741. *Epistolarium* (prir. Lorenzo Mehus), sv. 1. Florentiae: ex typographia Bernardi Paperinii.
- Buck, August i Herding, Otto (ur.), 1975. *Der Kommentar in der Renaissance*. Boppard: Boldt.
- Buck, August, 1980. *L'eredità classica nelle letterature neolatine del Rinascimento* (prijevod djela: *Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance*, prev. Agostino Sottili). Brescia: Paideia ed.
- Bulić, Frane, 1891. Osservazione. *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 14, 164.

- Bulić, Frane, 1925. Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij. *Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*. Zagreb: Matica hrvatska, 93-246.
- Bulić, Frane, 1984. Popravlak vestibula (rotonde) Dioklecijanove palače u Splitu, u: *Izabrani spisi* (izbor i redakcija Nenad Cambi). Split: Književni krug, 619-622 (Članak izvorno tiskan u *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 35/1912, 64 sqq.)
- Burchelati, Bartolomeo, 1616. Bartolomaei Burchelati *Commentariorum memorabilium multiplicis historiae Tarvicinae locuples promptuarium, libris quatuor distributum*. Tarvisii: apud Angelim Righetinum.
- Cagnat, René, ⁴1914. *Cours d'épigraphie latine*. Paris: Fontemoing.
- Calabi Limentani, Ida, 1970. Sul non saper leggere le epigrafi classiche nei secoli XII e XIII; Sulla scoperta graduale delle abbreviazioni epigrafiche. *ACME: Annali della Facoltà di filosofia e lettere dell' Università statale di Milano*, vol. 23, fasc. 3, 253-282.
- Calabi Limentani, Ida, ⁴1991. *Epigrafia latina*. Milano: Cisalpino.
- Calabi Limentani, Ida, 1999. L'approccio dell' Alciato all' epigrafia milanese. *Periodico della società storica comense* 61, 27-52.
- Cambi, Nenad, 2009. Bilješke o kasnoj antici na Braču. *Brački zbornik* 22, 87-126.
- Capelli, Adriano, ⁶1996. *Lexicon abbreviatarum. Dizionario di abbreviature latine ed italiane usate nelle carte e codici specialmente del medio-evo, riprodotte con oltre 14000 segni incisi*. Milano: Ulrico Hoepli.
- Casarsa, Laura, 1980. Callimaco Esperiente e Gilberto (e Marco Antonio) Grineo: un caso di plagio. *Metodi e ricerche*, n. s., 1: 3, 43-84.
- Cerovac, Mirko, 1937. Utjecaj rimske književnosti na epiku Marka Marulića. *Hrvatska prosvjeta* 9-10, 406-414.
- Charlet, Jean-Louis, 2004-2005. La lexicographie latine de l'époque humaniste. *Acta classica Universitatis Scientiarum Debrecensis* 40-41, 401-427.
- Cian, Vittorio, 1898. Per Bernardo Bembo: le relazioni letterarie, i codici e gli scritti (lettera 2a al prof. Rodolfo Renier). *Giornale storico della letteratura italiana*, 31, 49-81.
- Ciapponi, Luca A., 1961. Appunti per una biografia di Giovanni Giocondo da Verona. *Italia medievale e umanistica* 4, 131-158.

- Ciccarelli, Andrea, 1811. *Opuscoli riguardanti la storia degli uomini illustri di Spalato, e di parecchi altri Dalmati*. Ragusa: Antonio Martecchini.
- Coates, Alan, et al. (ur.), 2005. *A Catalogue of Books Printed in the Fifteenth Century now in the Bodleian Library*, Oxford: Oxford University Press.
<http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/library/specialcollections/rarebooks/bodleian_in_cunabile_catalogue>
- Coleti, Jacopo, 1910. *Accessiones et correctiones all' Illyricum sacrum del P. D. Farlati di P. G. Coleti*. Manuscripto [sic] inedito pubblicato dal Fr. Bulić. Spalato: [s. n.].
- Colin, Jean, 1981. *Cyriaque d'Ancône: Le voyageur, le marchand, l'humaniste*. Paris: Maloin éditeur.
- Contò, Agostino, i Quaquarelli, Leonardo (ur.), 1995. *L'"Antiquario" Felice Feliciano, veronese: tra epigrafia antica, letteratura e arti del libro. Atti del convegno di studi, Verona, 3-4 giugno 1993*. Padova: Editrice Antenore.
- Cortesi, Mariarosa, 1998. *La caesarea laus di Ciriaco d'Ancona. Gli umanesimi medievali. Atti del II Congresso dell'Internationales Mittellateinerkomitee* (ur. Claudio Leonardi). Firenze: SISMEL, Edizioni del Galluzzo, 37–65.
- Coxe, Henricus O. (ur.), 1854. *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars tertia, codices Graecos et Latinos Canonicianos complectens*. Oxonii: e typographeo academico.
- Cyriac of Ancona, 2003. *Later Travels* (prir. prev. Edward W. Bodnar i Clive Foss). Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- D'Alessi, Fabio, 1995. Nota al testo, u: Bologni 1995: XI-LXVII.
- De Camilli Soffredi, Adriana, 1974. Codici epigrafici di Andrea Alciato. *Epigraphica* 36, 239-248.
- De Diversis, Filip, 2001. *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta* (ur. Zdenka Janeković-Römer, transkr. Zrinka Pešorda et al., prev. Zrinka Blažević et al.). Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti.
- De Diversis, Filip, 2004. *Opis slavnoga grada Dubrovnika* (prir. i prev. Zdenka Janeković-Römer). Zagreb: Dom i svijet.

- De Jong, Irene J. F., i Sullivan, John Patrick (ur.), 1994. *Modern Critical Theory and Classical Literature*. Leiden: E. J. Brill
- De la Blanchère, René-Marie, 1887. *Histoire de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du "Corpus"*. Rédigée sur les notes de Léon Renier par M. R. de la Blanchère. Paris: E. Leroux.
- De la Mare, Albinia Catherine, 1976. The Return of Petronius to Italy. *Medieval Learning and Literature: Essays Presented to Richard William Hunt* (ur. J. J. G. Alexander i M. T. Gibson). Oxford: Clarendon Press, 220-254.
- Demicheli, Dino, 2009. *Perditum et repertum: sarkofag dakona Flavija Julija (ad CIL III 2654)*. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 102, 129-142.
- Dessau, Hermann, 1892-1916. *Inscriptiones Latinae selectae, I-III/2*. Berolini: apud Weidmannos.
- Dickey, Eleanor, 2002. *Latin Forms of Address: From Plautus to Apuleius*. Oxford: Oxford University Press.
- Donati, Gemma, 2006. *L'"Orthographia" di Giovanni Tortelli*. Messina: Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici.
- Dumanić, Marko, 1911. Synopsis virorum illustrium Spalatensium, u: *Ciccarelli* 1811: 12-42
- Duplančić, Arsen, 1995. Tragom Carrarinih bilježaka o Maruliću. *CM* 4, 139-155.
- Fališevac, Dunja, 1995. Figura u epu. *Tropi i figure* (ur. Živa Benčić i Dunja Fališevac). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.
- Farlati, Daniele, 1751. *Illyrici sacri tomus I. Ecclesia Salonitana*. Venetiis: apud Sebastianum Coleti.
- Farlati, Daniele, 1765. *Illyrici sacri tomus III. Ecclesia Spalatensis olim Salonitana*. Venetiis: apud Sebastianum Coleti.
- Farlati, Daniele, 2004. *Hvarski biskupi: s dodatcima i ispravcima Jacopa Coletija* (prev. Kažimir Lučin). Split: Književni krug.
- Fera, Vincenzo, 1999, Problemi e percorsi della ricezione umanistica. (1990). *Lo spazio letterario di Roma antica*, 3 (ur. G. Cavallo, P. Fedeli i A. Giardina). Roma: Salerno, 513-543.

- Fisković, Cvito, 1978. Prilog životopisu Marka Marula Pečenića. *Baština starih hrvatskih pisaca*. Split: Čakavski sabor. (Pretisak teksta iz 1950.)
- Fortis, Alberto, 1774. *Viaggio in Dalmazia. I, II*. Venezia: presso Alvise Milocco.
- Fowler, Don, 1997. The Virgil Commentary of Servius, u: Martindale (ur.) 1997: 73-78.
- Furno, Martine, 1995. *Le Cornu copiae de Niccolò Perotti: culture et méthode d'un humaniste qui amait les mots*. Genève: Droz.
- Fusko, Paladije, 1990. *Opis obale Ilirika*. Ivan Lučić, *Bilješke uz "Opis obale Ilirika" Paladija Fuska*. [Latinski izvornik s usporednim prijevodom na hrvatski.] (Prir. i prev. Bruna Kuntić-Makvić, uvodna studija Miroslav Kurelac.) Zagreb: Latina et Graeca.
- Giannetto, Nella, 1985. Bernardo Bembo, umanista e politico veneziano. Firenze: Leo S. Olschki.
- Giustiniano, Giovanni Battista, 1877. Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano, sindaco in Dalmazia ed Albania (annorum 1525-1553), collegit S. Ljubić. *Commissiones et relationes Venetae 2, Zagabriae: Academia scientiarum et artium*.
- Glavičić, Branimir, 1974/75. Važnost proučavanja Marulićeve 'Davidijade'. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 13, 107-134.
- Glavičić, Branimir, 1981: O još jednom novootkrivenom Marulićevu tekstu" [o poslanici Tomi Nigeru, uz *editio princeps*]. *Forum* 20: 3, 329-335.
- Glavičić, Branimir, 1986. Marulićeva latinska djela, u: Marulić 1986: XLI-L.
- Glavičić, Branimir, 1991. Iz predgovora prvom dvojezičnom izdanju, u: SZL, 9-13.
- Glavičić, Branimir, 1998. Je li nepotrebno tiskati Marulićev *Repertorij*? *CM* 7, 5-8.
- Glavičić, Branimir, 2002. Marulićeva ironija i sarkazam. *CM* 11, 363-369.
- Gligo, Vedran, i Morović, Hrvoje (ur.), 1977. *Legende i kronike*. Split: Čakavski sabor.
- Gortan, Veljko, 1953. Antička mitologija u Marulićevoj Davidijadi. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 3, 113-119.
- Gortan, Veljko, 1974. Predgovor, u: Marulić 1974: V-XVI.
- Gortan, Veljko, 1975. Antika u Marulićevoj Davidijadi. *Čakavska rič* 1, 13-18.
- Grafton, Anthony, 1977. On the Scholarship of Politian and Its Context. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 40, 150-188.

- Grafton, Anthony, 1985: Renaissance Scholars and Ancient Texts: Comments on some Commentaries. *Renaissance Quarterly* 38: 4, 615-649.
- Grafton, Anthony, 1988: Quattrocento Humanism and Classical Scholarship, u: Raby (ur.) 1988: III: 23-66.
- Grafton, Anthony, 1990. *Forgers and Critics: Creativity and Duplicity in Western Scholarship*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Grafton, Anthony, i Jardine, Lisa 1986. *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Grendler, Paul F., 1991. *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning, 1300-1600*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Haig Gaisser, Julia, 1999. *Pierio Valeriano on the Ill Fortune of Learned Men: a Renaissance Humanist and his World*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Haig Gaisser, Julia, 2002. The Reception of Classical Texts in the Renaissance. *The Italian Renaissance in the Twentieth Century: Acts of an International Conference. Florence, Villa I Tatti, June 9-11, 1999* (ur. Allen J. Grieco, Michael Rocke i Fiorella Gioffredi Superbi). Firenze: Olschki, 387-400.
- Haig Gaisser, Julia, 2005. Filippo Beroaldo on Apuleus: Bringing Antiquity to Life, u: Pade (ur.) 2005: 87-109.
- Hanel, Jaromir (prir.), 1878. *Statuta et leges civitatis Spalati*. Zagrabiae: typis officinae Societatis typographicae apud Leop. Hartman.
- Hankins, James, 1990. *Plato in the Italian Renaissance I, II*. Columbia studies in the classical tradition, v. 17. Leiden: E.J. Brill.
- Hankins, James, 2006. Religion and the Modernity of Renaissance Humanism, u: Mazzocco (ur.) 2006: 137-154.
- Hardwick, Lorna, 2003. *Reception Studies*. Greece & Rome, no. 33. Oxford: Published for the Classical Association by Oxford University Press.
- Hilje, Emil, 2005: Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29, 43–56.
- Holub, Robert C., 1984. *Reception Theory: A Critical Introduction*. London: Methuen.

- Hranković, Dujam, 2007. *Braciae insulae descriptio*, u: Gligo i Morović (ur.) 1977: 217-220.
- Huelsen, Christian, 1907. *La Roma antica di Ciriaco D'Ancona: disegni inediti del secolo XV*. Roma: Ermanno Loescher.
- Ianziti, Garry, 1992. I "Commentarii": appunti per la storia di un genere storiografico quattrocentesco. *Archivio storico italiano* 150, 1029-1063.
- Jauss, Hans Robert, 1978. *Estetika recepcije: izbor studija* (prev. Drinka Gojković). Beograd: Nolit.
- Jeličić-Radonić, Jasna, 2007. Natpis carice Faustine iz zvonika splitske katedrale. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100, 49-61.
- Jostock, Ingeborg, 2007. *La censure négociée: le contrôle du livre a Genève, 1560-1625*. Genève: Droz.
- Jovanović, Neven, 2002. *Ter tužnih konsolaj: Marulićeva Utiha nesriće i Pseudo-Senekina konzolacijska zbirka De remediis fortuitarum*. *CM* 11, 413-442.
- Jovanović, Neven, 2009. Rukopisi *Regum Delmatie atque Croatiae gesta*. *CM* 18, 5-24.
- Jovanović, Neven, 2010. Marulić i laudationes urbium. Verzija za usmeno izlaganje, 19. travnja 2010. [Konačni tekst tiskati će se u *CM* 20.] Pdf-dokument na adresi: <<http://www.ffzg.hr/klafil/dokuwiki/doku.php/z:marulic-and-laudationes-urbium#marulic-i-laudationes-urbiumsazetak>>
- Jovanović, Neven, s. a. Marulićev prijevod Hrvatske kronike i ovo izdanje. (Predgovora za knjigu Marko Marulić, *Latinska manja djela II*; rukopis.)
- Jozić, Branko, 2010. "Hoć bit veće zdrav, s redom i s mirom pij..." (Marulić o jelu, piću i postu). *CM* 19, 237-247.
- Kajanto, Iiro, 1985. Poggio Bracciolini and Classical Epigraphy. *Arctos* 19, 19-40.
- Kallendorf, Craig, 1999. *Virgil and the Myth of Venice. Books and Readers in the Italian Renaissance*. Oxford: Clarendon Press.
- Kallendorf, Craig, 2007. Renaissance, u: Kallendorf, Craig, et al. (ur.), 2007: 30-43.
- Kallendorf, Craig, et al. (ur.), 2007. *A Companion to the Classical Tradition*. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Kasandrić, Petar, 1901. Marko Marulić: život i djela, u: Marulić 1901: IX-LXXI.

- Kavanjin, Jerolim, 1913. *Poviest vandělska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara (Bogastvo i ubošтво)* (prir. Josip Aranza). Zagreb: JAZU.
- Kečkemet, Duško, 1978. Poljički Papalići i njihov doprinos gradu Splitu. *Poljički zbornik* 3, 169-192.
- Keil, Heinrich (ur.), 1864. *Grammatici Latini, IV: Probi Donati Servii qui feruntur de arte grammatica libri, ex recensione H. Keilii*. Lipsiae: Teubner.
- Kennedy, George Alexander (ur.), 1993. Late Latin Secular Criticism, u Kennedy (ur), 1993: 340-346.
- Kennedy, George Alexander (ur.), 1993. *The Cambridge History of Literary Criticism. Vol. 1, Classical Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kennedy, George Alexander, 1999. *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Keppie, Lawrence, 1991. *Understanding Roman Inscriptions*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kokole, Stanko, 1996. Cyriacus of Ancona and the Revival of Two Forgotten Ancient Personifications in the Rector's Palace of Dubrovnik. *Renaissance Quarterly* 49: 2, 237-243.
- Kolumbić, Nikica, 1980. Rukopisni trogirski zbornik latinskih pjesama nastalih od kraja XV. do početka XVIII. stoljeća. *Mogućnosti* 27: 10-12, 1089-1106.
- Koortbojian, Michael, 1993. Fra Giovanni Giocondo and his Epigraphic Methods. *Kölner Jarhbuch* 26, 49-55.
- Kovačić, Vanja, 2001. Giorgio Begna e Pietro Cippico, *Codice Marciano* / Juraj Begna and Petar Cippico, *The Marciana Codex. Tesori dela Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc.* [katalog izložbe]. Venezia: Edizioni Multigraf, 185-186.
- Kristeller, Paul Oskar, 1979. *Renaissance Thought and its Sources*. New York: Columbia University Press.
- Kristeller, Paul Oskar, 1988a. Renaissance Humanism and Classical Antiquity, u: Raby (ur.) 1988: I: 5-16.

- Kristeller, Paul Oskar, 1988b. Humanism and Moral Philosophy, u: Raby (ur.) 1988: III: 271-309.
- Kristeller, Paul Oskar, ³1998. *Iter Italicum: A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries. II: Italy, Orvieto to Volterra, Vatican City*. London: The Warburg Institute; Leiden: E. J. Brill.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan, 1869. Marko Marulić i njegova doba, u: Marulić 1869: I-LXXVII.
- Kurelac, Miroslav, 1990. Paladije Fusko – *Palladius Fuscus*: život i djelo, u: Fusko 1990, 5-76.
- Kurelac, Miroslav, 1994. *Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kuzmanić, Mario-Nepo, 1998. *Splitski plemići: prezime i etnos*. Split: Književni krug.
- Labarthe, Olivier, i Lescaze, Bernard (ur.), 1974. *Registres de la Compagnie des pasteurs de Genève. Tome IV: 1575-1582*. Genève: Droz.
- Laffi, Umberto, 1980. *La lex arae Iovis Salonitanae*. *Athenaeum*, n. s., 58, 119-127.
- Lausberg, Heinrich, 1998. *Handbook of Literary Rhetoric: A Foundation for Literary Study* (prev. Matthew T. Bliss *et al.*). Leiden: Brill.
- Lecouteux, Stéphane, 2007. Sur la dispersion de la bibliothèque bénédictine de Fécamp. Partie 1: identification des principales vagues de démembrement des fonds. *Tabularia "Études"* 7, 1-50.
<<http://www.unicaen.fr/mrsh/craham/revue/tabularia/dossier2/textes/13lecouteux.pdf>>
- Leto, Giulio Pomponio, 2003. *De Romanis magistratibus, sacerdotiis, iurisperitis, et legibus ad M. Pantagatum libellus. De vetustate Urbis ex Publico Victore et Fabio* (prev. Francesco Baldelli [Venetiis, 1539]; G. L. Papera Ebolitano [Venetiis, 1550]). Soveria Mannelli: Rubbettino.
- Lo Monaco, Francesco, 1992. Alcune osservazioni sui commenti umanistici ai classici nel secondo Quattrocento, u: Besomi i Caruso (ur.) 1992: 103-154.
- Lo Parco, Francesco, 1929: Tideo Acciarini, umanista marchigiano del secolo XV. *Archivio storico per la Dalmazia* 4: vol. 7, fasc. 37, 17-42.

- Lozovina, Vinko, 1936. *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lučić, Ivan, 1666. Ioannis Lucii *Notae ad commentariolum Marci Maruli*, u: Ioannis Lucii *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelaedami: apud Ioannem Blaeu, 444–450.
- Lučić, Ivan, 1673. Ioannis Lucii *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad memoriale Pauli di Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere De regno Dalmatiae et Croatiae. Variarum lectionum chronici Ungarici manuscripti cum editis*. Venetiis: typis Stephani Curtij.
- Lučin, Bratislav, 1993. Marulićev *Hercules moralisatus* (O alegoriji u *Dijalogu o Herkulu*). *CM* 2, 16-35.
- Lučin, Bratislav, 1995. Marulićevo pismo bračkom svećeniku Marku Prodiću. *CM* 4, 103-111.
- Lučin, Bratislav, 1996. O marginalnim bilješkama u *Juditi*. *CM* 5, 31-55.
- Lučin, Bratislav, 1997. *Studia humanitatis* u Marulićevoj knjižnici. *CM* 6, 169-203.
- Lučin, Bratislav, 1998 (rukopis). *Generičke i stilske značajke* Propovijedi Marka Marulića o Kristovu posljednjem sudu. Zagreb. [Magistarski rad.]
- Lučin, Bratislav, 1998. *CIL* X, 190*: prijedlog za Marulića. *CM* 7, 47-58.
- Lučin, Bratislav, 2000. Gli *studia humanitatis* del Marulić. *CM* 9, 57-76.
- Lučin, Bratislav, 2001. Marulićeve knjige i rukopisi. *Split Marulićeva doba. Muzej grada Splita, 22. studenoga 2001 – 11. siječnja 2002* [katalog izložbe]. Split: Muzej grada Splita, 18-30.
- Lučin, Bratislav, 2004. *Vetustatis monumenta quae instaurare noua interpretatione aggredior* (tumač antičkih natpisa Marka Marulića). Izlaganje na: International Conference *Istria and the Upper Adriatic in the Early Modern Period: Artistic Exchange Between the Shores and the Hinterland / Istria e l'alto Adriatico nella prima età moderna: un dialogo tra l'entroterra e la costa*. Koper/Capodistria, Slovenia, 16 - 20 June 2004 [neobjavljeno].
- Lučin, Bratislav, 2005a. Marulićeva ruka na trogirskom kodeksu Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*). *CM* 14, 315-322.
- Lučin, Bratislav, 2005b. O ovom izdanju i o jeziku Marulićevih latinskih stihova. *LS*, 9-42.
- Lučin, Bratislav, 2006a. Marulićev Klaudijan. *Croatica et Slavica Iadertina* 2, 217-236.

- Lučin, Bratislav, 2006b. Polifonija Marulićeva prepjeva Petrarkine kancone *Vergine bella*. *Petrarca i petrarkizam u hrvatskoj književnosti – zbornik radova* (ur. Bratislav Lučin i Mirko Tomasović). Split: Književni krug, 285-304.
- Lučin, Bratislav, 2007a. Marul, Katul i trogirski kodeks Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*). *CM* 16, str. 5-48.
- Lučin, Bratislav, 2007b. Kodeks Petra Cipika iz 1436. *Živa antika* 1-2, 65-85.
- Lučin, Bratislav, 2008. *Iter Marulianum: od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića = da Spalato a Venezia sulle tracce di Marko Marulić*. Roma: Viella.
- Lučin, Bratislav, 2009. Humanizam. *Leksikon Marina Držića* (ur. Mirjana Mataija, Slobodan P. Novak, Milovan Tatarin i Leo Rafolt). Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 320-323.
- Lučin, Bratislav, 2010. *Splitska pjesmarica Trogirskoga kaptola: opis, sadržaj, auktori, predlošci*. *CM* 19, 55-93.
- Ljubić, Simeone, 1876. Inscriptiones Latinae antiquae Salonis repertae a Marco Marulo Spalatensi collectae et illustratae. *Rad JAZU* 36, 83-90.
- Ljubić, Šime, 1883. Novi izvori za Dalmatinsku epigrafiju. *Rad JAZU* 65, 129-154.
- Ljubić, Šime, 1885. O napredku arheološke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji. *U proslavu pedesetgodišnjice prieporoda hrvatske knjige* Zagreb: JAZU, 148-164.
- Madan, Falconer, 1905. *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford which have not Hitherto been Catalogued in the Quarto Series. Vol. V: Collections Received During the Second Half of the 19th Century and Miscellaneous MSS. Acquired Between 1695 and 1890; Nos. 24331-31000*. Oxford: Clarendon Press.
- Maixner, Franjo, 1885. Prievodi t. z. "Disticha moralia Catonis" u hrvatskoj književnosti. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 74, 79-134.
- Malinar, Smiljka, 1983. Marulićev prijevod prvog pjevanja "Božanstvene komedije". *Književna smotra*, 51/52, 81-87.
- Malinar, Smiljka, 1988. Stumačen'je Kata po Marku Marulu. *Mogućnosti* 5-6, 521-532.
- Manitius, Max, 1931. *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters. T. 3. Vom Ausbruch des Kirchenstreites bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

- Margetić, Lujo, 2005. Marulićeva oporuka. *CM* 14, 5-22.
- Marin, Emilio, 1977. Od antike do Marulića: Marulićev rukopis o solinskim natpisima. *Živa antika* 27, 205-217.
- Marin, Emilio, 1978. Kasnoantički kontinuitet i renesansa u Dalmaciji (Marulićeva zbirka latinskih natpisa). *Živa antika* 28: 1/2, 251-257.
- Marin, Emilio, 1994. *Civitas splendida Salona*. Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone. *Salona Christiana* (ur. Emilio Marin). Split: Arheološki muzej, 9-108.
- Martellozzo Forin, Elda (prir.), 2001. *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1471 ad annum 1500*. Padova: Editrice Antenore.
- Martindale, Charles (ur.), 1997. *The Cambridge Companion to Virgil*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martindale, Charles, 2007. Reception, u: Kallendorf *et al.* (ur.) 2007: 297-311.
- Martindale, Charles, i Thomas, Richard F. (ur.), 2006. *Classics and the Uses of Reception*. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Marulić, Marko, 1869. *Pjesme Marka Marulića* (skupio Ivan Kukuljević Sakcinski). Zagreb: JAZU. (SPH, knj. 1)
- Marulić, Marko, 1901. *Judita*: epska pjesma u šest pjevanja (uredio i protumačio Marcel Kušar, uvodom popratio Petar Kasandrić). Zagreb: Matica hrvatska.
- Marulić, Marko, 1974. *M. Maruli Delmatae Davidias* (editionem tertiam curavit et praefationem conscripsit Veljko Gortan; convertit commentariisque instruxit Branimir Glavičić). Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1974. (Hrvatski latinisti, knj. 7)
- Marulić, Marko, 1986. Marko Marulić, *Pouke za čestit život s primjerima* (prev. i protumačio Branimir Glavičić). Zagreb: Globus.
- Marulić, Marko, 1992. Sedam pisama (prir. i prev. Miloš Milošević i Branimir Glavičić). *CM* 1, 33-53.
- Marulić, Marko, 1994a. *Vita diui Hieronymi p̄sbiteri a Marco Marulo ędita: adiectis miraculis quę de illo Cyrillus Nazarethi episcopus commemorat in summamque redactis breuiorem* (prir. Darko Novaković). *CM* 3, 25-58.

- Marulić, Marko, 1994b. *Epistola ad Adrianum VI. P. M. = Poslanica papi Hadrijanu VI. = Epistle to Pope Adrian VI.* (ur. Josip Bratulić, na engleski prev. Vera Andrassy) [lat. tekst prir. Darko Novaković, na hrvatski prev. Veljko Gortan i Vedran Gligo, redaktura D. Novakovića]. Zagreb – Split: Nacionalna i sveučilišna biblioteka *et al.*
- Marulić, Marko, 1995. *Marcus Marulus uenerabili presbitero Brachiensi Marco Prodiich salutem* (prir. i prev. Bratislav Lučin). *CM* 4, 110.
- Marulić, Marko, 1999. *Glasgowski stihovi* (prev. i prir. Darko Novaković). Zagreb: Matica hrvatska.
- Marulić, Marko, 2001. *Duhom do zvijezda* (izbor i predg. Bratislav Lučin). Zagreb: Mozaik knjiga.
- Marulić, Marko, 2005a. *Marulićev opis Splita* (prir. i prev. Bratislav Lučin). Split: Književni krug – *Marulianum*.
- Marulić, Marko, 2005b. Oporuka Marka Marulića (prir. i prev. Lujo Margetić i Bratislav Lučin). *CM* 14, 25-71.
- Marulić, Marko, 2009. *Regum Delmatię atque Croatię gesta a Marco Marulo Spalatensi patritio Latinitate donata* (edidit Neven Jovanović). *CM* 18, 29-59.
- Matijašić, Robert, 2002. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: Filozofski fakultet.
- Mazzocco, Angelo (ur.), 2006. *Interpretations of Renaissance humanism*. Leiden: Brill.
- Mehus, Lorenzo (prir.), 1742. *Kyriaci Anconitani Itinerarium, nunc primum ex MS. cod. in lucem erutum ex bibl. illus. clarissimique Baronis Philippi Stosch. Editionem recensuit, animadversionibus ac praefatione illustravit, nonnullisque ejusdem Kyriaci epistolis, partim editis, partim ineditis locupletavit Laurentius Mehus*. Florentiae: ex novo typographio Joannis Pauli Giovanelli ad insigne palmae.
- Mercati, Giovanni, 1925. *Per la cronologia della vita e degli scritti di Niccolò Perotti, arcivescovo di Siponto*. Roma: Biblioteca apostolica vaticana.
- Merisalo, Outi, 1986. Le prime edizioni stampate del *De varietate fortunae* di Poggio Bracciolini (II). *Arctos*, n. s., 20, 101-129.
- Merisalo, Outi, 1988. Aspects of the Textual History of Poggio Bracciolini's *De varietate fortunae*. *Arctos*, n. s., 22, 99-111.

- Meusel, Heinrich (prir.), 1893. *Coniecturae Caesarianae. Collegit H. Meusel.* Berolini: W. Weber.
- Miha Madijev de Barbazanis, 1666. *Incipit historia edita per Micham Madii de Barbazanis, de Spaletto, de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum pars secundae partis de anno Domini MCCXC*, u: Ioannis Lucii *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex.* Amstelaedami: apud Ioannem Blaeu, 1666: 371-380.
- Miha Madijev de Barbazanis, 1977. *Počinje historija izdana od Mihe Madijeva de Barbazanis iz Splita o podvizima rimskih careva i papa, dio drugog dijela godine Gospodnje MCCXC*, u: Gligo, Vedran, i Morović, Hrvoje (ur.), 1977: 159-183/365-399 (faksimil rukopisa).
- Mitchell, Charles i Bodnar, Edward W., 1996. Introduction, u: Scalamonti 1996: 1-24.
- Mittarelli, Giovanni Benedetto, 1779. *Bibliotheca codicum manuscriptorum monasterii S. Michaelis Venetiarum.* Venetiis: ex typographia Fentiana.
- Momigliano, Arnaldo, 1950. Ancient History and the Antiquarian. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13, 285-315.
- Monfasani, John, 1988. Humanism and Rhetoric, u: Rabil (ur.) 1988: III: 171-235.
- Montevecchi, Liana, 1937. Spogli di codici epigrafici Ambrosiani. *Aevum* 11: 4, 504-602.
- Montevecchi, Liana, 1938. Spogli di codici epigrafici Ambrosiani. *Aevum* 12: 1, 3-55.
- Moroni, Carlo (prir.), 1660 (?). *Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano [apud Liburniam].* S. l. [Romae:] s. n.
- Moss, Ann, 1996. *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought.* Oxford: Clarendon Press.
- Musić, August, ²1942. *Nacrt grčkih i rimskih starina.* Zagreb: Izdanje Nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare (pretisak: Ex libris, 2002).
- Nauta, Ruurd R., 1994. Historicizing Reading: The Aesthetics of Reception and Horace's "Soracte Ode", u: De Jong i Sullivan (ur.) 1994: 207-230.
- Neralić, Jadranka, 1988. *Epigrafika u djelima pisaca hrvatske povijesti.* Magistarska radnja. Zagreb (rukopis).
- Nikšić, Goran, 2004. Kor splitske katedrale. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 40, 263-305.

- Novaković, Darko, 1987. Generički kontekst Marulićeve Institucije, u: *Inst II*, 9-31.
- Novaković, Darko, 1991. Marulićeve *Starozavjetne ličnosti* i antička biografska tradicija, u: *SZL*, 15-35.
- Novaković, Darko, 1994. *Latinsko pjesništvo hrvatskog humanizma*, u: Mirko Tomasović, *Judita Marka Marulića*; Darko Novaković, *Latinsko pjesništvo hrvatskog humanizma*. Zagreb: Školska knjiga, 53-117.
- Novaković, Darko, 1997. Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: *MS. ADD. A. 25* u oxfordskoj Bodleiani i *Hunter 334* u Sveučilišnoj knjižnici u Glasgowu. *CM 6*, 5-31.
- Novaković, Darko, 1998. Zašto nam je važan Marulićev *Repertorij*? *CM 7*, 9-26.
- Novaković, Darko, 1999a. Marulićevi glasgowski stihovi, u: Marulić 1999: 253-270.
- Novaković, Darko, 1999b. Božićević i Marulić: jesmo li se prerano odrekli važnoga svjedoka? *CM 8*, 47-64.
- Novaković, Darko, 2000. La *Davidiade* di Marulić e gli epici protomedievali latini. *CM 9*, 205-211.
- Novaković, Darko, 2005. S onu stranu *Davidijade*: Marulićeve kraće latinske pjesme, u: *LS*, 43-80.
- Nuti, Lucia, 2008. *Cartografie senza carte: lo spazio urbano descritto dal Medioevo al Rinascimento*. Milano: Jaca book.
- O'Connell, Monique, 2009. *Men of empire: power and negotiation in Venice's maritime state*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Paci, Gianfranco, i Sconocchia, Sergio, 1998. *Ciriaco d'Ancona e la cultura antiquaria dell'umanesimo. Atti del convegno internazionale di studio, Ancona, 6-9 febbraio 1992*. Reggio Emilia: Diabasis.
- Pade, Marianne (ur.), 2005. *On Renaissance Commentaries*. Hildesheim; Zürich; New York: Olms.
- Pade, Marianne, 2005. Niccolò Perotti's *Cornu Copiae*: Commentary on Martial and Encyclopedia, u: Pade (ur.) 2005: 49-63.
- Palameta, Miroslav, 2005. Marulićeva Tropologija u svjetlu patrističke alegoreze (I.), *CM 14*, 127-162.

- Palameta, Miroslav, 2006. Marulićeva Tropologija u svjetlu patrističke alegoreze (II.), *CM* 15, 81-119.
- Palameta, Miroslav, 2007. Marulićeva Tropologija u svjetlu patrističke alegoreze (III.), *CM* 16, 131-162.
- Palameta, Miroslav, 2008. Marulićeva Tropologija u svjetlu patrističke alegoreze (IV.), *CM* 17, 247-285.
- Parčić, Dragutin, ²1908. *Rječnik talijansko-slovenski (hrvatski)*. Senj: Hreljanović.
- Pederin, Ivan, 1991. Šibenik (Sebenico) nel basso Medioevo fino al 1440. *Archivio storico italiano*, 149, 811-886.
- Pelc, Milan, 2000. Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis). *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24, 135–154.
- Percival, Walther Keith, 1988. Renaissance Grammar, u: Rabil (ur.) 1988: III: 67-83.
- Perotti, Niccolò, 1989-2001. Nicolai Perotti *Cornu copiae seu linguae Latinae commentarii, I-VIII* (ur. Jean-Louis Charlet *et al.*). Sassoferrato: Istituto Internazionale di Studi Piceni.
- Petrarca, Francesco, 1999. Petrarque, *De Vita solitaria. La vie solitaire* (predgovor Nicholas Mann; uvod, prijevod i bilješke Christophe Carraud). Grenoble: Éditions Jérôme Million.
- Petrić, Nikša, 1998. Iz hrvatske renesansne arheologije. *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 25, 139-166.
- Poleni, Giovanni, 1737. *Utriusque thesauri antiquitatum Romanarum Graecarumque nova supplementa congesta ab Joanne Poleno. Volumen quartum*. Venetiis: typis Jo. Baptistae Pasquali.
- Posset, Franz, 2010. The Illustrated *Biblia cum comento* from the Library of the Father of Croatian Literature, with Samples of his Marginalia. *CM* 19, 141-158.
- Praga, Giuseppe, 1932a. Indagini e studi sull'umanesimo in Dalmazia: Il codice Marciano di Giorgio Begna e Pietro Cippico. *Archivio storico per la Dalmazia* 7: vol. 13, fasc. 77, 211-218.
- Praga, Giuseppe, 1932b. Ciriaco de Pizzicolli e Marino de Resti. *Archivio storico per la Dalmazia* 7: vol. 13, fasc. 78, 263-280.

- Prete, Sesto, 1989. L'edizione critica del Cornu Copiae di Niccolò Perotti, u: Perotti 1989-2001: I (1989): I-X.
- Proculiano, Antonio, 1567. *Oratione al clarissimo M. Giovan Battista Calbo degnissimo rettor, et alla magnifica communita di Spalato, detta da Antonio Proculiano cancelliero di essa communita*. Venetia: appresso Domenico Farri.
- Rabil, Jr., Albert (ur.), 1988. *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*. Vol. I: *Humanism in Italy*. Vol. II: *Humanism beyond Italy*. Vol. III: *Humanism and the Disciplines*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Rački, Franjo, 1874. Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih. *Rad JAZU* 26, 153-188.
- Ramminger, Johann, 2008. Notes on the Meaning of *commentarius* in the Italian Renaissance. *Esegesi dimenticate di autori classici* (ur. Carlo Santini, Fabio Stok). Pisa: edizioni ETS, 11-35.
- Ricciardi, Roberto, 1968. Angelo Poliziano, Giuniano Maio, Antonio Calcillo. *Rinascimento*, n. s., 8, 277-309.
- Richardson, Brian, 1999. *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runje, Petar, 1997. O oporukama Marka Marulića i njegovu posjetu Rimu godine 1500. *CM* 6, 127-131.
- Sabbadini, Remigio, 1905-1914. *Le scoperte dei codici Latini et Greci ne' secoli XIV et XV*, vol. I, II. Firenze: G. C. Sansoni.
- Saller, Richard P., i Shaw, Brent D., 1984. Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves. *The Journal of Roman Studies* 74, 124-156.
- Sandys, John Edwin, ²1974. *Latin Epigraphy: An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*. Chicago: Ares Publishers.
- Sanudo, Marin, 1999. *Le vite dei dogi: 1474 – 1494. I. tomo: 1423-1457* (prir. Angiela Caracciolo Aricò i Chiara Frison). Venezia: La Malcontenta.
- Scalamonti, Francesco, 1996. *Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani*. (orir. i prev. Charles Mitchell i Edward W. Bodnar). Transactions of the American Philosophical Society, v. 86, pt. 4. Philadelphia, PA.: American Philosophical Society.

- Schadee, Hester, 2008. *Caesarea Laus: Ciriaco d'Ancona Praising Caesar to Leonardo Bruni. Renaissance Studies* 4, 435-449.
- Schmidt, Peter Lebrecht, 2000. *Traditio Latinitatis: Studien zur Rezeption und Überlieferung der lateinischen Literatur*. Stuttgart: F. Steiner Verlag.
- Schwarz, Franz, 1965. Marko Marulić und das römische Epos. *Litterae Latinae* 1, 1-8.
- Scuderi, Rita, 2008. Epigrafia fonte della storia, u: Antonio Brusa, Alessandra Ferraresi, Pierangelo Lombardi (ur.), *Un'officina della memoria. Percorsi di formazione storica a Pavia tra scuola e università*. Milano: Unicopli, 253-276.
<<http://terraitalia.altervista.org/servizi/articoli.htm>>
- Shotter, David, 1992. *Tiberius Caesar*. London: Routledge.
- Silvagni, Angelo, 1924. Se la silloge epigrafica signoriliana possa attribuirsi a Cola di Rienzo. *Archivum latinitatis medii aevi* 1, 175-183.
- Skok, Petar, 1950. O stilu Marulićeve Judite. *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950* (ur. Josip Badalić i Nikola Majnarić). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 165-241 (*Djela JAZU*, knj. 39 [40!]).
- Solin, Henricus. 1997. De renatarum litterarum syllogis epigraphicis, u: G. Dummer i N. Sallmann (ur.), *De studiis classicis inde a Petrarca usque ad Melanchtonem in multis partibus Europae florentibus. Acta septimi conventus omnium gentium ac nationum linguae litterisque Latinis fovendis Erfurti a die I usque ad diem V mensis Augusti a. MCMLXXXIX habiti*. Romae: Academia Latinitati fovendae, 127-139.
- Speroni, Mario, 1976. Il primo vocabolario giuridico umanistico: il *De verborum significatione* di Maffeo Vegio. *Studi senesi* 88, 7-43.
- Spon, Jacob, 1685. *Miscellanea eruditae antiquitatis*. Lugduni: sumptibus auctoris.
- Stenhouse, William, 2005. *Reading Inscriptions and Writing Ancient History: Historical Scholarship in the Late Renaissance*. Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 86. London: Institute of Classical Studies.
- Stepanić, Gorana, 2003. Marulićevi latinski paratekstovi. *CM* 12, 59-72.
- Stepanić, Gorana, 2004. Retorika Marulićevih epistolarnih tekstova. *CM* 13, 41-55.
- Stepanić, Gorana, 2006. *In epigrammata priscorum commentarius – A Humanist Way of Contextualizing Classics*. Izlaganje na skupu: *Classical Education in Context*, Sofia

- 2006 (neobjavljeno; sažetak na sažetka na <<http://bib.irb.hr/prikazi-rad?chset=UTF-8&rad=343236>>).
- Stepanić, Gorana, 2007. Prvi iza Petrarke: recepcijski i percepcijski putovi Marulićeve zbirke
In epigrammata priscorum commentarius. CM 16, 239-253.
- Stipišić, Jakov, 1985. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šegvić-Belamarić, Inge, i Belamarić, Joško, 1995. *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu: bibliofilski prilog povijesti humanizma u Dalmaciji*. Split: I. Gimnazija [et al.].
- Šegvić, Cherubino, 1901. Marco Marulo Pecinić : (1450-1524). *Supplemento al Bulletino di archeologia e storia dalmata* 24: 10/11, 1-8.
- Šimundža, Drago, 1986. Glavna obilježja i kulturno-povijesno značenje Marulićeve
Institucije, u: Inst I, 11-51.
- Šimundža, Drago, 1998. *Repertorij* kao moralno-didaktičko djelo, u: Rep I, XVII-XXII.
- Šižgorić Šibenčanin, Juraj, 1966. *Elegije i pjesme* (prev. Nikola Šop, prir. Veljko Gortan).
Zagreb: JAZU.
- Šižgorić, Juraj, 1966. *Izbor iz djela* (prir. Darko Novaković). Vinkovci: Riječ, 2000.
- Šoljić, Antun, 2002. O ranoj renesansi u Dubrovniku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 40, 138-142.
- Špikić, Marko, 2006. *Humanisti i starine*. Zagreb: FF-press.
- Špikić, Marko, 2009. Razmjena spoznaja o antici u poslanicama hrvatskog humanizma 15. stoljeća. CM 18, 63-81.
- Šrepel, Milivoj, 1901a. O Maruliću. *Rad JAZU* 146, 154-220.
- Šrepel, Milivoj, 1901b. Marulićevo djelo "De ultimo Christi iudicio". *Građa za povijest književnosti hrvatske* 3, 71-119.
- Thomas Archidiaconus, 2003. *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (prir. i prev. Olga Perić, pov. komentar: Mirjana Matijević-Sokol, studija: Radoslav Katičić). Split Književni krug.
- Tomasović, Mirko, 1999. *Marko Marulić Marul: monografija*. Zagreb: Erasmus Naklada; Zavod za znanost o književnosti; Split: Književni krug – *Marulianum*.

- Trinkaus, Charles, 1970. *In Our Image and Likeness. Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought* (I-II). London: Constable.
- Ungerer, Gustav, 1974. *A Spaniard in Elizabethan England: the Correspondence of Antonio Pérez's Exile* I. London: Tamesis Books. (Sv. II: 1976.)
- Usher, Jonathan, 2007. Monuments More Enduring than Bronze: Boccaccio and Paper Inscriptions. *Heliotropia* 4: 1-2, 1-30.
<http://www.brown.edu/Departments/Italian_Studies/heliotropia/04-0102/index.shtml>
- Valentinelli, Giuseppe, 1845. *Bibliografia dalmata tratta da' codici della Marciana di Venezia*. Venezia: Tipografia Cechini e Naratovich.
- Valentini, Roberto, i Zucchetti, Giuseppe, 1953. *Codice topografico della città di Roma. 4*. Roma: Tipografia del senato.
- Vives, Juan Luis, 1998. *El arte retórica - De ratione dicendi* (prir. Ana Isabel Camacho). Barcelona: Anthropos.
- Von Albrecht, Michael, 1997. *A History of Roman Literature from Livius Andronicus to Boethius: With Special Regard to its Influence on World Literature*, I, II. Leiden: E. J. Brill.
- Weiss, Roberto, 1958. Lineamenti per una storia degli studi antiquari in Italia dal dodicesimo secolo al sacco di Roma del 1527. *Rinascimento* 9: 2, 141-201.
- Weiss, Roberto, 1989. *La scoperta dell'antichità classica nel Rinascimento* (prijevod djela: *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, 1969; prev. Maria Teresa Bindella). Padova: Editrice Antenore.
- Zabughin, Vladimiro, 1909-1912. *Giulio Pomponio Leto: saggio critico, I, II*. Roma: La Vita Letteraria (sv. I); Grottaferrata: Tipografia italo-orientale "S.Nilo" (sv. II).
- Zaccaria, Francesco Antonio, 1749. *Ad clarissimum eruditissimumque virum Hannibalem de Abbatibus Oliverium pisarensem Francisci Antonii Zachariae S. I. De Benedicti Jovii Comensis collectaneis inscriptionum epistola*, u: *Raccolta d'opuscoli scientifici e filologici*, sv. 40. Venezia: Simone Occhi, 417-454.
- Zaccaria, Francesco Antonio, 1754: I. *Francisci Antonii Zachariae Excursus litterarii per Italiam, ab anno MDCCXLII. ad annum MDCCLII*. Venetiis: ex Remondiniano typographio.

- Zane, Marcello, 1985. *Storia di una famiglia. Gli Zane*. Gavardo: s. n.
- Zetzel, James E. G., 1975. On the History of Latin Scholia. *Harvard Studies in Classical Philology* 79, 335-354.
- Ziebarth, Erich, 1905. De antiquissimis inscriptionum syllogis. *Ephemeris epigraphica* 9: 2, 187-352.
- Ziliotto, Bacio, 1949/50. Gli umanisti Gilberto e M. A. Grineo in Dalmazia, Istria e Friuli. *Archeografo triestino*, s. 4, vol. 16/17, 153-207.
- Zlatar, Andrea (1991). *Marulićeva Davidijada. Epska tehnika i biblijski predložak u Marulićevu spjevu Davidias*. Zagreb: Latina et Graeca.
- Zorzanello, Pietro, 1985. *Catalogo dei codici latini della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia non compresi nel catalogo di G. Valentinelli. III. Classe XIV*. Trezzano s/N (MI): Editrice Etimar.

PRILOG:

Marci Maruli
IN EPIGRAMMATA PRISCORVM COMMENTARIVS

Edidit Bratislav Lučin

NAČELA OVOG IZDANJA

TEKST

Ovo je *editio princeps* Marulićeva djela *In epigrammata priscorum commentarius*.

Tekst je priređen prema Marulićevu autografu (O): Bibliotheca Bodleiana, Oxford, Ms. Add. A. 25, olim 28398 (591), cart., c. a. 1503-1510; ff. 3 + I-LXXII.

Arapska folijacija (ff. 1-3) stavljena je u uglate zagrade, a rimska je pretvorena u arapsku.

Riječi koje su u autografu ispisane crvenom tintom ovdje su prenesene podebljanim crnim slogom. Sve riječi i pokrate koje su u rukopisu ispisane kapitalom i ovdje su donesene kapitalom; gdje je Marulić pri tom bio nedosljedan, nije se uvodila dosljednost. Tekst koji je u autografu podvučen (uvijek crvenom crtom) i ovdje se tiska podvučen, ali crnom crtom.

Svi ispravci koje je unio sam Marulić provedeni su u tekstu, ali je starije stanje registrirano u kritičkom aparatu.

Iz tehničkih razloga marginalni naslovi ovdje se reproduciraju unutar teksta, u zagradama; za *maniculae* upotrijebljena je strelica (==>).

U **paratekstovima i komentarima** pisanje velikih slova i interpunkcijskih znakova usklađeno je s današnjim uzusom, a kraćenja su razriješena bez zagrada. Jedina kratica koja nije razriješena jest *S.* za *Sanctus* (u svim padežima). Budući da je predložak ovog izdanja Marulićev autograf, osobitosti Marulićeve grafije nisu mijenjane, osim u dva slučaja: tzv. *i longa* prenesena je kao obično *i*, pa umjesto *ij* u prijepisu stoji *ii*; Marulićev *apex* na prijedlogu *á* ukinut je, pa u izdanju piše *a*. Takve intervencije nisu bilježene u kritičkom aparatu. Priređivačke intervencije ograničile su se na to da se isprave očiti auktorski previdi (*lapsus calami* i sl.). Svi su takvi ispravci naznačeni u kritičkom aparatu.

Drugačije se postupalo s **tekstom samih natpisa**: tu se zapis autografa poštuje u potpunosti, uključujući i uporabu točaka i drugih znakova te granice redaka (iako su ove kod Marulića uglavnom proizvoljne, tj. ovise o širini stranice njegova kodeksa).

Grčke riječi reproduciraju se točno prema autografu, bez ikakvih izmjena i ispravaka. Ipak, točna grafija navedena je u aparatu.

Obrojčivanje odsječaka (rimskim brojkama) te natpisa i paragrafa (arapskim brojkama) potječe od priređivača.

KRITIČKI APARAT I APARAT IZVORA

Iz tehničkih razloga i kritički aparat (*apparatus criticus*) i aparat izvora (*apparatus fontium*) ovdje se donose u obliku kontinuirano obrojčenih bilježaka na dnu stranice. Ipak, da bi se ta dva aparata razlikovala, kritički aparat otisnut je u pismu *Courier New*, a aparat izvora u pismu *Times New Roman*.

KRATICE IZVORA

Rukopis

A – Biblioteca Ambrosiana, Milano, *C. 61 inf.*, cart., saec. XV/XVI, ff. 1-136 (70-86).

Tiskana djela

Za klasične pisce tekst izvorâ konzultiran je prema izdanju *BTL 3*, tj. Paul Tombeur (ur.), *Bibliotheca Teubneriana Latina*, BTL editio 3, München; Turnhout: K.G. Saur; Brepols, 2004 (računalna datoteka: CD), a za djela humanističkih pisaca konzultirana su inkunabulska izdanja. Ako je pojedino djelo imalo više inkunabulskih izdanja (kao što najčešće i jest), odabir je diktirala prije svega njihova dostupnost; kad je postojala mogućnost izbora, prednost su imala izdanja koja su bliža nastanku *In epigr.*, dakle ona tiskana u osamdestim i devedesetim godinama 15. st. Dvije su iznimke: *Tort.*, jer je sačuvan Marulićev osobni primjerak, koji je onda i konzultiran; *Per.*, jer je taj važni Marulićev izvor odnedavno dostupan u kritičkom izdanju.

Za biblijske citate tekst je uspoređen prema izdanju: *Biblia sacra vulgatae editionis*, recensuit et brevis apparatu critico instruxit Robertus Weber, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, ⁴1994.

Euseb. – Eusebii Caesariensis episcopi *Chronicon, id est temporum breuiarium incipit foeliciter, quem Hieronymus presbyter diuino eius ingenio Latinum facere curauit et usque in Valentem Cæsarem Romano adiecit eloquio. Quem et Prosper deinde et*

Matheus Palmerius, qui ea quę consecuta sunt adiicere curauere, eidem postpositi subsequuntur. Venetiis: Erhardus Ratdolt, 1483.¹

Fen. – pseudo-Lucii Fenestellae *De Romanorum magistratibus* [Florentiae: Bartholomaeus de Libris, c. 1492]

Font. – *Bartholomaeus Fontius Francisco Saxetto salutem* ["De ponderibus et mensuris"], u: *Persii Satirae cum tribus comentariis: Cornuti phylosophi eius preceptoris comentarii, Ioannis Britannici Brixiani comentarii, Bartolomei Foncii comentarii.* Venetiis: Joannes de Tridino, 1499, f. LXIII – LXIII v

Hier. – usp. Euseb.

Mai. – Iuniani Maii *De priscorum proprietate verborum.* Venetiis: Octavianus Scotus Modoetiensis, 1490.

Maph. Veg. – Maphaei Vegii *Vocabula ex iure ciuili excerpta.* Vicentiae: Philippus Albinus, 1477.²

Palm. – usp. Euseb.

Per. – Nicolai Perotti *Cornu copiae, seu linguae Latinae commentarii*, I-VIII, edidit Jean-Louis Charlet [et al.], Istituto Internazionale di Studi Piceni, Sassoferato, 1989-2001.

Pomp. Laet. – Pomponii Laeti *De Romanorum magistratibus, sacerdotiis, iurisperitis et legibus ad M. Pantagathum libellus* [Venetiis: Maximus de Butricis, c. 1491]

Prisc. – Prisciani grammatici Caesariensis *Institutionum grammaticarum libri XVIII*, ex recensione Martini Hertzii, Vol. I, libros I-XII continens. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1855. Vol. II, libros XIII-XVIII continens. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1859 (*Grammatici Latini*, ex recensione Heinrici Keilii, vol. II, III)

Tort. – Ioannis Tortellii *De orthographia dictionum e Graecis tractarum.* Vicentiae: Stephanus Koblinger, 1479.

Val. Prob. – Valerii Probi grammatici *De interpretandis Romanorum litteris.* Venetiis: Ioannes de Tridino alias Tacuinus, 1499.

---

¹ Kao kontrolno novije izdanje Euzebijeve, Jeronimove i Prosperove kronike uzeto je ono iz *PL* 27 (Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis presbyteri *Opera omnia*, vol. 8, accurante J.-P. Migne, Parisiis, 1846).

² Kod Marulića navedena kao: *Iurisconsulti de uerborum significatione* (usp. Marulić 2005: 42); o tome Vegiovu djelu i njegovu naslovu usp. Speroni 1976.

NAPOMENE O BILJEŠKAMA UZ NATPISE

U odjeljcima II (*Romae*) i III (*Externa*) najprije se u aparatu navode podatci prema *A* (jer je taj rukopis glavni izvor za natpise uvrštene u te odjeljke), a zatim broj natpisa prema *CIL*-u. *Variae lectiones* navode se za *A*, ali ne za *CIL*.

Brojevi uz *A* znače: folij / redni broj natpisa na foliju (tih brojeva u rukopisu, dakako, nema).

Oznaka "?" uz *A* znači da se natpis nalazi u ambrozijanskom rukopisu, ali s nekim razlikama u odnosu na Marulićev tekst; tu nije moguće posve pouzdano ustvrditi da je *A* uistinu bio Marulićev izvor.

Za lokaciju natpisa *A* često iznova navodi ime grada, dok Marulić to redovito čini samo prvi put a dalje isti lokalitet označuje s *Ibidem* (iznimka su salonitanski natpisi); takvo odstupanje od predloška nije registrirano u aparatu.

U odjeljku IV (*Salonis*) i V (*Salonis postea repertum*) redosljed izvora je obrnut: najprije *CIL*, zatim *A*. U aparatu se ne navode *variae lectiones* ni za *A*, jer se podrazumijeva da je Marulić salonitanske natpise prepisao izravno s kamena, a ne iz rukopisa, ni za *CIL*, jer tekst u *CIL*-u često nije preuzet s kamenih izvornika (koji su, s nekoliko iznimaka, nestali), nego iz drugih rukopisa (koji za Marulićev prijepis nisu relevantni). Potanji podatci mogu se naći u *CIL*-u.

NAPOMENE O BILJEŠKAMA UZ KOMENTARE

Kad Marulić izrijekom kaže da citira svoj izvor, citat je uspoređen s izvorom; jednostavna referencija znače da Marulićev citat konkordira; eventualna odstupanja navedena su uz oznaku *ubi* (Marulićev tekst) *pro* (tekst izvora). Nisu bilježene razlike u grafiji.

Cf. znači da se Marulić izvorom služi *tacite* (identificirao ga je priređivač), pri čemu tekst kadšto preuzima doslovno, ali češće ga preinačuje.

Kad se *cf.* odnosi na potpuno prešućen, humanistički izvor, razlike nisu dane u aparatu, nego se čitatelj upućuje na usporedbu Marulićeva teksta i prešućena humanističkog izvora u **Tablici 6.2.4. Usporedba *In epigr.* s humanističkim izvorima.**

? znači da izvor nije identificiran sa sigurnošću.

[ ] uz Eus. i Hier. označuje broj godine prema izdanju u *PL* 27.

( ) uz Mai. i Per. označuje lokaciju umetnutih citata.

[3] **Magistratus**

Consul	Folio	III
Proconsul		XXIII
Consularis		VIII
Dictator		III
Tribunus		XXXIII
Censor		XXXVI
Quęstor		XXXIII
Prętor		XXXVI
Pręfectus urbis		XVII
Aedilis		XXII
Interrex		XXXV
Duum uiri		XXVIII
Trium uiri		XXIX, XXXIX
Quattuor uiri		XXIX
Quinque uiri		XXIX
Decem uiri		XXIX, XV
Centum uiri		XXIX
Sex uiri		XXIX
Sex uir Augustalis		L
Viri epulonum		XXIX
Equester ordo		XXXII
Tribunus militum		XXXVI
Magister equitum		XXXIII
Primopilus		XXXII
Pręfectus castrorum		XLVIII
Senatus consultum		XXXVIII
Plebiscitum		XXXVIII
Pontifex maximus		XXXIII
Augur		VIII, XXVIII
Pręsules		XXIII
Flamines		XXXIII
Aeditui		XLI

I.

/I/ M. Maruli ad Dominicum Papalem in epigrammata priscorum commentarius

I.1. Quum tu antiquitatis mirum in modum studiosus, Dominice charissime, multa me de litteris inscriptionibusque in marmore olim insculptis rogares et a me, quę tunc occurrebant, audires, nondum contentus petisti insuper ut eadem illa in papyro plenius descripta tibi traderem. Quanquam ea res quidem quum ingenii tum doctrinę meę uiribus impar uidebatur, ut pote coniecturis magis quam certa ueri cognitione enodanda, suscepi tamen me, quod postulabas, facturum, nequid esset in quo aggrediendo efficiendoque industriam meam tibi arcta mecum propinquitate coniuncto¹ optimeque² de me merito denegarem.

I.2. Deligere igitur pauca de multis curabo, quę magis memoratu digna uidebuntur. Cuncta enim persequi ociosi potius quam diligentis scriptoris esse puto. Plurima quippe ab aliis exscripta uidi in quibus Latine orationis uenustas desiderabatur, in epitaphiis præsertim, quę, ut cuique libitum esset, a doctis pariter et indoctis describi solebant. Mihi itaque propositum est non nisi probata exquisitaque decerpere, ut dignum tuis uotis munusculum tibi offeram. Mutilata uerba /Iv/ singularesque litterę quid designent, ostendere conabor. Quicquid præterea magis aperta expositione indigebit, prout potero, planum faciam, denique nihil omittam intentatum dum tibi satisfacere cupio.

I.3. Tametsi sciam non defuturos qui super eadem ista iam pene exesa obsitę uetustatis monumenta, quę tibi nunc instaurare noua interpretatione aggredior, aliter atque aliter et sentient et enarrabunt, nihil id equidem moror: libere proferant in medium siquid probabilius uerique similior inuenerint. Neque pudebit me unquam neque pigebit discere quod nesciam, sed ab illis dumtaxat quos in docendo, ut prosint aliis, cura sollicitat, non quos alieni operis malignus liuor torquet. Sincere simpliciterque cuncta diiudicanti et quę propiora uero sunt promenti gratias agam. Inuidis autem ingenue respondebo scripta hæc, quę ipsi cauillantur, tibi placuisse, cui scripta sunt, si modo placuerint.

I.4. Tu uero inter legendum attendas uelim prisca illi uiri, qui uana idola adhuc, non Deum uerum colebant, quanti fecere uel animi uel corporis uirtutem. Etenim, qui illa præditi

---

¹ arcta... coniuncto ipse addidit in margine

² Ipse ex optime correxit

erant, iis imagines dedicari, /2/ arcus columnasque erigi, sepulturas magnifice construi elogiisque exornari mos erat, ne simul cum uita defunctis gloria rerum gestarum interiret, sed posteris etiam nota foret. Scias tamen id illis proculdubio fuisse gloriosum qui non glorię, sed uirtuti studebant, hoc est quibus curę erat probos, modestos, constantes, pudicos, simplices, iustos, ex omni parte perfectos consumatosque esse magis quam uideri. Non est enim magni animi et ad ęterna tendentis gloriam ab hominibus, sed a Deo quęrere, non status, non signis, non titulis delectari, quę fragilia quidem et caduca sunt, sed cęlestia tantum, quorum nullus finis est, concupiscere. **(Demetrius)** Trecentę et sexaginta statuę Demetrio Phalerio Athenis positę olim fuisse memorantur et ab iisdem qui illas posuerant non multo post fractę atque contritę. **(Marius)** Caio Mario Romę omnibus uicis idem honos habitus, deinde in introitu Syllę per ignominiam sublatus euersis simulachris quę ipsi Mario erecta erant.³ Quam ergo uani sunt, ne dicam stulti, qui eam expetunt gloriam quam hominum conciliat fauor et rursum dissipat inuidia! Profecto nihil firmum esse potest quod humanę tantum opinionis laude /2v/ celebretur et non sit etiam iudicio comprobatum diuino. Nos igitur solam quę a Deo est gloriam quęrentes (sola enim perennis est et ęterna) dicamus cum Apostolo: *Qui gloriatur, in Domino gloriatur.*⁴ Non enim, qui se ipsum commendat, ille probatus est, sed quem Deus commendat. De hoc satis. Nunc, quod proposuimus, dicere incipiamus.

I.5. Iam primum, ne te lateat ista ueterum epigrammata, quę a me reponentur, quo locorum adhuc extent, loci prius nomen referetur, deinde succedent inscriptiones inscriptionumque interpretamenta, non fortasse qualia debent, at certe qualia debere credimus. Libet autem ab iis exordiri quę Romę reperiuntur, ut a pęcipuis incipiendo auspicius cętera subsequantur.

---

³ Trecentę eqs.: cf. Plin. *Hist. nat.* 33,132; 34,27

⁴ 1 *Cor* 1,31

II. ROMAE

1.⁵

Ad eđem S. Sixti

.D. .M.

COLATINVS TAR. DVLCISSI-
MAE MEAE CONIVGI ET IN-
COMPARABILI LVCRETIAE.
PVDICICIAE DECORI ET MVLI-
ERVM GLORIAE. QVAE VIXIT
ANNIS. XXII. MENSIBVS. V. DIE-
BVS. XVI.

/3/ 1.1. D. M. Diis manibus, id est bonis; manum enim ueteres bonum dicebant.⁶ Dii manes autem dii inferi sunt, quibus monumenta consecrabant, unde integrum interdum legimus: Diis manibus sacrum. LVCRETIAE. Hanc Tarquinius Sextus⁷ stuprauit, Tarquini Superbi regis filius. Illa uocatis uiro Collatino et patre Tricipitino, reddita necis sibi inferendę causa, se ipsam interemit. Ipsi cum Bruto coniurantes regem cum filiis Roma expulerunt.

1.2. Lucretię mors pudicicię testimonium fuit: nequanquam enim adultero consensisse uidetur quę uiolata uiuere noluit.

2.⁸

Ad eđem S. Georgii

==>⁹ .M. ORATIVS CONSVL EX LEGE TEM-

---

⁵ A 72v/2; cf. CIL VI 13*

⁶ Cf. Per. 4,133,1-3

⁷ Pro Sextus Tarquinius

⁸ A 82v/1, ubi Romę ad S. Georgium; cf. CIL VI 1*a

⁹ Manicula (alia manu?)

PLVM IOVIS OPTIMI MAXIMI DEDI-
CAVIT. ANNO POST REGES EXACTOS.
A CONSVLIBVS POSTEA AD DICTA-
TORES. QVIA MAIVS IMPERIVM ERAT
SOLENNI CLAVI FIGENDI TRANS-
LATVM EST.

2.1. **(Consules)** Consules a consulendo dicti. Duo creabantur singulis annis. Summa totius imperii apud ipsos erat. Hi senatum per accensos et præcones cogebant, exercitus ductabant, numerum annorum signabant, his prouincię scribebantur ac, ne sibi regium ius uendicarent, cautum est ut ab eis prouocatio esset. /3v/ Coercere poterant et in uincula publica duci iubere.¹⁰ **(Dictator)** Summa deinde potestas ad dictatorem translata est. Dictator in summis reipublicę periculis creabatur. Summa illi potestate data non erat ab eo ius prouocandi. Lictores et uniuersa regum habebat insignia. Idem magister populi¹¹ cognominatus de patribus eligebatur, deinde primus de plebe dictator creatus est C. Marius Rutilus.^{12, 13} Semestris primo hic magistratus fuit, postea annuus. Dictator ex eo dicitur quod futuros magistratus dictare soleret.^{14, 15}

2.2. DEDICAVIT. Consecrauit. **(Clauis¹⁶ annalis)** SOLENNE CLAVI FIGENDI. Clauis¹⁷ annalis dicitur qui singulis annis figebatur in pariete templi ut numerum annorum clauis fixi indicarent, et id quidem in templo Mineruę, quod eius deę numerum putabant esse.¹⁸

---

¹⁰ Consules *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De consulibus', f. Aii v

¹¹ *In margine alia manu*: magistri populi

¹² *Pro* C. Marcius Rutilus

¹³ *In margine alia manu*: Marius primus de plebe dictator

¹⁴ *In margine alia manu*: quare dictatores uocati

¹⁵ Summa illi *eqs.*: cf. Per. 3,447,3-16; 10,2,4-9; cf. Pomp. Laet. 'De dictatore et de magistro equitum', f. Aii v ?

¹⁶ *Pro* Clauus

¹⁷ *Pro* Clauus

¹⁸ Cf. Per. 2,445,1-7

3.¹⁹

Statuę Bruti subscriptum

VTINAM VIVERES.

3.1. Hoc ideo Bruti statuę subscriptum fuisse aiunt²⁰ quia exacti sunt ab eo reges et nemo postea regis aut domini nomen sibi uendicauit præter paucos. Qui quoniam contempta senatus autoritate dominari coeperant, optauit qui hoc subscripsit Brutum ad uitam redire ut eorum dominatum compesceret, ex eo innuens tales non esse imperatores, sed tyrannos, qui senatum /4/ populumque Romanum sibi parere compellunt.

4.²¹

Statuę Cęsarıs subscriptum

BRVTVS QVIA PRIMVM RE-
GES EIECIT. CŌS. FACTVS EST
HIC QVIA COSS. EIECIT REX
POSTREMO FACTVS EST.

4.1. Et hoc cum superiore conuenit atque utrunque dictum apparet in inuidiam Iulii Cęsarıs, qui imperium per uim occupauerat et, cum consules ante hac annui crearentur, ille se consulem perpetuum dictatoremque ęternum dici uoluit. Postremo in senatu occisus periit, ab iis qui pro libertate stabant. (==>)²² Nihil enim iniuria partum esse potest diuturnum. Harum autem inscriptionum meminit Suetonius²³ in *Vita Cęsarıs*.²⁴

---

¹⁹ A 72/1, ubi Ad statuam Bruti; cf. CIL VI 1*m

²⁰ Bruti... aiunt ipse addidit in margine

²¹ A 71v/2, ubi Romę ad statuam Cęsarıs; Cos; cf. CIL VI 1*m

²² Manicula (alia manu?)

²³ Manicula alia manu

²⁴ Cf. Suet. Caes. 80,3

5.²⁵

In Capitolio sub statua Cęsarıs

ORBEM TERRARVM NOSTRIS
ARMIS NOSTRAQVE VIRTUTE
PERDOMITVM IN VNAM TAN-
DEM DEDVXIMVS MONARCHIAM.

5.1. Posset²⁶ aliquis non inepte respondere illi qui de sua uirtute ita gloriatus est: "Et te orbis terrarum in unam deduxit urnam." Minus quippe se iactaret superbus si uite finem sibi semper imminere cogitaret.

6.²⁷

/4v/ Ad S. Georgium

==> CLAVDIVS TIBERIVS DESCRIBENS PVGNATORES CIVES ROMANOS INVENIT SEPTIES²⁸ DECIES CENTENA MILIA NVNGENT. ET. XLI. NVP.

6.1. Adde istis eos qui peregrine conditionis erant et fortasse duplicabitur numerus. Ciues tantum recensuit, et eos quidem cęlibes. Sequitur enim ET XLI NVP., hoc est et quadraginta milia mille addito; NVP., id est nuptorum. Nupti autem dicebantur mariti. Nam in Plauto legimus: *Libet etiam Carinum quid agat obseruare, nouum nuptum.*²⁹ Ex his considerandum quanta Romani populi tunc potentia fuerit, cum ipsa per se ciuitas satis esset

---

²⁵ A 85/1; cf. CIL VI 8*

²⁶ Post Posset ipse huic delevit

²⁷ Cf. CIL VI 1*q

²⁸ Ipse ex SETIES correxit

²⁹ Nupti autem eqs.: cf. Per. 39,3,6-8 (Plaut. Cas. 859)

ad expediendos exercitus, intactis aliis circa se urbibus, siue extra se prouinciis quibus dominabatur.

6.2. **(Nota)** Sed omnis terrena magnitudo, quum ad summum peruenerit, ut retro cędat, necesse est. Ita Romanorum imperium, quum iam longe lateque diffusum alienis uiribus labefactari nequiuisset, suis ruere coepit. Continuo ciuilia exarserunt bella nullo externo hoste eos lacessere auso. Nequis igitur de uictoriarum /5/ multitudine gloriatur, urbs domitrix uictrixque omnium uinci non poterat nisi uicisset.

7.³⁰

Ad S. Petrum in pyramide

DIVO CAESARI DIVI. F. AVGVSTO.
.TI. CAESARI DIVI AVGVSTI. F. AV-
GVSTO SACRVM.

8.³¹

Ibidem

DIVO CAESARI DIVI IVLII. F. AV-
GVSTI CAESARIS DIVI. F. AVGVS-
TI SACRVM.

8.1. Hęc ita, ut mihi uidetur, integre sunt pronucianda: Diuo Cęsari, diui filio, Augusto; Tiberio, diui Augusti filio, Augusto sacrum. Augustus autem dictus est Octauianus a Iulio Cęsare adoptatus et Tiberius Cęsar fuit ab Octauio adoptatus. Vtrique igitur obeliscus iste dedicatus fuisse apparet. Altera inscriptio idem significare uidetur, quum et Iulii filium et Augusti filium nominet.

8.2. Hoc loco nostri temporis incusanda superbia est. **(Superbia principum huius temporis)** Quis enim nunc regum principumue et quorumcunque p̄sıdum se inscribi patitur

---

³⁰ A 81v/4; cf. CIL VI 882

³¹ A 81v/4; cf. CIL VI 882

absque additamento "serenissimi", "magnificentissimi", "sublimissimi" et his similibus, ut omnes cęlo se ęquari uelint dum nominentur? Horum uero uetustiorum tam breuis, /5v/ tam circumcisa inscriptio nihil tale habens patris tantum filiique nomen indicat, nullo superflue laudis fuco adumbrata, sed simplici narratione contenta. At modo si quis uel ecclesię uel urbis p̄sidentem affatus nomine proprio appellauerit, lęse maiestatis reus agetur. Vt hoc uites et effugas, dicendum tibi erit: "Reuerendissima dominatio tua", "Magnificentia tua excellentissima". Barbaro itaque, non Latino more loqui cogimur solo timore ne publico munere fungentis animum offendamus. Octavius et Tiberius orbis terre rectores erant, et tam breui titulo se satis insignitos iudicarunt; ex nostris uero hi etiam qui uni tantum uel minus quam uni prouincię p̄sunt³² indignari solent nisi cum omni glorię que excogitari potest ambitu se referri audierint. Nec pudet eos minus uirium habere et plus ostentationis. Quid tamen iuuat tales reprehendere qui quanuis amice monentem odio habent atque contemnunt, et nullis omnino nisi assentatoribus fauere consueuerunt?

8.3. Ad ea igitur que instituimus iter uertamus.

9.³³

Supra portam templi quod Pantheon dicitur

.M. AGRIPPA. L. F. COS. TERTI-
VM FECIT.

/6/ 9.1. Integre legendum sic: Marcus Agrippa, Lucii filius, consul tertium fecit. Tertium consul et tertio consul inter se differunt. Tertio locum innuit et duos ante factos consules significat, tertium ad tempus refertur et eundem bis ante consulem fuisse ostendit.³⁴

9.2. Templum autem cuius est ista inscriptio Pantheon est appellatum Gręco uocabulo, eo quod dedicatum esset omnibus diis p̄sagio quodam quod tandem aliquando sanctis omnibus qui pro Christi nomine passi sunt consecrandum foret. In eo quippe nunc martyrum omnium memoria solennis celebrisque habetur.

---

³² *Correxī ex presunt*

³³ *A 76v/2; cf. CIL VI 896*

³⁴ *Tertium consul eqs.: cf. Per. 48,22,9-10; 48,5,4-7*

10.³⁵

Prope Capitolium

C. IVLIVS CAESAR DEO SOLI
INVICTO ALTARE.

10.1. Vera de deo sensisse uideretur dum et solum et inuictum appellat et eidem altare ponendum curat, nisi ad plurimos pertinere putasset quod uni tribuit.

11.³⁶

Apud Capitolium

IMP. CAES. LVCIO SEPTIMIO. M.
FIL. SEVERO PIO PERTINACI. AVG.
P. P. PARTHICO ARABICO ET PARTHICO ADIABENICO. PONTIFICI
MAX. TRIB. POT. XI. IM. XI. COS.
III. PROCOS. ET IM. CAES. M. AV-
/6v/ RELIO. L. FIL. ANTONINO AVG.
PIO. FELICI. TRIB. POT. VI. COS.
PROCOS. P. P. OPTIMIS FORTIS-
SIMISQVE PRINCIPIBVS OB
REM PVB. RESTITVTAM IM-
PERIVMQVE POPVLI RO. PRO-
PAGATVM INSIGNIBVS VIRTU-
TIBVS DOMI FORISQVE. S. P. Q. R.

---

³⁵ A 76v/5, *ubi* Sub terra ad Capitolium; *cf.* CIL VI 3241*

³⁶ *Cf.* CIL VI 1033

11.1. Integrum sic: Imperatori Cęsari Lucio Septimio, Marci filio, Seuero Pertinaci Augusto, patri patrię, Parthico Arabico et Parthico Adiabenico, pontifici maximo, tribunicię potestatis undecimum, imperatori undecimum, consuli tertium, proconsuli, et imperatori Cęsari Marco Aurelio, Lucii filio, Antonino Augusto Pio Felici, tribunicię potestatis sextum, consuli, proconsuli, patri patrię, optimis fortissimisque principibus ob rem publicam restitutam imperiumque populi Romani propagatum insignibus uirtutibus eorum domi forisque senatus populusque Romanus.

<11.2> **(Seuerus, Antoninus)** De hoc Seuero Eusebius Cęsariensis in suo *Chronicon* libro ita tradit: *Seuerus prouincia Tripolitana oppido Lepti solus ex Affrica usque in presentem diem Romanis imperator fuit et in honorem Pertinacis, quem /7/ Iulianus occiderat, Pertinacem se cognominari iussit.*³⁷ *Parthos et Adiabennos superauit Arabesque interiores ita cecidit ut regionem eorum Romanam prouinciam fecerit, ob quę Parthicus, Arabicus et Adiabenicus cognominatus est.*³⁸ *Moritur Eburaci in Britannia.*³⁹ *Regnauit annos XVIII.*⁴⁰ **(M. Aurelius Caracalla)** Marcus autem Aurelius filius eius fuit eique successit in regno, cognominatus Caracalla. Sed ante hac Bassiano nomen fuit. Porro pater eius per quietem monitus fore ut Antonino successore moreretur, Marci Aurelii Antonini cognomen ferre dedit.⁴¹

11.3. Laudis amborum hoc epigramma extat, arcus⁴² in quo erectum stabat euersus iacet, (==>) magnum mortalibus documentum nequaquam tam caducę mercedis gratia uirtutem colendam, sed ęternę.

12.⁴³

Ad S. Laurentium

---

³⁷ Euseb. *Chron.* A. D. 196 [= 195]

³⁸ Euseb. *Chron.*, A. D. 201-202 [= 200], *ubi* Seuerus Parthos *pro* Parthos

³⁹ Euseb. *Chron.*, A. D. 213 [= 212], *ubi* Seuerus moritur *pro* Moritur

⁴⁰ Euseb. *Chron.*, lemm. ante A. D. 196 [= 195]

⁴¹ *Cf. SHA, Sev.* 10,4

⁴² *Supra arcus, quia haud legibile videbatur, alia manu arcus denuo scriptum*

⁴³ *A 76v/3; cf. CIL VI 1005*

DIVO ANTONINO ET DIVAE
FAVSTINAE. EX. S. C.

12.1. (S. C.) Ex senatus consulto: senatus consultum fiebat aut per discessionem, si consentiretur, aut, si res dubia esset, per singulorum sententiam. Hic Antoninus cognomento Pius appellatus est. Liberalem fuisse aiunt, ad commoda reipublicę /7v/ prouidum, boni et equi studiosum. Quidam externorum principum, quum armis inter se pro finibus decertarent, conuenisse feruntur eius iudicio stare, ratum habituri quicquid decreuisset. **(Faustina)** Anniam Faustinam duxit uxorem, quam tertio imperii sui anno defunctam consecrari passus est.⁴⁴ Senatus igitur, cum ipsi quoque consecrato arcus uel statuę honorem statuisset, dignam iudicauit quę glorię principi exhibiteę particeps fieret. Magna profecto optimi uiri felicitas mulierem habere thori pariter uirtutisque consortem. Fuit et alia Faustina, huius Faustineę filia, quam multa libidinis respersit infamia.⁴⁵

13.⁴⁶

Iuxta Capitolium

IMP. CAESARI VESPASIANO. AVG.
PONT. MAX. TR. POT. III.⁴⁷ IMP. II X.
P. P. COS. III. DES. IIII. S. C. QVOD VIAS
VRBIS NEGLIGENTIA SVPERIOR.
TEMPOR. CORRVP TAS IMPENSA
SVA RESTITVIT.

13.1. Integrum sic: Imperatori Cęsari Vespasiano Augusto, pontifici maximo, tribunicię potestatis tertium, imperatori octauum, patri patrię, consuli tertium, designato quartum,

---

⁴⁴ Cf. *SHA, Ant. Pius* 6,7

⁴⁵ Cf. *SHA, M. Ant.* 19,1-4; 24,5; 29,1

⁴⁶ A 76v/6; cf. *CIL VI* 931

⁴⁷ *Correx* ex III

senatus consulto quod uias urbis negligentia superiorum temporum corruptas impensa sua restituit.

/8/ 13.2. Quando hoc egerit, indicat dum ait "designatus quartum", id est in quarto eius consulatu. (**Vespasianus**) Hic apud Iudeam ab exercitu imperator salutatus bellum Tito filio commendans Romam proficiscitur.⁴⁸ Capitolium casu incensum orsus est edificare.⁴⁹ Colonias deduxit. Ventris profluuione in uilla propria in agro Reatino uita decessit anno etatis LXIX, quod fuit anno Domini LXXX.⁵⁰ Imperauit annos IX, dies XXII.⁵¹ Præsens autem epigramma docet statuam illi positam pro merito liberalitatis operi publico impensę.

13.3. Et nostra quidem etate multa per præfectos urbium construuntur ad ciuium commodum, sed qui id suo sumptu peragat, inuenitur nemo. Queris quare? Quia nullo eiusmodi remunerationis exemplo prouocantur.

14.⁵²

In quodam arcu

GALLIENO CLEMENTISSIMO PRIN-
CIPI. CVIVS INVICTA VIRTVS SOLA
PIETATE SVPERATA EST. AVRE-
LIVS VICTOR DEDICATISSIMVS
NVMINI MAIESTATI Q. EIVS.

14.1. (**Gallienus**)⁵³ Gallienus cum Valeriano præfuit Romanorum imperio annos XV. In omnem lasciuiam effusus erat. Mediolani interficitur. Quidam ergo Aurelius Victor arcum ei erexit, suam erga ipsum beniuolentiam testatus. Coepit autem ille imperare /8v/ anno humane salutis CCLVII.

---

⁴⁸ Cf. Euseb. *Chron.* A. D. 72 [= 71]

⁴⁹ Cf. Euseb. *Chron.* A. D. 76 [= 75]

⁵⁰ Colonias eqs.: cf. Euseb. *Chron.* A. D. 80

⁵¹ Cf. Euseb. *Chron.* lemm. ante A. D. 72 [= 71]

⁵² A 76v/4, ubi Romę in arcu; cf. *CIL* VI 1106

⁵³ *Correxi ex Gallenus*

15.⁵⁴

Ad S. Sebastianum

L. CORNELIVS SCIPIO OREITVS.
V. C. AVGV R TAVROBOLIVM SI-
VE CRIOBOLIVM FECIT. DIE. IIII.
KAL. MAR. TVSCO ET ANVLINO
.COSS.

15.1. Integrandum ita: Lucius Cornelius Scipio Oreitus, uir consularis,⁵⁵ augur, taurobolium siue criobolium fecit die quarto Kalendas Martias, Tusco et Anulino consulibus.

15.2. **(Consularis)** VIR consularis dicitur qui consul fuit. **(Augur)** Augur autem sacerdotalis dignitas erat, cuius officium fuit ex auium uolatu coniiicere futura. Taurobolium siue criobolium fecit: puto his uocabulis illud exprimi quod alii dixerunt taurilia. Ludi erant in honorem deorum inferorum facti, quos et boalia et bubetias dixerunt. Tarquino⁵⁶ enim Superbo rege in mulieres grauidas pestilentia grassata est. Putauerunt id accidisse quod taurinam per dies multos esitassent. Lege igitur lata ne amplius ea caro uenderetur, ludos diis inferis instituerunt ideoque ita appellati sunt quia, ut instituerentur, bouis caro fuit in causa.⁵⁷ Criobolium ergo quasi caro bouis dictum. Crios enim Græce Latine caro dicitur. Possumus et aliter intelligere, /9/ quod uidelicet ea sacra ab illo facta fuerint quæ Latinas ferias appellabant. **(Latine ferie)** Hæc in Albano monte fiebant et inde carnem petere a Romanis populo Latino ius erat. Illic enim primitus Latini cum Romanis foedus percusserant et ex eo annua sacra instituta.⁵⁸

---

⁵⁴ A 82v/2; cf. CIL VI 505

⁵⁵ Recte clarissimus

⁵⁶ Pro Tarquinio

⁵⁷ Taurobolium eqs.: cf. Per. 5,91

⁵⁸ Possumus eqs.: cf. Mai. 'Latinae feriae'

In quodam arcu

IMP. CAES. FL. CONSTANTINO
 P. F. AVG. S. P. Q. R.
 QVOD INSTINCTV DIVINITATIS
 ET MENTIS MAGNITVDINE CVM
 EXERCITV SVO TAM DE TYRAN-
 NO QVAM DE OMNI EIVS FACTIO-
 NE VNO TEMPORE IVSTIS REM
 .P. VLTVS EST ARMIS ARCVV TRI-
 VMPHIS INSIGNEM DICAVIT.

16.1. (**Constantinus**) Hoc quidem propterea quod Maxentium, Herculli Maximiani filium, a praetorianis militibus Augustum appellatum ad pontem Milium uicit atque interfecit anno imperii sui VI.⁶⁰ Deinde idem anno XXVI pacem dedit Christianis, idololicarum templa subuerti iussit.⁶¹ Extremo uite suae⁶² tempore ab Eusebio, Nicomediensi episcopo, baptizatus in Arrianum dogma declinauit.⁶³ Quum bellum pararet in Persas, iuxta Nicomediam in Acirone, uilla publica, moritur anno etatis suae LXVI /9v/ et anno salutis CCCXL.⁶⁴ Regnauit annos XXXI.⁶⁵ Tres eius liberi, Cæsares Augusti appellati, susceperunt imperium: Constantinus, Constantius et Constans.⁶⁶ Nihil illi baptisma Christi profuit si Arrianus et non Christianus decessit. Vtrum autem deposito errore obierit, incertum habeo, nisi quod a Lactantio, uiro eloquentissimo, tanquam Christianus commendatur.⁶⁷

---

⁵⁹ A 85/2, ubi Romę; cf. CIL VI 1139

⁶⁰ Cf. Euseb. Chron. A. D. 312 [= 310], A. D. 318 [= 316]

⁶¹ Cf. Euseb. Chron. A. D. 321 [= 316], A. D. 335

⁶² *Correxi ex suo*

⁶³ Cf. Hier. Chron. A. D. 340

⁶⁴ Cf. Hier. Chron. *ibid.*

⁶⁵ Cf. Euseb. Chron. lemm. ante A. D. 312 [= 310], ubi annis 30, mensibus 10

⁶⁶ Cf. Hier. Chron. A. D. 340, lemm. ante. A. D. 341

⁶⁷ Cf. Lact. Inst. 1,1,13-16; 7,27,11-17

16.2. Inscriptio ita legenda: Imperatori Cæsari Flauio Constantino, Pii⁶⁸ filio, Augusto senatus populusque Romanus. Cætera integra sunt et aperta.

16.3. Fuit autem hic Constantinus Constantini Pii et Helenę filius.^{69, 70}

17.⁷¹

Ad S. Paulum

BETITIO PEREPETVO ARZV-
TIO. V. C. CONSVLARI THVSCI-
AE ET VMB. OB SINGVLARIA
EIVS ERGA PROVINCIALES
BENEFICIA ET OB MODERA-
TIONEM PRO DOCUMENTO
ETIAM POSTERIS RELINQVEN-
DAM AETERNVM STATVAE
MONVMENTVM THVSCI ET
VMBRI PATRONO PRAESTAN-
TISSIMO CONLOCAVERVNT.

17.1. V. C. Hoc est uiro claro. Consulari Thuscię et Vmbrię: id est qui fuit consul Thuscię /10/ et Vmbrię.

17.2. (**Thuscia**) Thuscia autem Tyrenia et mare quo alluitur Tyrenum dictum. Thuscia a thure appellata, quia ea gens sacrificiis dedita erat, uel quia Gręci θυειν sacrificare dicunt.⁷²

(**Vmbria**) Thuscię Vmbria iungitur, loca iuxta Spoletum iugo Apenino exposita. Vmbria quod imbribus superfuerit dicta quando alia loca ei uicina imbrum inundatione cladem passa fuere. ομβροσι⁷³ autem imber dicitur.⁷⁴

---

⁶⁸ *Ipse ex Publii correxit*

⁶⁹ *Fuit... filius ipse addidit in margine*

⁷⁰ *Cf. Hier. Chron. A. D. 309*

⁷¹ *A 72/2; cf. CIL VI 1702 (= 31904)*

⁷² *Cf. Per. 6,181,4-7; 6,182,1-3*

⁷³ *Pro ὄμβρος*

17.3. Betitium: hunc uirum uirtutibus præstantem fuisse statuę honos a prouincialibus exhibitus satis declarat. Nec ipsi sua laude fraudandi qui erga optimum præsidem ingrati esse noluerunt.

18.⁷⁵

Trans Tyberim in ędibus cardinalis S. Marci

IN LVDIO CYPHI PONTIFICVM
VOTIS ANNANT DII ROMANAE
REI PVBLICAE ARCHANAQVE
MORBIS PRAESIDIA APOLLINIS
IVSSV. SVMA CVM VENERATI-
ONE EX HOC PALLADIS CYPHO
SACRAMENTA LIBARVNT. AN-
NANT QVORVM NVTV ROMA-
NO IMPERIO REGNA CAESSERE.

18.1. Cyphus genus poculi est, quo in sacrificiis utebantur; idem scyphus dicitur.⁷⁶ Ludium /10v/ istrionem dixerunt. Valerius Maximus libro II: *Venerabilibus*, inquit, *erga*⁷⁷ *deos obsequiis iuuentus rudi atque incomposito motu corporum iocabunda gestus adiecit eaque res ludium ex Etruria accersendi causam præbuit. Cuius decora pernicitas uetusto ex more Curetum Lydorumque, a quibus Hethrusci originem traxerunt, nouitate grata Romanorum oculos permulsit. Et quia ludius apud eos istrionem appellabatur, scenico nomen istrionis inditum est.*⁷⁸ In ludio ergo cyphi hic dicitur quasi in quadam istrionica gesticulatione ac ludo. Ludium Liuius ludionem nuncupat: *Acciti*, inquit, *ex Hetruria ludiones qui ad*

---

⁷⁴ Cf. Tort. 'Vmbria'

⁷⁵ A 72/3, ubi Trans Tyberim apud cardinalem S. Marci; cf. CIL VI 7*a

⁷⁶ Cf. Mai. 'Cyphus'

⁷⁷ Addidi

⁷⁸ Val. Max. 2,4,4, ubi uerbis pro obsequiis; Tusci pro Hethrusci; ister pro istrionem; histrionis pro istrionis

*tibicinis modum saltabant. Idem ait: Et quia ister Thusco uerbo ludio uocabatur, huiusmodi*⁷⁹
artifices istriones uocati. Marcianus mulierem etiam ludiam dixit: Ludiam quandam, inquit,
*Gaditanam saltantem uidimus semicinctam.*⁸⁰ Palladis autem cyphus dicitur quia Palladi sacer.

18.2. Annuant quorum nutu Romano imperio regna cessere: hinc saltem discant
Christiani principes regni successum ad Deum referre, non suę attribuere uirtuti.

19.⁸¹

In Ara cęli

/11/ LOCVS SACER IVSSV. Q. BRATONI
TELEPHORI. FECIT QVINTVS BRA-
TONIVS ONESIVS PATRONO PIO.
VIXIT ANNOS. LXXX. INTEGER
INTEGROS.

19.1. Lectio facilis, sed rarissimum profecto exemplum ut quis octogenarius senex tam
prospera ualitudine utatur et integer dici queat, hoc est sanus et mente et corpore. Ex quibus si
alterum est eligendum, optemus animo potius quam membris ualere. Corpus enim cum brutis
commune habemus, animi autem sapientia hominis propria est.

20.⁸²

Ad S. Sebastianum

RVBRIA. SP. FI. DONATA ET. C.
IVL. CONIVGES DVLCISSIMI HIC
SVNT. BENE VALEAS QVI LEGIS.

---

⁷⁹ *Correxi ex hiusmodi*

⁸⁰ In ludio *eqs.*: cf. Per. 20,24,6-10 (Liv. 7,2,4; 7,2,6; Marcianus ? [*non Capella*]; ex Mart. 5,78,25-27; 6,71,1-2 ?)

⁸¹ A 72/4; cf. CIL VI 13534

⁸² A 82v/3; cf. CIL VI 25537

20.1. Integrum sic: Rubria, Spurii filia, Donata et Caius Iulius c. d. h. s. Bene ualeas qui legis.

20.2. Sed illum ego dixerim bene ualere qui talia legendo se etiam mortalem esse meminit et aduentantem uite diem extremum paratus expectat.

21.⁸³

Ad S. Mariam maiorem

C. NVMITORI CALISTRATO HO-
MINI OPTIMO DOCTISSIMOQVE
/11v/ ET VIRO RARISSIMO.

21.1. Magna uiri laus. Qui tamen hic fuerit, ad nostram memoriam non peruenit. Si tamen talis extitit, melius cum illo est actum quod celum petierit quam quod nomen eius saxo incisum legatur adhuc.

22.⁸⁴

Iuxta uiam silicum

OVIDIANVS POETA HIC
QVIESCIT.

22.1. Non puto hunc esse Ouidium Nasonem. Ille enim in exilio diem obiit et iuxta oppidum Thomos fuit sepultus.

---

⁸³ Cf. *CIL* X 3859

⁸⁴ Cf. *CIL* X 6271

23.⁸⁵

Trans Tyberim ad S. Benedictum

IOVI. O. M. CLOLICILENO.⁸⁶ C.
FRONTINIUS NICRINVS LV-
CIVS POSVIT ARMA.

23.1. Mos enim erat ut emeriti militiam et a labore soluti in templo Iouis offerrent arma, et hi quidem post septuagesimum ætatis annum non cogebantur militare.

24.⁸⁷

Extra urbem in quodam sacello

HEVS VIATOR MIRACVLVM.
HIC VIR ET VXOR NON LITI-
GANT. QVI SVMVS NON DICO.
AT IPSA DICAM. HIC BEBIVS
EBRIVS ME BEBRIAM NVNCVPAT.
/12/ NON DICO AMPLIUS. HEI VXOR
ETIAM MORTVA LITIGAS.

24.1. Lingulacas igitur et garrulas ducere uxores caute, uiri, huius exemplo, quam ne mors quidem coercere potuit ne litiget, ne saltem mortua mortui mariti ossa inquietet. Et si tibi iam talis contigit, quid ages? Minus loquacem nulla ratione potes efficere: si linguam exemeris, manibus pedibusque loquetur. Vnicum tibi restat remedium: precare Deum ut surdus fias. Nam si etiam quoquam locorum fugeris, insequi te illa non desistet, et quocunque te reuerteris, post te tonabit furibunda, contra minas audacior, contra uerba clamosior.

---

⁸⁵ A 82v/5; cf. CIL VI 418

⁸⁶ Pro DOLICHENO

⁸⁷ A 72v/1 ? , ubi Extra urbem; cf. CIL VI 20*

25.⁸⁸

Ad S. Andream

T. FLAVIVS VITALIS FEC. SIBI
POSTERISQ. SVIS. LIB. LIBER-
TABVSQ. QVORVM NOMINA. H. S.
POSTERISQ. EORVM. MERCVRI-
ALI. HILARO. CINNAMO. SATVR-
NINO. CRESCENTI. SER. RES-
TITVTAE. FORTVNATAE. FES-
TAE. CETONIDI. ANTILIAE.

25.1. T. Titus. FEC. Fecit. LIB. Libertis. H. S. Hic sunt.

25.2. Quisquis anguste se ha/12v/bitare queritur, cogitet quam paruus locus quam multam excipiat familiam.

26.⁸⁹

In edibus Bragadenorum

.L. HERENIVS AESOPVS CARVS
AMICIS.

26.1. Haudquaquam esset carus amicis nisi et ipse amicos dilexisset. Paucos autem inuenies qui et uere amant et uere amantur. Magna ubique copia simulatorum atque dissimulatorum est.

27.⁹⁰

Quodam in loco Romę

---

⁸⁸ A 72v/4 , *ubi* posteriq. eorum; *cf.* CIL VI 18250

⁸⁹ A 71v/6; , *ubi* Romę domi Bragadenorum; *cf.* CIL V 2234

⁹⁰ A 71v/7, *ubi* Romę; *cf.* CIL III 129*

==> MITRIVS PIVS DIVES IAM HEBES
DECREPITVS ET MENDICVS. LV-
CE CARENS. A DVOBVS LIB. ET
DVABVS LIB. EXPVLSVS SITI PERII.
EGOMET MIHI SACRVM CONSTI-
TVI. IN HOC VT REQVIESCANT NO-
LO. SODALEM NEGO. PRIVO POSTE-
ROS. OMNES ME LEGITOTE.

27.1. Integrum erit: a duobus libertis et duabus libertabus.

27.2. **(Liberti)** Liberti et libertę sunt qui, quum essent serui, facti sunt liberi. Quorum ingratitude Mitrius offensus cauit nequis eorum in suo poneretur sepulchro neque quisquam alius.

27.3. Mirum est tamen quomodo se siti perisse dicat, quum potius fame pereant inopes. Nam et aqua /13/ sitim sedat, quę omnibus est communis. Et quum ita sit, non ne qui de siti queritur ostendit sitire se malle quam aquam bibere? Quod quidem facit ut rear legendum esse: "situ operii", non "siti", id est illuie⁹¹ et squallore, ad egestatem redactus ab iis quibus benefecerat.

28.⁹²

Ad S. Paulum

DIS MANIBVS SACRVM.
SECVNDVS ¶ IXIT. MEN. IX. DIES
XXVI. PETRONIA NOE SOROR EIVS
¶ IXIT ANNVM. MENS. III DIES. XII.
HIC SEPVLTI SVNT.

---

⁹¹ *Correxi ex illuie*

⁹² *A 71v/8; cf. CIL VI 26067*

28.1. Facilis est lectio. ∟ IXIT. Pro eo quod est: uixit. Gamma enim littera Græca talis est: Γ, ex qua duplici constat F Latinum; ob hoc dictum est digamma. Digamma ergo inuerso aliquandiu usi sunt pro "u" consona, atque ita hoc loco reperitur scriptum.

29.⁹³

Ad S. Paulum⁹⁴

Semicapri quicumque subis sacraria Fauni,
Haec lege Romana uerba notata manu.
Hersalus hic iaceo, mecum Merralla quiescit,
Quę soror et genitrix, quę mihi sponsa fuit.
Vera negas frontemque trahis uel enigmata Sphingos
Credis? Sunt Pythio uera magis tripode.
Me pater e nata gignit, mihi iungitur illa:
Sic soror et coniux, sic fuit illa parens.

/13v/ 29.1. **(Faunus)** Faunus agrestis deus erat. **(Pythius)** Pythius Apollo est dictus a Pythone serpente, quem interfecit. A Gręcis dicitur Phythius et Python.⁹⁵ **(Sphinx)** Sphingos genitiuus Gręcus. Sphinx monstrosum animal fuisse poetę fabulantur, faciem habens uirginis, pennas auis, pedes leonis. De hac Sphinge ita est traditum. Laius, Thebarum rex, Apollinis responsum accepit ab eo se periturum quo Iocasta uxor grauida erat. Id uitare uolens puerum natum tradit pastori in siluis necandum. Pastor per pedes in arbore suspensum dimittit. Inuentum puerum sibique allatum Polybius, Corinthiorum rex, pro suo nutriuit et a tumore pedum, per quos pependerit, Oedipodem uocauit. **(Oedipus)** Oedipus autem grandior factus Laium, nesciens suum esse genitorem, interimit. **(Sphingis enigma)** Deinde Iocasta iubente Sphinx proposuit enigma quod qui soluet, Iocastam cum regno acciperet uxorem, qui autem se soluturum offerret et nesciret, capite mulctaretur. Ab eis itaque qui Iocastę nuptias petebant querebatur quodnam esset animal quadrupes, bipes et tripes. Oedipus hominem esse dixit, qui infans manibus pedibusque obrepat, adultus pedibus tantum incedat, senior titubantem

---

⁹³ Cf. *CIL* VI 24*

⁹⁴ *In fine versus praecedentis scriptum*

⁹⁵ Pythius eqs.: cf. Tort. 'Pythius'

gressum /14/ firmet scipione. Soluta enygmate Oedipus Iocastam matrem inscius capit uxorem et Thebarum regnum. Putabatur enim Polybii, Corinthiorum regis, esse filius.⁹⁶

29.2. Ideo hic dicitur: "Credis hoc quod refero esse enygmata Sphingos? Non est enygma, sed ueritas." Et postremis duobus uersiculis explicat quomodo uerum sit.

30.⁹⁷

Ad S. Onophrium

L. VOLVSIO VRBANO NOMEN-
CLATORI CENSORIO.

30.1. (**Nomenclator**) Nomenclator censorius is est qui censoris iussu nominatim citat reos, a nomine calando, hoc est uocando, dictus. (**Viator**) Qui uero in senatum ex agris patres euocabant, a uia uiatores dicti.

31.⁹⁸

Ad S. Mariam maiorem

MEMORIAE. M. NONI PLACIDI.
VIX. ANN. XXV. ET. M. VI. D. XII.
AB ANNO AETATIS SVAE OCVLIS
PATENTIBVS VIDIT NIHIL.

31.1. Integrum sic: Memorię Marci Nonii Placidi. Vixit annos XXV, menses sex, dies XII. Ab anno etatis suę oculis patentibus uidit nihil.

31.2. Miserum est amittere oculorum uisum, sed multo miserius uisum mentis. Si cęcus es, amisisti quod et brutis est datum, sed si turpiter uiuis, quę hominis propria est, amisisti sapientiam. /14v/ Cęci uite probe oculos habent, quibus Deum uident, oculati autem in

---

⁹⁶ Sphinx monstruosum *eqs.*: *cf.* Per. 28,42,1 - 28,44,10

⁹⁷ A 71v/3, *ubi* Romę ad S. Onofrium; *cf.* CIL VI 1968

⁹⁸ A 71v/9; *cf.* CIL VI 23033

uitiorum tenebris uersantes Deum uidere non poterunt. De his enim in psalmis dicitur: *Oculos habent et non uidebunt*,⁹⁹ de illis uero in euangelio Saluator ait: *Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum uidebunt*.¹⁰⁰

32.¹⁰¹

In domo prętoria

LOGIVS PATROCLVS SECVTVS
PIETATEM. COL. CENT. HORTOS
CVM AEDIFICIO HVIC SEPVL.
IUNCTO VIVOS DONAVIT. VT
EX REDITV EOR. LARGIVS
ROSAE ET ESCAE PATRONO
SVO ET QVANDOQVE SIBI PO-
NERENTVR.

32.1. COL. CENT. Collegio centurionum. SEPVL. Sepulture. EOR. Eorum.

32.2. Diem natalem celebrabant antiqui et diem obitus. In huius ergo diei commemoratione floribus spargebant sepulchrum et¹⁰² epule parabantur ab eo collegio cui defunctus legauerat impensas.

32.3. Sed quid, queso, proderat defuncto uel rosarum odor uel epularum gustus? Totum hoc non mortuorum, sed uiuorum erat. Satis est autem mortuis nostris si cum odore uirtutum /15/ decesserint: hoc solo delectatur ille qui mortalibus largitur immortalitatem.

33.¹⁰³

Ad S. Mariam in monticellis

---

⁹⁹ *Ps* 113,13; 134,16

¹⁰⁰ *Mt* 5,8

¹⁰¹ *A* 71v/5; *cf.* *CIL* V 2176

¹⁰² *Ipse* epulabantur *post* et *delevit*

¹⁰³ *A* 85v/1; *cf.* *CIL* VI 14*

VIRGINIVS FILIAE MEAE KARIS-
SIMAE VIRGINIAE NIMIAM OB
PIETATEM PROPRIIS MEIS MA-
NIBVS INTEREMPTAE. PROH¹⁰⁴
DOLOR. QVANTVM FVIT CARIS-
SIMA IN ANNO. XVI. IVVENTVTIS
EIVS. $\overline{\text{MS}}$. V. D. III.

33.1. Patet lectio. Hac de re autem scriptores ita tradunt: **(Apius Claudius)** *Apius Claudius decemuir Virginiam, Virginii centurionis filiam, in Algido monte militantis adamavit. (VIRGINIA) Quam quum corrumpere non posset, clientem subornavit qui eam in seruitutem deposceret, sic facile uicturus, quum ipse esset accusator et iudex. Pater re cognita, quum ipso die iudicii superuenisset et filiam iam addictam uideret, ultimo colloquio eius impetrato, quum eam in secretum abduxisset, occidit et corpus eius humero gerens ad exercitum profugit et milites ad uindicandum facinus accendit. Qui creatis decem tribunis Auentinum occupauerunt, decemuiros abdicare se magistratu preceperunt eosque omnes aut morte /15v/ aut exilio punierunt. Apius Claudius in carcere necatus est.*¹⁰⁵

33.2. **(VIRGINIVS)** O magni animi uirum Virinium! Filiam sibi charissimam suis ipse manibus necare maluit quam uiuam relinquere nequissimo iudici stuprandam. O pulchram populi Romani in scelestissimum hominem uindictam! Nec Virginia ipsa potuit honestius mori, nec Claudii flagitium iustius puniri.

33.3. **(X uiri)** Decemuiri autem anno ab urbe condita CCCVIII creati sunt et tertio anno depositi ob istud Apii Claudii scelus.¹⁰⁶ Datum erat eis ius summum, a quibus prouocatio non erat, datum etiam ut leges corrigerent et interpretarentur. Per eos leges duodecim tabularum late, Hermodoro Ephesio autore in Italia¹⁰⁷ exulante, ut quidam aiunt.¹⁰⁸

---

¹⁰⁴ *Correxi ex PRHO*

¹⁰⁵ *Vir. ill. 21,2-3, ubi desunt decemuir et monte; seruitium pro seruitutem; facile pro sic facile; et accusator pro accusator; eius colloquio pro colloquio eius; eam...occidit pro quum eam... et occidit; humeris pro humero; occuparunt pro occupauerunt; coegerunt pro preceperunt*

¹⁰⁶ *Cf. Pomp. Laet. 'De decemuiris', f. [Aiv]*

¹⁰⁷ *Correxi ex Italiam*

¹⁰⁸ *Datum erat eqs.: cf. Pomp. Laet. 'De decemuiris', ff. [Aiv] – [Aiv v]*

Loco quodam Romę in foro Traiani

CLAVDI CLAVDIANI. V. C.

CLAVDIO CLAVDIANO. V. C.
 TRIBVNO ET NOTARIO. INTER
 CAETERAS VIGENTES ARTES
 PRAE. GLORIOSISSIMO POETA-
 RVM. LICET AD MEMORIAM
 SEMPITERNAM CARMINA AB
 EODEM SCRIPTA SVFFICIENT

/16/ AD TAMEN TESTIMONII GRATIA
 OB IVDICII SVI FIDEM. DD. NN.
 ARCADIVS ET HONORIVS FELI-
 CISSIMI AC DOCTISSIMI IMPE-
 RATORES SENATV PETENTE
 STATVAM IN FORO DIVI TRA-
 IANI ERIGI CONLOCARIQVE
 IVSSERVNT.

EIN ENI BIPΓIAIOIO NOON
 KAI MOVCAN OMHPOY
 KΛAVΔIANON PΩMH KAI
 BACIAHC EΘECA

34.1. V. C. Viro claro uel uiro consulari. PRAE. Pręsidi. DD. NN. Domini nostri. Duplicata enim littera pluralem numerum designat. Gręca uero subscriptio Vergilio et Homero eum comparat.

---

¹⁰⁹ Cf. *CIL* VI 1710

34.2. (**Claudianus poeta**) Claudianus enim quam excellens in poetica fuerit, opera eius testantur, quum priorum poetarum operibus conferenda, tum posteriorum præferenda. Non immerito igitur statuam eius nomini dedicarunt Arcadius et Honorius imperatores.

34.3. Quod si nostri temporis principes imitari uellent, eruditos uiros digno honore prosequendo, haberent fortasse qui præclare gesta eorum posteritati commendarent. Quæ quamuis modo clara habeantur, in dies paulatim /16v/ obscurari necesse est, quia idoneis scriptoribus carent. Nemo autem lubenti animo eius laudi suum impendit laborem a quo nullo prouocatur beneficio. Recte itaque Martialis ad Flaccum inquit:

*Sint Mecenates, non derunt, Flacce, Marones,
Et tibi Vergilium uel tua rura dabunt.*¹¹⁰

35.¹¹¹

In ponte lapideo

Quam bene curuati directa est semita pontis
Atque interruptum continuatur iter!
Calcamus rapidas subiecti gurgitis undas
Et libet iratæ cernere murmur aque.
Ite igitur faciles per gaudia uestra, Quirites,
Et Narsim resonans plausus ubique canat:
Qui potuit rigidas Gothorum subdere gentes,
Hic docuit durum flumina ferre iugum.

35.1. (**Narses**) Iste Narses heunucus (ut Eusebius¹¹² refert) a Iustiniano cum exercitu in Italiam missus Thotilam primum ac demum Theiam, Gothorum reges, superat atque interimit, et omnes Gothos Italia pellit eamque possedit annis XVII.¹¹³ Bucillinum, Gallorum ducem,

---

¹¹⁰ Mart. 8,55,5-6

¹¹¹ Cf. *CIL* VI 1199b

¹¹² Recte Matthæus Palmerius

¹¹³ Cf. *Palm. Chron.* A. Sal. 554, 555, 556

per Italiam infesto uagantem exercitu non longe a Tarento superat.¹¹⁴ A Sophia, Iustini uxore, ad pensa per iniuriam reuocatus ingraterque ab administratione Italię a Iustino re/17/motus Longobardos e Pannoniis prouocauit.¹¹⁵ Et illi ingenti multitudine cum filiis et uxoribus et aliis barbaris nationibus sub Albuino, eorum rege, Italiam per Sirmium ingressi eam possederunt annis CCXL.¹¹⁶

35.2. Hic igitur Narses uictis in Italia Gothis de manubiis pontem hunc edificauit ante quam in suspicionem uenisset Iustiniano.

36.¹¹⁷

Ad S. Petrum in uincula

.EX AVTORITATE

==> TVRCI APRONIANI. V. C. PRAE-
FECTI VRBIS. RATIO DOCVIT
VTILITATE SVADENTE CONSV-
ETVDINE MICANDI SVBMOTA
SVB EXAGIO POTIVS PECORA
VENDERE QVAM DIGITIS CON-
LVIDENTIBVS TRADERE. VT AD-
PENSO PECORE CAPITE ET PE-
DIBVS ET SEVO LACTANTE¹¹⁸ ET
SVBGVLARI LANIO CAEDENTI-
BVS RELIQVA CARO CVM PELLE
ET INTERANEIS PROFICIAT VEN-
DITORI SVB CONSPECTV PVBLI-
CO FIDE PONDERIS COMPROBA-
TA. VT QVANTVM CARO OCCISI

---

¹¹⁴ Cf. Palm. Chron. A. Sal. 563

¹¹⁵ Cf. Palm. Chron. A. Sal. 569

¹¹⁶ Cf. Palm. Chron. A. Sal. 572, ubi annis 204.

¹¹⁷ A 85/3-85v, ubi micandis pro MICANDI, ut qua tum pro VT QVANTVM; cf. CIL VI 1770

¹¹⁸ Ipse ex LACTENTE correxit

PECORIS ADPENDAT ET EMPTOR
/17v/ NORIT ET VENDITOR COMMO-
DIS OMNIBVS ET PRAEDA DAM-
NATA QVAM TRIBVNVS OFFICI-
VM CANCELLARIVS ET SCRIBA
DE PECVARIIS CAPERE CONSV-
EVERANT. QVAE FORMA INTER-
DICTI ET DISPOSITIONIS SVB
GLADII PERICVLO PERPETVO
CVSTODIENDA MANDATVR.

36.1. V. C., id est uiri consularis.

36.2. (**Præfectus urbis**) PRAEFECTI VRBIS. Præfecti urbis officium erat crimina omnium in urbe cognoscere et quum Cæsares urbe abessent, eorum uicem gerere, de omnibus denique rebus ad urbem pertinentibus censere.¹¹⁹ Hic igitur præfectus laniorum fraudem in carniū uenditione corrigens interdixit ne trutina in ponderando uterentur, in qua digitorum supposicione decipiebant emptorem,¹²⁰ sed sub exagio uendi pecora iussit. Exagium puto libram dici, a qua geminæ lances dependent atque exagitantur. Decernit etiam quæ¹²¹ pars lanio cedere debeat. Submouet prædam de pecuariis, id est de armentis, exigi solitam a tribuno, cancellario et scriba. Atque ita Apronianus communi ciuium utilitati consuluit, nemini priuatim /18/ indulgens, sed omnium nequitiam coercens.

36.3. Quotus nunc quisque est qui non tantummodo lucrum suum quærat et commune damnum clausis oculis obturataque pertranseat aure? Ita fit ut magistratus, qui ad eorum commodum quibus præsumt instituti sunt, ad solum sui quæstum conuertantur.

36.4. Sed ne quædam hic dicta sine enarratione pertranseant, hoc quod¹²² dicitur micandi consuetudine submota per id declaratur quod sequitur: digitis colludentibus. (**Micare**) Micare enim per uices et sine ordine mouere est, ut illud Vergilii: *Micat auribus et tremat artus*. Micare etiam digitis sortiri dicitur. Varro: *Micandum erit cum Græco utrum ego illius*

---

¹¹⁹ Præfecti urbis *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De praefecto urbis', f. A v

¹²⁰ Ante emptorem ipse verbum delevit

¹²¹ Suprascriptum

¹²² Suprascriptum

*numerum an ille meum sequatur. Cicero: Dignus est qui cum in tenebris mices.*¹²³ Seuo lactante,¹²⁴ hoc est in pecude seuum, quod in aliis adeps. Seuo autem lactante,¹²⁵ id est eo quod circa lactes est. Lactes sunt per quas labitur cibus. Quę in cornigeris et in homine lactes sunt, heę¹²⁶ in aliis dicuntur ilia.¹²⁷ Subgulari: subgular pars colli est quę gulę subiacet. A pecuariis: pecuaria sunt armenta, pecuarii armentarii.¹²⁸

36.5. Heę sunt, Dominice charissime, quę Romę incisis in marmore litteris adhuc extare memorantur. Ante autem quam ad aliorum /18v/ locorum exponendas inscriptiones ueniam, his adnectam militis cuiusdam testamentum in charta papyracea descriptum et nescio ubi inuentum. Cuius ego exemplum ab Italo quodam monaco nuper accepi et uetusta uerborum structura delectatus protinus exscripsi. Quod quidem tale est:

37.¹²⁹

D. O. M.

(==>)¹³⁰ Klis Sext. L. Manlio et Q. Torquato con. Sempronius Tucidanus testament. iur. mili. quod ipse facio. LL. abesto. Ob Penum Italia pulsum fund. Baleares senat. P. Q. R. D. D. Aurelius Tucidanus tacitam pecu. Si uia lat. OSS. meis re. monument. suo sumptu aedificauerit habeto. Hermeti lib. Aug. uind. ma. aur. C. X. D. Da. sunt. Litię Agresti uxor. beneme. mundum mulieb. quę ue. e. ca. Pa. D. L. Caius Tucidanus quod pupillam iussu meo cu. ge. contra decre. ampliss. ord. uxo. D.¹³¹ ex. esto. Dodrant. Lucio Celso testament. quod Aepheso scripseram adi. Pamphilo uicario Pec. It. Instrument. rusti. quod. Epiro parauer. uehere. D.

---

¹²³ Micare enim eqs.: cf. Per. 1,163,3-9 (Verg. *Georg.* 3,84; Varro *Sat. fragm.* 396; Cic. *Off.* 3,77)

¹²⁴ *Correxi ex lactente*

¹²⁵ *Correxi ex lactente*

¹²⁶ *Correxi ex heę*

¹²⁷ Lactes sunt eqs.: cf. Per. 2,773,12-14

¹²⁸ Cf. Per. 21,30,15-16

¹²⁹ A 74/2 ? , ubi Sex. pro Sext.; Cons. pro con.; mil. pro mili.; decreta pro decre.; quę pro quę; cf. *CIL* II 370*

¹³⁰ *Manicula (alia manu?)*

¹³¹ *Ante D. ipse do delevit*

D. sunt. Filiis si nepo. mihi non fecerint Marcellus /19/ Tucidanus ex dam. sunt. cohi. here.

D. quae leg. o. esto.

37.1. Integrum sic:

Deo optimo maximo.

Kalendis Sextilibus. Lucio Manlio et Quinto Torquato consulibus. Sempronius Tucidanus testamentum iure militari, quod ipse facio, legibus abesto. Ob Penum Italia pulsum fundos Baleares senatus populi que Romani dono¹³² datos Aurelius Tucidanus tacitam pecuniam, si uia Latina ossibus meis reponendis monumentum suo sumptu aedificauerit, habeto. Hermeti, liberto Augusti uindicia manumisso, aureos centum decem dono data sunt. Litię Agresti, uxori benemerite, mundum muliebrem que eius causa parauit do lego. Caius Tucidanus, quod pupillam iussu meo curam gerens contra decreta amplissimi ordinis uxorem duxit, exheres esto. Dodrantem Lucio Celso testamento quod Epheso scripseram adimo. Pamphilo uicario pecus, item instrumentum rusticum quod Epiro paraueram uehere dono data sunt. Filiis, si nepotes mihi non fecerint, Marcellus Tucidanus, ex damnato sumptus cohitu, heres designatur.

Quae lego omnium esto.

/19v/ 37.2. Klis Sextilibus: die prima Augusti, qui et Sextilis dicitur. Consulibus: per consules tempora designabantur. Testament. iur. mili.: militibus liberam testamenti factionem primus quidem diuus Iulius Cęsar concessit, ut, quoquo modo testati fuissent, rata esset eorum uoluntas.¹³³ Alioqui testamentum non iure factum dicebatur, ubi solennia iuris deerant.¹³⁴ Fundos Baleares: Baleares insule sunt in mari Hispanico, quod ab eis Balearicum denominatur. Hi fundi olim maioribus suis dati fuerunt, quando Hannibal, Carthaginensium dux, ab Italia fuit expulsus. Hos ergo fundos legat Aurelio Tucidano et simul tacitam pecuniam. Tacitam pecuniam intelligo uel quam ei tacite sine teste crediderat, uel quam ipse in numerato habebat, non in nominibus, ut tacita sit quasi non scripta nec in tabulis relata. Via Latina: qua in Latium itur. Porta etiam Latina dicitur que ad uiam hanc spectat. Latium uero ea pars Italię est que inter Alpes patet et Apeninum, Romaque ipsa cum finibus suis Latii pars est. **(Libertus. Ingenuus)** Liberto Aug. uindicia manumisso: inter libertum et ingenuum hoc

---

¹³² *Suprascriptum*

¹³³ Cf. Maph. Veg. 'Militibus liberam' (cf. *Dig.* 29,1,1)

¹³⁴ Cf. Maph. Veg. 'Testamentum aut' (cf. *Dig.* 28,3,1)

differt quod libertus is est qui seruitute liberatus est, ingenuus /20/ qui liber natus est. Vindicia manumissus: id est manus correptione liberatus. Mos enim erat ut dominus tenens manu seruum diceret: "Hunc hominem liberum esse uolo" statimque de manu emitteret,¹³⁵ atque ita seruus uindicabatur in libertatem dicebaturque uindicia manumissus. Vindiciarum etiam actio erat quando inter se litigantes parum terrę de qua litigabant ad prętorem deferrent et eius possessionem sibi quisque uindicare niteretur. Quod etiam manus correptio dicitur et uindicatio et ex iure manu consertum.¹³⁶ Mundum muliebrem: ornatum mulieris, quo illa mundior, id est ornator, in publicum procedat.¹³⁷ Contra decreta amplissimi ordinis: id est tribunitię potestatis. Lege enim tutelari cautum erat nequis tutor per simulationem pupillum fraudaret.¹³⁸ Hic autem pupillam, cuius curam gerebat, inconsulto illo a quo tutor appositus fuerat per dolum sibi copulauerat. Dodrantem: reuocat quod olim fuerat testatus. Hoc ut plenius intelligas, totum bonorum corpus as dicitur. As in XII uncias diuidebatur. Vncia duodecima pars assis erat, sextans pars sexta est assis, id est duę uncię, quadrans pars quarta, id est tres uncię, /20v/ triens tertia pars, id est uncię quattuor, quincunx quinque uncię sunt, semis dimidium assis, id est sex uncię, septunx septem uncię, bes octo, dodrans nouem, dextans decem, deunx undecim, as duodecim, id est tota summa.¹³⁹ Dodrantem ergo, hoc est ex duodecim partibus bonorum nouem, Lucio Celso quas ante legauerat, nunc adimit. Lege autem Falcidia, a Falcidio lata, cauetur ne plus dodrante legare liceret, propterea quod multi hęreditatem adire recusabant.¹⁴⁰ Instrumentum rusticum: aratra, ligones, sarculos, falces putatorias, bidentes et alia ad rus excolendum parata. Postremo filiis, si absque liberis decesserint, substituit heredem Marcellum Tucidanum.

37.3. Vide quam paucis uerbis ista omnia comprehensa sunt, quę nostri temporis tabellionibus si scribere contigisset, uix mille uersuum ambagibus meandrisque absoluissent, neque id quidem Latine dictionis structura, sed inepta prorsus atque uulgari, ut dolendum sit nostros a ueteribus tantum degenerasse, tantum, inquam, et uerborum corrupisse usum et consuetudinem dictandi deprauasse. Quum enim doctissimus quisque ad conscribendas

---

¹³⁵ Cf. Per. 4,136,7-19 ?

¹³⁶ Cf. Per. 4,137,4-10 ?

¹³⁷ Cf. Mai. 'Mundus muliebris' ?

¹³⁸ Cf. Pomp. Laet. 'De legibus libellus', f. [Bvi v]

¹³⁹ Hoc ut plenius eqs.: cf. Per. 1,280; cf. Font.

¹⁴⁰ Cf. Pomp. Laet. 'De legibus libellus', f. [Bvi]

forenses actiones publicosque codicillos /21/ eligi deberet, scholastici ipsi, uix elementis grammaticalibus imbuti, quo impudentius quęstus gratia se se ingerunt, eo facilius cooptantur.

37.4. Hęc hactenus de antiquioribus Romanorum titulis electa, deinceps aliorum locorum eiusdem seculi monumenta expedientur.

<III. EXTERNA>

38.¹⁴¹

MEDIOLANI

BACCHO DIONYSIO NYSEO. P.
LEPIDVS BIBVLVS. V. S. L. P. EA
LEGE VT BROMIO IACHO QVOT-
ANNIS ASELLVS PRO SILENO PA-
TRE HOSTIA LITETVR LIBERA-
TA LIBERO GENII INGENII ET
DEORVM PATRI INTONSO TYR-
SIS ORNATA HEDERAVE DIE
FESTO BACCHANALIVM SPECTA-
CVLO AEDITO PVBLICO EPVLO-
NIB. ET BIBVLIS EVCHII LYEI.
QVIS POTVS AB HEREDE DABI-
TVR OPIPARE AD EBRIETATEM
CLAMOSIS EVAN HOE BACCHE
ITA. P. LEPIDVS BIBVLVS HERE-
DEM GRAVAT.

38.1. Baccho Dionysio P. Lepidus Bibulus V. S. L. P., id est Publius Bibulus uotum soluit /21v/ legata pecunia ea lege ut Bromio, et reliqua.

---

¹⁴¹ A 85v/2 ? , *ubi deest* HOSTIA; *cf.* CIL V 641*

38.2. (**BACCHVS**) Bacchi hæc nomina uel cognomina sunt. Bacchus ex Semele, Cadmi filia, Iouis filius, ut poetæ fabulantur. Bacchus a βακεω, quod est insanio, dicitur. Vini enim inuentorem fuisse aiunt, quo inebriati homines furere consueuerunt.¹⁴² Dionysius: nomen compositum ex dios et Nysa, urbe Egypti ubi colebatur, quasi Iouis Nysius.¹⁴³ Nyseus: ab eadem Egypti urbe, uel a Nysa, altero Parnasi colle ei sacro. Bromius: a βρομω, quod est consummo, quia uinum intemperanter sumptum debilitat uires.¹⁴⁴ Iachus: nomen compositum ex ιουσ, quod est uinum, et χεων, quod est fundens. Ebriosis enim non bibunt uinum, sed fundunt potu immodico.¹⁴⁵ Liber: quoniam ebrii et fandi et agendi quod uolunt libertate utuntur.¹⁴⁶ Euchion: a ποτησ ευχισ,¹⁴⁷ hoc est a uoto, quod ei uota et preces exhibentur.¹⁴⁸ Lyeus: a λυω, quod est soluo, eo quod mentem corpusque uino dissoluatur.¹⁴⁹ Silenus autem fuit Bacchi nutricius, qui super asello sedens Bacchum comitabatur.¹⁵⁰ Publius ergo Lepidus Bibulus uotum soluens legat pecuniam quæ ab herede dari debeat quotannis ut sacrificia Baccho peragantur et asellus litetur Sileno. Tyrsis: /22/ id est hastilibus pampinis inuolutis et hedera.¹⁵¹ Et epulonibus ac bibulis: id est Bacchanalia agentibus. Potus præbeatur opipare: id est abundanter, ab opibus deriuatum.¹⁵² Bibentes uero Bacchum clamoribus inuocabant "Hoe Bacche".

38.3. Vide quam profana ueterum religio per uinum insanire et gulæ uentrique se se in seruitutem dedere, et hoc putare deo gratum fore quod sobrii cuiusque hominis iudicio reprobatur. Excusatio tamen aliqua prætendi potest his qui Deum uerum præceptaque eius ignorabant, nostris magis imputabitur ebrietas, quibus ab Apostolo dicitur: (**Ad Ephesios V**)

---

¹⁴² Bacchi hæc eqs.: cf. Tort. 'Bacchus'

¹⁴³ Cf. Tort. 'Dionysius'

¹⁴⁴ Cf. Tort. 'Bromius'

¹⁴⁵ Iachus: nomen eqs.; cf. Tort. 'Iachus'

¹⁴⁶ Cf. P. Fest. 'Liber' ?

¹⁴⁷ PRO ἀπὸ τῆς εὐχῆς

¹⁴⁸ Cf. Per. 12,90,6-7

¹⁴⁹ Cf. Tort. 'Lyaeus'

¹⁵⁰ Cf. Tort. 'Silenus'

¹⁵¹ Cf. Tort. 'Tyrsis' ?

¹⁵² Cf. Per. 4,65,1; 7-8

*Nolite inebriari uino, in quo est luxuria.*¹⁵³ Et alibi: (**Ad Corinthios prima, VI**) *Ebriosi, inquit, regnum Dei non possidebunt.*¹⁵⁴

39.¹⁵⁵

Ad S. Nazarium

L. GRAECINO POMPEIANO ANI-
=>¹⁵⁶ MVLAE IVCVNDISSIMAE. QVI
VIXIT ANNOS. XXIII. MATER PO-
SVIT AEMILIA POMPEIA ET SIBI.

39.1. Pulchrum sane et maternę pietatis plenum¹⁵⁷ in funere filii epitaphium. Animulam iucundissimam uocat eum quo amisso se in morte et in dolore relictam testatur.

40.¹⁵⁸

PERVSII

DIVO ANTONINO PIO. C. EGNATIVS
/22v/ FESTVS AEDILIS. V. VIR. HVIC CVM
PLEBS VRBANA LVDOS PVBL.
EDENTI AD STATVAM SIBI PO-
NENDAM PECVNIAM OBTVLIS-
SET. IS HONORE CONTENTVS IM-
PENSAM REMISIT. ET IMPETRA-
TA VENIA AB ORDINE PERVSIN-

---

¹⁵³ *Eph* 5,18

¹⁵⁴ 1 *Cor* 6,10, *ubi* neque ebriosi (...) regnum Dei possidebunt

¹⁵⁵ *A* 78v/3; *cf.* *CIL* V 6019

¹⁵⁶ *Manicula* (*alia manu?*)

¹⁵⁷ *Post plenum ipse epitaphium delevit*

¹⁵⁸ *Cf.* *CIL* XI 1924 *in fronte*

OR. OPTIMO MAXIMOQ. PRINC.
DE SVA PECVNIA POSVIT. CVIVS
OB DEDICATIONEM¹⁵⁹ DARI IVSSIT
AB HERE. SVO DECVRIONIB.
SIGN. L̄L̄S. IIĪ. N̄. PLEBI. L̄L̄S. N̄. L.

.D. D. D.

40.1. In hoc elogio et Perusinorum gratitudo exprimitur et Egnatii liberalitas. Pecuniam quam illi offerebant ad statuam imperatori ponendam remisit et suam impendit. Eam dari iussit ab herede, signata sestertia quattuor milia numero, plebi sestertia numero quinquaginta, quæ pecunia distributa est decreto decurionum et statua dedicata.

40.2. (**Aediles**) Aediles ab æde dicti, quorum partes erant ædes sacras priuatasque procurare.¹⁶⁰ Hi quinque erant, Romæ quattuor. Duo curules a solio eburno denominati, duo cereales a Cerere, id est anona quam cura/**23**/bant dicti.¹⁶¹

40.3. Singulares igitur litteras dimidiataque uerba ita lege: C. Caius. V. VIR. Quinque uir. PVBL. Publice. DECVRIONIB. Decurionibus. (**Decuriones**) Quales in urbe senatores, tales in prouinciis decuriones erant.¹⁶² SIGN. L̄L̄S. Signata sestertia, ut pecuniam denotet, non aliquam rudem materiam. N̄. Numero. L. Quinquaginta. D. D. D. Distributum decreto decurionum.

40.4. De Antonino Pio principe superius est dictum ubi et de Faustina, eius uxore.¹⁶³

41.¹⁶⁴

ARETII

L. VETTIVS FLORENINVS EX

---

¹⁵⁹ *Correxī ex* DEDICATIONEN

¹⁶⁰ *Cf.* Per. 2,152,1-2; Mai. 'Aediles'; Pomp. Laet. 'De aedilibus', *f.* [Aiii v]

¹⁶¹ *Cf.* Pomp. Laet., *ibid.*

¹⁶² *Cf.* Per. 26,32,7-8; *cf. In epigr.* 136,2

¹⁶³ *Cf. In epigr.* 12,1

¹⁶⁴ *A* 79/6; *cf. CIL* XI 1839

PRAESVLIBVS SINGVLARIS IN-
NOCENTIAE VIR. VIXIT ANN.
XXVII. MENS. VIII. DIES. VIII.

41.1. Lectio patet et sensus. (**Præsules**) Præsules primi erant inter Salios, Martis sacerdotes, a præsidente Saliis dicti, (**Salii**) Salii autem a saliendo appellati. Ferentes enim ancyliam, Martis scuta, saltitabant ibantque tripudiantes.¹⁶⁵

42.¹⁶⁶

MVTINAE

HIC LOCVS VTI MACERIA CLV-
SVS EST AD RELIGIONEM SEPVL-
TVRAE LOLLIARVM ATTICILIAE FI-
LIAE ET STACTES VXORIS. ET
.M. LOLLI AMARANTI.

/23v/ 42.1. Signatur locus sepulture Lolliorum: mariti, uxoris et filie. Et quoniam diis consecrabantur, eleganter dicitur: "ad religionem sepulture".

43.¹⁶⁷

Ibidem

IVLIAE PRIMAE. VIX. A. XI. M.
C. III. D. XVII. C. IVLIVS CRESCENS N.
FILIAE CARISSIMAE.

---

¹⁶⁵ Præsules eqs.: cf. Per. 12,52 ?

¹⁶⁶ A 83v/3, ubi Mutineę ad Sanctum Franciscum; cf. CIL XIV 3797

¹⁶⁷ A 83v/2; cf. CIL XI 138

43.1. A. Annos. M. Menses. D. Dies. VIX. Vixit. A lateribus C. N̄. fortasse notatur quanti emptus fuerit locus sepulture: centum numero uel centum nummis.

44.¹⁶⁸

Ibidem ad S. Mariam nouam

Q. HORTENSIO. Q. F. COL. FAVS-
TINO ADVOCATO FISCI PRAES.
FABR. PATRONO MVNICIPI COL-
LEGIVM FABRVM TIBVRTIVM
OB MERITA. L. D. S. C. CVRANTI-
BVS. M. HAELVIO EXPECTATO ET
.C. ALLIANO TIBVRTINO.

44.1. Integrum sic: Quinto Hortensio, Quinti filio, colono, Faustino, aduocato fisci, p̄sidi fabrum, patrono municipi, collegium fabrum Tiburtium ob merita loco dato statuam collocavit curantibus Marco H̄luio Expectato et Caio Alliano Tiburtino.

/24/ 44.2. (**Aduocatus**) Aduocatus fisci publicę defensor pecunię erat. Aduocatus quasi in subsidium uocatus, ut alteri adsit quoquo modo potest. Erat ergo Hortensius aduocatus fisci, p̄ses fabrum et patronus, colonus et municeps Tiburtium. (**Tibur**) Tibur oppidum est ab urbe Roma ad XVI lapidem distans, dictus a Tiburto conditore.¹⁶⁹

44.3. Fabri igitur Tiburtini Hortensio patrono, ut pro acceptis beneficiis gratiam referrent, loco dato statuam statuerunt, ut locus simul cum simulachro illi esset dicatus.

45.¹⁷⁰

REATE

---

¹⁶⁸ A 78v/6, *ubi* Mutinae ad S. Mariam; A 83v/4, *ubi* Ad Sanctam Mariam Nouam; Haelio *pro* HAELVIO; *cf.* CIL XIV 3643

¹⁶⁹ *Cf.* Per. 41,23,1-6

¹⁷⁰ A 79/7; A 83v/5; *cf.* CIL IX 4708

.D. .M.
AVRELIAE MARTIANAE AVRELIVS
EVFROSINVS CONIVGI¹⁷¹ IN OMNIBVS
CASTISSIMAE.

45.1. Aperta est scriptura et præcipua uxori laus data in omnibus castissime, hoc est que pudica fuit in uerbis, in gestu actuque et perpetuam coniugii seruans fidem.

46.¹⁷²
VERONAE

SEX. ATILIVS. M. F. SERANVS
PROCOS. EX SENATI CONSVLTO
INTER ATTESTINOS ET VEICE-
TINOS FINIS TERMINOSQ.
POSVIT.

/24v/ 46.1. SEX. Sextus. M. F. Marci filius. PROCOS. Proconsul.

46.2. (**Proconsul**) Proconsules sex lictores præcedebant, cetera habuit ut consul, statumque erat ut, qui consules uno anno fuissent, sequenti proconsules essent. Mittebantur in prouincias, sed in ea tantum prouincia potestatem exercebat proconsul que ei decreta erat. Apud eum seruorum manumissio fieri poterat adoptioque filiorum.¹⁷³ EX SENATI CONSVLTO. "Senatus, senati", "domus, domi", "tumultus, tumulti" declinabant antiqui. Salustius: *Senati decretum fit*. Terentius in Hechyra: *Quid sit tumulti?*¹⁷⁴ VEICETINIS, id est Vicetinis; "ei" enim Græca diphtongus est et in nostrum "i" conuertitur.¹⁷⁵

---

¹⁷¹ *Ipse ex CONIVG correxit*

¹⁷² *A 74v/4, ubi In agro Veronensi; cf. CIL V 2490*

¹⁷³ *Proconsules eqs.: cf. Pomp. Laet. 'De proconsulibus', f. [Aiv v]*

¹⁷⁴ *"Senatus, senati" eqs.: cf. Mai. 'Senatus' (Sall. Cat. 53; Ter. Hec. 356)*

¹⁷⁵ *Cf. Prisc. 1,37,9-11; cf. In epigr. 80,2*

46.3. Vicetinis et Attestinis¹⁷⁶ fines posuit ne inter se pro finibus decertarent. Vicos fuisse reor Veroneꝯ proximōs.¹⁷⁷

47.¹⁷⁸

APVD FERENTINOS

M. AVRELIVS ROMANVS ET AN-
TISTIA CHRYSIME VXOR EIVS
FECERVNT SIBI ET LIBERTIS
SVIS POSTERISQ. EORVM. ITEM
LIBERTIS LIBERTABVSQ. EOR.
MONVMENTVM CVM AEDIFICIO
SVPERPOSITO. HOC AVTEM MO-
NVMENTVM CVM AEDIFICIO NE-
/25/ QVE VENIET NEQVE DONABITVR
NEQVE PIGNORI OBLIGABITVR.
SED NEC VLLO MODO ALIENABITVR.
NE DE NOMINE EXEAT FAMILIAE
SVAE.

47.1. Patent dicta. Pulchre autem concludit nequo modo monumentum alienetur nec de familia sua exeat.

47.2. Vos ergo qui in magna familia, in multis diuitiis, in amplis ēdibus uitam uoluptuosam agitis mementote¹⁷⁹ quam angusto in loco, quam foedo ac turpi mox congregabimini, qualemue pro deliciis uestris mercedem estis accepturi, et tunc demum perpendere poteritis quanto p̄stat bene ac pudice uiuere quam molliter atque luxuriose.

---

¹⁷⁶ *Pro Attestinis*

¹⁷⁷ *Cf. Plin. Hist. nat. 3,130*

¹⁷⁸ *Cf. CIL VI 13203*

¹⁷⁹ *-te suprascriptum*

48.¹⁸⁰

NEAPOLI

HIC CHIAE CVBAT AMPHORAE MARITVS¹⁸¹
MOETIVS SVFFECIVS CORELIANVS.
PAVPER DELICIIIS GVLA ATQVE LVXV.
DIVES. SI MEDIOCRITATE SCISSET
VTI. SOCRATICVS TAMEN IN RE VNA
QVOD SE SCIRE NIHIL SATIS SCIEBAT.

48.1. Huc animum aduertite, ganeones, parasiti, sichophante, qui tuburcinato patrimonio egere coepistis! Nonne huic similes estis qui se scire nihil satis sciebat? (==>) Nihil enim illo /25v/ imprudentius est qui presentibus utitur et futura non cogitat.

49.¹⁸²

Ibidem

Da tumulo pia uerba, precor, quo nunc iacet is qui
Non sentit lites iurgiaue ulla domi.
Macte uir ingenio, flores uer spiret ad urnam,
Dent pacem cineri numina. Da precium.
Do precium: fuge iura thori, fuge iura mariti,
Non tibi erunt lites iurgiaue ulla domi.
Quid faciam? Ducta est. Misero succurre marito.
Ducta est Parthenope si tibi, uiue Senis.

49.1. Hoc illi conuenit quod in precedentibus est recitatum, ubi uxor mortua cum mortuo litigat marito.¹⁸³ Et hic quidem talem expertus iam aliis consulere didicit. Fuge,

---

¹⁸⁰ A 74v/1; cf. CIL X 189*

¹⁸¹ Alia (recentiore) manu: Endecasyllabus

¹⁸² Cf. CIL X 190*; cf. G. G. Pontani *De tumulis* 2,19

¹⁸³ Cf. *In epigr.* 24

iniquit, ducere uxorem et si ducta est, longe ab ea discede. Tale igitur dat ei consilium qui tumulto suo uota dixit.

50.¹⁸⁴

CAPVAE

M. ELVSIO. M. L. CA. O. H. S. S.

50.1. Integrum tale erit: Marco Elusio, Marco Lucio Caro uel Campano, subintelligitur: positum sepulchrum. Deinde infertur: ossa hic sita sunt.

50.2. Bene erit et ossibus si animo bene fuerit.

51.¹⁸⁵

/26/

CAIETAE

Deuicto Hannibale, capta Carthagine et aucto
Imperio hos cineres marmore tectus habes.
Cui non Europa, non obstitit Aphrica quondam –
Respice res hominum – tam breuis urna premit.

51.1. In urna marmorea incisum hoc epitaphium fuisse aiunt Scipionis Aphricani.

51.2. (**Scipio Aphricanus**) Hic enim in Hispania, qua die uenit, cepit Carthaginem, Hasdrubalem Magonemque, fratres Hannibalis, Hispania expulit, in Aphricam classe traiecit, Hasdrubalis et Siphacis castra una nocte perrupit, Hannibalem ex Italia reuocatum superauit. Victis Carthaginensibus leges imposuit. A Petilio Atreio, tribuno plebis (tribunorum enim plebis consularis potestas erat), repetundarum accusatus librum rationum in conspectu populi scidit. "Hac die", inquit, "uici Carthaginem. In Capitolium eamus et diis supplicemus."¹⁸⁶ Inde

---

¹⁸⁴ A 76/4; cf. CIL X 4119

¹⁸⁵ Cf. CIL XI 212*

¹⁸⁶ Vir. ill. 49,17, ubi Carthaginem uici; quare, bonum factum, in Capitolium eqs.

in uoluntarium exilium concessit, ubi reliquam egit etatem. Moriens ab uxore petiit ne corpus suum Romam referetur et tunc aiunt eum dixisse: "Ingrata patria, ossa mea non habebis."¹⁸⁷

51.3. Ex quo constat magnorum uirorum gloriam multorum quidem patere inuidie, sed apud posteros celebrari.

52.¹⁸⁸

/26v/ **BENEVENTI**

T. ANNONIO MARCELLINO. V. C.
CONS. CAMP. PATRONO DIGNISSI-
MO OB INSIGNIA BENEFICIA QVI-
BVS LONGE POPVLI TABEDIA
SEDAVIT VNIVERSA PLEBS BE-
NEVENTANA CENSVIT PONENDVM.

52.1. T. Tito. V. C. Viro claro. CONS. CAMP. Consuli Campano.

52.2. (**Tabedia**) TABEDIA. Tabes morbus est; tabidus dicitur qui eo affectus est.¹⁸⁹ "Tabedia" ergo dixit animi morbum, id est dissidia et discordias. Nusquam alibi memini me legere "tabedia". Huic ergo, pro eo quod populi dissensiones sedarat, Beneuentani statuum posuerunt honoris laudisque gratia.

52.3. Nullum enim praesidis in ciues beniuolentiae maius testimonium est quam discordes ad concordiam reuocare.

53.¹⁹⁰

Ibidem

.V. .S.

---

¹⁸⁷ Val. Max. 5,3,1b, *ubi* ne ossa quidem mea habes

¹⁸⁸ A 75v/1; cf. CIL IX 1589

¹⁸⁹ Cf. Per. 2,620,3; 2,620,12-13

¹⁹⁰ A 75v/2, *ubi* Cons.; cf. CIL IX 1575

CLAVDIO IVLIO PAGATO. V. C. COS.
CAMP. OB AEQVITATEM IVDICIS
ET PATROCINIA IAM PRIVATI
ORDO BENEVENTANVS PATRO-
NO POST FASCES DEPOSITOS
CENSUIT CONLOCANDAM.

/27/ 53.1. V. S. Viuenti statuam. V. C. Viro claro. COS. CAMP. Consuli Campano.

53.2. Post fasces depositos, id est postquam defunctus est officio consulatus. Lictores enim uirgarum fascem cum securi ante consulem deferebant: iccirco fasces pro magistratu et honore interdum a scriptoribus ponuntur.¹⁹¹

54.¹⁹²

Ibidem

L. SCENNIO ANNEO AFRICANO.
FIL. DVLCISSIMO. QVI. VIX. ANN. XII.
MENS. VIII. D. X. PARENTES INFE-
LICISSIMI AMISSIONE EIVS PER-
PETVIS TENEBRIS ET QVOTIDIANA¹⁹³
MISERABILI VLVLATIONE DAMNATI.

54.1. L. Lucio. FIL. Filio. Qui uixit annos XII, menses VIII, dies X parentes infelicissimi.

54.2. Eleganter sane parentum dolorem perpetuum expressit ob filii amissionem. Sed nos Apostolus consolatur dicens: *Fratres, nolo uos contristari de dormientibus ueluti qui*

---

¹⁹¹ Post fasces *eqs.*: cf. Per. 2,512,8-11

¹⁹² A 75v/3; cf. CIL IX 1973

¹⁹³ *Ipse ex QVTIDIANA correxit*

spem non habent,¹⁹⁴ id est ueluti idolatrę, qui futuram corporum resurrectionem non credunt nec aliam uitam pręter pręsentem fore sperant.

55.¹⁹⁵

Ibidem

SILVANO STAIANO ILAVTIA FELICITAS
PRO FILIO CRESCENTINO VOTVM
LIBENS SOLVIT.

/27v/ 55.1. (**Siluanus**) Siluanus apud eos deus siluestris erat, quem Gręci Pana uocant.¹⁹⁶ Siluano ergo Staiano siue Statano, ut alii dicunt, uota faciebant tunc soluenda quum stare coeperit puer, sicut quum fari Fabolino.¹⁹⁷

55.2. Ista itaque pro filio iam pedibus insistentem uotum soluit.

56.¹⁹⁸

Ibidem

TVLLIA. T. F. POLLA TESTAMENTO
SVO FIERI IVSSIT VETVRIAE. M. F.
MATRI.

56.1. T. F. Titi filia. M. F. Marci filię.

---

¹⁹⁴ Cf. 1 Th 4,13, *ubi* Nolumus autem vos ignorare, fratres, de dormientibus, ut non contristemini, sicut et ceteri qui spem non habent.

¹⁹⁵ A 75v/4; cf. CIL IX 1552

¹⁹⁶ Cf. Per. 2,258,8-9

¹⁹⁷ Cf. Non. lib. 12, pag. 532 M, lin. 17-20 (cf. Per. 2,75,4-6)

¹⁹⁸ A 76v/1; cf. CIL IX 5884

56.2. Matri igitur uel superstiti uel tantum tumulatę legauit ut monumentum fieret suo sumptu. Suum enim peculium habebat quum testamentum conficeret, et quo amore matrem coluerat, moriendo indicauit.

57.¹⁹⁹

APVD BRVTIOS

C. FABIVS PLACENTINVS SIBI ET
COELIAE OLYMPIADI VXORI AM-
ANTISSIMAE ET SVIS.

57.1. Patent dicta. Sed quod ait "uxori et suis", sui etiam adoptiui intelliguntur secundum Vlpianum.²⁰⁰

58.²⁰¹

Ibidem apud ecclesiam S. Michaelis

I. O. M. DIS DEABVSQVE OMNIBVS
PLO. TERTIVS CVM SVIS. V. S. L. M.

58.1. Integrum sic: Ioui optimo maximo, dis deabusque omnibus, Plotius Tertius cum suis uotum soluit /28/ libero munere.

58.2. Quęri potest cur adiectum sit "libero munere". Vel quia libere uouerat, nulla necessitate compulsus, uel quia non ante factus est uoti reus quam solutor, ut ostendat eodem die se uouisse atque soluisse.

59.²⁰²

---

¹⁹⁹ A 78v/4, *ubi* In agro Brutiano; *cf.* CIL V 6006

²⁰⁰ *Cf.* Maph. Veg. 'Suos haeredes' (*cf.* Dig. 38,16,1)

²⁰¹ A 79/5, *ubi* Mediolani ad *eqs.*; *cf.* CIL V 5785

PISAVRI

M. NAEVIO. M. F. PAL. MAGN. AVGVRI
COLLEG. FABR. PATRON. OB MERITA
NAEVII CERASI PATRIS IN QVORVM
HONOR. ISDEM CERASVS. L̄L̄S. X̄. N̄ .
ARCAE INTVLIT. ET IN TVTELAM
STATVAE. L̄L̄S. N̄ . ∞. CVIVS DEDICA-
TIONE SPORTVLAS DEDIT. L. D. D. D.

59.1. Integrum tale est: Marco Nēuio, Marci filio, Palatino, magno auguri, collegium fabrum patrono, ob merita Nēuii Cerasi patris. In quorum honorem isdem Cerasus sestertium decemmilium numero arce intulit et in tutelam statuę sestertium numero mille. Cuius dedicatione sportulas dedit. Locum designatum dono dedit.

59.2. (**Augur**) Augur: augurandi ars a Caldeis ad Gręcos, a Gręcis ad Hetruscos uenit, ab Hetruscis ad Latinos. Romę primum tres augures fuere, deinde quattuor ex patriciis, quibus postremo quinque plebei additi; nouem itaque augurum numerus mansit. Romulus instituerat /28v/ magistratus auguriis confirmari.²⁰³ (**Sportula**) Sportula fiscella fuit ciborum. Sportula igitur dari dicebatur quum uel cibi uel ciborum loco ęra distribuerentur; ea erant centum quadrantes.²⁰⁴ Porro quum Cerasus, Nēuii pater, talia contulerat, ob eius merita collegium fabrum Nēuio filio locum designatum dono dedit.

59.3. Sed certe pudere debet filios non hęreditare uirtutes patris, cuius meritum hęreditasse uidentur, quotiens accipiunt non quod sibi, sed quod patri debebatur. Qui si degeneres uixerint, duplici poena digni erunt, quod et se deprauent et paternam obterant gloriam.

60.²⁰⁵

---

²⁰² A 76/1; cf. CIL XI 6371

²⁰³ Cf. Pomp. Laet. 'De auguribus', ff. Biii – Biii v.

²⁰⁴ Sportula fiscella eqs.: cf. Per. 72,13,10-14

²⁰⁵ A 76/2; cf. CIL XI 6234

Ibidem

M. LATRIDIVS. A. L. HILARVS SEX
VIR SIBI ET LATRIDIAE PHLEMAE
CONLIBERTAE ET CONCVBINAE SV-
AE ET CLEOPATRAE LIBERTAE
VIVOS FECIT.

60.1. Hoc est: Marcus Latridius Aulus Lucius Hilarus sex uir. Cetera patent.

60.2. **(II uiri)** Fuerunt Romę duum uiri classis orandę reficiendęque causa creati,²⁰⁶ item duum uiri primum qui inspicerent libros Sybillinos, deinde X, demum XV, quibus etiam cura data fastorum corrigendorum;²⁰⁷ **(III uiri)** trium uiri monetales, quibus curę erat numismata fabricare auro /29/ argentoque;²⁰⁸ trium uiri nocturni, qui in muris custodias curabant et nocturnas arcebant seditiones in ciuitate;²⁰⁹ trium uiri capitales, qui carceris custodiam habuerunt, et quum in aliquem animaduerti oporteret, eorum interuentu puniebatur;²¹⁰ **(III uiri)** quattuor uiri, qui curam uiarum habuerunt; **(V uiri)** quinque uiri, qui cis Tyberim et ultra Tyberim uespertinis horis pro magistratibus officio fungebantur;²¹¹ quinque uiri mensarii, a dispensatione pecunię sic appellati, ut plebi ęre alieno oppresse publicae pecunia succurrerent in foenore soluendo;²¹² **(X uiri)** decem uiri, qui litibus iudicandis preerant legibusque rogandis atque interpretandis.²¹³,²¹⁴ **(Viri epulonum)** Fuerunt et uiri

---

²⁰⁶ Cf. Fen. 'De duumuiris classis restituendę et quibusdam paruis magistra[n]tibus', f. [e8 v]

²⁰⁷ item duum uiri *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De duumuiris et X uiris sacrorum', f. [Bv]

²⁰⁸ trium uiri monetales *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris', f. B

²⁰⁹ trium uiri nocturni *eqs.*: cf. Fen. 'De duumuiris classis restituendę et quibusdam paruis magistra[n]tibus', f. [e8 v]

²¹⁰ trium uiri capitales *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris', f. B

²¹¹ quinque uiri, qui cis *eqs.*: cf. Pomp. Laet., *ibid.*

²¹² quinque uiri mensarii *eqs.*: cf. Fen. 'De quinque uiris mensariis', f. [e8]

²¹³ *Ipse* Fuerunt et decem uiri sacrorum post interpretandis *delevit*

²¹⁴ decem uiri *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris', ff. B, [Aiv]

epulonum, primo tres, deinde quinque, postremo septem, ut ludorum epulare sacrificium facerent; sacerdotale erat officium.²¹⁵ (**C uiri**) Fuerunt et centum uiri, de singulis tribubus, quę XXXIII²¹⁶ erant, terni²¹⁷ electi iudices:²¹⁸ unus eorum iudicii insigne hastam tenebat, unde apud autores legimus centumuirale iudicium et hastę iudicium.²¹⁹ (**IIIIII uiri**) Sex autem uiratum Romę fuisse non reperiō, quorum arbitror prouinciale tantum fuisse munus.

60.3. (**Concubina**) CONCVBINAE SVAE: concubina dicitur quę cum cęlibe uiro sine nuptiis locum tenet uxoris; Gręci pallacem appellant. Suetonius de Vespasiano: *Inde /29v/ quieti uacabat, (Pallaca) accubante aliqua pallacarum, quas in locum defunctę Genidis plurimas constituerat. (Pellex) Pellex uero uxoris pellex est, non mariti.*²²⁰

61.²²¹

RAVENNAE

FLAVIAE. Q. F. SALVTARI CONIVGI

RARISSIMAE. L. PVBLICIVS ITALI-

CVS. DEC. ORN. ET SIBI. V. P.

HIC COLL. FABR. $\overline{\text{M}}$. $\overline{\text{R}}$. $\overline{\text{L}}$ S. $\overline{\text{XXX}}$. $\overline{\text{N}}$.

VIVVS DEDIT. EX QVOR. REDDITV

QVODANNIS DECVRIONIB. COLL.

FABR. $\overline{\text{M}}$. $\overline{\text{R}}$. IN AEDE NEPT. QVAM

IPSE EXTRVXIT. DIE NEPTVNALI-

ORVM PRAESENTIB. SPORT. X . BI-

NI DIVIDERENTVR. ET DEC. XXVIII.

²¹⁵ Cf. Pomp. Laet. 'De epulonibus', f. [Bv]

²¹⁶ *Ipse ex XXX correxit III suprascribens (cf. Pomp. Laet. 'De rege', f. A, ubi et ipsas tribus in XXX partes diuisit)*

²¹⁷ *Ipse tres electi ante terni delevit*

²¹⁸ Cf. P. Fest. 'Centumvitalia iudicia'

²¹⁹ Cf. Gai. 4,16; Suet. Aug. 36,1; Val. Max. 7,8,4

²²⁰ Concubina eqs.: cf. Per. 2,771 (Suet. Vesp. 21,1)

²²¹ Cf. CIL XI 126

SVAE. X. CENTENI QVINQVAGENI
 QVODANNIS DARENTVR. VT EX EA
 SVMMA SICVT SOLITI SVNT ARCAM
 PVBLICIORVM FLAVIANI ET ITALI-
 CI FILIORVM. ET ARCAM IN QVA PO-
 SITA EST FLAVIA SALVTARIS VXOR
 EIVS. ROSIS EXORNENT DE. X. XXV.
 SACRIFICENTQVE EX. XX. LLS. ET DE
 RELIQ. IBI EPVLENTVR. OB QVAM
 LIBERALITATEM. COLL. FABR. M. R.
 INTER BENEMERITOS QVODANNIS
 ROSAS PVBLICIIS SVPRA. S. ET FLA-
 /30/ VIAE SALVTARI VXORI EIVS MIT-
 TENDAS EX. X. XXV. SACRIFICIVM
 FACIVNDVM DE. XX. LLS. PER MA-
 GISTROS DECREVIT.

61.1. Hoc ita legendum censeo: Flauię, Quinti filię, Salutari, coniugi rarissime, Lucius Publicius Italicus decurionatu ornatus et sibi uiuus posuit. Hic collegio fabrum municipum Rauennatum sestertia triginta milia numero uiuus dedit. Ex quorum reddito quodannis decurionibus collegii fabrum municipum Rauennatum in eđe Neptuni, quam ipse extruxit, die Neptunaliorem presentibus sportulę denarii bini diuiderentur et decurię uigesimę octauę suę denarii centeni quinquageni quodannis darentur, ut ex ea summa, sicut soliti sunt, arcam Publiciorum Flauiani et Italici, filiorum, et arcam in qua posita est Flauia Salutaris, uxor eius, rosis exornent de denariis XXV sacrificentque ex XX sestertiis et de reliquo ibi epulentur. Ob quam liberalitatem collegium fabrum municipum Rauennatum inter benemeritos quodannis rosas Publiciis super sepulturam et Flauię Salutari, uxori eius, mittendas ex denariis XXV, sacrificium /30v/ faciundum de XX sestertiis, per magistrōs decreuit.

61.2. Denarii bini sportula uiginti librę sunt; denarius enim decem librarum est.²²²
Decurię uigesimę octauę suę: Plinius Italiam in regiones diuidens in octaua Rauennam,

---

²²² Cf. Val. Prob. f. d; cf. Per. 40,9,11-13

Sabinorum oppidum, posuit.²²³ Singulas etiam regiones in decurias diuidi, ut credam, idem facit. Nam in Delmatie descriptione: *Salona, inquit, colonia ab Iadera CCXXII milia passuum. Petunt in ea iura uiribus*²²⁴ *descriptis in decurias CCCLXII Delmate.*²²⁵ Rauennatium igitur decuria uigesima octaua erat in regione Italie octaua, que decuria huius Publicii tunc erat, qui tam multa et decurie sue et fabrum collegio reliquit. Ob quam liberalitatem collegium fabrum inter benemeritos subintelligitur: eum habens. Sacrificium faciendum: nos dicimus: faciendum; moris autem maiorum fuit ut in²²⁶ his que a tertia coniugatione nascuntur, quoties "n" et "d" ipsum "e" sequebantur, loco "e" ipsum "u" scriptitarent, ut "faciendum", "legendum", "dicendum", "uertendum".²²⁷ Ex denariis: fuit etiam denarius nummus argenteus XXIII siliquarum.²²⁸ Siliqua autem omnium ponderum minimum est. Hoc est granum ex ea siliqua quam fabam Græcam appellant aut lothon.²²⁹ Per magistrorum: magistri pagorum, /31/ societatum, uirorum, collegiorum, equitum, qui magis presunt, dicuntur.

62.²³⁰

Ibidem ad Portam auream

T. CLAUDIUS DRVSI. F. CAESAR
 AVG. GERMANICVS PONT. MAX.
 TRIB. POT. II. COS. DESIG. III. IMP.
 .III. P. P. DEDIT.

---

²²³ Cf. Plin. Hist. nat. 3,115; cf. In epigr. IV,2

²²⁴ Correxerunt ex iuribus

²²⁵ Plin. Hist. nat. 3,141-142, ubi Iader CXII pro Iadera CCXXII milia passuum; descriptis pro descriptis; CCCXLII pro CCCLXII

²²⁶ Suprascriptum

²²⁷ Cf. Prisc. 1,25,16-19

²²⁸ Cf. Per. 63,7,19-20

²²⁹ Siliqua autem eqs.: cf. Font.; cf. Plin. Hist. nat. 24,6

²³⁰ A 81v/1 ?, ubi Rauenne; cf. CIL XI 5

62.1. Integrandum sic: Titus²³¹ Claudius, Drusi filius, Cęsar Augustus Germanicus, pontifex maximus, tribunitię potestatis secundum, consul designatus tertium, imperator quartum, pater patrię, dedit.

62.2. (**T. Claudius**²³²) Siue quod dederit muri siue templi fabricandi impensam, in quo insertum epigramma fuit, alioquin quid dederit mihi non constat. Hic autem natus e Druso, Tyberii fratre, et minore Antonia fuit triumphauitque de Germanis, quos sub Augusti exitum prelio uicit. Periiit secundo suo consulatu Antiochię, ut scriptores tradunt.²³³ Fuit uir in omni laudis genere prestantissimus.²³⁴ Sed quomodo hic dicitur "consul designatus quartum", si in secundo suo consulatu periit? Igitur si huic inscriptioni magis quam historię autoribus /31v/ credimus, in quarto suo consulatu eum periisse dicemus.

63.²³⁵

Ad S. Agnetem

D.

M.

A. FABIVS ONESIMVS. V. F. SIBI

ET MARTIAE NYMPHAE. CON.

OPT.

63.1. Integrum sic: Aulus Fabius Onesimus uiuus fecit sibi et Martię Nymphae, coniugi optimę.

63.2. Commune sepulchrum esse uoluit ut, quorum animos amor iunxerat, eorum ossa mors non separet. Nostris tamen magis optandum est ut ossa ipsa, quanuis diuersis locis, in terra iaceant, dummodo animis una uiuere detur in cęlo.

---

²³¹ *Pro Tiberus*

²³² *Hic est Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*

²³³ *Hic autem natus eqs.: cf. Suet. Calig. 1 (ubi de Germanico Iulio Caesare)*

²³⁴ *Cf. Suet. Calig. 3 (ubi de Germanico Iulio Caesare)*

²³⁵ *A 81v/2 ? , ubi Marciae pro MARTIAE; cf. CIL XI 176*

64.²³⁶

Ad S. Ioannem

AVRELIAE MATERNIANAE CON-
=>²³⁷ IVGI INCOMP. QVAE VIXIT ANN.
MECVM. XXII. SINE VLLA QVERE-
LA AVRELIVS²³⁸ LIBERAL. MARIT.
.B. M.

64.1. INCOMP. Incomparabili. ANN. Annos. Liberalis maritus benemeritę.

64.2. Sine ulla querela: rara res profecto et omnium laude celebranda, cum uxore XXII uixisse annos et nullam inter se querelę causam habuisse. Felix ille maritus qui uel /32/ talem nactus fuerit ut minus domi quam foris litiget, nedum qui nunquam conqueratur.

65.²³⁹

FAVENTIAE

P. F.
A. PRIMOPILO. SPECTATAE VIR-
TVTIS EQVESTRIS ORDINIS. V.
PATRIBVS ET PLEBI GRATO OB
CLARAM ADVLESCENTIS INDO-
LEM BENE MERITO SAXVM DEDIT.

65.1. P. F. Populus Fauentinus. A. PRI. Aulo primopilo.²⁴⁰

65.2. (**Primopilus**) Centurio erat quem deinde primopilum appellarunt. Pręerat quattuor centuriis quę circum signa stabant primę legionis. Et hi ante dicti primopilares, postea pilani.

---

²³⁶ A 81v/3, *ubi* Ibidem ad Sanctum Ioannem Euangelistam; *cf.* CIL XI 158

²³⁷ *Manicula (alia manu?)*

²³⁸ *Ipse ex AVREIVS correxit*

²³⁹ *Cf. CIL XI 782**

²⁴⁰ *Correxi ex Primipilo*

Mos autem erat ut centuriones uirtutis causa a decima cohorte promouerentur ad nonam, a nona ad octauam et deinceps usque ad primam.²⁴¹ (**Equester ordo**) Equestris ordinis uiro: equester ordo erat medius inter patricos et plebem: his annuli aurei gestandi ius erat.²⁴² Saxum dedit: id est statuum siue scopulum aliquem datum arbitror, siue saxeum collem, ex quo uectigal aliquod caperet, siue locum sic cognominatum.

65.3. Porro unius uirtus iustis donis donata incitamentum multorum est.

66.²⁴³

/32v/   **MACERATI**

NVMINI MERCVRII. SACR. P.

LICINIVS SATVRNINVS. P. S. F.

66.1. Integrum hoc modo: Numini Mercurii sacrum. Publius Licinius Saturninus pecunia sua fecit.

66.2. Fanum aliquod Mercurio posuisse illum credo atque ita inscripsisse. Inscriptio ipsa in quo fixa stabat illud ab eo factum esse indicio erat. (**Mercurius**) Mercurius autem, Iouis filius ex Maia, Athlantis filia, mercaturę deus putabatur et deorum interpres. Palestram docuit et lyram inuenit.²⁴⁴

67.²⁴⁵

BARCHINONAE in Hispania

D.   M.   S.

BELLO SERTORIANO VVLNERE

---

²⁴¹ Centurio erat *eqs.*: cf. Per. 3,380,9-22

²⁴² Cf. Per. 3,355,6-8

²⁴³ Cf. *CIL IX* 5742

²⁴⁴ Mercurius autem *eqs.*: cf. Per. 2,141,1-5

²⁴⁵ *A 80v/4 ? , ubi deest in Hispania; Calaguritano pro CALAGORITANO; Aesculapio pro AESCVLAPIO; cf. CIL II 410**

SVSCEPTO A CALAGORITANO MI-
TIA QVEM MANV EXTEMPLO FO-
DI. ACQVIRENDAE VALITVDINIS
GRATIA BARCHINONAM PETII.
AESCVLAPIO VOTA VOVI. TEMP-
LVM INGRATO VT FIERET STA-
TVI. MORTE IMMATVRA ME IN-
TERCIPIENTE. ET A VALITVDINE
ET AB AVRA ADVLESCENTEM MI-
SERABILITER DESTITVTVM VIDES.
EQ. .M. .SP. POM.²⁴⁶

/33/ 67.1. Bello Sertoriano: id est quando bellatum est in Hispania aduersus Sertorium. Vulnus suscepit a Mitia Calaguritano: Calaguritani sunt in Hispania cognominati (ut Plinius ait)²⁴⁷ Fanularense. (**Aesculapius**) Aesculapio uota uouit: Aesculapius, Apolinis et Coronidis nymphę filius, a Chirone didicit medicinam.²⁴⁸ Ei morbo affecti uota faciebant.

67.2. Hic tamen Romanus iniuste de morte queritur, quam ab eo passus est quem ipse interemit. Ne autem nomen hic sepulti lateret, subsignatum est: EQ. M. SP. POM., id est equitum magister Spurius Pomponius siue Pompeianus. Pompeius enim prætor in Hispaniam pro consulibus missus Sertorium uicit. (**Magister equitum**) Magister autem equitum erat, ius in milites et accensos habens, a dictatore uel a consule constituebatur.²⁴⁹

68.²⁵⁰

CESENAE

.OSSA.

TI. CAESARIS DIVI AVG. F. AVGVSTI

²⁴⁶ *Correxi ex DOM*

²⁴⁷ *Cf. Plin. Hist. nat. 3,24, ubi Calagurritanos qui Fibularense cognominantur*

²⁴⁸ *Cf. Tort. 'Aesculapius'*

²⁴⁹ *Cf. Per. 3,447,11-12*

²⁵⁰ *A 81v/6; cf. CIL VI 885*

PONTIFICIS MAXIMI TRIB. POT. XXXII.

IMP. VIII. COS. V.

68.1. Integrandum sic: Ossa Tiberii Cęsarıs, diui Augusti filii, Augusti, pontificis maximi, tribunicię potestatis XXXII, imperatoris VIII,²⁵¹ consuli quintum.

68.2. (**Pontifex maximus**) Pontifici maximo sacra publica priuataque curę erant, sub eo pontifices octo /33v/ minores. Pontificem Sceuola a "posse" et "facem" dictum putat. Marcus Varro a "ponte" et "facio", quod ab iis primum pons sublicius factus ac sepe restitutus fuisse perhibetur.²⁵² (**Tribuni**) Tribunicia potestas: erant tribuni plebis et tribuni militum. Tribuni plebis consulibus non parebant, quum cęteri magistratus parerent. Acta senatus modo probabant, modo scindebant.²⁵³ Tribuni militum omnem consularem auctoritatem primitus habuerunt, deinde ius imperii ad consules rediit. Officium tamen tribunorum militarium erat in castris milites continere et ad exercitationem producere, uigilias circuire, rei frumentarię pęresse, querelas commilitonum audire, ualitudinarios inspicere.²⁵⁴ Tribuni a tribu dicti, tribus autem appellata ex eo quod populus in partes tris erat distributus, in singulis uero partibus fuere tribus decem. Porro in hoc epitaphio de tribunicia potestate militari intelligendum puto. (**Tiberius**) Tiberius enim magis in militia foris uersatus est quam in republica domi. Fuit autem Augusti filius non natura, sed adoptione. Imperauit annos XXIII, obiit anno salutis XV.²⁵⁵

69.²⁵⁶

Ibidem

OSSA

NERONIS CAESARIS GERMANICI CAE-
/34/ SARIS. F. DIVI. AVG. PRONE. FLAMIN.

---

²⁵¹ *Correxı ex V*

²⁵² Pontificem Sceuola *eqs.*: *cf.* Varr. *L. L.* 5,15,83

²⁵³ Tribuni plebis *eqs.*: *cf.* Pomp. Laet. 'De tribuno plaebis', *f.* [Aiii]

²⁵⁴ Tribuni militum *eqs.*: *cf.* Pomp. Laet. 'De tribunis militum', *f.* [Aiii v]

²⁵⁵ *Cf.* Euseb. *Chron.* A. D. 15

²⁵⁶ *A* 81v/6; *cf.* *CIL* VI 887

AVGVSTALIS QVAESTORIS.

69.1. Legendum hoc modo: Ossa Neronis, Germanici Cęsaris filii, diui Augusti pronepotis, flaminis augustalis, quęstoris.

69.2. **(Nero)** Hunc esse Neronem mihi uidetur qui Germanici et Agrippinę, M. Agrippę filię, fuit filius. Quem Augusti pronepotem fuisse ita inuenio: Agrippa ex adoptione fuit Augusti filius; Agrippina, Agrippę filia, neptis Augusti; Agrippinę autem ex Germanico filii fuere Drusus et Nero, ideoque Augusti pronepotes. Sed quum Tiberius, Tiberii Neronis et Liuię filius, quę deinde nupsit Augusto, esset et ipse ab Augusto in filium adoptatus, suscepto imperio Agrippam, regni coheredem, interim fecit et Germanicum, Drusi fratris filium, quem ipse iussu Augusti sibi adoptauerat, ueneno sustulit. Agrippinam quoque, Germanici coniugem, liberosque eorum Neronem et Drusum senatui damnandos obiecit ac mori compulit.²⁵⁷ Succesit tamen Tiberio C. Caligula, Germanici filius, Caligulę autem Claudius Nero, eius patruus, Claudio Neroni Nero ille crudelitate et libidine nobilis, Domitii Neronis et Agrippinę, Germanici filię, filius, a Claudio tunc adoptatus quum hanc secundam Agrippinam /34v/ duxisset uxorem defuncto Domitio Nerone, eius uiro.²⁵⁸ In isto autem Nerone postremo omnis Augusti familia finem accepit,²⁵⁹ qui a senatu hostis iudicatus Roma fugiens semet interfecit et conditi fuere eius cineres Romę in campo Martio, in uetusto Domitiorum monumento.²⁶⁰

69.3. **(Flamen)** FLAMINIS Augustalis: Numa Pompilius singulis diis singulos flamines dedit, per quos sacra fiebant.²⁶¹ Fuit ergo Iouis sacerdos flamen Dialis, Martis Martialis, Quirini Quirinalis, Augusti itaque in deos relati factus est flamen Augustalis. Dicti autem sunt flamines uel a pileo quem gerebant, qui pilamines, uel ab infulis, quas flaminea uocabant.²⁶² **(Quaestor)** QVAESTORIS: quęstores ab inquirenda et seruanda publica pecunia dicti sunt; duo creati qui rem militarem comitarentur et duo qui res urbanas curarent. Postea multiplicatus est numerus.²⁶³

---

²⁵⁷ Cf. Suet. *Tib.* 53; 54

²⁵⁸ Cf. Suet. *Claud.* 39

²⁵⁹ Cf. Hier. *Chron.* A. D. 70

²⁶⁰ qui a senatu *eqs.*: cf. Suet. *Ner.* 49,2; 50,1

²⁶¹ Cf. Pomp. Laet. 'De flaminibus', f. [Biv]

²⁶² Cf. Pomp. Laet., *ibid.*

²⁶³ quęstores *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De quaestoribus', ff. Aii v – [Aiii]

70.²⁶⁴

Ibidem

AGRIPPINAE. M. AGRIPPAE. F. DIVI
AVG. NEPTIS²⁶⁵ VXORIS GERMANICI
CAESARIS. MATRIS. C. CAESARIS
AVG. GERMANICI PRINCIPIS.

70.1. (**Agrippina**) Hęc fuit M. Agrippę et Iulię, Augusti filię, filia. Ob hoc dicitur Augusti neptis.²⁶⁶ Vxor autem fuit Germanici Cęsarıs, qui ante extinctus est quam ad /35/ principatum peruenisset, relicto Caio filio superstite, qui cognominatus est Caligula, et hic Tiberio successit in imperium. Ideo dicitur mater Cai Cęsarıs Augusti Germanici principis. Cui successit patruus suus, Germanici frater, Claudius Nero, qui Messalinam uxorem ob impudiciam interimı fecit, sed non minus impudicam superduxit Agrippinam, Germanici fratris et Agrippinę filiam, quę ante Domitii Neronis fuerat uxor et eidem genuerat Neronem, qui a Claudio uictrico in filium adoptatus eidem successit in regno et postquam principatum adeptus est, omnium immanissimus euasit.²⁶⁷

71.²⁶⁸

ARIMINI

Q. F. MAXI. DICTATOR BIS. COS. Q. IN-
TERREX. II. AED. CVR. Q. TRIB. MILI-
TVM. PONTIFEX AVGVR. PRIMO CON-

---

²⁶⁴ A 82/1; cf. CIL VI 886

²⁶⁵ Ipse ex NEPOTIS correxit

²⁶⁶ Cf. Suet. Aug. 86,3; Calig. 8,4

²⁶⁷ Cf. Suet. Calig. 7; Ner. 1,2 et passim

²⁶⁸ A 84/3-84v; cf. CIL XI 1828

SVLATV LIGVRES SVBEGIT. EX IIS
TRIVMPHAVIT. TERTIO ET QVAR-
TO HANNIBALEM COMPLVRIBVS
VICTORIIS FEROCES SVBSEQVENDO
COERCVIT. MAGISTRO EQVITVM
MINVCIO CVIVS POPVLVS IMPERIVM
DICTATORIS IMPERIO ADAEQVAVE-
RAT EXERCITV PROFLIGATO SVB-
VENIT. ET EO NOMINE AB EXERCITV
/35v/ MINVCIANO PATER APPELLATVS EST.
CONSVL. QVIN. TARENTVM CAEPIT.
TRIVMPHANS DVX AETATIS SVAE CAS-
TISSIMVS ET REI MILITARIS PERI-
TISSIMVS HABITVS EST. PRINCEPS
IN SENATV DVOB. LVSTRIS FACTVS EST.

71.1. Q. F. Maxi., id est Quintus Fabius Maximus. COS. Q. Consul quinquies. Aed. cur. Q. Aedilis curulis quinquies. Trib. Tribunus. Cetera plena sunt.

71.2. De magistratibus qui hic commemorantur tractatum est supra,²⁶⁹ prae-ter quam de interrege. (**Interrex**) Spacium temporis a defuncto rege usque ad creationem sequentis interregnum dicebatur et qui interim praeerat cum regia potestate, interrex fuit dictus.²⁷⁰ Porro de ipso Fabio Plinius Primus ita refert: *Quintus Fabius Maximus, inquit, consul de Liguribus triumphavit. Hannibalem mora fregit. Minucium, magistrum equitum, imperio equari passus est et nihilominus periclitanti subuenit. Hannibalem in agro Phalerno inclusit. Marium Statillum transfugere ad hostes uolentem equo et armis donatis retinuit et Lucano cuidam, fortissimo uiro, ob amorem mulieris infrequenti, eandem emptam dono dedit. Tarentum ab hostibus recepit, Herculis signum inde translatum in Capitolio dedicauit. De redemptione /36/ captiuorum cum hostibus pepigit, quod pactum quum a senatu improbaretur, fundum suum*

---

²⁶⁹ Cf. *In epigr.* 2,1; 15,2; 40,2; 59,2; 67,2; 68,2

²⁷⁰ Cf. Pomp. Laet. 'De interrege', f. A v

*ducentis milibus uendit et fidei satisfecit.*²⁷¹ Per illud autem quod supra in epigrammate dicitur: PRINCEPS in senatu duobus lustris factus est, bis censorem fuisse arbitror. Quinquennale enim officium erat, quod est lustris tempus. (**Censor**) Censoris autem censione, id est arbitrio, censebatur populus post lustrum: notabantur mores ac pro merito puniebantur.²⁷²

72.²⁷³

Ibidem

CAIVS MARIVS. C. F. COS. VII. PR. TR.
C. Marius PL. Q. AVG. TRIBVNVS MILITVM EX-
TRA SORTEM BELLVM CVM IVGVRTA
REGE NVMDIAE. COS. GESSIT. EVM
CAEPIT. TRIVMPHANS IN SECVNDO
CONSVLATV ANTE CVRRVM SVVM
DVCI IVSSIT. TERTIVM COS. ABSENS
CREATVS EST. IIII. COS. TEOTONO-
RVM EXERCITVM DELEVIT. V. COS.
CIMBROS FVDIT. EX IIS ET TEOTO-
NIS ITERVM TRIVMPHAVIT. REM-
PVBLICAM TVRBATAM SEDICIONI-
BVS. TR. PL. ET PRAETOR. QVI AR-
MATI CAPITOLIVM OCCVPAVERANT.
VI. COS. VINDICAVIT. POST. LXX. AN-
NVM PATRIA PER ARMA CIVILIA
/36v/ PVLSVS. ARMIS RESTITVTVS. VII.
COS. FACTVS EST. DE MANVBIIS

---

²⁷¹ *Vir. ill.* 43,1-7, *ubi* Quintus Fabius Maximus Cunctator, Verrucosus a verruca in labris sita, Ovicula a clementia morum dictus, consul *eqs.*; imperio sibi aequari passus est et *pro* imperio equari passus est; fortissimo *pro* fortissimo uiro

²⁷² Quinquennale *eqs.*: *cf.* Pomp. Laet. 'De censoribus', *f.* [Aiv]

²⁷³ A 84v; *cf.* CIL XI 1831

CIMBRICIS ET TEOTONICIS AED-
DEM HONORI ET VIRTVTI VIC-
TOR FECIT. VESTE TRIVMPHA-
LI CALCEIS PATRICIIS. MVLACI-
VS ME FECIT.

72.1. Legendum ita: Caius Marius, Cai filius, consul septies, prętor, tribunus plebis quinquies, augur. Tribunus militum extra sortem, id est non per comitia creatus, sed in exercitu. (**Tribuni militares**) Vnde Pedianus ait tribunorum militarium duo genera esse, primum eorum qui Rusulei²⁷⁴ dicuntur et in exercitu creari solent, alterum eorum qui comitiis designati comitiati appellantur.²⁷⁵ Reliqua patent legenti.

72.2. De magistratibus quorum hic fit mentio alibi est explicatum,²⁷⁶ de prętore tamen nondum est dictum. (**Prętores**) Post tribunos plebis anno quinto creatus est prętor, a pręssendo sic uocatus. Prętoris insignia erant sella curulis, trabea, lictores sex, cętera consulum insignia. Quum consules ad bella proficiscerentur²⁷⁷ neque esset in ciuitate qui ius reddere posset, creatus est prętor urbanus, qui in urbe ius redderet. Postea creatus est prętor peregrinus, qui /37/ peregrinis ius diceret. Postremo prętores creati sunt numero captarum prouinciarum, qui partim urbanis rebus, partim prouincialibus pręssent. Ab honore qui pręture debebatur ius honorarium appellarunt prętorum edicta.²⁷⁸

72.3. Quę uero hic de Mario dicuntur, cuncta eadem ferme breuitate testatur Plinius Primus commentario quod *De uiris illustribus* inscripsit,²⁷⁹ sed plenius Plutarchus in *Vita Marii*.²⁸⁰

72.4. De manubiis Cimbricis et Teotonicis eđdem Honori et Virtuti uictor fecit: discite, Christiani principes, hoste superato non insolescere, sed Deo gratias agere et quod uicistis ei

---

²⁷⁴ *Pro Rufuli* (cf. Pomp. Laet., 'De tribunis militum', f. [Aiii v]), ubi Rufulci)

²⁷⁵ Vnde Pedianus *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De tribunis militum', f. [Aiii v]

²⁷⁶ Cf. *In epigr.* 2,1; 15,2, 59,2; 68,2

²⁷⁷ *Correx* ex proficiscerentur

²⁷⁸ Post tribunos plebis *eqs.*: cf. Pomp. Laet. 'De praetoribus et X uiris et curatoribus uiarum et triumuiris et V uiris et C uiris', ff. [Aiv v – B]

²⁷⁹ Cf. *Vir. ill.* 67,1-5

²⁸⁰ Cf. Plut. *Mar.*, *passim*

potius quam uestre uirtuti tribuere. Marius, quum idolatra esset, de hostium spoliis diis suis templum posuit, quod nequaquam fecisset nisi ipsis autoribus se uictoria potitum putasset. Quod ergo ille honori et uirtuti contulit, deos esse ratus, uos Deo uero reddite,²⁸¹ cuius donum est et honor ipse et ipsa uirtus.

72.5. Illud quod in fine apponitur, MVLACIUS ME FECIT, nomen fabri est, a quo arcus ipse se structum fatetur.

73.²⁸²

ANCONAE SVPRA PORTVM

IMP. CAESARI DIVI NERVAE. F.

NERVAE TRAIANO OPTIMO AVG.

/37v/ GERMANICO DACICO. PONT. MAX.

TR. POT. XVIII. IMP. XI. COS VI. P. P.

PROVIDENTISSIMO PRINCIPI SE-
NATVS. P. Q. R. QVOD ACCESSVM
ITALIAE HOC ETIAM ADDITO EX
PECVNIA SVA PORTV TVTIOREM
NAVIGANTIBVS REDDIDERIT

PLOCINIAE AVG. .DIVAE MARCINIANAE

CONIVGI

AVG.

AVG.

SORORI AVG.

73.1. F. Filio. AVG. Augusto. PONT. MAX. Pontifici maximo. TR. POT. Tribunicie potestatis. IMP. COS. P. P. Imperatori, consuli, patri patrie. P. Q. R. Populusque Romanus.

73.2. Humane salutis anno centesimo Nerua post Domitianum imperavit. Anno imperii sui secundo morbo periit, (**Traianus**) quum iam Traianum, genere Hispanum, qui ei successit, adoptasset.²⁸³ Hic, ut Eusebius refert, de Dacis et Scythis triumphavit,²⁸⁴ Hyperboreos,

²⁸¹ *Correxī ex redditte*

²⁸² *A 82/2, ubi prope pro SVPRA; cf. CIL IX 5894*

²⁸³ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 100 [= 99]*

Sarmatas, Agarenos, Arabes, Bosphoranos, Colchos in fidem accepit, Seleuciam et Thesiphontem Babylonem occupavit, misit classem in Mare rubrum, qua Indię fines infestabat. Armeniam, Assyriam, Mesopotamiam fecit prouincias.²⁸⁵ Ex rebus preclare gestis a senatu /38/ Optimi cognomen accepit.²⁸⁶ Morbo periit Seleucię.²⁸⁷ Ossa Romam translata et in foro sub columna posita, solusque omnium intra urbem et in foro sepultus est.²⁸⁸ Imperauit annos XIX, menses VI,²⁸⁹ uixit annos LXIII.²⁹⁰

74.²⁹¹

ASISII

C. VOLCASIVS. C. F. PERTICA. Q. ATTIVS. Q. F. CAPITOL. VOLCASIVS. C. F. SCAEVA. V. VIR. S. C. MVRVM RE-FICIVNDVM CVRARVNT PROBARVNTQ.

74.1. Integrum sic: Caius Volcasius, Cai filius, Pertica, Quintus Attius, Quinti filius, Capitolinus, Volcasius, Cai filius, Sceua, quinque uir, senatus consulto murum reficiendum curarunt probaruntque.

74.2. (**Senatus consultum**) Senatus autem consultum est quod senatus constituit, (**Plebiscitum**) plebiscitum quod plebs.²⁹²

75.²⁹³

²⁸⁴ Cf. Euseb. *Chron.*, A. D. 104 [= 103]

²⁸⁵ Cf. Euseb. *Chron.*, A. D. 115 [= 114]

²⁸⁶ Cf. Plin. *Pan.* 88,4

²⁸⁷ Cf. Euseb. *Chron.*, A. D. 119 [= 118]

²⁸⁸ Cf. Euseb. *Chron.*, *ibid.*

²⁸⁹ Cf. Euseb. *Chron.*, *lemm. ante A. D. 101* [= 100]

²⁹⁰ Cf. Euseb. *Chron.*, A. D. 119

²⁹¹ A 80v/2 ? , *ubi reficiendum*; cf. *CIL XI 5392*

²⁹² Cf. Pomp. Laet. 'De senatoribus', *f. A v*

²⁹³ Cf. *CIL XI 30** (2)

IN PICENO AD FLVMEN RVBICONEM

IMP. MIL. TIRO. ARMATE QVISQVIS
ES. HIC SISTITO. VEXILLVM SINITO.
ARMA DEPONITO.
NEC VLTRA HVNC AMNEM RV-
BICON. SIGNA. ARMA. EXERCI-
TVMVE TRADVCTO.
SIQVIS ERGO ADVERSVS IERIT.
FECERITVE. ADIVDICATVS ESTO
HOSTIS. P. R. AC. SI CONTRA PAT-
/38v/ RIAM ARMA TVLERIT.
SACROSQVE PENATES E PENET-
RALIBVS ASPORTAVERIT.
SANCTIO PLEBISCITI SENATVSQV.
CONSVLTI.
VLTRA HOS FINIS ARMA PRO-
FERRE LICEAT NEMINI.

75.1. Rubico fluuius finis olim fuit Cisalpinę Gallię et Italię. Hic proximo anni aquis et nomine confusis in Adriam inter Ariminum et Rauennam euoluitur. **(CAESAR)** Ad hunc cum cohortibus adueniens Cęsar (ut Suetonius refert) parumper constitit ac reputans quantum moliretur (ad imperium enim aspirabat) conuersus ad proximos:²⁹⁴ "Etiam nunc", inquit, "regredi possumus. Quod si ponticulum transierimus, omnia armis agenda erunt."²⁹⁵ Deinde ostento quodam confirmatus: "Iacta est alea", inquit traiectoque exercitu Picenum, Vmbriam, Hetruriam occupauit atque hinc secutum est ciuile bellum.²⁹⁶ Sanctio igitur ista plebisciti senatusque consulti fuit ut dux militum ibi successori suo cęderet exercitum nec ultra amnem traduceret.

---

²⁹⁴ *Post proximos delevi et*

²⁹⁵ Suet. *Caes.* 31,2

²⁹⁶ Cf. Suet. *Caes.* 32-34

75.2. IMP. MIL. TIRO. Imperator, miles, tiro. Imperator dicitur tam qui militum dux est quam qui præest imperio.²⁹⁷ /39/ MIL. Miles. De ueteranis intelligit. **(Tiro)** Tiro autem miles nouus est et uox Græca fortem sonat.²⁹⁸ Fortes enim oportet esse qui ad militiam exercentur. RVBICON. Rubiconem. P. R. Populi Romani.

76.²⁹⁹

TERGESTE

C. IVLIO NICOSTRATO. FIL. PIIS-
SIMO ANN. XVIII. M. VIII. D. XII.³⁰⁰ C. IVLIVS
NICOSTRATVS ET IVLIA NYMPHE
PARENT. INFELICISS. V. F.

76.1. Hoc est: Caio Iulio Nicostrato, filio piissimo, annorum XVIII, mensium VIII, dierum XII, Caius Iulius Nicostratus et Iulia Nympe, parentes infelicissimi, uiui fecerunt.

77.³⁰¹

Ibidem

IMP. CAESAR. CONS. DESIGN. TERT.
III. VIR. R. P. C. ITERVM MVRVM
TVRRESQVE FECIT.

77.1. Integrum hoc modo: Imperator Cæsar, consul designatus tertium, trium uir, rei publicę constituto³⁰² iterum murum turresque fecit.

---

²⁹⁷ Cf. Per. 2,788,8-12

²⁹⁸ Cf. Tort. 'Tyro'

²⁹⁹ A 77/1, *ubi* parentes; cf. CIL V 607

³⁰⁰ .D. XII. *ipse addidit in margine*

³⁰¹ A 77/8; cf. CIL V 525

³⁰² *Ipse ex causa correxit*

77.2. Iulii Cęsarisi opus hoc fuit. Sed quota pars glorię eius, uictorias triumphosque quos adeptus est si ęstimabimus? Qui quum omnia sibi subiecisset, in senatu cęsus occubuit. Hic fere finis eorum qui patrię libertatem suo /39v/ conantur opprimere dominatu.

77.3. **(III uiri)** Trium uiri: Trium uiri etiam creati fuere qui agros nouis colonis diuiderent, urbes designarent, ędificare uolentibus areas partirentur et alia in urbe rite disponere curarent. Hi dicti trium uiri colonię deducendę.³⁰³

78.³⁰⁴

Ibidem

MANLIA PIA. Q. MANLIO HERMETI.
ET MANLIAE EPIGONAE PAREN-
TIBVS. V. F.

78.1. Hinc discant filię atque filii honorem deferre parentibus et quos uiuos debita pietate colunt, his officium pręstare etiam defunctis. Qui defunctorum parentum manes nullo prosequuntur obsequio, ne uiuos quidem uere atque ex animo dilexerunt.

78.2. Q. Quinto. V. F. Viua fecit.

79.³⁰⁵

Ibidem

ET MARTI. AVC. ET CET. DD. OMNI-
BVS INMORTALI. VLP. MARTINVS
PRO SE SVISQVE LIBERIS EX VOTO
.P. V. S. L. M.

---

³⁰³ Trium uiri etiam *eqs.*: *cf.* Fen. 'De triumuiris colonię deducendę', *f.* [e6 v]

³⁰⁴ *A 77/7; cf. CIL V 615*

³⁰⁵ *A 74v/2; cf. CIL III 5307*

79.1. Ita legendum: Et Marti auctori et ceteris diis omnibus immortalibus Vlpianus Martinus pro se suisque liberis ex uoto pecuniam uolens soluit libero munere.

79.2. Hic idolatra arguit illos Christianos qui uero Deo uota soluere negligunt, quum ipse soluat fallacibus diis. Et piis /40/ quidem, non impiis, lex præcipit diuina: **(Deuteronomium XXIII)** *Quum uotum uoueris Domino Deo tuo, non tardabis reddere, quia requireret illud Dominus Deus tuus, et si moratus fueris, reputabitur tibi in peccatum.*³⁰⁶ Et in Ecclesiaste est scriptum: **(III)** *Siquid uouisti Deo, ne moreris reddere. Displicet enim ei infidelis et stulta promissio. Sed quodcunque uoueris, redde. Multoque melius est, inquit, non uouere quam post uotum promissa non reddere.*³⁰⁷

80.³⁰⁸

Ibidem

Q. LVRIVS. Q. L. APOLLOPHANES

HEIC CVBAT.

80.1. Sic lege: Quintus Lurius, Quinti libertus, hic cubat.

80.2. Heic pro hic; "i" productum per "ei", Græcam diphtongon, scribere solebant.³⁰⁹

81.³¹⁰

Ibidem

CARIVS. C. F. MONVMENT. SIBI

FIERI IVSSIT. SEX. ACILIVS. C. F.

HERES FECIT.

---

³⁰⁶ *Dt 23,21, ubi uoueris uotum*

³⁰⁷ *Ecl 5,3-4, ubi non complere pro non reddere*

³⁰⁸ *A 74v/3; cf. CIL V 611*

³⁰⁹ *Cf. Prisc. 1,37,9-11; cf. In epigr. 46,2*

³¹⁰ *A 74/1; cf. CIL V 1772*

81.1. Hoc est: Carius, Carii filius, monumentum sibi fieri iussit. Sextus Acilius, Carii filius, heres fecit.

81.2. Optimi heredis fungitur officio qui legata soluit.

82.³¹¹

CONCORDIAE

A. RITIVS. A. L. TERTIVS AVGVSTA-
LIS TESTAMENTO VIAM STERNI
IVSSIT. IN QVOD OPVS EROGATA

SVNT. LLS. XXX.³¹²

/40v/ 82.1. A. RITIVS. Aulus Ritus. A. L. Auli libertus. VIAM STERNI, id est lapidibus tegi. LLS XXX. Sestertia triginta milia. Nota sestertii est due³¹³ LL et unum S, quia sestertius (ut alibi diximus)³¹⁴ due libře sunt et semis.

83.³¹⁵

AQVILEGIAE

DOMVM AETERNAM IVLIA AGAPE
POSVIT OBSEQVENTI MARITO.

83.1. Sepulturam putavit domum esse ęternam mulier infidelis, rata eos qui sepeliuntur nunquam inde exituros. Nobis uero, qui credimus futuram corporum resurrectionem, non est domus ęterna sepulchrum, sed temporalis. Piis enim et fidelibus nulla alia ęterna habitatio est

---

³¹¹ A 79v/1, ubi LLS. XXX; cf. CIL V 1894

³¹² Correxī ex XXX

³¹³ Correxī ex due

³¹⁴ Cf. In epigr. 40,3; 140,3

³¹⁵ A 77/2; cf. CIL V 1260

pręter cęleste regnum, nulla impiis pręter infernum. Ibunt hi (sicut in euangelio est scriptum)³¹⁶ in ignem ęternum, iusti autem in uitam ęternam.

84.³¹⁷

Ibidem

.D. .M.

SAVFEIA THREPTI. V. F.

H. M. H. N. S.

84.1. Singulares litterę hoc habent: Diis manibus. V. F. Viua fecit. Viua enim sibi fabricauit sepulchrum et quum neminem secum iacere uoluit, subiunxit H. M. H. N. S., id est: hoc monumentum heredes non sequitur.

84.2. Timuit scilicet ne /41/ nimis arcte hinstaret si alii ibidem ponerentur. Sed meminisse debebat quia nemo unquam mortuorum de loci in quo positus est angustia conqueri sit auditus.

85.³¹⁸

Ibidem

DIS DEABVSQVE SACR. EX VOTO

VICTOR AEDITVVS.

85.1. Victor hoc loco nomen est proprium. (**Eđituus**) Aedituus autem is dicitur cui cura iniuncta est ędis sacre, ab ęde tuenda.³¹⁹

85.2. Votum se soluisse fatetur et inscribi uoluit ueritus fortasse ne dii deęque quos coluit solutionem factam inficiari uellent, si soluti cautio non extaret.

---

³¹⁶ Cf. Mt 25,41; Mt 25,46

³¹⁷ A 77/6; cf. CIL V 631

³¹⁸ A 79/1; cf. CIL V 767

³¹⁹ Cf. Per. 2,151,8

86.³²⁰

Ibidem

Q. SVLP. VXORI TERENTIAE NON
LVBENS. F. FATVM F.

86.1. Id est: Quintus Sulpicius uxori Terentię non lubens fecit, fatum fecit. Quasi dicat: ipse tristis de morte uxoris, atque ideo non lubens fecit ei sepulturam, sed fato coactus fecit.

87.³²¹

IVSTINOPOLI

ISIDI SACRVM EX MONIT. EIVSD.
.D. L. VALERIVS MEMOR. VI. VIR. AVG.

L. D. P.

87.1. Id est: Isidi sacrum ex monitis eiusdem deę. Lucius Valerius Memor, sex uir Augustalis, locum dedit publicum. In quo uidelicet ei ędes /41v/ poneretur.

87.2. (**Isis, Io**) ISIS autem fuit Inachi, Argiuorum regis, filia, dicta prius Io, quę a Ioue stuprata fugit in ęgyptum. (**Osiris**) Hanc Osiris, Iouis filius, quum Phoroneo auo in Argiuorum regno successisset et regnum Aegilao fratri reliquisset ęgyptiosque subiugasset, sibi copulauit. Illa ęgyptios litteras docuit, ipse agriculturam. Deinde Osirim a Tiphone fratre clam laniatum Isis perquisiuit flens ac moerens et tandem iuxta Syenem in loco Philas inuentum fleuit acerbe. Eum in insula Abaton sepeliuit iuxta Memphim et paludem Stygem. Apparuit ęgyptiis de improviso bos. (**Apis**) Illum Osirim esse putauerunt adorabantque ut deum, Apin uocantes, alii Serapin dixerunt. Apis enim eorum lingua bos dicitur. Hunc bouem annuis temporibus (ut aiunt) cum luctu quęsitum et casu compertum per annum alunt,

---

³²⁰ A 81/6; cf. CIL V 24*

³²¹ A 77/3; cf. CIL V 484

certoque tempore Memphim adductum, sequentibus sacerdotibus et populo et pueris cum sonis et cantibus musicis, in fonte sacro submergunt et alium ei similem cum luctu querunt, inuento letantur et post annum similiter mergunt, atque ita annua sacra Osiridi persoluunt.³²²

87.3. (**Templum Isidis**) Erat Romę templum Isidis iuxta campum Martium, cui sacra faciunt sacerdotes.³²³ In ueste linea uagantur et lugent, deinde gaudio exultant et Salomonis illud implere uidentur: /42/ (**Prouerbia XIII**) *Risus dolore miscebitur et extrema gaudii luctus occupat.*³²⁴ Neque aduersa enim neque prospera in hac uita diuturna sunt.

88.³²⁵

Ibidem

TVLIAE SEPTIMINAE ANIMAE INNOCENTISSIMAE. QVAE VIXIT ANNIS VI. MENS. VIII. DIEBUS. VIII. TVLIA PRIVATA MATER INFELICISSIMA.

88.1. Aperta est lectio. Non sunt tamen infelices dicendi illi qui innocentes amittunt liberos. Si enim innocentes et fideles fuerint, corpore exuti ad Deum transmigrant, apud quem ipsis etiam parentibus adipiscendę beatitudinis gratiam et orabunt erga suos grati et exorabunt Deo accepti.

89.³²⁶

Ibidem

L. CALPHVRNIVS CVPITVS. V. F. SIBI ET. L. CALPHVRNIO DEXTRO. F. ANN.

---

³²² ISIS autem fuit *eqs.*: *cf.* Tort. 'Io'; 'Isis'; 'Osiris'; *cf.* Per. 2,21-24

³²³ *Cf.* Tort. 'Osiris'; *cf.* Per. 2,24,6-7

³²⁴ *Prv* 14,13

³²⁵ *A* 77/5, *ubi deest nomen loci*; *cf.* *CIL* V 504

³²⁶ *A* 77/4, *ubi Emonię; passim Calpu-*; *cf.* *CIL* V 379

VIII. ET CALPHVRNIE. SP. F. PROCV-
LAE VXORI.

89.1. Legendum sic: Lucius Calphurnius Cupitus uiuus fecit sibi et Lucio Calphurnio Dextro, filio annorum VIII, et Calphurnię, Spurii filię, Proculę uxori.

89.2. Viuus, inquit, fecit: prodest utique uiuentibus sepulchra ędificare. Fit enim ut de morte cogitent et dum se Dei iudicio mox excutiendos nouerint, peccatis abstineant, /42v/ si modo sepulchra ipsa non ad inanis glorię pompam, sed ad fati necessitatem ędificent.

90.³²⁷

POLAE

PAPIRIA PRIMA VIVA POSVIT SIBI.

90.1. Sciebat enim se esse mortalem et prouidit ponendis ossibus suis locum.

91.³²⁸

Ibidem

AVIDIA MAXIMINA G   DOMVM³²⁹
AETERNAM VIVA SIBI POSVIT. SI-
QVIS ALIVM CORPVS SVPERPOSVE-
RIT. DET FISCO. X CCC. MILIA.

91.1. Verita (ut reor) ne alio superposito corpore ipsa pondere oppressa respirare non possit, et superponere uolentes poenę denunciatione deterrere uoluit. Alium corpus, inquit: nos dicimus aliud. Denarii nota est X.

---

³²⁷ A 81/1; cf. *CIL* V 210

³²⁸ A 81/2; cf. *CIL* V 121

³²⁹ Ante DOMVM spatium aliquot litterarum habent A, O

91.2. Dent fisco, inquit, denarium trecenta milia. Vbi nunc est fiscus iste? Nunquam profecto: pertranseunt omnia, multi nunc ibidem sepeliuntur et poenam soluit nemo.

92.³³⁰

Ibidem

.I. .O. .M.
C. IVLIVS CRYSOGONVS EX
VOTO FECIT.

92.1. I. O. M. Ioui optimo maximo. Aram aut templum posuit Ioui, soluens quod uouerat.

93.³³¹

Ibidem

/43/ Q. SIRTIVS CALLISTVS. VI. VIR.
AVG. V. F. SIBI ET LAECANIAE PRI-
SCAE CONIVGI OPTIMAE LIBER-
TIS LIBERTABVSQ. SVIS OMNIBVS.

93.1. Ergo brevis urna eos suscepit, quos ampla uix capiebat domus. Recte itaque satyricus poeta: *Mors sola fatetur quantula sunt hominum corpuscula.*³³²

94.³³³

---

³³⁰ A 81/3, *ubi* Polę ad. S. Germanum; *cf.* CIL V 13

³³¹ *Cf.* CIL V 74

³³² Iuv. 10,172-3

³³³ A 81/4; *cf.* CIL V 3

Ibidem

PATER CVM FILIA. FRATER ET
SOROR. SOCER ET NVRVS. HIC
TANTVM DVO IACENT.

94.1. Hoc simile est illi quod de Hersalo et Merhalla superius recitauimus,³³⁴ sed aliter exponendum. Filius de matre filium genuit et filiam. Hęc fratris facta est uxor: pater et filia hic sepulti sunt. Pater ergo et filia ex parte matris frater et soror sunt, ex parte filii socer et nurus sunt. Socer enim uiri et uxoris pater est, nurus filii uxor est. Atque ita hic tamen duo iacent.

94.2. Quod facinus, si non ad ostentationem ingenii confictum sit, nemo negabit quin fuerit maxime omnium execrabile atque detestandum. **(Cymon)** Quanquam legimus et Cymonem, principem inter Athenienses uirum, Elpenicem sororem habuisse in matrimonio, /43v/ patria lege tunc istud concedente,³³⁵ **(Garamantes)** et apud Garamantas nullam certam fuisse uxorem,³³⁶ sed filios cum matribus, filias cum patribus coire consuesse, Romanos tamen talibus ac tam foedis coniugiis nunquam fuisse usos. **(Nerue lex)** Nam si Nerua imperator fratris sororisue filiam haberi uxorem lege prohibuerit,³³⁷ satis constat ante illum sororibus copulari nefas fuisse. Quanto parentibus magis? Equum quendam admissarium detracto oculorum operimento (Plinius autor est) cognito cum matre coitu petisse pręrupta atque exanimatum.³³⁸ Bestię igitur sanguinis cognationem sentiunt, homo non intelligit? Non ne, qui talis fuerit, bestiis omnibus et insipientior et impudentior erit habendus omnique damnabilior deuotione?

94.3. Verum enim uero tam abominandum flagitium multo magis imputabitur illis quibus matrimonii sanctitudo diuina lege commendatur quam his qui Deum ignorantes sue ipsi libidini frena permittebant. Excusabiliores enim sunt qui pręceptis cęlestibus nondum instructi peccauerunt et licet naturalis quoque legis rationem peruerterint, longe deterius est

---

³³⁴ Cf. *In epigr.* 29

³³⁵ Cf. *Nep. Prol.* 4; *Cim.* 1,2

³³⁶ Cf. *Mela* 1,45

³³⁷ Cf. *Rep* II, 288 (*excerptum ex M. A. Sabellici Enneadibus ab orbe condito* [cf. *Dio* 68,2,4])

³³⁸ Cf. *Plin. Hist. nat.* 8,56

cognita diuinę reuelationis ueritate summę maiestatis auctoritatem contemnere quam non obe/44/disse natureę.

94.4. Sed dum nefando uitio irascor, sentio me egredi interpretis modum; igitur propositi nostri ordinem compressa tandem indignatione repetamus.

95.³³⁹

NEPESINI

.L. AVRELIO COMMODO VICTORI
NEPESINI DIANENSES AERE CON-
IACTO.

95.1. Lucio Aurelio statuam, puto, statuerant, uictis ab eo hostibus, ęre collato, ut pro accepto beneficio gratiam referrent.

96.³⁴⁰

In Istria ad Duo castra

QVOD FAS ERAT FILIVM FACERE
PARENTIBVS MORTE INMATV-
RA. Q. SERG. ET SEX. R. FILIO FE-
CERE PARENTES INFELICISSIMI.

96.1. Q. SERG. ET SEX. R. Quintus Sergius et Sexta Roscia³⁴¹ siue Ruffa, parentes infelicissimi, queruntur quod filium sepelierint quum per ętatem filius debuisset sepelire parentes.

---

³³⁹ A 79/3, *ubi* Nepesini in foro; *cf.* CIL XI 3210

³⁴⁰ A 81/6; *cf.* CIL V 312

³⁴¹ *Correxi ex Rosia*

96.2. (**Mors**) Sed mors cęca neminem internoscit et dum passim quosque rapit, neque ętatis neque sexus neque personę habet rationem, aliis quidem tardius, aliis citius occurrit, parcit nemini.

97.³⁴²

Ibidem

AVR. RVFINAE ALVMNAE PIENTISSIMAE
/44v/ ET INCOMPARABILI QVAE VIXIT
ANN. XXVII. M. X. D. II. FIDE COGNI-
TA MEMOR OBSEQVII. EIVS AV-
RELIA SOTERIA PIETATIS PLENA
POSVIT. B. M.

97.1. Patet lectio. Alumna ea proprie dicitur quam quis aluit et educauit.³⁴³ Hoc autem epitaphio et alumnę obsequia commendantur et altricis pietas et amor utriusque mutuus.

97.2. AVR. Aurelię. B. M. Benemeritę.

98.³⁴⁴

TVDERTI

PRO SALVTE COLONIAE ET OR-
DINIS DECVRIONVM ET POPVLI
TVDERTIS. QVOD IS SCELERA-
TISSIMI SERVI PVBLICI INFAN-
DO LATROCINIO DEFIXA MONV-
MENTIS ORDINIS DECVRIONVM

---

³⁴² A 81/7: cf. CIL V 131

³⁴³ Cf. Per. 105,2,2; 8-9

³⁴⁴ A 79/7 – 79v: cf. CIL XI 4639

NOMINA NVMINE SVO ERRVIT
AC VINDICAVIT. ET METV PERI-
CVLORVM COLONIAM CIVESQ.
LIBERAVIT. L. CANCRIVS CLE-
MENTIS LIB. PRIMIGENIVS SEX
VIR. ET AVGVSTALIS³⁴⁵ ET FLAVIALIS
PRIMVS OMNIVM HIS HONORI-
BVS AB ORDINE DONATVS VOTVM
SOLVIT.

/45/ 98.1. In omni negotio quicquid prospere cesserit ut Deo acceptum referamus, hoc exemplo admonemur. Lucius Cancrius, Clementis libertus, sex uir et Augustalis et Flauialis (dignitatum quibus functus est hæc nomina sunt) uotum diis soluit quod Tudertes ab infestatione cuiusdam latronis, qui uias cum armis insidens ne ipsis quidem decurionibus parcebat, liberauit eo fugato uel interempto. Hoc itaque uoto soluto ostendit se et de patria benemeritum et erga deos non ingratum.

98.2. (**Colonia**) COLONIA dicitur ad quam habitatum missi erant maioris urbis ciues.
³⁴⁶ Libertus primigenius: qui primus inter libertos libertatem est consecutus.

99.³⁴⁷

HVMAGI

MELLIA ANNIANA IN MEMOR.
Q. LEPICI. Q. F. SERG. BASSI MA-
RITI SVI EMPORIVM STERNI
ET ARCVM FIERI ET STATVAS
SVPERPONI TEST. IVSS. EX. ~~LLS.~~

.DCD. XX. P. R.

---

³⁴⁵ *Ipsæ ex AVSTALIS correxit*

³⁴⁶ *Cf. Per. 3,85,13-14*

³⁴⁷ *A 79v/2; cf. CIL III 2922*

99.1. IN MEMOR. In memoriam Quinti Lepici, Quinti filii, Sergii Bassi. TEST. IVSS. Testamento iussit. Ex sestertiis centum milibus. P. R. Ponderis Romani uel pecunię /45v/ Romanę.

99.2. Emporium sterni, id est forum mercaturę³⁴⁸ lapidibus tegi. (**Emporium**) Emporium enim dicitur locus ubi exercetur mercatus, quem Gręci εμπωριον appellant, nos forum nundinarum.³⁴⁹

100.³⁵⁰

Ibidem

C. BEGNIVS CASSIAE VXORI
SVAE OPTATAE NON LVBENS
FECIT. SED FATVM FECIT.

100.1. Non lubens, sed inuitus et fato compulsus. Mallet enim eam uiuere quam mortuę funus honorare.

101.³⁵¹

Ibidem in uico Comagnano

DIVO IVLIO PRIMIGENIO QVI VIX.
ANN. XXV. IVLIA PALLAS FECIT
CONIVGI CARISSIMO ET PIEN-
TISSIMO DE SE BENE MERENTI.
CVM QVO VIX. ANN. XV. MENS. VI.
DVLICITER SINE QVERELA.

---

³⁴⁸ *Ipse ex uernale (?) correxit*

³⁴⁹ *Cf. Per 13,12,3-7 ?*

³⁵⁰ *A 79v/3; cf. CIL III 2686*

³⁵¹ *A 79v/4, ubi In uico Comagnano; charissimo; cf. CIL III 172*a*

101.1. Nondum ergo decennis erat Iulius iste quum duxit uxorem. Sed qui congruum nuptiis tempus nosse cupiunt, audiant Platonem libro quarto *De legibus* dicentem: (**Ētas nubilis**) *Vxorem quisquis a trigesimo anno usque ad trigesimum quintum ducat.*³⁵² Idem libro VI: *Nuptiarum tempus puellę sit, inquit, a sextodecimo in uigesimum, idque sit longissimum tempus ad hoc institutum; masculo a trigesimo ad quintum et trigesimum.*³⁵³

102.³⁵⁴

/46/ **ISCONI**³⁵⁵

L. PVDENTI. HIC QVOM ESSET ANNOR.
XIII. ROMAE CERTAMINE SACRO IOVIS
CAPITOLINI LVSTRO. $\overline{\text{VI}}$. CLARITATE
INGENII CORONATVS EST INTER PO-
ETAS LATINOS OMNIB. SENTENTIIS
IVDICVM. HVIC PLEBS VNIVERSA
MVNICIPVM ISCONENSIVM STATV-
AM AERE CONLATO DECREVIT
CVRAT. R. P.

102.1. Mira profecto in tam tenera ętate ingenii maturitas, ut puer tredecim annorum in poetarum certamine uincat et coronetur. Et quoniam hoc honore adepto patriam nobilitarat, non immerito patria illi statuam curauit erigendam.

102.2. Porro quum in ciuitate benemeritis digna pręmia impenduntur, cęteri omnes ad uirtutem capescendam excitantur, non tam mercedis cupiditate quam honestę laudis affectu.

102.3. CVRAT. R. P. Curante republica.

---

³⁵² Plat. *Leg.* 4,11 (721B)

³⁵³ Plat. *Leg.* 6,23 (785B)

³⁵⁴ A 80/1, *ubi* Ischoni; *cf.* *CIL* IX 2860

³⁵⁵ *Pro* Histonii

103.³⁵⁶

INTERAMNII

PROVIDENTIAE. TI. CAESARIS AV-
GVSTI NATI AD AETERNITATEM.³⁵⁷ COS.
ROMANI NOMINIS SVBLATO HOSTE
PERNICIOSISSIMO. P. R. FAVSTVS TI-
TIVS LIBERALIS. VI. VIR. INTER.³⁵⁸ P. S. F. C.

/46v/ 103.1. TI. Tiberii COS. Consulis. P. R. Populi Romani VI. VIR INTER.³⁵⁹ P. S. F.
C. Sex uir Interamnatum³⁶⁰ pecunia sua faciendum curauit.

103.2. Arcum puto ei posuerat qui uictorię laudem testaretur hoste perniciosissimo
sublato.

104.³⁶¹

Ibidem

T. FL. T. F. CVL. ISIDORO EQ. ROM. PA-
TRI DVORVM EQ. PVB. OMNIBVS
HONORIBVS HONESTE FVNCTO.
COS. QVINQ. II. AVGVRI SACER. PONT.
PRAEF. SACROR. PATRONO MVNICI-
PI INTERAMNAT. CAVSENTINORVM
VINDEMNATIVM. V. B. ET QUIDQVID
IN EGREGIVM HOMINEM LAVDIS

---

³⁵⁶ A 77/9, *ubi* Interamni; Iter. *pro* INTER.; *cf.* CIL XI 4170c

³⁵⁷ *Correxi ex* AETNITATEM

³⁵⁸ *Ipsa ex* ITER. *correxit*

³⁵⁹ *Correxi ex* ITER

³⁶⁰ *Correxi ex* Iteramnatum

³⁶¹ A 77v/1, *ubi deest* COS.; L. D. D. *pro* L. D. D. D.; *cf.* CIL XI 4209

DICI POTEST. IN HOC SIT BENEFICI-
CIO NATVRAE CONLATVM. POSSES-
SORES. INQVILINI. NEGOCIAN-
TES.
VIAE STRATAE CVLTORES HER-
CVLIS RARISSIMO. L. D. D. D.

104.1. Sic integrandum: Tito Flauio, Titi filio, Cultori Isidoro, equiti Romano, patri duorum equitum, publicis omnibus honoribus honeste functo, consuli quinquies, bis auguri, sacerdoti, pontifici, praefecto sacrorum, patrono municipii Interamnatum, Causentinorum, Vindemnatium, uiro bono, et quae sequuntur. /47/ L. D. D. D. Locum dedicarunt decreto decurionum, ut tanquam diuini hominis memoria conspiceretur essetque in oculis omnium. Equiti Ro<mano>: uel quod equestris ordinis esset uel quod equo meruerat.

104.2. Erat etiam sacerdotali pontificaliue dignitate praeditus praefecturaue sacrorum, et ut his dignum ostenderet, probitatem naturae eius extollit, denique locum eius memoriae assignatum dicit ab omnibus qui uiam stratam frequentabant prope fanum Herculis, et id quidem decurionum decreto. Non enim hoc agere poterant nisi ex autoritate decurionum.

105.³⁶²

Ibidem

A. POMPEIO A. F. CVL. Q. PATRONO
MVNICIPI INTERAMNAT. NAHARTIS.
QVOD EIVS OPERA VNIVERSVM
MVNICIPIVM EX SVMMIS PERICV-
LEIS ET DIFFICVLTATIBVS EXPE-
DITVM ET CONSERVATVM EST. EX
TESTAMENTO. L. LICINI. T. F. STATVA
STATVTA EST.

105.1. A. Aulo. A. F. CVL. Q. Auli filio Cultori Quinto. INTERAMNAT. Interamnatum. PERICVLEIS. Periculis. L. LICINI. T. F. Lucii Licini, Titi filii.

---

³⁶² A 77v/2; cf. CIL XI 4213

106.³⁶³

Ibidem

C. RVSTICVS. C. F. FLAVOSISTER. L.

OCTAVIVS. L. F. VITVLVS. IIII. VIR. D. S. S.

/47v/ VIAM INTEGENDAM CVRAVERE.

106.1. Legendum sic: Caius Rusticus, Cai filius, Flauosister, Lucius Octavius, Lucii filius, Vitulus, quattuor uir designatus, suo sumptu uiam integendam curauere.

106.2. Diximus supra³⁶⁴ quattuor etiam uiros fuisse creatos qui uiarum curam agerent.

107.³⁶⁵

CIVIDATI

LELILLAE CLEMENINI VXORI INCOM-
PARABILI. Q. FVRIVS SECVNDVS MA-
RITVS ET SIBI VIVVS FECIT.

Iuncta iaces primo et uiuis uiuisque secundo

Lella tuo, debent nec benefacta mori.

Te, tellus, sanctosque precor pro coniuge manes:

Vos ite placidi, tu leuis ossa tegas.

107.1. Ita igitur Lelilla se in uita gessit ut bis uxor et a primo marito meruerit amari et a secundo laudari honorarique defuncta.

108.³⁶⁶

---

³⁶³ A 83/3, *ubi* Flauosis ter; *cf.* CIL XIV 3668

³⁶⁴ *Cf. In epigr.* 60,2

³⁶⁵ A 83/2, *ubi* Cleminini; *cf.* CIL V 3653

AD ARNASTVM³⁶⁷ in Ponto

SEX. VIBIO GALLO RICINARIO³⁶⁸ PRIMOPILARI PRAEF. KASTROR. LEG.
XIII. GEM. DONIS DONATO AB IMPERATORIBVS HONORIS VIRTVTISQ.
CAVSA. TORQVIBVS ARMILLIS PHALERIS CORONIS MVRALIBVS. III. VALLARIBVS. II. AVREA. I. HASTIS PVRI. V.
VEXILLIS. II. SEX. VIBIVS. COCCIANVS
PATRONO BENEMERENTI.

/48/ 108.1. Huic Vibio Vibius Coccianus libertus peregre defuncto posuit sepulturam titulosque eius descripsit et ab imperatoribus delata dona. Fuit igitur Vibius primopilaris, id est miles primę legionis, deinde castrorum p̄fectus legionis tertiedecimę.³⁶⁹

108.2. (**P̄fectus castrorum**) P̄fecti autem castrorum uel alarum uel cohortum a duce militię creabantur ut ea regerent et disponerent.³⁷⁰ Quum itaque militare officium strenue obiret, promotus est ad p̄fecturam castrorum, in qua ita se gessit ut dona quę commemorantur dignus fuerit ab imperatoribus recipere. Donatus est ergo gemmis, id est annulis gemmatis, torquibus – (**Torques**) torques colli ornamenta erant –, armillis, quibus brachia ornabantur,³⁷¹ (**Phalere**) phaleris, quę non tantum equi ornamenta sunt,³⁷² sed etiam hominis, quum Vergilius dicat: (**IX**) *phaleras Rhamnetis et aurea bullis cingula*,³⁷³ coronis muralibus tribus, uallaribus duabus, aurea una. (**Corona muralis**) Muralis corona ei dabatur qui primus obsessę urbis incendisset,³⁷⁴ (**Corona uallar**) uallar qui primus pugnando

---

³⁶⁶ A 82/3; cf. CIL III 454 (= 6984)

³⁶⁷ Pro AMASTRVM (recte: Amastrim)

³⁶⁸ Pro TRICENARIO

³⁶⁹ Correxī ex tertiedecimę

³⁷⁰ Cf. Pomp. Laet. 'De praefecto in militia', f. Aii

³⁷¹ Cf. Mai. 'Armillae'

³⁷² Cf. Mai. 'Phalerae'

³⁷³ Verg. *Aen.* 9,359-60

³⁷⁴ Cf. Per. 27,11,1-3

uallum transcendens castra aduersariorum introisset.³⁷⁵ (**Corona obsidionalis**) Aurea autem corona erat obsidionalis: ea donabantur illi qui obsidione ciues liberassent.³⁷⁶ (**Hastę pure**) Hastis puris quinque: hoc donum eius erat qui /48v/ in p̄lio uicisset.³⁷⁷ Hastis puris, id est sine ferro, ut Seruius ait³⁷⁸ super illud Vergilii in VI: *Ille, uides, pura iuuenis qui nititur hasta.*³⁷⁹ (**Vexillum**) Vexillis duobus: uexillum dictum quasi paruum uelum,³⁸⁰ est enim uelum in summo hastę suspensum. Et his ergo uirtutis merito donatus fuit Vibius.

108.3. Egregium hoc sane et uiri uirtuti datum. Meminisse tamen debemus quia fortes uiros remunerat imperator, bonos Deus, et illis quidem terrena bona et caduca conferuntur, his uero cęlestia et ęterna.

109.³⁸¹

Apud ANTYCIRAM Boecię

OLBIO ET NICANORI SVAVISS.³⁸² FI-
LIIS SVIS. L. LVCVLLO MILITIAE
DVCE INTERFECTIS DOLENTISS.
PARENTES POSVERE. XAIPETE
MNHMEC cNEKA³⁸³

109.1. Lucius enim Lucullus contra Mithridatem, Ponti regem, bella gessit eumque regno expulit. Hoc quod Gręce³⁸⁴ subscribitur nomina parentum sunt.

---

³⁷⁵ Cf. Per. 2,254,8-9

³⁷⁶ Cf. Per. 27,8,1-2

³⁷⁷ Cf. Serv. Aen. 6,760

³⁷⁸ Cf. Serv. Aen. 6,760

³⁷⁹ Verg. Aen. 6,760

³⁸⁰ Cf. Per. 2,402,4-5

³⁸¹ A 80/3, ubi In oppido Phrigiae Ancira; sauss. pro SVAVISS.; sub pro SVIS; cνεκα [sic pro ενεκα] pro cNEKA [sic pro ENEKA]; cf. CIL III 17*

³⁸² Correxī ex SVAVSS

³⁸³ Pro ENEKA (i. e. ενεκα)

³⁸⁴ Correxī ex Grece

110.³⁸⁵

In OLYMPO monte

OLYMPI VERTEX EX QVA PARTE
EST APOLLINIS PYTHII TEMPLVM
ALTITVDINEM HABET AD SVB-
IECTVM EXAMVSIM MENSURA-
TVM. X. INTEGRA STADIA ET VN-
/49/ VM PLETHIO³⁸⁶ MINVS QVADRVPE-
DALI. XENOGORAS CELENTI
FILIVS MENSVRAM POSVIT.
TV VALE APOLLO. ET DA NOBIS
BONA.

110.1. Olympus mons in Thessalia, ubi Pellion et Pyerus et Ossa et Pindus et Othris. Olympi huius uerticem nubibus celsiorem esse aiunt. Est et alius mons Olympus in Gallogreçia,³⁸⁷ alius apud Mysios, in cuius radice est urbs Prusa, alius est secus Mare rubrum in Eþhiopia, haud longe ab Heliopoli oppido, qui oriente sole usque ad horam quintam diei flammam emittit.³⁸⁸ Hic de illo qui in Thessalia est dici certum est, alioqui Latinam non haberet inscriptionem.

110.2. Examusim, id est examine ad regulam. (**Amusis**) Amusis enim regula fabrorum est quam architecti, quum opus probant, rubrica illiniunt.³⁸⁹ (**Stadium**) Stadium octava pars miliarii est. Undecim ergo stadia sunt mille trecenti et septuagintaquinque passus. PLETHIO minus quadrupedali: mensurę genus est quattuor pedum. Plethii tamen uocabulum nusquam alibi memini me legere, nisi forte harundinem significet, quam Plinius (**liber XVI, caput XXXVII**) inter harundinum genera non plethium sed plociam appellatam ait, graciliorem

---

³⁸⁵ A 80v/3; cf. Plut. *Aem.* 16,9

³⁸⁶ *Ipse ex PLETIO correxit*

³⁸⁷ *Correxi ex Gallogreçia*

³⁸⁸ Cf. Tort. 'Olympus'; cf. Plin. *Hist. nat.* 4,8,30

³⁸⁹ C. Mai. 'Examussim'

/49v/ cęteris.³⁹⁰ Harundo autem apta est ad aliquid metiendum, unde in Ezechiele legimus: *Et calamus mensurę in manu eius.*³⁹¹

110.3. Potuit iure suo gloriari Xenogoras³⁹² et, sicut fecit Thales philosophus ęquilatere circuli triangulo descripto, bouem immolare,³⁹³ nisi quidam promere ausi fuissent quot stadia totius terrę ambitus contineat, quantum a terra distet nubium altitudo atque uentorum, quantum inde spacii sit ad lunam, ad solem, ad cętera errantia sydera.

110.4. Sed certe his omnibus longe pręstabilius est mensuram nosse uite atque morum. *Est enim modus in rebus* (ut Lucretius³⁹⁴ inquit), *sunt certi denique fines, quos ultra citraque nequit consistere rectum.*³⁹⁵ Non hoc dicimus ut geometrię rationem improbemus – utilis est multis –, sed ut bono melius pręferamus.

111.³⁹⁶

NONAE

L. BARBIVS³⁹⁷ CRAPVS. ET. Q. BARBI-
VS RVFFVS SIBI ET SVIS. V. F. IN
FR. P. XXXV. IN AG. P. X.

111.1. L. Lucius. Q. Quintus. V. F. Viuus fecit. In fronte pedes XXXV, in agro pedes X: in quo spacio aliis sepulturam ponere ius non est nisi domino loci permittente.

111.2. Frons autem illud sepulchri latus est in quo litterę /50/ incisę sunt. Quod terrę circa alia latera patet, ager dicitur.

---

³⁹⁰ Cf. Plin. *Hist. nat.* 16,168, *ubi* Characian vocabant crassiorem firmioremque, plocimon vero subtiliorem

³⁹¹ *Ez* 40,3

³⁹² *Pro Xenagoras*

³⁹³ Cf. Diog. Laert. 1,24

³⁹⁴ *Recte* Horatius

³⁹⁵ Hor. *Sat.* 1,1,106-7

³⁹⁶ *A* 80v/1; cf. *CIL* III 2979

³⁹⁷ *Ipse ex BARBVS correxit*

112.³⁹⁸

TRAGVRII

L. STALLIVS SECVNDVS. VI. VIR.
AVG. ET STALLIA CALIROHE VXOR
CVM LIBERIS AEDEM MATRI MA-
GNAE EX VOTO SVSCEPTO FECE-
RVNT. S. P.

112.1. L. Lucius. VI. VIR. AVG. Sex uir Augustalis. S. P. Sua pecunia.

112.2. **(VI uir Augustalis)** Sex uir Augustalis dicitur decreto Augusti extra ordinem constitutus. **(Cybele)** Magna mater Cybele est, quę Ops dicitur et deum mater et Berecinthia et Rhea et Bona dea et Pales. Eam terrę præesse fabulantur. Magna ergo mater quę mortalibus præstat alimenta; Cybele a Cybello, Phrigię oppido, in quo colebatur; Ops quod opem ferat agricolis; deorum mater quia Saturno Iouem et alios deos genuisse dicitur; Berecinthia a Berecintho, monte Phrigię; Rhea Gręce Ops est Latine; Bona dea quia fruges largitur; Pales quia gregibus pabula subministrat.

/50v/

IV. SALONIS

IV.1. HACTENVVS externa tibi interpretatus sum, Dominice Papalis charissime, nunc maiorum nostrorum aperiemus monumenta, quę sæpe tecum per Salonarum rudera parietinasque uagatus passim iacentia spectauit et interdum, patrii soli nostri quanta quondam gloria fuit mecum animo reuoluens, Vergilianum illud ingemiscendo repetebam: *Fuimus Troes, fuit Illium et ingens gloria Teucrorum*,³⁹⁹ nunc nulla.

IV.2. Qualis enim quantaue urbs ista extiterit, quę a Gothis solo equata esse desiit, non modo reliquię eius testantur, uerum etiam ueteris historię scriptorum indicat autoritas. **(Strabo)** Nam et Strabo in suo *Geographię* libro Delmatarum emporium Salonas esse asserit

---

³⁹⁸ A 80/4; cf. CIL III 2676 = 9707

³⁹⁹ Verg. *Aen.* 2,325-6

ac de ipsis Delmatis *Ea gens, inquit, annos compluris aduersus Romanos bella gessit.*⁴⁰⁰ **(Plinius)** Plinius quoque Secundus ait: *Salona colonia ab Iadera CCXXII milia passuum. Petunt in ea iura uiribus*⁴⁰¹ *descriptis in decurias CCCLXII Delmate,*⁴⁰² quos ibi nominatim recenset. Inter eos autem Ardeatum⁴⁰³ meminit et Italię quondam populatores appellat. **(Cęsar)** Pręter hęc in Cęsaris *Commentariis* relatum legimus quod M. Octavius cum nauibus Salonas peruenerit, ubi concitatis Delmatis reliquisque /51/ barbaris Clissam a Cęsaris amicitia auertit, conuentumque Salonensem quum neque pollicitationibus neque denunciatione periculi permouere posset, oppugnare instituit.⁴⁰⁴ *Est autem oppidum, inquit, et loci natura et colle munitum.*⁴⁰⁵ Octavius quinque castris oppidum přemere coepit, illi se defendere. Tandem dispositis per muros pueris ac mulieribus portis egressi Octauii castra inuadunt expugnantque, deinde et reliqua, cędeque non parua facta eos qui superfuerant ad naues fugere compellunt. Atque talis fidei talisque in bello uirtutis tunc fuere Salonenses nostri!

IV.3. **(Diocletianus)** Huc accedit quod Diocletianus imperator, Salonis natus, uirtute rebusque gestis ad Romanorum imperium meruit promoueri. Deposito deinde imperio priuatam uitam peregit in patria. Et quum Romam ad pristinam dignitatem reuocaretur, maluit hic consenescere priuatus quam Romę imperare: usque adeo coeperat eum et amoenitas loci et tranquillum in secessu ocium.

IV.4. Extat ędificium eius Salonis proximum, quod maiores nostri post urbis euerisionem incolere coepere: **(Spalatum)** nunc nostrum natale solum est, quod Spalatum appellant, sed et ipsum semirutum quidem atque in parte deintegratum, murorum tamen ac turrium pulchritudine portarumque affabre structarum decore /51v/ ostendens qualia etiam illa fuerint quę uel uetustate uel inimicorum iniuria defecere. **(Templum S. Domnii, archiepiscopi Salonensis)** Stat adhuc templum Ioui quondam sacrum, nunc Domnio martyri dedicatum, magne turre instar, rotunda specie angulatum, cuius murus (ut uides) quadrato lapide rethiculataque structura constat. Octo columnis ingentibus intus fulcitur, quibus alię

---

⁴⁰⁰ Strab. *Geogr.* 7,5,5

⁴⁰¹ *Correxi ex iuribus*

⁴⁰² Plin. *Hist. nat.* 3,141-142, *ubi Iader CXII pro Iadera CCXXII milia passuum; discriptis pro descriptis; CCCXLII pro CCCLXVII (cf. In epigr. 61,2)*

⁴⁰³ *Pro Vardaeum*

⁴⁰⁴ *Cf. Caes. Bell. civ.* 3,9,1-2

⁴⁰⁵ *Caes. Bell. civ.* 3,9,2

insident minores, quorum quattuor e marmore porphyrite cum aliis ad testudinem usque tecti eriguntur. Exterius circa se magnarum duarum et uiginti columnarum peristylum habet, et id quidem Sinadico marmore nobile. Porro ante templi limina uestibulum ipsum atriumque patet spaciosum, columnis grandibus, et ipsis e marmore Phrygio dolatis, circumseptum, quibus arcus impositi fulciuntur, ita ut nusquam Romę tot, tantas talesque columnas uno in loco compositas reperies. E regione templi sacellum est, eodem tempore parique structurę genere elaboratum. Pręter ista erant et alia tria templa, reliquo ędificio (ut apparet) uetustiora atque ideo magis dirruta. In his tessellarum pictura, qua exornata fuerant, alicubi adhuc uisitur. Extant et chryptoporticus plurimę, ita ut non minus miremur subterranea ędificia quam quę in aperto spectantur.

/52/ IV.5. Sed ne plura intempestiue replicem, tibi pręsertim, qui cuncta quidem et sepe uidisti, et adhuc inspicere (in tantum te delectat antiquitas) non satiaris, uide tandem quanta rerum humanarum mutatio sit, quanta uolumina, uel ludibria potius, nunquam simpliciter indulgentis fortunę.⁴⁰⁶ Nihil usquam firmum habetur in terra, nihil stabile, nihil in eodem statu permanens, non urbes, non imperia. Extra terram igitur, extra anni Solisque uias⁴⁰⁷ quęrenda hominum felicitas est. Quam pie iusteque uiuentibus omnium potens Deus super cęlum perennem perpetuamque largitur.

IV.6. Sed iam quod proposuimus prosequamur.

113.⁴⁰⁸

Salonis

L. LIBVRCIO FELICI. V. ANN. XXIII.
PATRIA MIRA FORTITV. DEFEN.
INTERFE. ET CVM COMMV. LACH-
RI. AD ROG. DVCT. IVDLIOLA MAR-
CELLA. V. PI. POST. III. DI. OBIIT.

---

⁴⁰⁶ Cf. Curt. 4,14,19

⁴⁰⁷ extra anni *eqs.*: cf. Verg. *Aen.* 6

⁴⁰⁸ Cf. *CIL* III 131*; cf. *A* 78/3 *sine nomine loci* (in margine superiore folii 78 recto scriptum est: Apud magnificum Domitium [*sic*] Papalem

113.1. Integrum sic: Lucio Liburcio felici. Vixit annos XXIII. Patria mira fortitudine defensa interfecto et cum communibus lachrimis ad rogam ducto Iulliola Marcella uiro piissimo. Postea tertia die obiit.

113.2. Vixit annos: deest qui. Sic tamen et apud historicos et apud poetas usurpatum inuenies, ut est illud: *Vrbs antiqua /52v/ fuit, Tyrii tenuere coloni*,⁴⁰⁹ quem dicendi modum epexegetim uocat Seruius.⁴¹⁰

113.3. Hic igitur quattuor et uiginti annos natus pro patrię salute fortiter pugnando occubuit dignusque uisus est cui a ciuibus cum lachrimis iusta persoluerentur. Eo ammisso et iam sepulto uxor prę animi tristitia tris tamen dies superuixit, posteris relinquens non minus certum sui erga uirum amoris testimonium quam Getharum foeminę, quę super mortua coniugum corpora interfici simulque sepeliri expetisse feruntur.⁴¹¹ Potest quidem esse audacior quę se perimendam sponte offert, sed non ista amantior quam uis extinxit doloris.

113.4. Huiuscemodi exemplum in adolescentia nostra uidimus, Dominice, Perinę, consobrinę tuę, quę Gorgio marito a Turcis interfecto moerore superata efflauit animam. Tunc ego amborum sortem miseratus tale (ut et tu meminisse potes) illis apposui epitaphium, dum adhuc Tydei, pręceptoris mei, scholam frequentarem:⁴¹²

(Epigramma) Ausus confertos incurrere Gorgius hostes
Ipse suo cęsus⁴¹³ sanguine sparsit humum.
Non potuit lethum perferre Perina mariti:
Hic demum nimio uicta dolore iacet.
Hęc quicunque legis, sęquę maledicito dextrę
/53/ Vna quę fecit cęde perire duos.

Sed certe casus hic in Perina tua eo miserabilior quod nondum annum cum illo exegerat cuius mortem tam impatienter tulit.

---

⁴⁰⁹ Verg. *Aen.* 1,12

⁴¹⁰ Cf. Serv. *Aen.* 1,12

⁴¹¹ Cf. Mela 2,19

⁴¹² dum adhuc Tydei, pręceptoris mei, scholam frequentarem ipse postea addidit; dum adhuc Tydei, pręceptoris in fine uersus, mei scholam frequentarem in margine interiore ad perpendicularum scripsit

⁴¹³ Ipse ex tandem correxit

114.⁴¹⁴

Salonis

P. FVNDANIVS PHILOGVVS AV-
GVSTAL.⁴¹⁵ T. F. I. SIBI ET FVNDAN-
NIAE EGLOGI LIBERT. ET VXO-
RI. ZOSIMVS ET FELIX LIBERT.
ET HERED. FACIVND. CVR.

114.1. Integrum ita: Publius Fundanius, philologus Augustalis,⁴¹⁶ testamento fieri iussit sibi et Fundanię Eglogi, libertę et uxori. Zosimus et Felix, liberti et heredes, faciendum curarunt.

114.2. Philologus Augustalis: officii nomen fuisse conicio ab Augusto concessi. Philos enim Gręce Latine amorem sonat et logos ratio uel oratio dicitur, ut quasi procurator alicuius Cęsarıs Augusti sit qui eius rem curet et expensi acceptique rationes in prouincia dispungat atque cognoscat.

115.⁴¹⁷

Salonis

.D. .M.
PANES FILIAE INFELICISSIMAE
.TTT. P. A. F.

115.1. Hoc est: Panes filię infelicissimę Tertullę /53v/ parens afflicta fecit, ut sit Panes mater et Tertulla filia; utriusque enim nomen fuit exprimendum. Tertullam autem in

---

⁴¹⁴ Cf. *CIL* III 2096; cf. *A* 78/7

⁴¹⁵ *Ipse (?) ex AVGVLITAL. correxit*

⁴¹⁶ *Pro P. Fundanius Philologus, Augustalis,*

⁴¹⁷ Cf. *CIL* III 2456; cf. *A* 70v/6

quibusdam epitaphiis integre descriptam legi, quare adducor ut credam hoc loco per tria T. Tertullam significari.

116.⁴¹⁸

Salonis

.D. .M.

CASSIO MINERBINO DEF. ANN.
XLVII. AELSVPERA CONIVX
MARITO INCOMPARABILI CVM
QVO VIXIT ANN. XXVII. B.⁴¹⁹ M.
ET SIBI.

116.1. DEF. ANN. Defuncto annorum. ANN. Annos. B. M. Benemerito.

116.2. Coniux: obseruandum sicut hic, ita in aliis multis legi coniux, non coniunx. Nam neque in obliquis habet "n". Dicimus enim: "coniugis, coniugi, coniugem", non "coniungis, coniungi, coniungem".⁴²⁰

117.⁴²¹

Salonis

C. CLODIVS FELIX. IIIII. VIR. AVG.
V. F. SIBI ET CLODIAE PRIMIGE-
NIAE FILIAE POSTERISQ. SVIS.

---

⁴¹⁸ Cf. *CIL* III 2272; cf. *A* 71v/1, *sine nomine loci*

⁴¹⁹ *Ipse ex D. correxit*

⁴²⁰ Cf. *Prisc.* 5,166,12-15; 9,454,9-11

⁴²¹ Cf. *CIL* III 2095; cf. *A* 78v/2

117.1. Hoc est: Caius⁴²² Clodius Felix sex uir Augustalis uiuus fecit. Cetera integra sunt.

/54/ 117.2. Diximus sexuiratum in prouinciis esse, non Rome.⁴²³ Primigenię filię: nos dicimus primogenitę. Sed etiam grammatici ea primigenia uerba uocant quę per se inuenta sunt, nec aliunde deriuantur. Non igitur incongrue sicut primogenitos ita et primogenios dixerimus illos qui primo nati sunt.⁴²⁴

118.⁴²⁵

Salonis

.D. .M.

ISICIAE FIRMINAE CONIVGI

FL. FORTVNATVS MARITVS

.B. M. P. D. ANN. P. M. XXXV.

118.1. Legendum sic: Isicię Firminę coniugi Flauius Fortunatus maritus benemeritę posuit, defunctę annorum plus minus XXXV.

118.2. Plus minus, id est circiter. Incertum enim erat siue parum plus siue parum minus ętatis haberet quando uita decessit.

119.⁴²⁶

Salonis

L. POMPONIVS EXTRICATVS. V. F.

SIBI ET SVIS ET COPPIO VIVIANO

AMICO. B. M. IN. FR. P. VI. IN AGR.

.P. VI.

---

⁴²² *Ipsę ex Publius correxit*

⁴²³ *Cf. In epigr. 60,2*

⁴²⁴ *Primigenię filię eqs: cf. Per. 1,3,376.*

⁴²⁵ *Cf. CIL III 2359*

⁴²⁶ *Cf. CIL III 2475; cf. A 71/1, sine nomine loci*

119.1. L. Lucius. V. F. Vius fecit. B. M. Benemerito. IN. FR. P. VI. IN AGR. P. VI. In fronte pedes VI, in agro pedes VI.

119.2. In his declaratur eius iuris locus circa sepulturam, ut alibi diximus,⁴²⁷ nequis eum sibi uendicet occupareque contendat.⁴²⁸

120.⁴²⁹

/54v/

Salonis

DEP. IVLII ZACONI DIE. IIII. NO-
NAS NOVEMBRES. DECIANO
ET CEREALE. COSS.
FL. IVLIVS ZACONVS ET AVRE-
LIA MERIA CONIVX EIVS. HOC
SARCOPHACVM SIBI VIVI POSV-
ERVNT. SIQVIS POST NOSTRAM
PAVSATIONEM HOC SARCOPHA-
CVM APERIRE VOLVERIT, INFE-
RAT ECCLESIAE SALONARVM
CENTILIBRAS⁴³⁰ QVINQVAGINTA.

120.1. DEP. Depositio. COSS. consulibus. FL. Flavius.

120.2. Pausationem, id est requiem. (**Pausa**) Pausa enim (ut Nonius ait) requies est.⁴³¹

---

⁴²⁷ Cf. *In epigr.* 111,1

⁴²⁸ *In margine inferiore folii 54, manu recentiore scriptum: Hoc marmor reperitur Tarvisii in aedibus iam Zuchelliorum, mox Calviae physici.*

⁴²⁹ Cf. *CIL* III 2654; cf. *A* 71/3, *sine nomine loci*

⁴³⁰ *Pro* ARGENTI LIBRAS

⁴³¹ Cf. *Non. lib.* 2, pag 158 M, lin. 6

120.3. Inferat, inquit, ecclesię Salonarum centilibras L. Ex hoc patet iam tunc⁴³² Christianos fuisse Salonis. Ecclesia enim Christianorum est, non infidelium. Centilibrę quoque nouitium monetę genus, non uetus. Sarcophagus autem (ut Plinius ait) lapis est fissili uena; corpora defunctorum condita in eo absummi constat intra quadragesimum diem.⁴³³ Ideo nomen habet a carne edenda. σαρξ enim caro est et πατρων edo. Hinc quidam sarcophagum pro sepulchro usurpant. Quod autem hic scribitur "sarcophacus", manifestum est /55/ in multis "c" loco "g" usurpari.

121.⁴³⁴

Salonis

DIS SYRIS.

C. ALBVCIVS. CL. RESTITVTVS.

121.1. Hunc Syrum fuisse arbitror et cum ęgrotasset, a suis diis se restitutum ratus uotum soluit. Syri autem et ęgyptii animalium effigies adorabant et magis (ut Pomponius inquit) ipsa animalia, apim p̄sertim, hoc est bouem nigrum certis maculis insignem et cauda linguaque dissimilem aliorum.⁴³⁵

121.2. CL. Clementer.

122.⁴³⁶

Salonis

.D. .M.

---

⁴³² *Suprascriptum*

⁴³³ *Cf. Plin. Hist. nat. 36,131*

⁴³⁴ *Cf. CIL III 1961; cf. A 78/6*

⁴³⁵ *Cf. Mela 1,58*

⁴³⁶ *Cf. CIL III 2191; cf. A 78/5*

ATANIA MARCIA MARCELLAE
FIL. DEF. ANN. VIII.

122.1. Hoc est: filię defunctę annorum octo.

123.⁴³⁷

Salonis

.D. .M.

RAECIAE MARCIAE APLIVS⁴³⁸ KARVS
MARITVS. P.

123.1. Id est: posuit.

124.⁴³⁹

Salonis

IMP. CAES. MA. AVR. ANTONINO
AVG. PONT. MAX. TRIB. POT. XXIII.
P. P. COH. I. CXO. DEL. SVB. CVR.
GRANI FORTVNATI. TRIB. COH.
EIVSD. MVRI. P. DCCC. IN HIS
TVRR. VNA.

/55v/ 124.1. Legendum ita: Imperatore Cęsare Marco Aurelio Antonino Augusto, pontifice maximo, tribunicieę potestatis quater⁴⁴⁰ et uigesies, positi per cohortem primam mille

---

⁴³⁷ Cf. *CIL* III 2501; cf. *A* 78/4

⁴³⁸ *Ipse APLIVS in margine addidit*

⁴³⁹ Cf. *CIL* III 1979; cf. *A* 78/2

Delmatarum sub cura Grani Fortunati, tribuni cohortis eiusdem, muri passuum octingentorum, in his turris una.

124.2. (**Antoninus Verus**) Hunc imperatorem fuisse reor Marcum Aurelium Antoninum cognomento Verum, qui post Titum Antoninum Pium⁴⁴¹ imperavit annos XVIII, mensem unum.⁴⁴² Quo in Germania aduersus Quados pugnante exercitui⁴⁴³ siti oppresso pluuiam (ut Eusebius refert) diuinitus missa prestitit potum, Germanos autem et Sarmatas fulmina persecuta sunt.⁴⁴⁴ Extant eius littere (ut idem testatur) quibus ipse confessus est pluuiam illam, que tunc⁴⁴⁵ contigit, precibus militum Christianorum fuisse impetratam.⁴⁴⁶ (**Commodus**) Hic Commodum filium regni consortem fecit, cum eo de hostibus triumphauit, multa largitus est, pecuniam que fisco debebatur debitoribus remisit, legum ueterum seueritatem nouis constitutionibus temperauit.⁴⁴⁷ In editione ludorum centum simul leones exhibuit.⁴⁴⁸ In Pannonia⁴⁴⁹ morbo periit,⁴⁵⁰ Commodo filio relinquens imperium.

124.3. Ab hoc igitur missa fuit Delmatarum /56/ cohors (**Murus**) ad edificandum murum Salonarum, cuius fundamenta adhuc extant, ingentibus saxibus posita prope fluminis ripam et inde ad maris littora Tragurium uersus longo admodum ordine tendentia. (**Delmatarum militum uirtus**) Delmatarum autem uirtus ex eo declaratur quod prime cohortis fuisse memorantur. Prima quippe cohors ceteras et numero et dignitate superabat.⁴⁵¹ Quam rem ut melius intelligas, paulo plenius explanabo.

124.4. (**Legio**) Legio una ex sex milibus peditum centum additis et ex septingentis triginta equitibus constabat. Ea diuidebatur in cohortes decem. (**Cohors prima**) Prima cohors cum imperatore erat circa uexillum, homines mille centum et quinque pedites, centum et quadraginta duos equites, (**Secunda**) secunda uero cohors quingentos et quinquaginta duos

---

⁴⁴⁰ *Ante quater ipse quateruigesies delevit*

⁴⁴¹ *Ipse Antoninum Pium in margine addidit*

⁴⁴² *Cf. Euseb. Chron., lemm. ante A. D. 164 [= 163]*

⁴⁴³ *Ante exercitui ipse exercituque siti oppresso delevit*

⁴⁴⁴ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 177 [= 175]*

⁴⁴⁵ *Ante tunc ipse conti delevit*

⁴⁴⁶ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 178, 179 [= 177]*

⁴⁴⁷ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 180, 181, 182 [= 179, 180, 181]*

⁴⁴⁸ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 182 [= 181]*

⁴⁴⁹ *Correxerunt ex Pannonia*

⁴⁵⁰ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 182 [= 181]*

⁴⁵¹ *Cf. Per. 19,67,4*

pedites, sex et sexaginta equites habuit. **(Reliquę octo)** Hunc eundem numerum reliquę cohortes habuerunt. Ex his decem cohortibus, quoties pręlium immineret, duę acies ordinabantur. **(Acies prima)** In prima acie prima cohors dextrum cornu tenebat, quinta leuum, tertia locum medium, **(Acies secunda)** circa quam secunda et quarta erant.⁴⁵² Idem ordo secundę post primam aciei fuerat. Iccirco igitur primę cohortis Delmatę fuere quia et corporis /56v/ robore et animi magnitudine alios antecesserant.

124.5. Inscriptio autem ista indicat sub quo imperatore et per quos murus iste cum turri fuerat ędificatus. **(Quando urbs Salonarum facta latior)** Ex quo etiam coniiici potest urbem ipsam non ita amplam tunc fuisse quum a M. Octauio Pompeiano est oppugnata. Tunc enim et loci natura et colle munita dicitur quia latus montis occupabat,⁴⁵³ postea uero cum muro hoc, de quo loquimur, in tantum fuit dilatata ut maior pars eius in planicie quam in cliuo sedisse appareat.

125.⁴⁵⁴

Salonis

IMP. CAESAR DIVI VESPASIANI
 F. DOMITIANVS AVGVSTVS GER-
 MANICVS PONTIFEX MAXIMVS
 TRIBVNIC. POTES. XII. IMP. XXII.
 COS. XVI. CENSOR PERPETVVS.
 P. P. PEDITIBVS ET EQVITIBVS
 QVI MILITANT IN COHORTE. III.
 ALPINORVM ET IN. VIII. VOLVN-
 TARIORVM CIVIVM ROMANORVM.
 QVI PEREGRINAE CONDICIONIS⁴⁵⁵
 PROBATI ERANT. ET SVNT IN DEL-

⁴⁵² Legio una eqs.: cf. Veg. Mil. 2,6; 2,7; cf. Per. 10,67; 10, 68

⁴⁵³ Cf. Caes. Bell. civ. 3,9,2; cf. In epigr. IV,2

⁴⁵⁴ Cf. CIL III p. 859, n. XVI extrinsecus; cf. A 73-73v, ubi Apud Salonas in aere repertum

⁴⁵⁵ Ipse ex CONDITIOIS correxit

MATIA SVB. Q. POMPONIO RVFO.
 QVI QVINA ET VICENA STIPENDIA
 AVT PLVRA MERVERVNT. ITEM
 /57/ DIMISSO HONESTA MISSIONE EME-
 RITIS STIPENDIIS. QVORVM NO-
 MINA SVBSCRIPTA SVNT. IPSIS
 LIBERIS POSTERISQVE EORVM
 CIVITATEM DEDIT ET CONVBI-
 VM CVM VXORIBVS QVAS TVNC
 HABVISSENT CVM EST CIVITAS
 IIS DATA. AVT SIQVI CAELIBES
 ESSENT CVM IIS QVAS POSTEA
 DVXISSENT DVMTAXAT SINGV-
 LI SINGVLAS. A. D. III. IDVS IVLIAS.
 M. LOLLIO PAVLINO VALERIO ASI-
 ATICO SATVRNINO. C. ANTIO IV-
 LIO QVADRATO. COS. COHORT. III.
 ALPINORVM. CVI PRAEST. C.
 VIBIVS MAXIMVS.
 PEDITI.
 VENETO DITI. F. DAVERS ET
 MADENAE PLARENTIS FILIAE
 VXORI EIVS DERAMISI. ET
 GALLO. F. EIVS.
 DESCRIPTVM ET RECOGNITVM
 EX TABVLA AENEA. QVAE FIXA
 EST ROMAE IN MVRO POST TEM-
 PLVM DIVI AVG. AD MINERVAM.

/57v/ A. VOLVMNI	EXPECTATI.
Q. ORFI	CVPITI.
CN. EGNATI	VITALIS.
SEX. MANLI	CINNAMI.

L. PVLLI	SPERATI.
P. ATINI	AMERIMNI.
L. PVLLI	VERECVNDI.

125.1. Hoc ita descriptum in tabellis æneis intra Salonarum ruinas repertum uidimus, legimus, exscripsimus. (**Tabellæ æneæ**) Has autem tabellas nunc tu, Dominice, dono tibi datas in deliciis habes, quasi heres eorum quibus olim in testimonium uirtutis ab imperatore traditæ fuere. Nec iniuria id facis, quando quidem auorum gloria ad nepotum redundat laudem, tantoque ad te magis quanto plenius eos expresseris et militiæ studio et animi uigore. Dum enim uirenti adhuc ætate floreres, equos alere, arma tractare et nunc hasta, nunc ense pugne simulacra cum æqualibus ciere magnopere te delectabat. Quin etiam, quoties incursiones pati contigit, toties obuiam hosti cum armatorum manu prodibas, contempto uite periculo pro patriæ honore. Post hæc in classe Veneta triremis præfectus Ottomanico bello ita te gessisti ut iam /58/ emeritis stipendiis domum reuersus domesticis laudem attuleris, amicis lætitiæ, patriæ decorem.

125.2. Non uereor nequis me adulari existimet: omnibus nota loquor magisque timeo ne uerecundiam tuam offendam quam ne aliorum aures grauem. Te enim tuo merito et summi diligunt et medii amplectunt et infimi colunt. Sed quoniam ea modestia es ut ostentari opera tua et coram efferris non satis æquo animo pati soleas, his omissis reuertar ad tabellas et scripturam istam, quæ de terræ puluere errata et fato quodam tibi exhibita in tuo seruatur scrinio, interpretari pergam.

125.3. Domitianus imperator Delmatis quibusdam, qui sub eius auspiciis frequenter militauerant, præter⁴⁵⁶ stipendia quæ meruerunt, priuilegium facit quo ipsis uxoribusque eorum, liberis posterisque eorum ciuitatem donat, id est ut ciuium Romanorum iure utantur et pro ciuibus habeantur. Atque hoc ipsum principis priuilegium descriptum fuisse Romæ dicitur in tabula ænea quæ muro affixa erat post templum Octauiani Augusti ad Mineruam, loco uidelicet conspicuo, ut legentes illorum qui sic /58v/ honorati erant exemplo ad uirtutem exercendam accenderentur.

125.4. IMP. CAESAR.⁴⁵⁷ Quinam hic fuerit, quid egerit, quomodo finierit, breuiter tibi expediam. (**Domitianus**) Domitianus Vespasiani fuit filius. Tito fratri successit in regno. De

---

⁴⁵⁶ *Ipse ex priu (?) in præter correxit*

⁴⁵⁷ *Ipse ex CASAR correxit*

Dacis et Germanis triumphauit.⁴⁵⁸ Statuas aureas et argenteas sibi in Capitolio poni iussit.⁴⁵⁹ Primus dominum se et deum appellari precepit.⁴⁶⁰ Christianos persecutus est, Ioannem apostolum in Pathmos ipse relegauit.⁴⁶¹ Sicut Quintilis mensis a Iulio Iulius et Sextilis ab Augusto Augustus dicti sunt, ita ille Septembrem Germanicum, Octobrem Domitianum nuncupari edixit; sed nomina ista cum ipso simul desuerunt.⁴⁶² Philosophos et mathematicos Roma expulit.⁴⁶³ Iudeos, qui de stirpe Daudis erant, interfecit, regium genus suspectum habens.⁴⁶⁴ Ipse occisus in palatio periit⁴⁶⁵ anno etatis sue XXXVI. Tunc clypei imaginesque eius in terram deiecit et ab omnibus conculcat.⁴⁶⁶ Quod contigit anno humane salutis XCVIII. Regnauit annos XV, menses V.⁴⁶⁷

125.5. Hic igitur ea que dicta sunt concessit⁴⁶⁸ Peditibus et equitibus qui militabant in cohorte tertia Alpinorum: (Alpini) Alpini sunt qui sub Alpibus habitant, Ligures. De cohortium /59/ autem generibus diximus.⁴⁶⁹ **(Romani)** Et in octaua uoluntariorum ciuium Romanorum: id est eorum qui ultro se obtulerant in militiam, uolones olim dicti quia post Cannensem cladem serui in militiam recepti acceperunt libertatem quum sponte se obtulissent.⁴⁷⁰, ⁴⁷¹ Qui peregrine, inquit, conditionis probati erant: (Delmate) id est non Itali noscebantur, sed Delmate. Qui quina et uicena stipendia aut plura meruerunt: id est qui quinquies et uicesies uel pluries in expeditione belli fuerunt. **(Tria missionum genera)** Item dimisso honesta missione: triplex fuit missionis ratio: honesta, quando exacto militie tempore miles dimittebatur; causaria, quando uitio corporis uel mentis parum idoneus putabatur; ignominiosa, quum ob delictum aliquod exautorabatur. Emeritis stipendiis: id est persolutis.

⁴⁵⁸ Cf. Euseb. Chron., A. D. 94 [= 93]

⁴⁵⁹ Cf. Euseb. Chron., ibid.

⁴⁶⁰ Cf. Euseb. Chron., A. D. 87 [= 88]

⁴⁶¹ Cf. Euseb. Chron., A. D. 97 [= 96]

⁴⁶² Cf. Euseb. Chron., A. D. 90 [= 89]; cf. Macrob. Saturn. 1,12,35-37

⁴⁶³ Cf. Euseb. Chron., A. D. 92 [= 91]

⁴⁶⁴ Cf. Euseb. Chron., A. D. 99 [= 98]

⁴⁶⁵ Cf. Euseb. Chron., A. D. 99

⁴⁶⁶ Cf. Euseb. Chron., A. D. 99

⁴⁶⁷ Cf. Euseb. Chron., lemm. ante A. D. 83

⁴⁶⁸ ea... concessit ipse addidit in margine

⁴⁶⁹ Cf. In epigr. 124,4

⁴⁷⁰ quum... obtulissent ipse addidit in margine

⁴⁷¹ Cf. Mai. 'Volones' [1], [2]; cf. In epigr. 140,2

Emeriti enim dicuntur militia soluti. Singuli singulas: per hoc intelligimus uni uiro nefas fuisse plures habere uxores. A. D. III: a die tertio Idus Iulias. Marco Lollio: hec equitum nomina. Pediti: et hec peditum. In fine ponuntur nomina liberorum posterorumue. De magistratibus autem qui hic Domitiano tribuuntur in precedentibus est tractatum.⁴⁷²

125.6. Nihil aliud hoc loco explicandum restat nisi quod et te ius Romanę ciuitatis possidere credi par sit, /59v/ quum et priuilegium possis ostendere et Papalis cognomen geras. Papam enim Romę modo p[re]sesse nouimus, cui tunc Cęsares Augusti p[re]fuerunt.

126.⁴⁷³

Salonis

.D.

.M.

L. CORNELIO. L. F. BEATISSIMO.

QVI VIX. PL. M.⁴⁷⁴ ANN. XXIX. FVIT. ORDI-

NIS MILIT. COH. I. HABVIT. VII.

SPOL. XI. CORON. CIVIC. A CLAS-

SE ROMAN. CVM EORVM NOTA

INTERFECTVS PERIIT. ET A SO-

CIIS CONCLAMATVS EST. S. C.

EX AERARIO CIVI NOBILISSIMO

ET. B. M. P. III. IDS. IVLIAS.

126.1. D. M. Diis manibus. L. Lucio. L. F. Lucii filio. Ordinis militaris cohortis primę.

⁴⁷² Cf. *In epigr.* 2,1; 68,2; 71,2

⁴⁷³ Cf. *CIL* III 130* (2); cf. *A* 78v/7 = *CIL* III 130* (1) ("*sed recensione plane diversa ab ea, quam noverat Marulus posterioresque*", *CIL* III, p. 274): D. M. / L. CORNELIO L. F. BEATISSIMO AN. XX / ORDINIS MILIT. COH. I. A. CLASSE ROMAN. NON / PERIT SINE NOTA EORVM INTERFECTVS / PERIT ET CONCLAMATVS EST // S. C. EX AERARIO CIVI NOBILI / SSIMO B. MER. P.

⁴⁷⁴ *Ipse* PL. M. post VIX. addidit in margine

126.2. Habuit septem spolia quia ex prouocatione septies singulari certamine uicerat. Vndecim coronas ciuicas: toties ciue in pręlio seruato. Ciuica enim corona donabatur qui ciuem ab inimicorum oppressione liberasset. Ea erat ex fronde querna, quoniam cibus uictusque e quercu capi quondam solebat.⁴⁷⁵ A classe Romanorum fuit interfectus: tunc, opinor, quum Marcus Octavius (ut dictum est supra)⁴⁷⁶ /60/ Salonas cum nauibus ueniens obsedisset et quum per dolum ex insidiis fuit interceptus. Ideo cum eorum nota, id est ignominia, fuit interceptus dicitur. A sociis conclamatus est, id est deploratus atque defletus et ad rogam usque deductus et decreto senatus uel decurionum sepultura honoratus ex ęrario collata pecunia.

126.3. S. C. Senatus consultum. B. M. P. Benemerito posuit. VIX. ANN. XXIX. PL. M. Vixit annos XXIX plus minus, id est circiter. III Idus et cętera.

127.⁴⁷⁷

Salonis

L. HELIO CAESARE IMP. P. COELIO
ET VIBVLIO PIO. COSS. VII. IDVS
OCTOBRES.

C. DOMITIVS VALENS. II. VIR. I. D.
PRAEEVNTE. C. IVLIO SEVERO
PONTIF. LEGEM DIXIT IN EA VER-
BA QVAE INFRA SCRIPTA SVNT.
IVPPITER. O. M. QVANDOQVE TIBI
HODIE HANC ARAM DABO DEDICABOQ.⁴⁷⁸
OLLIS LEGIBVS OLLISQ. REGIONI-
BVS DABO DEDICABOQ. QVAS HIC

---

⁴⁷⁵ Ciuica enim corona *eqs.*: *cf.* Per. 27,10,1-3

⁴⁷⁶ *Cf. In epigr.* IV,2

⁴⁷⁷ *Cf. CIL* III 1933; *cf. A* 83/1, *ubi* Salone. *Tituli bipertiti pars posterior tantum exstat, quam A solam descripsit. Marulus, quem constat lapidem vidisse, proposuit eum continuum plenumque (cf. CIL* III, p. 306).

⁴⁷⁸ *Ipsa ex* DICABOQ. *correxit*

HODIE PALAM DIXERO. VTI INFI-
MVM SOLVM HVIVS ARAE EST.
SIQVIS HIC HOSTIA SACRVM FAXIT
QVOD MAGMENTVM NEC PROTOLLAT.

/60v/ IDCIRCO TAMEN PROBE FACTVM
ESTO. CAETERAE LEGES HVIC⁴⁷⁹
ARAE EAEDEM SVNTO QVAE A-
RAE DIANAE SVNT IN AVENTINO
MONTE DICTAE. HISCE LEGIBVS
HISCE REGIONIBVS SICVTI DIXI
HANC TIBI ARAM IVPITTER OP-
TIME MAXIME DICO DEDICOQVE
VTI SIS VOLENS PROPICIVS MIHI
CONLEGISQVE MEIS. DECVRIONI-
BVS COLONIS INCOLIS COLONIAE.
MARTIAE IVLIAE SALONAE CON-
IVGIBVS LIBERISQVE NOSTRIS.

127.1. Helius Pertinax septuagesimum ætatis excedens annum, quum esset præfectus urbis, ex senatus consulto imperare iussus est.⁴⁸⁰ Obsecrante senatu ut uxorem suam Augustam et filium Cæsarem appellaret contradixit et sufficere testatus est quod ipse regnet inuictus.^{481, 482} Occiditur in palatio, Iuliani iuris periti scelere; quem postea Seuerus apud Miluium pontem interfecit.⁴⁸³ Helius imperauit menses sex.⁴⁸⁴

127.2. Eo igitur imperante Caius Domitius Valens duum uir apud Salonas Ioui aram dedicat hac lege ut siquis ibi hostia sacrum faxit, id est pecude ita sacrificet, quod magmentum /61/ – magmentum antiqui maius augmentum dicebant⁴⁸⁵ – nec protollat, id est

---

⁴⁷⁹ *Ipse H ex N correxit*

⁴⁸⁰ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 195 [= 194]*

⁴⁸¹ *Pro regnaret inuitus*

⁴⁸² *Cf. Euseb. Chron., A. D. 195 [= 194]*

⁴⁸³ *Cf. Euseb. Chron., ibid.*

⁴⁸⁴ *Cf. Euseb. Chron., A. D. 195 [= 194]*

⁴⁸⁵ *Cf. Per. 6,395,3*

nec proferat,⁴⁸⁶ quędam quę augeri solent sacrificium, libamenta, etiam sine his probe factum esto et rite sacrificatum putetur. Pro arę autem dedicatione Iouem postulat ut sibi ac suis uolens propiciusque sit. Hostia dicitur pecus quod in sacrificio occiditur, hostire enim dicebant ferire. Ollis antique dictum pro illis;⁴⁸⁷ dico dedicoque: pontificale uerbum, significat: ęternum trado. In Auentino: Romę collis, ab Auentino, Albano rege, ibi sepulto dictus. In eo colle fuit templum Diane,⁴⁸⁸ cuius leges huic arę communes esse iubet, ut eodem sacrificandi ritu utatur qui hic Ioui sacrificat quo utuntur qui in Auentino sacrificant Diane.

127.3. II. VIR. Duum uir. I. D. Primo die uel imo die. O. M. Optime maxime. Cętera patent.

128.⁴⁸⁹

Salonis

VARIVS VALENTINVS ET ELA-
VIA LICENTINA IVLIO CYRANO
ET VARIAE ELAVIAE SALONAE.
QVI. VIX. IVLIVS ANNOS. XXVIII.
MENSES. II. SALONA ANNOS. XVI.
MENSES. VIII. PARENTES INFE-
LICISSIMI FILIIS CARIS POSVERVNT.

129.⁴⁹⁰

/61v/

Salonis

C. TESPRIO MASCELIONI
VISELLIA FELICLA MARITO

---

⁴⁸⁶ Cf. Mai. 'Protollere' ?

⁴⁸⁷ Cf. Per. 115,6,10-11

⁴⁸⁸ Romę collis *eqs.*: cf. Tort. 'Rhoma'; Mai. 'Auentinus'

⁴⁸⁹ Cf. *CIL* III 2584; cf. *A* 71/4

⁴⁹⁰ Cf. *CIL* III 2557; cf. *A* 71/3

INCOMPARABILI POSVIT.

129.1. Facilis quidem horum ac plana est lectio, sed nuda nomina. Tam enim nescitur qui fuerint isti aut quid egerint quam si nulla omnino de illis littera hic extaret.

129.2. Ex quo constat neminem inscriptionibus clarum fore quem nobilem non fecerit uirtus. Soli memorantur illi qui memoratu digna gessere, aliorum nomina simul cum corporibus mortua iacent: illa obliuione, hæc terra obruta. Nobis tamen non ideo colenda est uirtus ut posteritati noti simus, sed ut Deo placeamus.

130.⁴⁹¹

Salonis

L. IVLIVS. C. F. TRO. CLEMENS
NEGOTIATOR. T. F. IVSSIT SIBI
ET. C. IVLIO. C. F. TRO. MAXIMO
PATRI. ET NONIAE LACRI. F.
MARVLIAE MATRI. ET. L. IVLIO
L. F. TRO. MAXIMO FILIO. ET. IV-
LIAE. L. F. MARVLIAE. F. ET IV-
LIAE. L. F. CLEMENTILLA. F. F.

/62/ 130.1. Hęc apud te in saxo ingenti incisis litteris habentur, quę nos de fundamentis Salonarum littoralis muri erruta ad tuas ædis transferri, sicut pleraque alia, nuperrime uidimus. Nec sumptui enim nec labori parcis dum ueterum monumenta undequaque tibi comparas. Hęc igitur in fine opusculi descripta ita exponere libuit:

130.2. L. IVLIVS. C. F. TRO. CLEMENS NEGOTIATOR. T. F. IVSSIT SIBI, id est Lucius Iulius, Cai filius, Troezenus, cui Clementi agnomen fuit. Externus enim fuit, ex Troezene,⁴⁹² Achaię⁴⁹³ oppido, et Salonis residens negotiabatur. Is testamento fieri iussit sibi: iussit quippe fieri sibi sepulchrum cum ædificio superposito et parentibus et filiis iam uita

---

⁴⁹¹ Cf. *CIL* III 2125

⁴⁹² Cf. *Plin. Hist. nat.* 4,18

⁴⁹³ *Ipse ex Peloponessi correxit*

defunctis, unde dicitur: et Iulio, Cai filio, Troezeno Maximo patri, et Noniæ, Laci filię, Marulię matri, et Lucio Iulio, Lucii filio. Ipse atem Lucius est dictus. Troezeno Maximo filio: ideo Troezeno quia quum maximus natus esset, in patria eum genuerat, reliquos Salonis. De quibus dicitur: et Iulię, Lucii filię, Marulię filię, et Iulię, Lucii filię, /62v/ Clementilla filia fecit.

130.3. Clementilla ergo, filia superstes, quod pater Lucius Iulius Clemens fieri iusserat, hoc faciendum curavit, ut ostenderet quantum uiuo obsequens fuerit genitori quę mortuo quoque obediuit.

V. Peroratio

V.1. Hęc habui, Dominice iocundissime, quę de ueteribus collecta monumentis tuo rogatu tibi exponerem. In quibus (ut uides) manifesto apparet illis qui aliquo uirtutis studio claruerunt et uel foris uel domi magni habiti sunt honorem publice exhibitum laudemque litteris, quo perennior fieret, marmore insculptis memorię mandatam.

V.2. Sed nos præmia ista, quę momentanea sunt et tam uulgi quam temporis obnoxia iniurię, contemntes ad illam tantum totis animi corporisque uiribus capiendam mercedem contendamus quę nobis ab ipso omnium rectore ac dominatore Deo promissa est. Sola enim neque uetustatis sentit situm neque sui status mutationem formidat nec ullum suę felicitatis finem futurum expectat. Eam autem assequemur si, sicut Romani /63/ imperatores contra inimicos magno animo dimicabant, ita nos aduersus prauas cupidines boni et equi rationem tuendo depugnabimus acriterque resistemus.

V.3. Gloriosum est profecto aduersariorum conatibus reluctari, reluctando superare, superando uel tropheum uel ouationem uel triumphum demereri; nulla tamen gloriosior est uictoria quam se ipsum uincere et affectibus imperare, et non ea quę corporis uoluptas suggerit facere, sed quod lex præcipit diuina: illud meditari, illud exequi uelle, ad illud perficiendum tota animi affectione niti atque contendere. Eos enim qui sic agunt non terrena manet remuneratio, sed cęlestis, non laus in marmore incidenda uel in chartis describenda, sed illa inestimabilis atque ineffabilis gloria in cęlesti regno perpetuo permanenda diuineque destinationis immobilitate stabilienda, neque minuenda unquam neque finienda. Non hanc acceperunt ueteres Romani, non Carthaginenses, non Macedones, non Athenienses, non

Thebani, non Lacones, non alię nationes quę /63v/ diu multumque dominatę sunt, quoniam quos uera latuit religio, ueri boni mercede indigni fuerunt.

V.4. Solis itaque in Christum credentibus et unum Deum pie sancteque colentibus ea impenditur. Quę quidem tanta ac talis est ut (sicut Paulus apostolus ait) omnem sensum superet humanum,⁴⁹⁴ omnem uincat mundanę opulentię taxationem. Nec oculus uidit igitur, nec auris audiuit nec in cor hominis ascendit quam grande bonum illud sit quod preparauit Deus iis qui diligunt eum.⁴⁹⁵ Nihil enim aut maius cogitare aut pulchrius cernere aut dulcius gustare aut suauius audire aut iocundius odorari aut perennius possidere quam eum possumus in quo uno sunt omnia et a quo omnia et per quem omnia.⁴⁹⁶ Semel denique statuendum est, qui Deum habet, eum nullius unquam boni indigere, qui uero Deum non habet, eum habere nihil. Deum autem habent qui iussa eius perficere student atque conantur, cauendo a uitiiis uirtutibusque inherendo. In Deo enim manent, et Deus in illis, hic per fidem firmam, illic per charitatem perpetuam atque sempiternam.

FINIS

/64/

VI. Salonis postea repertum

131.⁴⁹⁷

<Salonis>

I. O. M.

Q. RAONIVS DIODORVS EX
VOTO POSVIT LIBES MERI-
TO. IIII. IDVS MAIAS. PRONI-
ANO ET BRADVA. COSS.

---

⁴⁹⁴ Cf. *Phil.* 4,7

⁴⁹⁵ Cf. *1 Cor* 2,9

⁴⁹⁶ in quo *eqs.*: cf. *Rm* 11,36

⁴⁹⁷ Cf. *CIL* III 1945

131.1. Ioui optimo maximo. Libes pro libens: quędam enim huiusmodi uocabula subtracto "n" scribebant antiqui.

131.2. Hic Quintus Raonius Diodorus posita Ioui ara siue templo uotum soluerat. Quando autem id egerit, per Idus diem, per consules annum ostendit. Nos autem tunc Deo gratissimum soluimus uotum cum uite cursum ita ut ipse p̄cipit dirigere studemus.

132.⁴⁹⁸

Salonis

A. TER. PANTERA.

.AGO. FECIT.

132.1. Puto sic legendum: Aulus Terentius pantherarum agonium fecit.

132.2. Agonium ludum esse ait Festus Pompeius, ob hoc dictum quia locus in quo ludi initio facti sunt fuit sine angulo. Cuius ludi festa agonalia dicebantur.⁴⁹⁹ Hęc factitata⁵⁰⁰ ait Romę in monte Quirinali. Est enim Quirinalis Agonius et Collina porta Agonensis.⁵⁰¹ /64v/ Agoniorum meminit Ouidius libro *Fastorum* primo dicens: *Et prius antiquus dicebat agonia sermo.*⁵⁰² De pantheris autem Plinius libro VIII, capite XVII sic scribit: *Pantheris*, inquit, *in candido breues macularum oculi.*⁵⁰³ Has a pardis ait solo candore discerni et id animal gigni in Aphrica Syriaque.⁵⁰⁴ Idem ait: *pantheras primus Scaurus in ędilitate sua uarias CL uniuersas misit, deinde Pompeius Magnus quadringentas decem, diuus Augustus quadringentas XX.*⁵⁰⁵

---

⁴⁹⁸ Cf. *CIL* III 2551

⁴⁹⁹ Agonium *eqs.*: cf. P. Fest. 'Agonium (ludus)'

⁵⁰⁰ *Ipse ex factita correxit*

⁵⁰¹ Cf. P. Fest. 'Agonium (dies)', *ubi* Agonus *pro* Agonius

⁵⁰² Ov. *F.* 1,331, *ubi* pecus *pro* prius

⁵⁰³ Plin. *Hist. nat.* 8,62

⁵⁰⁴ Cf. Plin. *Hist. nat.* 8,63

⁵⁰⁵ Plin. *Hist. nat.* 8,64, *ubi* primus autem Scaurus aedilitate; dein *pro* deinde

132.3. Aulus igitur Terentius apud Salonas Romano more in agonali ludo pantheras exhibuit et qui id fecerit, ut posteris quoque notum foret, litteris in marmore sculptis testatus est. Hoc equidem in illo amphiteatro factum reor cuius adhuc uestigia extare cernimus.

132.4. Et satis certe magnificum fuit tam procul petitas bestias in ludum adduxisse, sed ego multo magnificentius esse dixerim hominum bestiali ritu uiuentium licentiam legibus coercere. Illud enim ad uoluptatem pertinet oculorum, hoc ad morum censuram.

133.⁵⁰⁶

/65/ **Salonis**

C. SEXTIO QVOD. C. BELLO.
CONF. RELIQVIAS NON DE-
SERVERIT POMPEIANORVM.
VICTORIS IVSSV. M. K. D. MVL-
TATO. ET IN EXIL. ACTO. C. SEX-
TIA VXOR PARVVLLIS CVM LI-
BERIS OBSERVARI IVSSA. SEQ.
IPSOSQ. REPENTI PRAECIPITIO
VINDICAVIT IN LIBERTATEM.
VIXIT LIBERA. ANN. XLVI. SER-
VA NEC DIEM.

133.1. C. bello conf., id est ciuili bello confecto. M. K. D. Maxima capitis diminutione multato. Caius iuris consultus: *Capitis*, inquit, *diminutio est status permutatio*.⁵⁰⁷ Paulus etiam ait: *Capitis diminutionis tria genera sunt: maxima, media, minima. Tria enim sunt quae habemus: libertatem, ciuitatem, familiam. Igitur quum haec omnia amittimus, hoc est et libertatem et ciuitatem et familiam, maximam esse capitis diminutionem; quum uero amittimus ciuitatem et libertatem /65v/ retinemus, mediam esse capitis diminutionem; quum*

---

⁵⁰⁶ Cf. CIL III 135*

⁵⁰⁷ Maph. Veg. 'Capitis diminutio' (cf. Dig. 4,5,1)

*libertas et ciuitas retinetur, familia tantum mutatur, minimam esse capitis diminutionem constat.*⁵⁰⁸ Cetera in epitaphio posita patent.

133.2. Nequis autem ulla unquam de causa sibi ipsi manum inferendam putet, Platonis in *Phedone* sententia est nemini fas esse sibi mortem consciscere.⁵⁰⁹ Animam enim dei, omnium domini, depositum esse in corpore, quam qui excluserit illo inuito, grauius peccabit.⁵¹⁰ Photinus⁵¹¹ quoque philosophus animam corporeis passionibus liberam exire oportere ait, quam qui de corpore uiolenter excludit, liberam esse non patitur; aut enim metu aut odio id agit et animam talium passionum sordibus inquinat.⁵¹²

133.3. Quod si philosophis diuine legis ignaris hæc sententia sederit, quanto magis Christianis Deo cui seruiunt id ipsum asserente placere debet? Ait enim: *Non occides*,⁵¹³ et si alios occidere uetamur, quanto magis nos ipsos? Longe autem satius est seruitutem, exilium, proscriptionem et quæque aduersa inuita pati quam malis istis quæ temporaria sunt euitatis in malum æternum incidere, et post corporis animeque solutionem ad inferos relegari. Diuini quippe mandati præuaricatoribus talis proposita est poena.

134.⁵¹⁴

/66/ **Salonis**

CONSENTIO DEORVM.

MARC. AN. A. SOZOMENE

IMPERIO FECIT.

134.1. Marcus Terentius Varro de re rustica scripturus deos inuocat consentes eosque XII nominatim enumerat.⁵¹⁵ Festus quoque Pompeius ait consentia sacra dici quæ multorum

---

⁵⁰⁸ Maph. Veg. 'Capitis diminutionis' (cf. *Dig.* 4,5,11)

⁵⁰⁹ Cf. *Macr. Somn. Scip.* 1,13,5 (cf. *Plat. Phaed.* 61 E)

⁵¹⁰ Cf. *Macr. Somn. Scip.* 1,13,8 (cf. *Plat. Phaed.* 62 B et C)

⁵¹¹ *Pro Plotinus*

⁵¹² Cf. *Macr. Somn. Scip.* 1,13,9 (cf. *Plot. Enn.* 1,9)

⁵¹³ *Ex* 20,13

⁵¹⁴ Cf. *CIL* III 1935; cf. *A* 78/1

⁵¹⁵ Cf. *Varr. R. R.* 1,1,4

consensu sunt statuta.⁵¹⁶ Consentens ergo deos illos appellasse uidetur Varro a quibus terrę fruges iuuari ex multorum consensu creditum sit. Hinc ego consentionem deorum hoc loco eđdem cognominatam reor quę diis illis dedicata erat quos populus Salonensis inter se consentiens magis religiose uenerabatur. Hanc igitur eđdem Sozomene, mulier sic dicta, fabricandam curauit iussu et imperio Marci Antonini Augusti, de quo dicendum restat.

134.2. (**Marcus Antoninus Augustus**) Marcus Antoninus ab Antonino Pio adoptatus eo defuncto ex senatus autoritate reipublicę regimen suscepit. Cum Lucio Vero fratre primus equo iure imperauit. Vxorem habuit Anniam Cornificiam, deinde Faustina iuniorem, amitinam suam.⁵¹⁷ Gręcis Latinisque perdiscendis litteris operam dedit philosophięque incubuit studiis. Pio ipsi /66v/ morum⁵¹⁸ uiteque probitate persimilis fuit. Marcomanos, Germanię gentem, in Danubii transitu uicit. Cum Commodus filio, quem de Faustina genitum Cęsarem nuncupauerat, triumphauit. Aufidio⁵¹⁹ Cassio a senatu hoste iudicato post eius necem Antiochenis, qui cum illo coniurauerant, ueniam indulsit. Marcomanos bello repetiit tertioque anno quam ad eam expeditionem profectus est uita decessit, Commodus filio relinquens imperium. Luxit eum ciuitas, quisque omnium optimum fuisse pędicauit. Imperauit annos XVIII,⁵²⁰ uixit LXI.⁵²¹

135.⁵²²

Salonis

FL.⁵²³ CONSTANTI. NOBI-
LISSIMO AC BEATISSIMO.
CAESARI. COLL. FABRVM

---

⁵¹⁶ Cf. P. Fest. 'Consentia'

⁵¹⁷ Cf. *SHA, M. Ant.* 1,8, *ubi* habuit et sororem natu minorem Anniam Cornificiam, uxorem Anniam Faustina, consobrinam suam

⁵¹⁸ *Ipsę ex moribus (quod folio 66 scripsit) correxit*

⁵¹⁹ *Rectę Auidio*

⁵²⁰ *Pro XVIIIII (cf. In epigr. 124,2)*

⁵²¹ Marcus Antoninus ab Antonino Pio *eqs.*: cf. *SHA, M. Ant., passim*

⁵²² Cf. *CIL* III 1981; cf. *A* 78v/1

⁵²³ *Correxi ex F. L.*

.VENERIS.

135.1. De Flauio Constantino Cęsare superius inter Romanas inscriptiones est relatam.⁵²⁴ Huic ob merita collegium fabrorum ędis Veneris statuam erexerat atque ita insculptis in marmore litteris inscripsit: /67/ Flauio Constantino nobilissimo ac beatissimo Cęsari collegium fabrum Veneris. Subintelligitur: posuit.

135.2. Collegia erant quę nunc fratalię uulgo appellantur. Dicebantur eius dei cuius ędem frequentabant. Fabrum sincopa est pro fabrorum. Faber commune nomen est eorum qui manibus opera exercent. Beatus dicitur cui cuncta prospere succedunt. Sed quoniam mortalium beatitudo fluxa atque fragilis est, beatum non putabant nisi quem usque in finem uite beatum fuisse constabat. Vnde Iuuenalis:⁵²⁵ *Dicique beatus ante obitum nemo supremaque funera debet.*⁵²⁶

135.3. Nos uero illum beatum esse dicimus qui iam illam beatitudinem quę amitti non potest est consecutus. Quid enim iuuat usque ad diem extremum prosperitatibus perfrui et post hęc ęternis subiici suppliciis?

136.⁵²⁷

Salonis

.D. S. P.

FEL. VR. QV. TE. CI. Q. L. SEV.

AB. INI. INT. AN. XX. S. C.

DEC. B. M. ST. P.

136.1. Integrum sic: /67v/ Felix urna quę tenes cineres Quinti Lucii Seueri, ab inimicis ineterempti, annorum uiginti. Salonarum ciues decurioni benemerito statuam posuerunt.

136.2. Decurię (ut Pedianus ait) nobiliorum sunt, centurię inferiorum.⁵²⁸ In municipiis idem est decurio quod Romę senator.⁵²⁹ Pomponius iuris consultus, *De uerborum*

---

⁵²⁴ Cf. *In epigr.* 16,1

⁵²⁵ *Recte* Ouidius

⁵²⁶ *Ov. Met.* 3,136-137

⁵²⁷ Cf. *CIL* III 136*

significatione, decuriones inquit dictos ex eo quod initio, cum colonię deducerentur, decima pars eorum qui deducebantur publici concilii⁵³⁰ gratia conscribi solita erat.⁵³¹ Is ergo Seuerus ex nobilioribus fuit et iuuenili ardore feruens cum inimicis congressus periit. Ob quam animi fortitudinem statuam a ciuibus meruit, titulus habet.

136.3. D. S. P., hoc est diis sacrum perpetuum.

137.⁵³²

Salonis

VIBIVS PIVS DEO SOLI INVIC-
TO ARAM DEDICO. VT SIS
MIHI PROPICIVS MILITIB.
CENTVRIONIBVSQ. MEIS.

137.1. Vibius deo soli aram dedicat. Deo inquit soli inuicto uel quia deus solus superior omnium sit uel Solem deum putauit quia suo splendore cuncta illustrat, suo calore omnium causa est gignendorum. Primi /68/ Egyptii (ut Diodorus ait) Solem et Lunam deos putarunt et Solem quidem Osirim, Lunam Isim nuncuparunt.⁵³³ Vibius iste ductor Salonitani exercitus fuit et cum hoste conflicturus⁵³⁴ deum sibi propicium optauit.

137.2. Hinc reprehendenda est quorundam Christianorum temeritas, qui suę solertię uirtutisque confidentes Deo supplicare negligunt ideoque a paucioribus interdum superantur et pereunt. Ignorant utique Dei potentiam humanis uiribus esse maiorem.

---

⁵²⁸ Cf. Per. 26,32,2-3

⁵²⁹ Cf. Per. 26,32,7-8

⁵³⁰ *Pro consilii*

⁵³¹ Cf. Per. 26,32,20-22

⁵³² Cf. *CIL* III 133*

⁵³³ Cf. Diod. Sic. 1,11,1

⁵³⁴ *Correxi ex conflicturu(m) s*

138.⁵³⁵

Salonis

MART. INVIC. DOMIC. POMPE.
SAL. CV. CENT. SIG. MIL'. ET.
ARMA POSVER.

138.1. Sic legendum: Marti inuicto Domicius Pompeianus saluus cum centurionibus signa militaria et arma posuerunt.

138.2. Offerebant gentiles diis arma atque signa siue hostium siue sua: hostium cum uictores reuerterentur,⁵³⁶ sua cum emeritis stipendiis salui in patriam redissent; hi pro salute, illi pro uictoria gratiam referentes.

138.3. Is mos etiam apud Christianos inoleuit: /68v/ pendere uidemus nostris in templis uexilla, scuta, thoraces⁵³⁷ aliaque arma. Id iuuentuti bellicę uirtutis incitamentum est, ut uidelicet cęteri ad eandem acquirendam gloriam pro uiribus nitantur, sui memoriam posteris relicturi.

139.⁵³⁸

Salonis

A. IANIO SATYRO DELMINIO
DECVR. LEG. II. VIRTVTISQ.
CAVSA DONIS DONATO. GEM.
TORQ. CORON. MVRALIB. AVRE.
.II. VEXILL. III. VIBIVS PIVS. MIL.
SVO. B. M.

---

⁵³⁵ *CIL* III 132*

⁵³⁶ *Ipse ex redissent correxit*

⁵³⁷ *Correxi ex thoracas*

⁵³⁸ *Cf. CIL* III 134*

139.1. Legendum sic: Aulo Ianio Satyro Delminio, decurioni legionis secundę, uirtutis causa donis donato, gemmis, torquibus, coronis muralibus aureis duabus, uexillis tribus, Vibius Pius militi suo benemerito.

139.2. Ianus iste uidetur Delmata fuisse et quidem Delminius, hoc est a Delminio oriundus. De quo oppido Strabo libro suę *Geographię* VII: *Delminium*, inquit, *ampla ciuitas, a qua cognomen gens illa uendicat. Eam Nasica exilem reddidit agrumque desolatum pecori pascendum reliquit.*⁵³⁹ Ianus ergo Delminius, dum sub Vibio Pio militaret, ita strenue se gessit ut his donis quę hic memorata sunt /69/⁵⁴⁰ affici mereretur. De coronis autem militaribus superius a nobis tractatum est,⁵⁴¹ et qui plenius uult discere, legat Auli Gellii libro quinto caput sextum.⁵⁴² Ibi idem ait muralem coronam, etiam castrensem et naualem, ex auro fieri solitam.

139.3. Porro Vibius Pius tertio citra hoc epigrammate aram dedicat Soli inuicto, ut sit ipsi propicius, militibus centurionibusque suis.⁵⁴³ Inuenies in hoc libello inter externa et alium Vibium, Gallum, primipilarem p̄fectumque castrorum, et ipsum quidem donis donatum honoris uirtutisque causa.⁵⁴⁴ Noster uero Ianus Delminius nequaquam posthabendus Vibii istis, uel etiam Sicinio⁵⁴⁵ illi Dentato, quem Plinius in libris *Naturalis historie* donatum refert hastis puris duodeuiginti, phaleris XXV, torquibus III et LXXX, armillis CLX, coronis XXXVI: ciuicis XXIII, aureis VIII, muralibus III, obsidionali una.⁵⁴⁶ Fit enim plerumque ut aliquis plura dona referat, non quia uiribus alteri⁵⁴⁷ p̄stet, sed quod sepius rei gerendę nactus sit occasionem. Quę si Ianio nostro toties daretur, sicut uirtute ita et donorum merito Sicinium ipsum forsitan equasset.

139.4. Huic militi bene de se merito Vibius Pius imperator siue sepulturam siue statuam posuit, ut in epigrammate apparet.

---

⁵³⁹ Strab. *Geogr.* 7,5,5

⁵⁴⁰ *Paginarum quae sequuntur numeri manu recentiore, stilo plumbeo, suppleti sunt.*

⁵⁴¹ Cf. *In epigr.* 108,2

⁵⁴² Cf. Gell. 5,6

⁵⁴³ Cf. *In epigr.* 137

⁵⁴⁴ Cf. *In epigr.* 108

⁵⁴⁵ Recte Siccio

⁵⁴⁶ Cf. Plin. *Hist. nat.* 7,102

⁵⁴⁷ *Correxi ex arlteri*

140.⁵⁴⁸

<Salonis>

M. IVL. M. F. VOLT. PATERNVS.

/69v/ AQVIS SEXTIIS. MIL. LEG. V̄I. VIC.

TRI. C. LEG. VIII. AVG. 7. LEG. XIII.

G. M. V. 7 LEG. XI. C. P. F. EI EX. LLS.

.X. LVLIA. T. F. MAXIMA VXOR. ET

M. IVL. MIL. DOCIMVS. H. F. C.

140.1. Sic legendum arbitror: Marcus Iulius, Marci filius, uoluntarius paternus, Aquis Sextiis miles legionis sextę uictricis,⁵⁴⁹ centurio legionis octauę Augusti et legionis quartędecimę⁵⁵⁰ gregariorum militum ueteranorum et legionis undecimę primipilus fuit. Ei ex sestertiis decem Lulia, Titi filia maxima,⁵⁵¹ uxor et Marci Iulii miles Docimus hoc faciendum curauerunt.

140.2. Hic Marcus Iulius uidetur sub Augusto militasse. Quibus officiis tunc functus fuerit, describitur. Ideo infertur quod iure ac merito ei mortuo hoc (subintelligitur: sepulchrum) faciendum curauerunt ex decem sestertiis uxor ipsius Lulia et miles Docimus. Quod autem dicitur uoluntarius paternus, uidetur patri in ea militia defuncto successisse. Qui unus ex uoluntariis militibus fuit, qui dicti sunt olim uolones, quod uolentes ac sponte se offerrent, cum non tenerentur.⁵⁵² Hic igitur Iulius Aquis Sextiis primum iniit militare munus. Locus est in Gallia sic dictus, ubi Caius Marius consul Cymbros uicit. Deinde uicarius tribunus fuit, hoc est tribuni absentis uices /70/ gerens, dum esset centurio gregariorum militum ueteranorum. Gregarii milites erant extra ordinem asciti et humilis militię milites. Postremo fuit centurio primipilus, idest p̄fectus legionis quę circa imperatorem erat.

---

⁵⁴⁸ Cf. *CIL* III 2035

⁵⁴⁹ *Ipse ex uicarius tribunus correxit*

⁵⁵⁰ *Correxi ex quartędecimę*

⁵⁵¹ *Recte Maxima*

⁵⁵² Cf. Mai. 'Volones' [1], [2]; cf. *In epigr.* 125,5

140.3. Huic monumentum est factum ex decem sestertiis. Sestertius⁵⁵³ erat duarum librarum et semis, idest et dimidii librę. Ideo notatur per duo L et unum S, sic: **LLS**.⁵⁵⁴ Porro ubi dicitur: Lulia, Titi filia maxima, uxor, maxima non ad uxorem referas, sed ad filiam. Erat enim natu maxima filiarum Titi, in hoc satis laudanda quod in celebranda mortui mariti memoria sumptibus non pepercit. Nec parum commendari debet miles Docimus, qui illam adiuuit, ut suo centurioni plus adderetur honoris in construendo sepulchro uirtutisque eius gloria conseruanda.

141.⁵⁵⁵

<Salonis>

.D. M.

BVCCIONI ANNO. XX.

.S. S. M.

.P.

P.

141.1. Lege sic: Buccioni annorum uiginti suo sumptu monumentum parentes posuerunt.⁵⁵⁶

---

⁵⁵³ Sestertius *suprascripsit*

⁵⁵⁴ Cf. *In epigr.* 82,1

⁵⁵⁵ Cf. *CIL III 2249*

⁵⁵⁶ *Post haec in folio 70 verso duae inscriptiones recentiore manu scriptae sequuntur: TARVISII / In aedibus Andreae Zuchelli, cano/nici Taruisini, ad Diui Stephani. / D. M. / L. BAEBIO / VINDEMATORI / BAEBIA SECVRA / PATRI B. M. (cf. CIL III 2243 et Addit. p. 1013); Aliud / L. POMPONIVS / EXTRICATVS / V. F. SIBI ET SVIS. / ET C. OPPIO / VIVIANO / AMICO B. M. / IN FR. P. VI. / IN AG. P. VI. (cf. CIL III 2475 et Addit. p. 1031; cf. In epigr. 119)*

ŽIVOTOPIS AUKTORA

Bratislav Lučin rodio se u Splitu 4. IV. 1956. godine. Na Filozofskom fakultetu u Zadru diplomirao je Hrvatski jezik i književnost s jugoslavistikom i Engleski jezik (1981) te Latinski jezik i rimsku književnost (1987). Magistrirao je 1999. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (naslov magistarskog rada: *Generičke i stilske značajke teksta "De ultimo Christi iudicio Marci Maruli sermo"*).

Od 1986. zaposlen je u Književnom krugu Split kao urednik, a od 1995. kao voditelj *Marulianuma*, centra za proučavanje Marka Marulića i njegova humanističkoga kruga. Suurednik je (s N. Jovanovićem, B. Jozićem i F. J. Juezom Gálvezom) godišnjaka *Colloquia Maruliana*, glavni urednik (od 2002) edicije *Sabrana djela Marka Marulića*.

Područja znanstvenog interesa: starija hrvatska književnost, hrvatski latinizam 15. i 16. st., opus Marka Marulića, recepcija Erazma Rotterdamskog u hrvatskoj književnoj kulturi.

Dobitnik je godišnje nagrade "Mate Ujević" *Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža"* (1999, zajedno s Brankom Jozićem) i godišnje nagrade "Iso Velikanović" za najbolji prijevod u 2005. godini (2006, zajedno s Darko Novakovićem).

Član je Hrvatskoga društva klasičnih filologa, Društva hrvatskih književnika, Matice hrvatske i Književnoga kruga Split.

POPIS VAŽNIJIH OBJAVLJENIH RADOVA

Auktorske knjige

Branko Jozić – Bratislav Lučin: *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: tiskana djela (1477-1997)*. Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 1998.

Marko Marulić (1450 - 1524). Edición española: F. J. Juez Gálvez. Ediciones Clásicas, Madrid, 2000.

Marko Marulić 1450-1524. Prijevod na njemački: Katja Jurčević. Hrvatsko-njemačko društvo Split – Zebra plus d.o.o., Split, 2008.

Iter Marulianum: od Splita do Venecije tragom Marka Marulića = da Spalato a Venezia sulle tracce di Marko Marulić, Viella, Roma, 2008.

Uredničke i knjige i knjige prijevoda

Marko Marulić: *Duhom do zvijezda*, izbor i predgovor Bratislav Lučin. Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.

O Djevo lijepa. Polutisućljetna prijevodna sudbina Petrarkine kancone "Vergine bella" u Hrvata / O Djevo lijepa: Il destino traduttore della canzone "Vergine bella" di Petrarca nell'arco di mezzo millennio in Croazia. Uredio / A cura di Bratislav Lučin. Književni krug Split, Split, 2004.

Marko Marulić: *Latinski stihovi*. Priredili i preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković. Književni krug Split, Split, 2005.

Marulićev opis Splita. Priredio i preveo Bratislav Lučin. Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2005.

Laktancije, *O smrtima progonitelja*, preveli Nenad Cambi i Bratislav Lučin. Književni krug Split, Split, 2005.

The Marulić Reader. Edited by Bratislav Lučin. Književni krug Split – *Marulianum* i *Hrvatski svjetski kongres*, Split, 2007.

Frane Božičević: *Život Marka Marulića Splitsanina*. Priredio i preveo Bratislav Lučin. Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2007.

Poglavlja u knjizi

- Latinske pjesme Fausta Vrančića. U knjizi: *Sentimentalni odgoj. Antun i Faust Vrančić*, priredio Darko Novaković, preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković, Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", Šibenik, 1995, str. 113-115.
- Latinski tekstovi u *Proslavljenju svetoga Dujma*. U knjizi: Ivan Dražić, *Proslavljenje svetoga Dujma*, priredili Dunja Fališevac, Stjepan Damjanović, Bratislav Lučin, Književni krug Split, Split, 1996, str. 68-70.
- O humanista croata Marko Marulić (1450-1524). *O humanista croata Marko Marulić. Exposição comemorativa do 550º aniversário do seu nascimento (1450-2000) e do 500º aniversário da sua epopeia "Judita" (1501-2001)*. Biblioteca Nacional, Lisboa, 8 de Março a 19 de Abril de 2001 [katalog izložbe], Split, 2001, str. 3-10.
- Marulićeve knjige i rukopisi. *Split Marulićeva doba. Muzej grada Splita, 22. studenoga 2001 – 11. siječnja 2002* [katalog izložbe] Split, 2001, str. 18-30.
- Il codice di Pietro Cippico / Codex of Petar Cippico. *Tesori dela Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc.* [katalog izložbe], Venezia 2001, str. 195-197.
- Codice delle Satire di Giovenale / Juvenal's Satires. *Tesori dela Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc.* [katalog izložbe], Venezia 2001, str. 199-200.
- Francisco Javier Juez Gálvez – Bratislav Lučin: Marko Marulic (1450-1524), humanista croata de eco español y universal. *Letras y Armas en el Renacimiento Croata* [katalog izložbe], Alcalá de Henares, 2002, str. 2-8.
- Marko Marulić, kroatischer dichter un europäischer Humanist; Marko Marulićs Werke in der deutschen Kultur. *Marko Marulić Tage Berlin: Tagung über Marko Marulić (Rathaus Wilmersdorf, 14. November 2008): Tagungsunterlagen*, Kroatisch-deutsche Gesellschaft Split, Split, November 2008, str. 13-18; 20-25.
- Predgovor. U knjizi: Mirko Tomasović: *Domaća tradicija i europski obzor. Izabrane rasprave o hrvatskoj književnosti*. Izabrao i priredio Bratislav Lučin, Književni krug, Split, 2009.

Radovi u zbornicima

- Od uskarsa Isusova* – Marulićeva parafraza Venancija Fortunata. *Colloquia Maruliana* I, Književni krug Split, 1992, str. 95-119.
- Marulićev *Hercules moralisatus* (O alegoriji u *Dijalogu o Herkulu*). *Colloquia Maruliana* II, Književni krug Split, 1993, str. 16-35.
- Generičke značajke *Propovijedi Marka Marulića o Kristovu posljednjem sudu*. *Colloquia Maruliana* III, Književni krug Split, 1994, str. 73-92.
- Marulićevo pismo bračkom svećeniku Marku Prodiću. *Colloquia Maruliana* IIII, Književni krug Split, 1995, str. 103-111.
- O marginalnim bilješkama u *Juditi*. *Colloquia Maruliana* V, Književni krug Split - *Marulianum*, Split, 1996, str. 31-56.
- Studia humanitatis* u Marulićevoj knjižnici. *Colloquia Maruliana* VI, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 1997, str. 169-203.
- CIL* X, 190*: prijedlog za Marulića. *Colloquia Maruliana* VII, Književni krug Split - *Marulianum*, Split, 1998, str. 47-58.
- Mažuranićeva pjesan u latinskom zrcalu. *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova I (XIX stoljeće)*, Književni krug Split, Split, 1999. str. 145-161.
- Kojoj književnoj vrsti pripadaju *Dobri nauci*? *Colloquia Maruliana* VIII, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 1999, str. 65-80.
- Gli *studia humanitatis* di Marulić. *Colloquia Maruliana* IX, Književni krug Split – *Marulianum*, Split – Rim, 2000, str. 57-76.
- Marko Marulić i *theologia rhetorica*. *Colloquia Maruliana* X, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2001, str. 103-112.
- Marulićevi latinski epigrami. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole – trideset godina rada (1972-2001)*, Zagreb, 2001, str. 205-211.
- Tekstološki i leksikološki prinosi Marulićevoj *Juditi*. *Colloquia Maruliana* XI, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2002, str. 207-233.
- Prinosi tekstu i tumačenju Marulićeve *Suzane*. *Colloquia Maruliana* XII, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2003, str. 146-162.

- Marko Marulić: *Suzana*, kritičko izdanje. Priredio B. Lučin. *Colloquia Maruliana* XII, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2003, str. 163-193.
- Nekoliko prinosa tekstu hrvatskih pjesama Marka Marulića. *Colloquia Maruliana* XIII, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2004, str. 219-228.
- Marko Marulić: *Od slavića*, kritičko izdanje. *Colloquia Maruliana* XIII, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2004, str. 229-248.
- Profilo umanistico di Marko Marulić. *Italia – Slavia tra Quattro e Cinquecento. Marko Marulić umanista croato nel contesto storico-letterario dell'Italia e di Padova*, a cura di Luciana Borsetto, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2004, str. 43-52.
- Marulićeva ruka na trogirskom kodeksu Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*). *Colloquia Maruliana* XIII, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2005, str. 315-322.
- Novi prilozi za recepciju *Institucije*: Alonso de Villegas, Pedro Calderón de la Barca i njegovi izvori. *Colloquia Maruliana* XV, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2006, str. 267-288.
- Nepoznati talijanski prijevod Marulićevih *Quinquaginta parabole*. *Colloquia Maruliana* XV, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2006, str. 301-305.
- Pogled u knjižnicu Marka Antuna de Dominisa. *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu. Uredila: Vesna Tudić. Književni krug Split, Split, 2006, str. 231-270.
- Polifonija Marulićeva prepjeva Petrarkine kancone *Vergine bella*. *Petrarca i petrarkizam u hrvatskoj književnosti – zbornik radova*, ur. Bratislav Lučin i Mirko Tomasović, Književni krug Split, Split, 2006, str. 285-304.
- Marul, Katul i trogirski kodeks Petronija (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*). *Colloquia Maruliana* XVI, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2007, str. 5-48.
- Nepoznati Marulićev epigram u ostavštini don Mate Ivčevića. *Poslanje filologa. Zbornik radova povodom 70. rođendana Mirka Tomasovića*, ur. Cvijeta Pavlović i Tomislav Bogdan, FF press, Zagreb, 2008, str. 251-260.
- Splitska pjesmarica Trogirskoga kaptola*: opis, sadržaj, auktori, predlošci. *Colloquia Maruliana* XIX, Književni krug Split – *Marulianum*, Split, 2010, str. 55-93.

Radovi u časopisima

- Le *Hercules moralisatus* de Marulić (L'allegorie dans le *Dialogus de Hercule a Christicolis superato*). *Cahiers croates*, 1 (1997), 1-2, printemps-été 1997, str. 87-100.
- Korespondencija Jakova Baničevića i Erazma Rotterdamskog. *Godišnjak grada Korčule*, 3 (1998), str. 41-60.
- Marko Marulić – a Portrait. *Most / The Bridge (A Journal of Croatian Literature)*, 1-4/1999, str. 3-5.
- Chronology of the Life and Works of Marko Marulić. *Most / The Bridge (A Journal of Croatian Literature)*, 1-4/1999, str. 13-15.
- Hercules and the Poets. *Most / The Bridge (A Journal of Croatian Literature)*, 1-4/1999, str. 121-126.
- Ritmovi Marulićeve recepcije. *Hrvatska obzorja*, 9 (2001), 1, str. 13-16.
- Marulićevi palindromski epigrami u svjetlu tradicije. *Republika*, 57 (2001), 11-12, str. 262-269.
- Šimun Kožičić Benja, plivač u matici. O nepoznatom tekstu zadarskoga humanista. *Mogućnosti*, 49 (2002), 7/9, str. 115-122.
- El *Hercules moralisatus* de Marulić: sobre la alegoría en el *Diálogo de Hércules*. *Studia Croatica*, 43 (2002), 145, str. 105-120.
- Tri remek-djela Marulićeve latinske Muze. *Mogućnosti*, 50 (2003), 4/6, str. 73-91.
- Erasmus and the Croats in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook*, 24 (2004), str. 89-114.
- Erazmo i Hrvati XV. i XVI. stoljeća. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1-2 (= 59-60) (2004), str. 5-29.
- A Thus Far Unknown Italian Translation of Marko Marulić's *Quinquaginta Parabolae*. *Most / The Bridge (A Journal of Croatian Literature)*, 1-2/2006, str. 48-49.
- Marulićev Klaudijan. *Croatica et Slavica Iadertina*, 2 (2006), str. 217-236.
- Antun Vrančić i Erazmo Rotterdamski: aporije jednoga dodira. *Mogućnosti*, 54 (2007), 4-6, str. 168-175.
- Kodeks Petra Cipika iz 1436. *Živa antika / Antiquité vivante*, 57 (2007), 1-2, str. 65-85.